

MAGYAR ARIÓN

TANULMÁNYOK

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM MŰVEIRŐL

MAGYAR ARIÓN
Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről

MAGYAR ARIÓN

Tanulmányok
Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN
HEGEDÜS BÉLA

Budapest

rec.iti

2011

A
*Magyar Arión – Tudományos tanácskozás Pálóczi Horváth Ádám
születésének 250. évfordulóján*
(Budapest, 2010. október 20–21.)
támogatói

MTA Irodalomtudományi Intézet
Óbudai Társaskör

A borítón látható portré Pálóczi Horváth Ádámot harmincéves korában ábrázolja. A színezett metszet alapjául szolgáló, mára elkallódott festményt „Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791”. A metszetet Kazinczy Ferenc készítette el, s a *Psychologia* címlapelőzékeként jelent meg 1792-ben. A talapzaton olvasható Ovidius-idézet (*Fasti* II, 93):

Nomen Arionum Siculas impleverat urbes,
Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.

Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...

(Gaál László fordítása)

A borító a csurgói Református Gimnázium könyvtárának példánya alapján készült, amely az író sógora, Sárközy István névbejegyzését őrzi
Forrás: <http://www.csokonai-csurgo.sulinet.hu/sarkozy/kepek/33.jpg>

© Szerzők, 2011.

ISBN 978-963-7341-91-5
ISBN 978-963-7341-92-2 (pdf)

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa, Csörsz Rumen István

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
<i>Arión emlékezete</i>	9
<i>élet, forrás</i>	15
TÓTH BARNA: Pálóczi Horváth Ádám pályájának első szakasza. A készülő kritikai kiadás bemutatása	17
LENGYEL RÉKA: „Egy titkos, de azonban nem alattomban való nyelvművelő társaság”. Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan levele (1789) és tudóstársaság-tervezete	33
VÁMOS HANNA: Leleplezett titok. Pálóczi Horváth Ádám titkos, szabadkőműves dokumentuma	41
OROSZ ANDREA: Egy Pálóczi Horváth Ádám-levél margójára	57
FELDMÁJER BENJÁMIN: Pálóczi Horváth Ádám és a liberalizmus	63
NÉMETH JÓZSEF: Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819)	75
<i>elmélet</i>	89
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak költészete	91
BALOGH PIROSKA: <i>Sic itur ad astra</i> . Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből	101
HERMANN ZOLTÁN: „Itt állani, lépni veszedelmes...” Kazinczy jegyzései Horváth Ádám <i>A lélek halhatatlansága felől való gondolatairól</i>	113
HEGEDÜS BÉLA: Érzékelés, álom, költészet. Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról	125
LACZHÁZI GYULA: Pálóczi Horváth Ádám <i>Psychológiája</i> és a XVIII. századi lélektani irodalom	135
CSABAI LUCIA: Horváth Ádám és ama halhatatlan lélek nyomában, mely <i>Psychológiájának</i> tárgya	155

<i>mű</i>	167
GYAPAY LÁSZLÓ: Poézis a hasznosság jegyében. Pálóczi Horváth Ádám irodalom-szemléletéhez	169
EGYED EMESE: <i>Henriás, Hunniás</i> , Hanka, <i>Hol-mi...</i> Magyar Voltaire-kedők ...	185
HÁSZ-FEHÉR KATALIN: Pálóczi Horváth Ádám <i>Hunniásának</i> szerkezeti, műfaji és forrástörténeti kérdései	201
POLGÁR ANIKÓ – CSEHY ZOLTÁN: Korinna és a vénasszony. Pálóczi Horváth Ádám és a latin műfordítás	219
JANKOVICS JÓZSEF: Pálóczi Horváth Ádám verse Ányos Pál haláláról	241
BORBÉLY SZILÁRD: Idő és örökkévalóság Pálóczi Horváth és Csokonai verseiben	255
SZILÁGYI MÁRTON: A <i>Fel fedezett titok</i> mint az érzékeny levélregény poétikai változata	267
LABÁDI GERGELY: A könyvbeli ember. A <i>Fel fedezett titok</i> mint érzékeny regény	277
SIRATÓ ILDIKÓ: Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegei a régi századforduló hazai színházi kontextusában	293
<i>köz</i>	303
KÜLLŐS IMOLA: Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány	305
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: „ki magam tsinálmánya, ki másé”. Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám <i>Ötödfélszáz Énekek</i> (1813) című gyűjteményében	319
BRUTOVSKY GABRIELLA: A „csimbókos poéta” és a „német átok”. Pálóczi Horváth Ádám viszonya a németekhez	347
VOIGT VILMOS: Figyelem: RUI 8° 47!	359
TARI LUJZA: „Írok, komponálok..., de mindent csak Manuscriptumba”. Pálóczi Horváth Ádám „örökkévalóságra való” dalai	367
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Közép-európai népzenei variánsok az <i>Ötödfélszáz Énekek</i> (1813) dallamaihoz	383
TÖRÖK ZSUZSA: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének 1814-es másolata. Kézirattörténet	427
<i>Rövidítésjegyzék</i>	435

Előszó

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) a XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar irodalom- és eszmetörténet furcsa figurája. A gyakran polihisztorként említett szerző munkássága valóban meglepően tág területet ölel át. Nehezen lehet elhelyezni munkáit a régi és az új – modern – magyar irodalom határvonalán innen vagy túl: vizsgálata során, értelmezésekor egyszerre kell és lehet eszme-, tudomány-, illetve irodalomtörténeti megközelítést alkalmazni. A kritikai vizsgálatot nehezíti, hogy még hiányoznak az átmeneti korszakra vonatkozó alap kutatások.

Ebből adódik az is, hogy Horváth életművéről régóta hajlamosak vagyunk közhelyeket vagy nem eléggé átgondolt adatokat hangoztatni. Nem vitás, hogy egy színes és ellentmondásos egyéniség esetében minden közelítés csak alkalmi, részleges igazságra vezethet. Szerzőnk kultikus méltatása és a megszokott bíráló-lekezelő megjegyzések helyett mégis inkább olyan szempontokra volna szükség, amelyekkel lehet és érdemes dolgozni a több szakterületet érintő diskurzusban. Változatos színvonalú műveinek zöme ugyanis felfedezésre és főként méltó kutatói figyelemre vár.

A kutatási szempontok újragondolására, illetve a nevezetes kortársak (elsősorban Csokonai Vitéz Mihály és Kazinczy Ferenc) árnyékában meghúzódo Pálóczi Horváth Ádám jobb megismerésére kiváló alkalmat jelentett születésének 250. évfordulója, amelyet 2010-ben országszerte megünnepeltek. A református egyház több kisebb emlékülése és ünnepi hangversenye mellett a legnagyobb tudományos rendezvényt október 20–21-én szervezte az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya. Az elhangzott előadások és a szerkesztett kötet anyagának ismeretében talán megengedhetjük magunknak azt a kijelentést, miszerint nem véletlen, hogy éppen ez a kutatócsoport vállalta fel a konferencia megrendezését, hiszen Osztályunk az utóbbi időben hiánypótló, továbbbi kutatások lehetőségét megalapozó konferenciák sorát rendezte.

A *Magyar Arión* című kétnapos nemzetközi tanácskozásnak eredetileg Balatonfüred, a költő egyik kedves lakóhelye adott volna otthont, de szervezési okokból végül mégis Budapesten, az MTA ITI Illyés Gyula Archivum és Műhely dísztermében rendeztük meg. Az előadásokat és a vitákat követően az Óbudai Társaskör nagytermében Kobzos Kiss Tamás és a Musica Historica együttes nyilvános hangversenyt adott az *Ötödfélszáz Énekek* (1813) darabjaiból.

Ez a kötet a konferencia összes előadását tartalmazza, néhány olyan tanulmány társaságában, amelyek akkor nem hangozhattak el, illetve felkérésre készültek. Nagy öröm volt látni, hogy a téma mennyire lázba hozta az akadémiai intézetek munkatársait, valamint a határon inneni és túli egyetemi tanszékek tanárait és diákjait. Az itt olvasható műhelytanulmányok nem *állító* jellegű, hanem kérdéseket, sőt hipotéziseket *felvető* írások, akár egymással vitában, eltérő kutatási tapasztalattal. Az irodalomtudomány nézőpontja mellett láthatólag egyre fontosabb szerepet kap az eszmetörténet, a filozófia, a szabadkőművesség, a tudománytörténet, a történeti folklorisztika és az összehasonlító zenetudomány. Sok újdonságot ígérnek az életrajzi, illetve forrásfeltáró kutatások is. E sokirányú elemzések azonban még most is csak néhány kiemelt művet vesznek górcső alá, mindenekelőtt a *Felfedezett titok* című, méltatlanul elfeledett (igaz, név nélkül megjelent) regényt; a *Hunniást* mint a korszak egyik leg-sikeresebb elbeszélő költeményét; a lélek halhatatlanságáról és a pszichológiáról írt műveit, valamint az *Ötödfélszáz Énekeket*. Nem vitás, hogy a készülő kritikai életműkiadás (Tóth Barna) sok, most még rejtőzködő Horváth-művet segíthet hozzá a nagyobb nyilvánossághoz.

A kötet tanulmányainak közös (a későbbi vizsgálódásokat is meghatározó) szempontja: kontextust, sőt kontextusokat kell keresnünk Pálóczi Horváth Ádám életművének jobb megértéséhez. Ne feledjük: ő is folyton ezt tette. Pályája elején nagy sikerek és kiterjedt kapcsolatháló övezte, kezdeményező és mértékadó szerzőnek számított. Az irodalmi élet integráns szereplőjéből apránként változott nyugat-dunántúli remetévé, különccé – mindez nemcsak rajta múlt, hanem az őt körülvevő diskurzuslehetőségeken is. A tanulmányok egy része ilyen vonatkozásban is tanulságos: segíthet megérteni az ógörög Arión sorsával vállalt közös-séget, amely Horváth 1789-ben felvett szabadkőműves nevétől saját énekversei-nek 1814-es válogatott kézírata címéig, sőt kötetünkig terjed.

A szerkesztők köszönetet mondanak a konferencia minden résztvevőjének; az előadókon és szerzőkön túl a szekcióelnököknek: Debreczeni Attilának, Bíró Ferencnek, Szemerkényi Ágnesnek és Margócsy Istvánnak, illetve Tüskés Gábor osztályvezetőnek, aki mindvégig támogatta munkánkat. Megtisztelő, hogy körünkben üdvözölhettük a költő távoli rokonát, Pálóczi Horváth András történészt, aki fontos családtörténeti hozzászólásával is kiegészítette az előadásokat. A tanácskozás és a koncert helyszínéért az Illyés Archivum vezetőjének, Stauder Máriának és munkatársainak, Tüskés Annának és Benda Mihálynak, valamint az Óbudai Társaskör igazgatójának, Harsányi Marinak mondunk köszönetet. A koncert sokszávos hangfelvételét Kiss Attila készítette baráti felaján-lásként. A tördelés zömét, a képszerkesztést és a korrektúrát Szilágyi N. Zsuzsa vállalta magára, akinek sokrétű segítségét ez úton is köszönjük.

Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla

Arión emlékezete

HÉRODOTOSZ, *Görög-perzsa háború*, I. könyv

23. Periandrosz (...) Küpszelosz fia és Korinthosz türannosza (...), miként a korinthusziak s velük egybehangzóan a leszbosziak állítják, rendkívül sok csodát ért meg életében, látta például, amint egy delfin Tainaronnál a partra tette a méthümnai Ariónt, aki kora leghíresebb kitharódosza volt, s az első, aki tudomásunk szerint dithüramboszokat szerzett, és Korinthoszban elő is adta őket.

24. Azt mesélik, hogy ez az Arión hosszabb időt töltött Periandrosznál, majd kedve támadt rá, és elhajózott Italiába, azután pedig Szicíliába, s amikor már sok pénzt összegyűjtött, ismét vissza akart térni Korinthoszbba. Taraszból indult útnak, s mivel a korinthusziakon kívül senkiben sem bízott, egy korinthuszi hajót bérelt ki. Csakhogy a hajósok a nyílt tengerre érve elhatározták, hogy Ariónt a hajóról a vízbe dobják, s megkaparintják kincseit. Amikor Arión ezt észrevette, szívre hatóan könyörögni kezdett, hogy odaadja minden értékét, csak az életét hagyják meg. A hajósok azonban felszólították, hogy vagy ölje meg magát, és majd a szárazföldön eltemetik, vagy ugorjon a hajóról máris a vízbe. Arión végső szorultságában arra kérte őket, hogy ha már ragaszkodnak szándékukhoz, engedjék meg, hogy díszruhában az evezőpadokra álljon, és még egy dalt elénekelhessen, s megígéri, hogy az ének után végez magával. Az emberek, örvendve, hogy meghallgathatják a leghíresebb énekest, a hajó tatjáról visszahúzódtak a közepére. Ő pedig felöltötte díszruháját, s kitharóját megragadva odaállt az evezőpadokra, ott harsány hangon elénekelt egy dalt, majd úgy, ahogy volt, talpig díszben belevetette magát a tengerbe. A hajósok folytatták útjukat Korinthosz felé, őt azonban, mint mondják, a hátára vette egy delfin, s Tainaronnál kitette a partra. Amint szárazra lépett, elindult Korinthosz felé, s odaérvén elmesélte, mi történt vele. Periandrosz azonban nem hitt neki, ezért nem engedte szabadon Ariónt, hanem várta, hogy befussanak a hajósok. Amikor megérkeztek, nyomban hívatta s kérdőre vonta őket, mit tudnak Ariónról. Ezek bizonygatták, hogy Arión épségben van Italiában, s a legjobb egészségben hagyták, mikor Taraszban elbúcsúztak tőle. Ekkor Arión, ugyanabban az öltözékben, amelyben a tengerbe ugrott, elébük lépett. A hajósok megrémültek, s minthogy lelepleződtek, nem tagadhattak többé. Így beszélik el ezt a történetet a korinthusziak és a leszbosziak. S Tainaronnál látható is Ariónnak egy kisebb méretű, bronz emlékműve, amely egy delfinen ülő embert ábrázol.

(Muraközi Gyula fordítása nyomán)

Még az imént csillag-díszében láttad a Delfint,
s harmadikán szem elől hirtelen elmenekül.
Boldog, mert titkos szerelemben jó vezető volt,
s mert hordozta a lant lesbosi énekesét. –
Ismeri minden föld és minden tenger Ariont!
Gyors folyamok rohanó árja dalára megállt;
éneke farkast is lekötött, mikor űzte a bárányt,
s ez maga sem menekült, félve, a farkas elől.
Gyakran a nyúl s a vadászkutya egy fa alatt heverészett,
s állt az oroszlánnal szarvas a sziklatetőn;
baglyok, meg fecsegő varjak közt szűnt a civódás,
és az ölyűvel együtt csendesen ült a galamb.
Cynthia, azt mondják, dalodon, széphangu Arion,
sokszor elandalodott, mintha a bátyja dalol.
Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...
Már hazatérni kívánt s felszállt a hajóra Arion,
s mit dallal szerzett, vitte a kincseit is.
Tán a szelektől félt a szegény és félt a haboktól.
Ám a hajó gonoszabb volt néki, mint a vihar.
Mert biz a kormányos vont karddal toppan eléje,
s véle együtt sok bőszt cinkosa fegyveresen.
Kardoddal mit akarsz? Libegő gályádat igazgasd!
Vissza! Ne ily fegyvert végy a kezédbe, hajós!
Ő nem fél s így szól: „Vedd el bár életemet, csak
hagyd, hogy e lanton még zengjen utólszor a dal!”
Ráhagyják s nevetik kérését. Ő koszorút tesz,
mely díszíthetné, Phoebus, a fürteidet;
Tíruszi bíborból készült ruha hull le a vállán,
s ujja alatt tisztán csendül a lanton a dal.
Hogyha halántékát éles nyíl verte keresztül,
így a fehér hattyú bánatos éneke zeng.
S egyszer csak, teljes díszben, beleugrik a vízbe;
felcsap a hab, s csupa víz tőle a szürke hajó.
S már ez alig hihető: egy delfin úszik elébe,
s egyszeriben hátán ül a szokatlan utas.
Úl s lantját felemelve dalol. Dallal fizet annak,
s száll, simogatva, a hang tengerek árjain át...
Isteneik látták jó tettét. Iuppiter égbe
vitte a delfint, s most csillaga száma kilenc.

(Gaál László fordítása)

Fantazia.¹

*A' Virgil Eneisse Vldik Könyve olvasására,
's nevezetesen a' 638dik versre.*

*Devenere locos latos & amoena vireta,
És 645. versre.*

*Nec non Threĩcius longa cum veste sacerdos,
Oblocvitur numeris septem diserimina vocum.*

1789. 19. Novemb.

PAP volt már ama boldog mezőkön fel-állított Böltsesség' Templomában *Orfeus*; – az ártatlanság tiszta ruháji fedezték testét, noha azt a' Pásztorok között, szokott világi öltözetével el-takarta. Ismerte már nem csak a' pitvart, 's pitvarban fel emelt szent Oszlopokat, hanem a' Szent helyet is: mikor egy ízben a' *Bachus*' szőlő termő hegyeihez nem mesze tanult mesterséggel veregetvén hangos lantját; *Arion* – ki vele által-ellenben – közelebb egy kitsínyt a' Zefirusok' Hazájához – egy sűrű tseres Erdőben lakott, olyan kedvesen felelgetett az *Orfeus*' lantja' hangjára, hogy vélekedne a' lantos, hogy talám ez az ismertetlen Pásztor is a' szent hajlék' tselédi közül való – be érték egymást hangzatokkal, és értelmesen beszéltek. – Hallotta *Orfeus*, és mint-egy le-festve látta, midőn a' tengeri veszedelemben, a' Delfineket segítségére tsalogatta *Arion* énekével. – A' sok ideig tartó öszve beszélgetés, – az Ekho' szárnyain játó Ének-szózatok, mindjobban erősítették véletlen ismeretségeket: 's minek-előtte eszre-vették volna, már jó Barátok voltak. – Nem képzelhetett *Orfeus* szentségtelen teremtésben olyan ember-szerető indulatokat, 's bájolta tsalogató kedvességet, mint a' millyeneket *Arion*ban tapasztalt: de nem is hihette, hogy ha az is azoknak az eredeti kiességű ligeteknek lakossa, 's a' böltsesség' hajléka' gyermeki közül való volna, ne illetné őtet csak egyszer is, távolról egy isméretes tsókkal. *Arion* pedig fohaszkodott néha, néha ismét örömében tombolt, mikor látta, hogy a' Természetnek alkotója tudott más' mellyébe is olyan szívet helyheztetni, mint az övé. – Gyakran szívére tapintott, mikor Barátja' lantja meg-tsendült, hogy vallyon *Prometheus* nem lopta-e ki mellyéből a' szívet, 's nem adta e azt más emberi teremtésbe? mert abban is úgy láttattnak verni az élet erek, mint ő benne. – Sokszor emlékezett a' régi költeményekre, hogy hajdan *Kásztor* és *Polluks* együtt bírtak egy halhatatlanságot, de az sem volt elég a' titok' magyarázatjára. Kezd vala már meg-elegedni azzal, hogy tsinált a' Teremtő két egy-formát egyik ő, másik *Orfeus*: de megínt el-nyomta a' maga-hittségből származott gondolatot a' bámuló tisztelet:

1 *Holmi* III, 2. rész, 148–154.

’s azt kezdte hinni, hogy az ő Lelke Orfeusnak tsak valamelly része, de sokkal kissebb. – *Orfeus* egyszer ki fakasztja, ’s a’ Nyári hajnal’ szárnyain ilyen hangzatokat botsát a’ teli est-hajnal’ kertje felé, mellyek a’ tenger széleket őriző magas hegyek’ tetején fel-találván a’ *Junó*’Leányát, kettőztetett harsogással hatotak a’ teresbe, a’ hol *Arion* lakott, közel a’ déli parthoz: Úgy van e? Kedves Arionom! hogy mind ketten bujdosók vagyunk – Sátor alatt szarandokoskodunk; de a’ mi sátorunk tulajdona annak a’ Szent Hajléknak, annak a’ bódog Hazának, a’ mellynek Polgárivá lettünk. – úgy mulatják szerentsés lépéseink, ’s nagyon egyező szivünk, hogy mi egy úton járunk; – ha úgy vagyon, nyujtsd kezedet, és soha egy-mástól el-ne váljunk; ha pedig Téged’ tsak az áldott Természet’ titkos keze vezet azon egy tárgyra, mellyre engemet olyan el-tévesztethetetlen fonalak vonnak, mint *Thezeust* vonta az *Ariadné*’ ’sinégje, ’s vezette ki-felé a’ szabad levegőre a’ bolygó Házból; jer légy nekem Pirithousom, egyenesebb és bizonyosabb útra foglak vezetni, mert történhelik, hogy a’ természet el-találja tévesztetni, vagy meg-unja Kalaúzságát. – El-fogódott szíve Arionnak a’ hangra. – Ah! úgy mond, Te igen szerentsés, Te igen bódog jó Barát! miért a’ szentségtelen test szemei olyan született vakok, hogy a’ gyakorlásból a’ leg-igazabb virtusra reá-nem-ismernek – hát nem méltó volt e az én félelmem? – *hát nem szüléimnek tsalfa tsábitása bennem a’ jövődő dolgoknak tudása* (Virg.), hogy van valóságos boldogság, van tökéletes szépség, de az nekem, így a’ mint vagyon nem lehet tulajdonom. – Vezess engem, vezess! – ne gondolj a’ Szittyiai szirtek közt termett faragatlan nyelvem’ darabos hangzattal; ne gondolj azzal, hogy ama’ böltesség’ Temploma’ hasonlatosságára tsinált, de azzal ugyan azon egy valóságú Szent Sátorban Darab ideig néma leszek; vond-le születésémmel kapott hájogomat szememről: vezess-be – mert érzem – érzem a’ Teremtőnek erejét – de nem értem, tudom hogy van meg-fertéztethetetlen szépség, de nem képzelhetem – előttem áll a’ böltesség és az értelem, de kettőznek szemeim, rövidek kezeim, meg-nem foghatom!! A’ mennyit örült erre a’ vissza hangzásra *Orfeus* színt-annyit szomorkodott, – hogy még az ő Arionja szentségtelen, – nem tulajdonithatta a’ magában tökéletlen születésnek, hanem a’ magános ligetek’ el-ragadó gyönyörűsegeinek ’s gyakorlott árnyékinak azt, hogy egy Pásztor, hajnal nélkül, nap nélkül, siketen, vakon, tsak nem érzéketlenül, ugyanazon hazába útaz út nélkül, sok göröngyös pusztás ösvényeken, a’ hova ő a’ tiszta világosságnál síma uton. – Mondjátok-meg úgymond Ti! hajnalnak Leányi a’ tengeri és Tenger-mellyéki nimfáknak, hogy nem nyugszom, addig míg *Arionom*nak tseressét a’ bódog mezők Mirtus erdejének tornáztává nem változtatom; meg-lágyitom, engedelmességre hajtom a’ kies vidék’ Isteneit, és a’ szentségtelenség’ küszöbeit meg-reszkettetem: az én Testvérim kiket ő nem ismer, nem sokára meg-kenik az ő szemeit olyan írral, melly a’ hályogot róla levonja: az én lantom nem fog többé Arionnak a’ valóságos szépségről és boldogságról addig szóllani; míg az ő vele született álhatatossága ki álván az éltető állatoknak próbáit, olyanná lessz az ő szíve, mint a’ tűzben meg-probáltatott arany; addig ne tudjon rólam egyebet,

hanem hogy neki barátja 's Pásztor tarssa vagyok; akkor lassa mitsoda ő, 's mi vagyok én, és melly boldogok vagyunk mind ketten? örüljön akkor jövendölésének, mikor tapasztalja be-telyesedését, hogy testvérek vagyunk, egy szent Városnak Polgári, egy örökké való Atyának fiai, a' böltsesség hajlékának egy Szent tárgyra született tselédi. – Véghez is ment tsak hamar a' tágas folyó viznek partján a' Ditsősséges el-változás, meg-nyíltak *Arionnak* szemei, meg-látta melly ki gázolhatatlan bolygó ház az, a' mellybe őtet rekesztette az eredeti származás; látta mennyivel több Orfeus, mint a' mennyinek tettzett; látta mivé lett ő is, és mivé lehet. – Meszszirül nézte *Orfeus* a' változást, mint a' Madár, félre vonván magát az ág-hegyen, lesi fijainak iparkodásokat, 's erőtlen szárnyaik' billegetését: és mikor már látta, hogy fel-reppent *Arion* mint egy Hattyú; fennyen nézi a' levegőnek magas oszlopirúl ez maga terhével küszködő föld' temerdekségét és ennek vak lakosít, miként botlanak minden szempillantásban egyik a' másikba? és azon való' tűnődése között hogy ő szembe-kötte is tudott lépdegelni, 's vakonn is a' szépséget ímígy amúgy tapogatni; neki veszi magát, és repül sebes szárnyakon a' boldogság felé, egyenes uton. – El mosolyodik *Orfeus*, 's azt kérdi: Hova? hova? *Arion!* – hova sietsz? – mi vóltál? 's mivé lettél? Tekint *Arion*, hát látja *Orfeust* tiszta fényes fejr Papi ruhában, egy tsutsosan fel-emeltetett Oszlop mellett, – tsillag vólt előtte, és arczultatja körül nap-sugar. – El-ándalodik, – szive el-fogódik örömében; 's fél-emelvén énekének hangját, így kezd felelni *Orfeusnak*:

III. Arion.²

Ad Formam: *Kortsmárosné kápolnája a' pincze.*

ARIONNAK', ki született vak vala,
Fel támadt már a' fényes nap' hajnala:
Hát Orfee! hova utaz barátod?
Miért kérded? mikor magad jól látod.

Arion ez bűnnel tölt alsó égben;
Élt ismeretlen szentségtelenségben:
Hát Orfee! mi vólt a' Te barátod?
Miért kérded? mikor magad jól látod.

Arion eddig be-kötött szemekkel
Botorkázott kétséges lépésekkel:
Hát Orfee! miért siet Barátod?
Miért kérded? mikor magad jól látod.

2 Holmi III, 2. rész, 162–163.

Arion tsudálatosan szentté lett,
Tudja már mi a' szépség, *virtus, élet*:
Hát Orfee! mivé lett most Barátod?
Miért kérded? mikor magad jól látod.

Ariont, hogy a' virtust meg-lelhette,
A' Szent hajlékba, *Orfeus* vezette;
Hát Orfee! mi volt 's mi lett Barátod?
Miért kérded? mikor magad jól látod.

Arion hogy hova utaz? tudja már,
De nem látja meddig terjed ez határ?
Hát Orfee! boldog a' Te Barátod,
De ő nem tudja, mi lesz még? Te látod.

Arion a' böltesség' tornáttzában ,
Meg állott egyik oszlop' árnyékában;
Hát Orfee! vezesd bellyebb, Barátod
Még nem tudja mi van bellyebb? Te látod.

élet, forrás

A világ színmutatását, a szerencse változását megérzettem;
Láttam, tűrtem ezereket, Rosszakat, és amelyeket nem szerettem;
Az egy Isten vólt reményem,
Atyámfia az erszényem,
Mebánta megtörött kényem,
Hogy születtem. (...)

Itt is azért ugy készülök, hogy akarmire kerülök, tudjak élni;
Mert jobb tudni kettőt-hármat, s így kicsinnyel a nagy jármát felcserélni;
Mentem is, amint mehettem,
És amit tudni szerettem,
Nem sok bolondnak engedtem
Megítélni. (...)

Vetemedjen akarmire, csakugyan észért senkire nem szorúlok;
Csak elmém maradjon épen, hogy el ne élhessek szépen, nem busúlok;
S noha csonka-bénna legyek,
Mindig lesz számba mit tegyek;
Kenyeret kérni nem megyek,
S nem koldúlok.

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM: *Bosszús biográfia* (részletek)

TÓTH BARNA

Pálóczi Horváth Ádám pályájának első szakasza

A készülő kritikai kiadás bemutatása

A kutató lépten-nyomon tapasztalhatja, hogy Pálóczi Horváth Ádám számtalan területen az élen járt; több dolog elindítása az ő nevéhez fűződik – ezek azonban a legtöbb esetben hiányosan, vagy szinte sehogyan sincsenek feltárva. Az elsők között foglalkozott a magyar verstan szabályaival; a „női egyenjogúság” irányába tett lépéseket; magyar tudós társaság létrehozásán gondolkodott; ő adta ki az első magyar pszichológiai könyvet; ő írt elsőként tanulmányt a magyar dialektusokról; az ő népdalgyűjtése máig az egyik legjelentősebb – hogy csak néhány dolgot (talán nem is a legfontosabbakat) említsük. Dalgyűjteményének kiadásával ugyanakkor 1953-ig kellett várni,¹ verstani munkáinak kiadása és feldolgozása is az 1990-es évekig váratott magára.² Írásainak csupán elenyésző része hozzáférhető – ezen próbál meg némileg segíteni az a készülő kötet, mely Pálóczi Horváth Ádám életművének első szakaszában, 1796-ig megjelent műveit fogja kritikai igénnyel közölni. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a szövegtörzset és annak keletkezését, ezzel egyfajta bevezetést nyújtson az életmű vizsgálatához.

Pálóczi Horváth Ádám költői pályáját még debreceni diákként, alkalmi versekkel kezdte: Hatvani István utasítására tisztelgő költeményt kellett írnia a Debrecenbe látogató Pálffy Károlyhoz.³ Az efféle alkalmi versek életműve első szakaszának jelentős részét képezik. A következő években egyre termékenyebb szerző válik belőle. 1780-ban távozott a debreceni kollégiumból, hét hónapig Miskolcon gyakornokoskodott, majd ügyvédi és földmérői vizsgát tett. Ezután Pápára költözött, földmérőként dolgozott, és ezzel az akkoriban igen jól jövedelmező munkával alapozta meg anyagi jólétét. 1782-ben megnősült, felesége birtokain és bérelt földeken gazdálkodott; Szántódon és Balatonfüreden is volt háza; ő maga inkább szántódi „remete házában” tartózkodott. 1793-ban elvált első feleségétől, Oroszi Juliannától, és még ebben az évben feleségül vette

1 Sajtó alá rendezte BARTHA Dénes és KISS József; ÖÉ (1953).

2 KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp., Akadémiai, 1991; *Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában*, kiad. KECSKÉS András és VILCSEK Béla, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

3 PÉTERFFY Ida, *Pálóczi Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*. Bp., Akadémiai, 1985, 14–15.

Sárközy Jusztinát. 1795-ben Nagybajomba költözött. Ezek azok a helységek tehát, ahol a költő a vizsgált időszakban élt, de a kiadott művei túlnyomó többsége Szántódon keletkezett. Legrégebbi (1780 és 1786 közötti)⁴ írásai a *Hol-mi* első kötetében jelentek meg, és bár nem minden szöveg van dátumozva, csak néhány olyat tartalmaz a kötet, amely 1782 előtti. Az életmű vizsgált szakaszában csupán két olyan mű van, amely azután jelent meg, hogy a költő Nagybajomba költözött. Külön csoportba tartozik az a néhány írás, amely az 1790-es budai országgyűléshez kapcsolható, s melyek többségükben ott keletkeztek.

Pálczi Horváth 1786-ban kezdte el publikálni írásait a *Magyar Hírmondó*-ban, s a következő év végén megjelent első önálló kötete, a *Hunniás*. Ez a mű (melynek keletkezéséről nagyon keveset lehet tudni) hozta meg számára az írói elismerést.

Írásaival elsősorban hasznára akart válni a nemzetének.⁵ A *Hunniás Előbeszédében* az eposz megírásának okai közt az első helyen áll, hogy más nemzetek körében is elismerést akar szerezni vele a magyarságnak.⁶ Az eposznak a korban páratlan népszerűsége valószínűleg főként ennek köszönhető, de nyilván más okai is voltak. A Gyöngyösi-féle irodalom a korabeli olvasóközönség számára még eleven volt, s valószínűleg a *Hunniás* stílusbeli sajátosságait is másként ítélték meg, mint a későbbi korok olvasói. A szöveg emelkedettségét, „majestását” Pálczi Horváth egészen egyénien értelmezte, melynek lényeges eleme volt a soráthajlás.⁷ A költő szerint ez már eleve emelkedettséget eredményez – s hozzátehetjük, hogy folyamatosságával a verses szöveget a prózához közelíti. Esztétikai nézeteinek másik alappillére volt, hogy az a jó vers, melyet prózai szöveggént is lehet olvasni.⁸ Mindezekkel összefügg, hogy Pálczi Horváth azt tartotta jó költőnek, aki jó orátor is egy személyben.⁹ Ennek tükrében

4 Uo., 10.

5 SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Bp., Akadémiai, 2001 (Irodalomtudomány és kritika), 32–33.

6 „Hazám' ditsősége mellett buzgok: és annak örülnék, ha minden hajdani nagy emlékezetű Magyar Fő Urnak, egy ilyen forma oszlopa vólna a' Hazában: hadd tudnák az idegenek a' régiekért-is betsülni a' mostani Magyarokat, a' mostani Hazafiak pedig igyekeznének követni Attyaik' nyomdokait.”

7 „...a colonoc, comák, semi-colonok, [ne mindig a sor végére essenek – T. B.] hanem, a mint a szók és beszéd hozzák magukkal, a sorok végén felfüggesztessék az elme és az értelem és úgy vitessék át a következő sornak elejire, közepire a szaggatások vagy pausák szerint. Ez nagyon látszik emelni a stílus majestását.” Idézi VENDE Ernő, *Horváth Ádám „Hunnias”-a*, EPhK, 20(1896), 31; Pálczi Horváth szavainak pontos forrását nem jelöli.

8 „...ha elkezdem comára olvasni az Eneis második könyvét, egy dicsőséges oratio telik belőle. (...) ha a prózához hasonló egyenes folyamatu, és még is vers; ez már az a különös valami, a mi a versben szépség” Batsányihoz 1789. február 20.-án kelt levelét idézi: ABAFI Lajos, *Horváth Ádám és a Magyar Museum*, Figyelő, 1889, XVIII, 106–107.

9 „...a ki magyar verset ír, jó magyar és jó orátor legyen.” Pálczi Horváth Ádám levele Ka-

nem csoda, hogy a *Hunniás* szövegének mintegy fele hosszúra nyújtott monológ, szónoklat. Ami tehát a későbbi korok kritikusaiknak véleménye szerint a szöveg fő hibája, nem más, mint Horváth esztétikai elveinek tudatos prezentációja és programja,¹⁰ mely a korban sokkal nagyobb elismertséget kapott, mint némelyik új törekvés.

A korban általánosan elterjedt vélekedés szerint az irodalom *eszköz* volt, amelynek segítségével kulturális és társadalmi változásokat kívántak elérni.¹¹ Ez a haszonelvű irodalmi felfogás legerősebben Pálóczi Horváth azon munkáin figyelhető meg, melyek átmenetet képeznek a tudományos és a szépirodalmi írások között. Legjobb példa erre a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című, 1789-ben készült írás, mely csillagászati szakszöveg – versben. A korban nem volt példa nélkül való a verses formájú tudományos munka; Nagy János például verses formában írt méhészeti szakkönyvet.¹² A száraz tudományt verses formával próbálták vonzóvá tenni minél szélesebb közönség számára. *A' lélek halhatatlansága* című 1788-as munkája szintén verses formában boncolgat filozófiai, teológiai kérdéseket. Munkásságának ezen részét a kortársak többsége is elismerte, s legfeljebb stilisztikailag, terjengőssége miatt bírálták. 1792-ben kiadott *Psychologia* című könyve prózában írt tudományos munka – a szerző itt azáltal próbálta műve népszerűségét növelni, hogy magyarul, az idegen szakkifejezéseket mellőzve írt. Műveinek előszavaiban szinte kivétel nélkül mindig hangsúlyozza, hogy munkájával a magyar nyelv ügyét kívánja szolgálni. Nézete szerint a magyar nyelv gazdag, és kiválóan alkalmas mind tudományos munkák, mind pedig „idegen mintájú” versek írására.

Pálóczi Horváth Ádám szövegeinek a kiadott kötetek számát tekintve jelentős, de terjedelmileg csekély részét teszik ki a politikai-közéleti írások. Ezeket két csoportra lehet osztani; egyikbe az alkalmi jellegű írások tartoznak (*A' megkoronázott virtus; Békeesség angyala; Két nagy hazafinak emlékezte; Minden szentek napján; A' Szala-vármegyei nemes koronaőr seregnek; A' koronázandó felség bejövetelekor; Buzdítás az insurrectiora; Egy rövid tudósító levél*), melyeknek elsősorban protokolláris funkciójuk volt; a másik csoportba pedig a konkrét politikai tartalommal bíró munkák (*A' vallás dolga Zala vármegyében; Boronkai József dietai oratioja a' vallás dolgában; Egy nemes biztatás a hív vitéz magyarokhoz*), valamint a nő egyenjogúság korai megnyilvánulásaként értelmezhető két röpirat (*A magyar asszonyok prókátora; A' férfiak felelete az asszonyokhoz*). Ezekről az írásairól (a két utóbbitól eltekintve) szinte semmiféle szakirodalom nem tesz említést – ennek nyilván egyik oka, hogy nehezen hozzáférhetők.

zinczyhoz, 1788. december 7. Idézi VENDE, i. m., 32.

10 Vázlatosan összegzi: BORZSÁK István, *Pálóczi Horváth Ádám lírája*, Monor, Pooper Ernő Könyvnyomdája, 1919, 13.

11 SZAJBÉLY, i. m., 32–33.

12 Uo., 54.

Pálczi Horváth Ádám munkásságának sok szempontból elkülönülő részei a *Hol-mi* című gyűjteményes kötetek. Az 1980-as években Péterffy Ida kezdett el alaposabban foglalkozni a költő életművével, de sajnos csupán a *Hol-mi* kötetek vizsgálatát tudta részletekbe menően elvégezni.¹³ Ezek a néha prózát és színdarabot is tartalmazó versgyűjtemények, mint leveleiben a szerző írja, igen népszerűek voltak¹⁴ – de az irodalmi élet meghatározó személyiségei támadták őket. Kazinczy ítélete szerint az első kötetet tűzbe kellett volna vetni. Az azonban nem egyértelmű, hogy mely részek miatt. A kötetek verseinek rendszerezése lehetetlen; csak nagy általánosítással jelenthetjük ki, hogy főleg moralizáló költeményekből, alkalmi versekből és (többször népdalszerű) énekekből áll a gyűjtemény.¹⁵ Kézenfekvőnek tűnhet, hogy ez utóbbiakat (főleg a „tsalfabbatskákat”) kifogásolhatta Kazinczy, de érdemes megjegyeznünk, hogy ekkor még Kazinczy nem úgy vélekedett a népdalokról, mint később; ő maga buzdította barátját „paraszt dolgok” írására.¹⁶

A *Hol-mi*-kötetek jelentőségét sem könnyű összegezni, éppen sokféleségük miatt. Fontosak azért, mert Horváth „occasionális” írásaiban (amelyek a szerzőt szintén a barokk hagyományokhoz kapcsolják) számos kortörténeti adat található.¹⁷ Egyfajta átmenetnek tekinthetők a diákmelodiáriumok és a „hivatalosan elfogadott” verseskötetek között. Fontosak, mert a szerző munkásságának sokszínűségét egyetlen kötetben láthatjuk. Elsősorban talán mégis azért fontosak, mert a népies költészet kialakulásának dokumentumai.¹⁸ Pálczi Horváth a *Hol-mi*-ből sok verset átvett az *Ötödfélszáz Énekek* című gyűjteményébe; ezek a népköltészet, és főként a közköltészet mintáit követő versek az 1780-as években keletkeztek, tehát negyven évvel a reformkor előtt, amikor ez „irodalmi programmá” vált.

A *Felfedezett titok* című regény szintén több szempontból külön álló egység az életművön belül. Keletkezéséről alig maradtak fenn adatok, és a kortársak ítéletei

13 Péterffy Ida, *Levelek Szántódról: Válogatás Pálczi Horváth Ádám írásaiból (levelek, versek, prózai művek) 1787–1790*, [Siófok], Siotour, 1984 (Szántódi füzetek, 8); Uő, *Pálczi Horváth Ádám Szántódon*, [Siófok], Siotour, 1980 (Szántódi füzetek, 1); Uő, *Pálczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m.

14 „...munkáimat kivált a’ Hunniást majd mindennap keresik nálom.” *KazLev* I, 242.

15 Hasonlóan rendszerez: Péterffy, *Pálczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m., 12.

16 „Intesz, hogy paraszt dolgokat írjak; de kellene előbb látnom egy két jó formátát, hogy gusz-tust kapjak.” Pálczi Horváth levele Kazinczyhoz, 1789. április 4. Idézi Abafi, i. m., 302.

17 Péterffy Ida írásai gyakran ezekhez kapcsolódnak – a kéziratban konkrét személyhez címzett, vagy más módon hozzájuk fűződő írásokból a kiadott *Hol-mi* kötetekben ugyanis Pálczi Horváth gyakran törölte a neveket. Péterffy, *Levelek...*, i. m.; Uő, *Pálczi Hárváth Ádám Szántódon...*, i. m.; Uő, *Pálczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m.

18 Vö. Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig*, Bp., Akadémiai, 1927, 84–88. Horváth itt az *Ötödfélszáz énekekről* beszél, de annak verseinek jelentős részét a *Hol-mi*-ből vette át Pálczi Horváth.

sem jutottak el közvetlenül az íróhoz, mivel a könyv szerzői név nélkül jelent meg 1792-ben. Az irodalomkritika az utóbbi években figyelt fel erre a szövegre – részben a magyar regény kialakulásának aspektusából vizsgálta, részben pedig azért, mert egyedülálló rálátást nyújt a szabadkőműves társaságokra és azok eszméire.

*

Pálczi Horváth Ádám munkásságának feltárásához első lépésként számot kell vetni a szakirodalom eredményeivel. Munkáiról, valamint az azokról szóló szövegekről teljességre törekvő listát találunk Szinnyi nagy művében;¹⁹ az 1900 előttiakat (amelyek jelentős része a *Figyelő*-ben jelent meg) itt tehát nem sorolom fel, és nem részletezem, csupán azokat említem meg, melyek a későbbi szakirodalmi termés szempontjából fontosak. Az 1900 utáni szakirodalom összefoglalását olyan tematikus egységekben végzem, melyek középpontjában a költő egy-egy műve áll, vagy életének egy-egy vizsgált momentuma.

Pálczi Horváth Ádám saját kezűleg írta meg életrajzát²⁰ Kazinczynak, aki főleg erre hagyatkozva tette közzé életéről szóló írását a *Tudományos Gyűjtemény*-ben.²¹ Az életrajz vizsgálatához Garda Samu 1890-ben megjelent monográfiája²² mutatkozik legalkalmasabb kiindulópontnak. Borzsák István 1919-es kötetének első fejezetében szintén áttekinti a költő életét.²³ Hegyi Ferenc monográfiájának (1939)²⁴ külön érdeme, hogy tartalmaz egy listát Horváth kiadott és kéziratban maradt műveiről (bár ez nem teljes), valamint egy két és fél oldalas szakirodalmi bibliográfiát. Ezt 1958-ban követte Vörös Károly munkája,²⁵ mely nem törekszik a teljes életrajzot átfogni; három témát emel ki a költő életéből: az 1800-as inszurgens-zendülést és következményeit, a *Magyar Árion* című kéziratot kialakulásának történetét (*Horváth és a „Stájer Tánc”* címen), valamint Pálczi Horváth és Kazinczy kapcsolatát. Péterffy Ida művei²⁶ ugyan nem monográfiák, de túl azon, hogy a kötetek elején vázlatosan bemutatják Horváth életét, számtalan további adattal szolgálnak. Bíró Ferenc könyvének Pálczi

19 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda, 1891–1914.

20 *KazLev* I, 268–270.

21 *Tudományos Gyűjtemény*, 1820, II. 123; 1822, II. 68. Kazinczynak egyébként szépirodalmi munkáiban is több helyen olvashatunk Pálczi Horváthról.

22 GARDA Samu, *Pálczi Horváth Ádám életrajza*, Nagyenyed, Wokál János, 1890.

23 BORZSÁK, *i. m.*

24 HEGYI, *i. m.*

25 VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 17).

26 PÉTERFFY, *Levelek...*, *i. m.*; Uő, *Pálczi Horváth Ádám Szántódon...*, *i. m.*; Uő, *Pálczi Horváth Ádám munkássága...*, *i. m.*

Horváthról szóló fejezetében az életrajzon túl részletesen kitér a kor alkalmi költészetére.²⁷

*Hunniás, vagy Magyar Hunyadi, az az, Ama' híres Magyar Vezér Hunyadi János' életének egygy része, melyet a' Virgilius' Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófákkal le-írt HORVÁTH ÁDÁM. Győr, 1787.*²⁸

Pálóczi Horváth Ádám első, önálló kötetben megjelent munkája Győrben látott napvilágot Streibig Józsefnél, az 1787-es év utolsó harmadában.²⁹ A mű keletkezéséről kevés dolog tudható; ezeket Péterffy Ida foglalta össze.³⁰ A *Hunniás* előtt egyetlen hosszabb (77 soros) történelmi témájú szövege ismert, a *Belgrád bútsuzása* című, latinból fordított vers, mely a *Magyar Musában*, később a *Hol-mi* I. kötetében jelent meg. Péterffy szerint feltételezhető, hogy a latin szövegre a *Hunniás* előmunkálatai közben talált rá.³¹

Mint azt Péterffytől tudhatjuk,³² az eposz várható megjelenéséről a *Magyar Musa* 1787. március 24-i száma tudósít. A május 26-i számban megjelent Andrád Sámuelről egy 10 versszakos magasztaló költemény, melyet a márciusban kiadott szemelvények alapján írt.³³ A *Hunniás*ról a XIX. század végén több tanulmány is született.³⁴ Miután egy-két oldalban leírják az eposz tartalmát, mindegyik megemlíti a szöveg elhibázottságát, a példák (Vergilius és Voltaire) másolásának hol túlzott szolgáltságát, hol elégtelen voltát, valamint szerkezeti szétesettségét. Vende Ernő hívja fel a figyelmünket arra, hogy a *Hunniás* min-

27 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 304–313. A szöveg utolsó részének bővebb változata: Uő, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, ItK, 82(1973), 680–685.

28 DEENK 756.629 Kéziratos változata: OSZK Oct. Hung. 855.

29 A szerző azon kevés művei közé tartozik, amelyhez viszonylag könnyen hozzáférhetünk. A „viszonylag” szó itt azért helytálló, mert szükséges némi szerencse ahhoz, hogy rábukkanjunk a szövegre. A Magyar Elektronikus Könyvtárban, a katalógus szerint megtalálható ugyanis Pálóczi Horváth *Hol-mi*-jának első és második kötete – de a .pdf formátumú fájl valójában a *Hol-mi* első kötetét és a *Hunniás* szövegét tartalmazza. <http://mek.oszk.hu/06100/06139/> Megtalálható továbbá a *Digitális Klasszika* nevű oldalon: http://www.kiad.hu/main_kiadvanyok.htm

30 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m., 191–193.

31 A kéziratos énekeskönyvek tanúsága szerint ezt a verset az 1760-as évektől széles körben ismerték (szerk. megj.).

32 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m., 204–205.

33 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon...*, i. m., 18. A vers egy versszakát itt is közli Péterffy; további kettőt pedig az előző lábjegyzetben jelölt helyen. A *Hunniás* kötetének elejében meg is jelent Andrád verse, de nem ez, hanem egy átírt, 61 versszakos változat.

34 GERECZE Péter, *Pálóczi Horváth Ádám*, Figyelő, 1883, XV, a tanulmány V., 266. oldalon kezdődő része. ILLÉSY János, *Pálóczi Horváth Ádám Hunniása*, Figyelő, 1886, XX, 286; VENDE, i. m., 18.

taképei között nemcsak Vergilius *Aeneis*-ét kell megemlítenünk. Tanulmányában kifejti, hogy Voltaire *Henriade*-ja (melyet költőnk Péczeli József fordításában ismert) az *Aeneis*-nél is erősebb mintaként szolgálhatott, majd sorra veszi azon jellemzőket, melyek a *Henrias* hatásáról árulkodnak (krónikaszerűség, allegorikus alakok szerepeltetése, történetbeli és stilisztikai párhuzamok stb.). Valószínűnek tűnhet, hogy a *Hunniás* cím is a *Henrias* cím hatására keletkezhetett. Nagy Sámuel másképpen vélekedik: „Horváth Hunyadi latin nevéből indul ki. Bonfinius Huniadesnek írja, Pray Hunniadsenek, majd Hunyiadesnek írja.”³⁵ Véleménye szerint Horváth e két szerző munkáiból vette eposza történelmi alapjait.³⁶ Péterffy ezzel kapcsolatban azt a kérdést veti föl, hogy hogyan jutott hozzá a költő ezen történelmi forrásmunkákhoz; szerinte a veszprémi káptalan könyvtára és – valószínűbbként – a tihanyi apátság könyvtára jöhet számításba. Ez utóbbi mellett szól, hogy igen szoros kapcsolatban állt Vajda Sámuel tihanyi apáttal.³⁷ A *Hunniást* Horváth valószínűleg rövid idő, néhány hónap alatt írta, erre utal, hogy egy későbbi levelében így fogalmaz: nem akar „a’ második darabbal is két hónapnyi rövid időre szorúlni”.³⁸ Péterffy azt írja, hogy „a kezdő földmérő poéta anyagilag ugyancsak megterhelt volt 1786–1787-ben, füredi nagyobbik háza építésekor”³⁹ – feltételezi, hogy az eposz ekkoriban készült.

*A’ lélek halhatatlansága felől való gondolatok, a’ mint azokat édes atyja halálakor szomorú szívvel rendbe szedhette HORVÁTH ÁDÁM. Pápa, 1788.*⁴⁰

E munkája 1788-ban, Pápán jelent meg; Szathmáry P. Istvánnak és Halász József református superintendensnek ajánlotta. Ugyanebben az évben látott napvilágot a *Hol-mi* első kötete is, de hogy az év folyamán melyik jelent meg korábban, nem igazán lehet eldönteni. Kazinczy első levelében (1788. október 14. előtt)⁴¹ a *Hunniásról* és a *Hol-miről* ír Horváthnak, de erről a kötetéről még nem.

35 NAGY Sámuel, *Adalékok a Hunniás forrásaihoz*, EphK, 24(1911), 317.

36 „Horváth elsősorban Bonfiniust követi, s a várnai csata leírásánál rövid ideig Callimachust. Prayt inkább jegyzetekben idézi.” Uo.

37 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m., 197–198.

38 *KazLev* I, 233. L. még: SZAJBÉLY, i. m., 76.: „...nemigen tudna javítani *Hunniásán*, noha mindössze két hónap alatt írta.”

39 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám munkássága...*, i. m., 198.

40 OSZK 202.110.

41 E levél nem maradt fenn, csupán Horváthnak október 14-én kelt válasza. Figyelembe véve a posta akkori gyorsaságát, valamint azt is, hogy nem biztos, hogy Kazinczy postai úton küldte a levelét, szeptember végére vagy október elejére tehetjük a levél keletkezési idejét. Garda Samu monográfiájában október 5–6.-ra teszi a levél keletkezésének idejét, de kijelentését nem indokolja meg.

A Kazinczyhoz szóló, december 7-i levél kétharmada *A' lélek halhatatlanságához* fűzött kritikákra válaszol, vagyis Kazinczy ekkorra már biztosan olvasta a művet. Mindebből arra gondolhatunk, hogy *A' lélek halhatatlansága* a *Hol-mi* után jelent meg; Kazinczy talán azért nem írt erről a kötetről az első levelében, mert még nem volt birtokában. Az első levélben keményen bírálja a *Hol-mi*-t, és a *Hunniást* is kritizálhatta, hiszen Horváth a leveleiben folyton arról ír, hogy a második résszel akarja „helyre ütni” az első hibáit. Ezzel szemben *A' lélek halhatatlanságához* „csupán” stilisztikai bírálatot fűz („a' Vers Horatius' Sermója mellé való”), s valószínűleg szóvá tette a mű terjedőségét, mivel Horváth ezzel kapcsolatban is sokat ír válaszában.

Garda munkájából tudhatjuk, hogy a költő „Atyja, György a theológiában igen jártas ref. Predikátor volt s több munkát: »A természetnek és kegyelemnek iskoláját« és imádságos könyveket botsátott közre.”⁴² A költő igen szoros kapcsolatban állt atyjával (aki maga is Debrecenben tanult), és mint Szörényi László is rámutatott,⁴³ a költeményben leírt alaptézis már az apa fent említett könyvében megtalálható. Az 1780–90-es években Magyarországon sokan foglalkoztak a lélek halhatatlanságának problémájával;⁴⁴ Pálóczi Horváth Ádám sok más művének is központi gondolata ez. *Psychológiája* XIII. fejezetének címe például *A' Lélek Halhatatlanságáról*;⁴⁵ a *Hol-mi* első részének első, *Igaz Barát* című írásnak *Harmadik Beszélgetés* című részében a halott Ányos Pál beszél ugyanerről.⁴⁶ A kötet szövegét a *Hol-mi* második kötetében is megjelentette. Monográfiájában Hegyi (Fest Sándor munkájára⁴⁷ hivatkozva) Young hatását emeli ki.⁴⁸

42 GARDA, 1890, 6. Mint HEGYITől megtudjuk, az említett könyv 1755-ben jelent meg, s melyről TRÓCSÁNYI Zoltán *Kirándulás a magyar múltba* c. könyve 391. oldalán olvashatunk.

43 Lásd SZÖRÉNYI László tanulmányát kötetünkben!

44 BÍRÓ Ferenc, *A magyar irodalom és a filozófia viszonya a 18. század végén*, It, 11(1980), 847–861.

45 Lásd HEGEDŰS Béla és CSABAI Lucia tanulmányait kötetünkben!

46 A vers részletes elemzését lásd kötetünkben, JANKOVICS József tanulmányában!

47 FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., MTA, 1917, 87.

48 HEGYI, *i. m.*, 22–23.

A *Hol-mi*-kötetekről a célszerűség kedvéért egyszerre érdemes beszélni. Az első kötet 1788-ban jelent meg Pesten. A harmadik kötet hamarabb hagyta el a sajtót a másodiknál: 1792-ben, szintén Pesten; utolsóként tehát a második kötet látott napvilágot 1793-ban, Győrben. Mindhárom kötetnek fennmaradt a kézirat változata,⁵⁰ melyek nem teljesen egyeznek a nyomtatásban megjelent szövegekkel. A kinyomtatott és a kéziratban maradt szövegek részletes összevetését nem fogja tartalmazni a készülő kötet,⁵¹ de a kötetek tartalma közti különbségeket számba vesszük, valamint az egyes versekkel kapcsolatban megjelöljük azt is, ha máshol (a *Magyar Musáiban*, a *Magyar Hírmondóban*, az *Orpheusban* vagy az *Ötödfélszáz Énekekben*) is megtalálhatók.

A gyűjteményes kötetek több olyan szöveget tartalmaznak, amelyek más-kor is, önálló kötetekben megjelentek:

A *Hol-mi* II. 98–131. lapjain olvasható *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok* az azonos című, 1788-as kötet szövegének változata.

A *Hol-mi* III. 55–58. lapjain olvasható *A' Békesség angyalához felelet* az 1790-ban megjelent *Békesség angyala* köszöntésére *sümeghi banderiumnak felelettye*. *Sió-fok 16. Junii 1790* című szöveg⁵² változata. Ez a vers válaszként született Nagy Ferenc veszprémi kanonoknak a somogyi koronaőrző bandérium előtt tisztelgő latin nyelvű költeményére.⁵³ A *Hol-mi*ban található változathoz a cenzor nyolc sort kitörölt – Péterffy a röpirat szerint közli.

A *Hol-mi* III. 49–55. lapjain olvasható *Utra késérő síp* az 1790-ben megjelent *A' Szala-vármegyei nemes korona őrző seregnek Füredről 29. májusban hajnalban lett kiindulásakor* című szöveg⁵⁴ változata.

49 A kötetek teljes címei: *HOL-MI Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle VERSEK*, Mellyeket maga' régibb és újabb írásaiból öszve-szedett HORVÁTH ÁDÁM. PESTHENN, LETTNER JÓZSEF' BETŰIVEL, 1788; *HOL-MI Külömb-külömb-féle dolgokról irtt külömb-külömb-féle versek, és rész-szerént kötetlen folyó beszédek*, II. darab, Egyszer-másszor írogatta, és most közre botsájtja Horváth Ádám, Győr, 1793.; *KÜLÖMB-KÜLÖMBFÉLE DOLGOKRÓL IRTT DARAB-VERSEK. 'S RÉSZ SZERÉNT FOLYÓ BESZÉDEK* HARMADIK DARAB, Mellyet maga' egyszer másszor írogatott munkájiból öszve-szedett, és most közre botsát HORVÁTH ÁDÁM. PESTEN, Nyomtat. TRATTNER MÁTYÁS' betűivel 1792. Mindhárom kötet az OSZK 188.531 alatt található. A *Holmi* első két kötetének kéziratosa változata: MTA Ktt K 757. *Hol-mi* 3. található még: DEENK 728.361, ennek kéziratosa változata: OSZK Kt. Quart. Hung 214. Az első és harmadik kötet hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban (<http://mek.oszk.hu/06100/06139/index.phtml>; <http://mek.oszk.hu/06100/06140/index.phtml>); a második kötet hiányzik az oldalról, mint a *Hunniás*nál már szoltunk róla.

50 *Hol-mi* I, II.: MTA Ktt K. 757; *Hol-mi* III.: OSZK Kt. Quart. Hung. 214.

51 PÉTERFFY Ida fent említett munkái részben ezzel foglalkoznak.

52 OSZK 189.452.

53 PÉTERFFY, Pálóczi Horváth Ádám *Szántódon*, i. m., 76–78.

54 OSZK 625.849.

A *Hol-mi* III. 89–91. oldalán olvasható *A' Magyar Nemesi Karhoz a Két nagy hazafinak emlékezete* című kötet (Buda, Pest és Kassa, 1790)⁵⁵ szövegének egy részlete. Az 1790-es országgyűlésen Benyovszky György Pozsony megyei követ Zichy Károly országbíró és Ürményi József királyi személynök kizárását követelte.⁵⁶ A *Hol-mi*-ben a megtámadott „két nagy hazafi” közül az Ürményihez írt szöveg olvasható. Ugyanez a szöveg németre fordítva is megjelent: *Eine Patriotische Frage und Antwort eines Mitglieds der neu errichteten Gesellschaft zur Beförderung der ungarischen Sprache zu Ofen den 30. Sept bei Gelegenheit des eigensandten Reivhs. – Diploms. Aus dem Ungarischen übersetz durch einen Bürgersohn (Joh. Radlinger). Pest, 1790.*

Nincs kizárva, hogy a *Hol-mi*-kötetekben vannak további olyan művek, melyek más nyomtatásban megjelent szövegeknek változatai – ezeket a készülő kritikai kiadás fogja alaposabban számba venni.

Garda feltételezi, hogy a *Hol-mi* I. köteténél Földi Jánosnak „talán korrektori vagy más közvetítő” szerepe volt.⁵⁷ Ezt arra alapozza, hogy Horváth és Földi ekkor már ismerték egymást, többek között a *Magyar Musá*-ban folytatott vers-tani vitájuk kapcsán, hogy Földi a *Magyar Muzeum*-nál is korrektorként segített, és hogy Földi ekkor éppen Pesten lakott – ahol a *Hol-mi*-t nyomtatták.

A kötetek összeállításának idejéről Garda így ír: „A *Holmi* II. kötete már 1789-ben össze van állítva 'In ruderibus', a III. pedig szintén a 90-es években, bár az előbbi után, de az utóbbi előbb jelent meg: 1792-ben, a II. kötet 1793-ban”.⁵⁸

Péterffy (1980) ezt írja: „Amikor a »Holmi« első kötetének anyagát (versek, dalszövegek) sajtó alá rendezte, a Lengyel család pártfogását kérte kiadásához. 1788. február 1-én két levelet küldött: egyet Lengyel Imrének prózában, a másikat Lengyel Antalné Inkey Máriának versben. Utóbbit arra kérte, hogy segítse az ajánlás elfogadtatását.”⁵⁹ Az ajánlást elfogadták, így Lengyelnek ajánlva jelent meg a kötet. E verses levél elveszett, de a *Hol-mi* kéziratának 188–191. oldalain olvasható; a 140 soros versből Péterffy részleteket (mintegy felét) közölt.⁶⁰ Másnap, február 2-án újabb verses levelet írt Lengyel Antalnak *Az első Darab Holminek Dedicatioja* címmel. Ez a vers a *Hol-mi* I-be nem került be, de megjelent a *Hol-mi* II-ben (XXI.). A harmadik kötetet Kazinczy Ferencnek ajánlotta, a tervbe vett negyediket pedig Czindery Pál emlékének akarta szentelni.⁶¹

55 OSZK 201.464.

56 GARDA, i. m., 51–52.

57 Uo., 21.

58 Uo., 65.

59 PÉTERFFY, Pálóczi Horváth Ádám Szántódón, i. m., 18.

60 Uo., 20.

61 GARDA, i. m., 93.

Péterffy részletesen leírja, miként került elő a *Hol-mi* első kötetének kézirat változata.⁶² Borzsák István verstani szempontból vizsgálta meg a kötetek (és más Pálóczi Horváth-kötetek) szövegeit.⁶³ Bíró Ferenc *Az esztendő utolsó éjtszakája* című művet vetette össze Csokonai költeményeivel,⁶⁴ Borbély Szilárd pedig *Egy jegyző Könyvnek Homlokára és 1797. új esztendőre* című verseit Csokonai *Újbeszertendei gondolatok* című írásával.⁶⁵ Matyikó Sebestyén József életrajzi-történeti szempontból vizsgálta meg a *Jó nap mondás, fokra* és a *Szántódi tus* című verseit, rámutatván, hogy mindkét vers Katona Imre siófoki plébánoshoz szól.⁶⁶

*Minden szentek napján 1790 az özvegy asszony Magyarország palatinusról gondolkodik, 1790.*⁶⁷

Ez az írás 1790-ben jelent meg, és mint a legtöbb ebben az évben megjelent kisebb kiadott kötet, az ekkor megrendezett országgyűléshez kapcsolódik – pontosabban a november 12-én tartott nádorválasztáshoz. A nádori tisztségre a költemény első fele gróf Zichy Károlyt javasolja – idő közben viszont a király a fiát, Sándort nevezi ki nádorrá. A költemény (ekkorra már kinyomtatott) első felét Horváth úgy folytatta, hogy a második felében már ő is Sándor mellett érvel.⁶⁸

*A' magyar asszonyok prókátora a' Budán összeegyült rendekhez, 1790.;⁶⁹
A férjfiak felelete az asszonyokhoz. Arra a' javallásra: hogy jó volna az asszonyokat is a' közönséges gyülekezetekbe bébocsátani, 1790.*⁷⁰

A két írás nagyjából egy időben jelent meg 1790-ben; a második szöveg valamilyen „válasz” az elsőre. Az 1790-es országgyűlés alkalmával fogalmazódott meg az az igény, hogy a nőket is engedjék be a gyűlésekre – ezt később engedélyezték is –; ezt a kérést tolmácsolják Pálóczi Horváth ezen szövegei. Keletkezésük-

62 PÉTERFFY, Pálóczi Horváth Ádám munkássága..., i. m., 5–13.

63 BORZSÁK, i. m., 1919.

64 BÍRÓ, Pálóczi Horváth Ádám..., i. m.

65 Lásd jelen kötetben.

66 MATYIKÓ Sebestyén József, *Kinek írta a „Jó nap mondás, fokra” és a „Szántódi tus” című verseit Pálóczi Horváth Ádám?*, Pannon Tükör, 2(1997), máj.-jún. 79.

67 OSZK 226.117.

68 GARDA, i. m., 50–55.

69 OSZK 308.624.

70 OSZK 223.359.

ről Garda⁷¹ és Hegyi⁷² munkáinál részletesebben ír kötetének bevezetőjében Fábri Anna, aki részleteket is közöl mindkét szövegből.⁷³

*Leg-rövidebb Nyári Éjtszaka, melyben leiratik egy olyan tsillag-vizsgálónak beszélgetése, a' ki a' mult 1787. esztendőben nyár-kezdetkor, az égi testeket csudálkozva nézegeti, azoknak forgásaikat leírja és az ismeretesebb tsillagzatok neveit a' régi pogányok költeményeiből, a' nagyjából magyarázza, Pozsony, 1791.*⁷⁴

1791-ben jelent meg Pozsonyban, Wéber Simon Péternél, de már 1789-ben készen volt. Horváth először Széchényi Ferenc pártfogásával Bécsben akarta megjelentetni, de ez nem valósult meg. Később Kazinczy segítségét kéri, hogy munkáját (és a *Hol-mi* II. kötetét) „recommendálja valamelly Typographusnak”, mert anyagilag nem tudja ezeket saját erőből kiadni.⁷⁵ A mű végül Sándor Leopold herceghez lett ajánlva, akit az előző év végén választottak nádorrá.⁷⁶ Vörös Károly említi először, hogy a mű ajánlását a szerző Széchényi tudta nélkül változtatta meg.⁷⁷ Hegyi a művet tartalmilag ismerteti, fogadtatásáról pedig azt írja, hogy a kortársak támadták a tudományok megverselése miatt.⁷⁸

*Psychologia, az az a' lélekről való tudomány, Pest, 1792.*⁷⁹

1792-ben jelent meg Pesten, Trattner Mátyásnál, de már 1789-ben elkészült. Garda mindössze annyit ír róla, hogy Kant követői bírálták.⁸⁰ A tudományos munka egy pályázatra készült, melyet a *Magyar Kurir* tett közzé 1789. január 31-én. A mű keletkezésének részleteit (és a pályázat szövegét) Péterffy mutatja be.⁸¹ Horváth Szántódpusztán írta a művet, tehát távol volt minden olyan helytől, ahol

71 GARDA, *i. m.*, 50–51.

72 HEGYI, 40–41.

73 *A nő és hivatása*, kiad. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999. (Tanulmány: 13–17, részletek: 33–39.)

74 DEENK 779.416.

75 PÉTERFFY, *Levelek Szántódról...*, *i. m.*, 74–79.

76 GARDA, *i. m.*, 50–56.

77 VÖRÖS, *i. m.*, 32.

78 HEGYI, *i. m.*, 34–36.

79 DEENK 760.723.

80 GARDA, *i. m.*, 94.

81 PÉTERFFY, *Levelek Szántódról...*, *i. m.*, 48–53.

szakkönyvekhez hozzájuthatott volna. Leveleiben többször kéri Ráday Gedeont és Kazinczyt, „Gravesande Methaphisicáját; és Lockot de Intellectu Humano” juttassák el hozzá, de a kért könyveket valószínűleg nem kapta meg. Az 1789. április 13-án keltezett, Kazinczyhoz írt levél szerint ekkor már hozzákezdett az előmunkálatokhoz. 1789. december 29-i levelében – némileg túlozva – azt írja, hogy „a könyv készült egy hónap alatt”. Sietett a megírással, mert úgy tudta, a pályázat határideje újév napján lesz – valószínűleg csak december végén tudta meg, hogy a pályázat májusig tart. 1791. december 14-én közölte a *Hadi és más nevezetes történetek* a pályázat eredményét: három pályamű érkezett be, az első díjat Széchényi Ferenc titkára, Bárány Péter nyerte el. Művét nem adták ki.

Mint már említettük, Kant követői bírálták a könyvet, de sokan mások elismerték. Csokonai első, 1792. szeptember 14-én kelt levelét Nagy Sámuel levelével együtt küldte el Pálóczi Horváthnak. Csokonai a polihisztor költőt tisztelte benne, Nagy Sámuel pedig elsősorban a *Psychologia* íróját. A szerző (latin nyelvű, töredékesen fennmaradt) válaszleveléből megtudhatjuk, hogy Horváth megpróbálta kiadatni a könyvét, de a mű egyes részeinek átírását kérték tőle, amire ő nem volt hajlandó. Végül saját költségén nyomtatta ki a munkát, ötszáz példányban.⁸²

Felfedezett titok, 1792.

1792-ben jelent meg, a szerző és a kiadási hely megnevezése nélkül. Pálóczi Horváth egyetlen olyan kötete, amelyet azóta újra kiadtak.⁸³ A kötetet és az író életének szabadkőművességgel kapcsolatos adatait Hegyi mutatja be.⁸⁴ Kijelenti, hogy „munkáját a szabadkőműves eszmék terjesztésének szolgálatába állította”, s hogy általa betekintést nyerhetünk e forrongó korszakba s a társaságok célkitűzéseibe. Péterffy mindössze annyit ír róla, hogy a „szántódi remeteségben” írta, és társadalmi igazságtalanságról vallott nézeteit írja le benne.⁸⁵ Németh József az újrakiadás bevezetőjében részletesen bemutatja a szerző kapcsolatát a szabadkőműves páholyokkal (először a pesti „Nagyszívűséghez”, később a zalaegerszegi „Jó tanácshoz” nevűvel). Jászberényi József a magyar szabadkőművességről szóló munkájában foglalkozik Pálóczi Horváth Ádámmal is,⁸⁶ ír-

82 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp. Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei). A könyv tudománytörténeti kontextusáról lásd kötetünkben HEGEDÜS Béla, LACZHÁZI Gyula és CSABAI Lucia tanulmányát!

83 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, s. a. r., bev. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988.

84 HEGYI, i. m., 26–31.

85 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon...*, i. m., 53–54.

86 JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: Sophia templomában látom én felszentelve nagysádat” (*A felvilágo-*

sának utolsó fejezetében pedig azt vizsgálja, a szabadkőműves nyelv miként van jelen a regényben.

*

Horváth további, 1796 előtti munkáiról – *A’ megkoronázott virtus* (1790); *A’ valás dolga Zala vármegyében* (1791); *A’ koronázandó felség bejövetelekor 1792, és a’ királyné koronázása után ebédkor* (1792, Komárom); *Buzdítás az insurrectiora pozsonyban 15. Nov. (1796) Egy nemes biztatás az hív magyarokhoz* (1796, Pozsony) – nem tesz említést a szakirodalom, csupán Hegyi bibliográfiájában szerepelnek.⁸⁷ Valószínűleg az 1791-ben megjelent *Boronkay Josef’ diaetai oráziója magyarul* című kötetre céloz Hegyi, monográfiájának 41. oldalán: „Horváth Ádám erősen gunyolja Boronkay József szűkkörű felfogását.” Boronkay a költő somogyi követtársa volt; Horváth említett művében magyarra fordította és cáfoló jegyzetekkel látta el annak felszólalását. Hegyi említ továbbá egy „röpiratot”, melynek címe: *Egy rövid tudósító Levél* – melyet azonban a monográfia végén lévő bibliográfiában nem szerepeltet, de megjegyzi, hogy a *Hol-mi* második kötetében „újra kiadta”.⁸⁸

Pálóczi Horváth Ádám később keletkezett munkáit a készülő kritikai kiadás nem fogja tartalmazni, sem részletesen vizsgálni. Emiatt jelen dolgozatban is csupán vázlatosan térek ki rájuk.

Az 1800-as években kiadott munkáiról kevés tanulmány született. Az *Ötöd-félszáz Énekek* című dalgyűjteményt 1953-ban és (kivonatossan) 1979-ben adták ki,⁸⁹ az ebben található tanulmányok a folklorisztika és a zenetörténet aspektusából vizsgálják; ez a legnagyobb szabású munka róla. D. Hovánszki Mária zenetörténeti munkájában kitér Pálóczi Horváthra is.⁹⁰ Több szempontból érdekes D. Hovánszki Mária 2009-ben készült elektronikus kritikai kiadása,⁹¹ mely ugyan Csokonai énekelt költészetét mutatja be (hanganyagok kíséretében), de átfogó tanulmányt tartalmaz a kor zenéjéről és dalköltészetéről, és számtalan helyen – mint egyik legfontosabb forrást – Pálóczi Horváth Ádám munkáit említi példaként.

sodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség, Bp., Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153), 52–93.

87 HEGYI, i. m., 97–98.

88 Uo., 42. Az írás a *Hol-mi* második kötetének 224–237. oldalain található.

89 ŐÉ (1953); válogatás: ÉP.

90 D. HOVÁNSZKI Mária, *Magyar nyelvű énekelt (dal)költészet a 18. századi Magyarországon*, Magyar Zene, 45(2007), 289–342.

91 *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk., bev. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (DVD).

A *Göcseji Helikonnak* nevezett női írókörhöz fűződő kapcsolatát Hegyi említette először,⁹² később Péterffy Ida kezdte bemutatni,⁹³ a közelmúltban pedig S. Sárdi Margitnak jelentek meg írásai e témában, mely munkák inkább a költőnőkre fókuszáltak.⁹⁴ Pálóczi Horváth mint „mester” vett részt ebben az irodalmi körben; segítette és tanácsokkal látta el a költőnőket; S. Sárdi befolyásának természetét és mértékét is megvizsgálta.⁹⁵ Verstani munkáinak feldolgozásáról és újrakiadásáról dolgozatomban elején már szóltam (2. lábjegyzet); ebben a témában Borzsák⁹⁶ munkája, valamint az *Ötödfélszáz Énekek* kiadásában található tanulmányok szolgáltathatnak további információkat. Debreczeni Attila munkája⁹⁷ többször felhívja a figyelmet arra, hogy Csokonai verstani nézetei Pálóczi Horváth Ádám nézetein alapulnak – lényegében összeveti Horváth, Földi és Csokonai nézeteit –, a témához tehát itt is további adalékokat kaphatunk.

Inkább nyelvészeti-nyelvtörténeti aspektusból vizsgálják Horváth életművét Kubáss Margit,⁹⁸ Székely Károly⁹⁹ és Mészöly Gedeon¹⁰⁰ munkái, Hrenkó Pál pedig földmérői munkásságát mutatja be.¹⁰¹

92 HEGYI, i. m., 74.

93 Horváth Ádám levelezése „poétriáival” (*Göcseji levelek, versek dalok (1813–1820)*), kiad. PÉTERFFY Ida, Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1973 (*Göcseji Helikon*, Honismereti Közlemények, 7).

94 *A Göcseji Helikon költőnői*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Universitas, 2002.

95 S. SÁRDI Margit, *Kazinczy Klára – és férje*, ItK, 102(1998), 541–546.

96 BORZSÁK, i. m.

97 CSOKONAI VITÉZ, i. m.

98 KUBÁSS Margit, *Pálóczi Horváth Ádám és a nyelvújítás*, Budapest, Bruckner Gyula Kő- és Könyvnyomda, 1910.

99 SZÉKELY Károly, *Pálóczi Horváth Ádám nézetei a nyelvkérdésről*, Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929.

100 MÉSZÖLY Gedeon, *Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve*, Népünk és nyelvünk, 1930 (A szegedi alföldkutató bizottság könyvtára: Társadalom- és néprajzszakosztály közleményei, 8).

101 HRENKÓ Pál, *Horváth Ádám földmérő munkássága*, Földrajzi Közlemények, 104(1980), 1–2.

LENGYEL RÉKA

„Egy titkos, de azonban nem alattomban való
nyelvművelő társaság”

Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan levele (1789)
és tudóstársaság-tervezete

A Magyar Országos Levéltár gyűjteményében, Széchényi Ferenc levelezésében (P 623) öt olyan levél őrződött meg, melyeket Pálóczi Horváth Ádám írt a grófnak. Joggal feltételezhető, hogy ennél jóval terjedelmesebb volt a levelezésük: egy része biztosan elveszett, megsemmisült; a fennmaradt levelek hollétének felderítése további kutatásokat igényel.

Pálóczi Horváth az 1780-as évek elején Balatonfüreden ismerkedett meg Széchényi Ferencel. Műveltsége, tehetsége, a magyar kultúra iránti lelkesedése jó benyomást tett a grófra, aki pártfogásába vette a fiatal embert, és a következő évtizedekben anyagilag is támogatta, segítette írói munkáját. Biztatta pártfogoltját, tanuljon meg németül és franciául, hogy más nemzetek irodalmát is tanulmányozhassa, s az arra érdemes idegen nyelvű műveket alkalomadtán magyarra ültethesse. Köztudott, hogy Széchényi ebben az időben nemcsak Pálóczi Horváth Ádámot segítette, hanem más írókat is felkarolt: szinte nem volt olyan neves szereplője a korabeli irodalmi életnek, aki ne folyamodott volna hozzá segítségért ilyen-olyan ügyekben.¹ Horváth több alkalommal kapott kisebb-nagyobb összegeket Széchényitől, hol egy műve kinyomtatására, hol egyéb szolgálatai fejében. A fent említett öt levélben is találunk ezzel kapcsolatos adatokat. E levelek keltezésai a következők: 1789. október 8.; 1792. április 24.; 1793. szeptember 17.; 1793. december 15.; 1798. április 13.² 1792 áprilisában Horváth Ádám az egy éve kért kölcsöne lejáratí idejének meghosszabbítását kéri. Az 1793-as levelekből kiderül, hogy földmérést végzett Széchényinek a kölcsön kiegyenlítésére, ír továbbá anyagi gondjairól, valamint boldogtalan első, és – akkori reményei szerint – szerencsésebb második házasságáról. Az 1798-as levélben a gróf kérésére részletesen kifejti véleményét Vályi András *Magyarország leírása* című könyvéről.

A legkorábbi, 1789. októberi keltezésű levél tudomásom szerint most jelenik meg először. A „könyörgő levélnek” – ahogyan Horváth írja – „legközelebb való tárgya” a saját haszna, nyugalma. Arra hivatkozik, Kazinczyval ellentétben ő nem született olyan szerencsés körülmények közé, hogy megélhetése

1 Vö. FRAKNÓI Vilmos, *Széchényi Ferenc. 1754–1820*, Bp., M. Tört. Társ., 1902, 108–118.

2 Közülük az utolsó hármat Valjavec Frigyes tette közzé, a másik kettő mindeddig kiadatlan. VALJAVEC Frigyes, *Magyar írók levelei Széchényi Ferenchez*, ItK, 44(1934), 190–192, 307–310.

gondtalan legyen, s idejét teljes egészében az irodalomnak szentelhesse. Voltaire-éhez és Ciceróéhoz hasonlítva saját helyzetét, kijelenti, hogy velük ellentétben ő csak „izzadó fáradsággal” tudja megkeresni a kenyerét, s folytonos aggodalomban él, hiszen: „Mikor valamennyi falatot a számba teszek, mindannyiszor gyanakodnom kell, ha megkerestem-e már, amit eszem?” Gondjait némileg feledteti, hogy több mint húsz olyan barátja is van, akikkel „a literatúra dolgában” levelezik, mert a szegénység sem „idegenítheti el” soha „szent igyekezetétől”. „A néma álomtól lopdosok egynehány kedves órákat, melyekben repdeshessen lelkem a Pegazus szárnyain” – írja, és beszámol arról, hogy készen van a *Nyári éjszaka* (melyből Széchényi legutóbbi látogatásakor már hallhatott részleteket, sőt ígéretet tett arra, hogy fedezi majd a kiadás költségeit), dolgozik egy verseskötet összeállításán, és két további mű megírását is tervbe vette.

Ha megszabadulhatna a nyomasztó anyagi gondoktól, ennél jóval többet is tehetne hazája irodalmának felvirágoztatása érdekében: „esztendőnként négy s több egész darabokkal szolgálhatnék Hazámnak a régibb görög és deák bölcsek nyomdoki után hol fordított, hol eredeti munkákban”. Horváth ezért azzal a kéréssel fordul Széchényihez, hogy alkalmazza őt maga mellett „secretariusként”, s bár tisztában van azzal, hogy írói tehetsége révén egy effajta munkánál jóval többre hivatott, „de amit e szent tárgyra intézett dologban tehet, talán még több, mint amit véghezvihetne egy secretarius, ha (...) ingenieuri fizetés mellett azt cselekedné (...), amit más Méltóságok nevével a hasonló végre tartandó secretariusok.”³ Ha ily módon rendszeres jövedelemre tehetne szert, az nemcsak írói tevékenységét lendítené előre, hanem ezután saját részéről anyagilag is hozzájárulhatna egy *bizonyos társaság* munkájához.

Annak a társaságnak a megszervezését, melynek igazán hasznos tagjává Pálóczi Horváth Ádám a gróf támogatása révén kívánt válni, már jó ideje terveztek. Garda Samu megfogalmazásában: „Horváthnak régóta borongott lelkében egy írói társaság eszméje, s az Orpheus körül buzgólkodva a megvalósítás gondolatával mind sűrűbben foglalkozott.”⁴ Néhány hónappal az itt közölt levél keletkezését megelőzően, 1789. április 24-i, Kazinczynak szóló levelében Pálóczi Horváth hosszan írt egy nyelvművelő társaság létrehozásának szükségességéről.⁵ Szerinte ennek a szervezetnek első feladata egy egységes grammatika, illetve egy szótár megszerkesztése és kiadása lenne a helyesírás egységesítése céljából:

- 3 Mint tudjuk, Széchényi 1778 és 1785 között Hajnóczy Józsefet alkalmazta titkáráként, akit többféle feladattal is megbízott, például a horpácsi kastély könyvtári jegyzékének összeírásával, új könyvek beszerzésével, kivonatok készítésével egyes tudományos munkákból. Vö. FRANKÓI, i. m., 109–110.
- 4 GARDA Samu, *Horváth Ádám életrajza*, Nagyenyed, Wokál Sándor, 1890, 60.
- 5 *KazLev* I, 338–345.

Ha a mi országunk olyan boldog volna, hogy közönséges költséggel állíthatna fel egy nyelvművelő társaságot, ugye bizony, hogy az a társaság minden legkisebb betűnek először, azután a grammatikához tartozó több holminek olyan törvényt szabna, hogy valamint minden jó deák auktor megegyez abban, hol írjon *oet*, *et*, úgy minden magyar egyformán írna *fiát* vagy *fiját*, *lélekbent* vagy *lélekbent* sat.

A levélben Pálóczi Horváth számos példával szemlélteti, mennyire fontos lenne megállapodni egy-egy szó egymástól eltérő nyelvjárási szóalakjainak írásmódjáról. Ez főként azt a célt szolgálná, hogy könnyebben el lehessen különíteni a megjelentetésre érdemes új műveket az arra érdemtelenektől, s így válna a társaság példát mutató „a hazának, a most élők s ezután élendőknek hasznára”.

Négy hónappal később egy másik levelében Horváth arról tájékoztatta Kazinczyt, hogy amikor Széchényi nála járt Füreden, a társaságot illetően a következőkben állapodtak meg: az író és barátai (például az ez idő tájt szintén Füreden vendégeskedő Péczeli József) magyar „tudósokat” keresnek, a gróf pedig magához hasonlóan tehető mecénásokat igyekszik megnyerni az ügynek, akik az előbbieket titkárként maguk mellé veszik, így nyugalmas körülményeket biztosítanak számukra ahhoz, hogy tudományos munkájukat (idegen nyelvű könyvek fordítását és magyar nyelvű eredeti művek megírását) minél hatékonyabban és zavartalanabban végezhessék. Horváth azt is szerette volna, ha évente kétszer-háromszor összejöveteleket tartanak, ahol megtárgyalják, mi legyen a frissen elkészült szövegek sorsa. Széchényi azonban ellenezte ezt, nehogy valaki a „conventiculum” nevet adja a gyűléseknek, és inkább a levélben való kapcsolattartást szorgalmazta.⁶

Itt közölt levelében az író tehát ezekre a nyáron szőtt tervekre utal, remélve és sürgetve megvalósításukat. Később, 1790. január 29-én már arról számoltatott be Kazinczynek, hogy bár a gróf csak nagy sokára válaszolt levelére, de kedvező értelemben: „ő azon munkálkodik, hogy én minden heterogenea nyugalanságok nélkül ellehessek, és a Múzsáknak áldozhassak”. Ebben az évben Horváth a társaság ügyét is igyekezett előbbre vinni: Széchényi kérésére meg-

6 Kazinczy válaszában a következőt olvashatjuk: „Álljatok össze kedves barátim, s fogjatok hozzá az új Társaság munkáinak kiadásához. Én köztetek vagyok, mert Horváthomtól el nem szakadhatok. Ugy-e kedvesem, méltónak tartasz reá? Ő kezdjétek el! kezdjétek el. Én mindent teszek, valamit kívántok. A te javaslásod hogy Füreden gyűljünk össze, minden esztendőben egyszer, a legédesebb képzelődésekre ragadott. Ellenben gróf Széchényinek igazsága vagyon. Ne hidd, hogy szemmel ne tartsanak. Úgy, de ismét minő boldogság összevgyűlni és egymást közlőleg esmerni. (...) Kénszerítelek kedves barátom, fogj hozzá minél előbb. Én az Orpheusomtól azért nem állok el. Lesz ennek is haszna. Ti versezzetek, én is versezek köztetek; én amellet egyébbhez is látok. Az én darabjaim archivuma lesz a mostani litteratori dolgoknak, s minden talál benne helyet, ami tárgya a tudhatásnak. De erről majd szóval bővebben. [...] SZÉCHÉNYI! áldott hazafi! Be szép gondolat a secretariussággal. Haza szülj husz SZÉCHÉNYI-t s megmutatjuk, mit teszünk.” *Uo.*, 491–492.

fogalmazta a tudós szervezet feladatait és tevékenységeit leíró tervezetet, mely-lyel – ahogyan Garda Samu írja – június 29-re elkészült és terjeszteni kezdte.⁷ Kazinczy 1790. november 2-i, Aranka Györgynek szóló leveléből kiderül, hogy az október 3-án Pesten Széchényinél tartott gyűlésen felolvasták a társaság megalapításáról szóló tervezetet,⁸ és a budai országgyűlésen röpirat formájá-ban is közzétették azt.

A tervezetben Horváth (az eddig elmondottakkal összhangban) „a magyar nemzet csinosításának” jelentőségét hangsúlyozza, bár – amint mondja – erre nem kell külön felhívnia a figyelmet, hiszen minden helyesen gondolkodó magyar tudja és belátja, hogy halaszthatatlan, rendkívül fontos teendő. Kiemeli a helyes-írás szabályozásának ügyét, mely alapvető feltétele a nyelv fejlődésének. Az iro-dalmi élet fellendítése és a készülő művek színvonalának emelkedése attól az együttműködéstől várható, mely a tudós írók és a mecénások között jöhet létre:

...ha nagyjaink s tehetősebb hazánkfiak feles számmal összeadván magukat, maguk is társak lesznek és a nevezetesebb írókat is társul veszik, írnak, dolgoz-nak, de munkáikat egymás híre nélkül közre nem bocsátják, hanem közönsége-sen minden társnak munkájához hozzászólnak, és azokban mi jó és mi rossz, közakarattal meghatározzák; ezt az egymásnak adott szabadságot pedig darab ideig a társaságon kívül írókra ki nem terjesztik, valameddig maguk magukat a lehetőségig nem tökéletesítik és minden írásbeli nehézségen által nem esnek.

A társaságnak az elkészült írások kiadásáról is gondoskodnia kellene.

A magyar írók nem haszonra, sőt sokszor kárral adják ki műveiket, a könyvki-adó pedig nyereségre dolgozik. [A társaság] az előbbi módon készült és megbí-rált művek kiadását magára vállalná s oly olcsón adná a könyveket, amennyibe a nyomtatásuk került.

Horváth azt is kiszámolta, mennyi pénzre lenne szükségük s mennyiért árusít-hatnák a megjelent könyveket.⁹

Barátaival, írotársaival, a mecénásokkal kigondolt nagyszabású elképzelé-seik azonban végül nem váltak valóra. Ennek egyik oka az volt, hogy az akko-ri közélet, irodalmi élet bizonyos jelentős szereplői nem nézték jó szemmel Szé-

7 GARDA, *i. m.*, 61.

8 „Pesten 3-a 8br. tartatott egy litterarius consessus gróf Széchényi Fer. úr. őexcell. házánál. Gróf Berényi, B. Orczy, B. Podmaniczky, B. Vay, gróf Eszterházy Károly, Vay József, Balog Péter, Máriássy István, Spissics, Horváth Ádám, Nagyváti, Bárány uraknak jelenlétekben, hol én is mint invitatus megjelentem. Az a planum olvastatott el, amely szerint a M. Társa-ságnak kell felállítatni.” *KazLev* II, 201–203.

9 L. *Holmi* II, 224. Idézi GARDA, *i. m.*, 62–63.

chényi és köre szervezkedését. A *Magyar Kurír* 1791. március 4-i számában megjelent egy cikk, melyben ez olvasható róluk:

meggyújtott lámpásokat vettek avégett kezekbe, hogy másoknak utat mutassanak; de a közönségnek egy tisztos része azt kiabálja, hogy arra a társaságra semmi szükség sincs, mivel az csak szabadkőművesek bandája fogna lenni.

Széchenyi Ferenc, Kazinczy és éppen 1789 novembere óta Pálóczi Horváth Ádám is szabadkőművesek voltak,¹⁰ amit akkoriban sokan tudtak, sejtettek róluk. A kor embere, ha nem volt tagja egyetlen páholynak sem, nem láthatott bele a szervezet belső működésébe, ezért gyakran elítélő vagy akár ellenséges vélekedés alakult ki róluk. Ez lehetett az oka annak, hogy a létrehozandó irodalmi társaság számára Széchenyi nem szeretett volna gyűléseket szervezni, és hogy Horváth 1789. októberi levelében azt mondja: titkosnak kellene ugyan lennie, de „nem alattomban valónak”. Mindenesetre – hazafias, nemes szándékaik ellenére – egy, az ő nevükkel fémjelzett tervezet nem válhatott népszerűvé, nem tudtak szélesebb réteget megszólítani vele.

Vállalkozásuk sikertelen kimeneteléhez az is hozzájárult, hogy ugyanebben az időben mások is tervezték hasonló tudós társaság megszervezését. Pálóczi Horváth ezért írta címként röpirata fölé a *Holmi* második kötetében:

*Egy rövid tudósító levél, mely a múlt 1790-ik esztendei országgyűlésen Budán tétetett közönségessé és csakhamar jó fogamatot mutatott, ha az itt lefestett társaság más nagyobb reménységű gondolat miatt el nem múlt volna.*¹¹

Ez a más, nagyobb reménységű gondolat egy másik tervezet volt: Bessenyei György *Jámbor szándéka*, melyet ekkor, 1790-ben adott ki Révai Miklós. Bessenyei programja kidolgozottságban felülmúlja a Pálóczi Horváth Ádámét, nagyobb ívű, több témát érint, és a Magyar Tudós Társaság megszervezését, feladatkeretét is más keretek között, másképpen képzei el. S ha az a társaság, melyet Horváth és barátai tervbe vettek, elfelejtődött is, álmaikból (melyek nem csak

10 Miután az 1789-es év elején Kazinczy felfedte Pálóczi Horváth előtt, hogy szabadkőműves, barátja is szeretett volna közéjük tartozni; felavatására még az év vége felé, november 19-én sor került Pesten. Mivel azonban nem ott, hanem vidéken élt, a zalaegerszegi páholy munkájában vett részt: 1790-ben vagy 91-ben ő maga vitte át a *Jó tanácshoz* nevű, korábban Varasdon működött páholy jelvényeit Zalaegerszegre. A páholy munkájába néha bekapcsolódott Széchenyi is, és Kazinczyt is a tagjává választották. Vö. ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1993, 230, 349–356; JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT” *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Bp., Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153), 52–93.

11 *Holmi* II, 224

az ő, hanem sok kortársuk álmai is voltak) a későbbiekben sok mégis megvalósulhatott, részben a *Jámbor szándék* sikeres fogadtatásának köszönhetően, részben saját fáradhatatlan munkálkodásuk eredményeképp.

Horváth Ádám levele gróf Széchényi Ferenchez

Nagy Méltóságú Gróf, Kegyelmes Uram!

Amilyen nagy gyönyörűséget, és a valóságos boldogságnak néminemű érzését gerjesztett Excellentiád nemcsak én bennem (mert én csak legkisebb vagyok), hanem több, egy hasznos tárgyra munkálkodó hazafiakban, azzal a nagy lelket illető találmányával, hogy maga hasznos közbevetése által egy titkos, de azonban nem alattomban való nyelvművelő társaságot állítson fel, melynek több magyar méltóságok is rész szerint tagjai, rész szerint mecénásai legyenek, s secretarius név alatt olyan hasznos munkásokat tartsanak maguk mellett, akik más nemzetségek gazdag aratási után kalászokat szedegessenek, s lassan-lassan, kisded halmocskákból Olümposzt építsenek, szintolyan nagy nyughatatlanságot okozott nekem, egy valóban szegény, de jó indulatokkal gazdag szívű hazafinak, aki maradhatatlanul várom annak a szerencsés gondolatnak teljesedését.

Nem tagadhatom, hogy ezen könyörgő levelemnek legközelebb való tárgya, kivált első tekintettel, a tulajdon hasznom, s nyugalomom. De mennyire kiterjeszkedik ez az én nyugalomom, kedves Hazám boldogítására, nem szükség erősítenem olyan Főméltóság előtt, aki az én szívemet ismeri. Tudtára adtam ezt Kazinczynak, a Geszner fordítójának, s Bácsmegyei írójának, aki nekem lelki barátom, s velem a jó szándékban, és jó végre törekedésben ártatlanul vetélkedik, de a dolog előmozdítására való tehetségben engem jóval is felülhalad, mivel őtet a szerencsés születés olyan boldoggá tette, hogy jövedelmének felét a magyar irodalom elővitelére szentelve is test-töredelem nélkül, rangjához képest élhet. Mit felelt legyen ő nekem? Excellentiádnak kinyilatkoztatni nem merem, mivel tudom, hogy nem a dicséretet tartja jutalomnak lenni nagy indulatiért, hanem magát azt az érzékeny gyönyörűséget, mely a Haza boldogulásából származhatik egy nemes eredetű lélekben. Csak ez két sorát írom ki Kazinczy levelének: *Én Társatok vagyok, Horváthomtól el nem maradhatok. Ugye, kedvesem, érdemesnek tartasz reá?* Igenis, kegyelmes Uram, én Kazinczyt nagyon érdemesnek tartom a Társaságra. De én szegény! Rám nézve olyan társaságra, melynek hogy én tagja lehessenek, nagy szükségem vagyom Excellentiád mecénásságára, mivel azon törekedném, hogyha tag vagyok, leghasznosabb tag lehessenek. Nagyon kérek magamra nézve, aki a jótéteményre kicsiny vagyok. De csekélység Excellentiádra nézve instantiám, akit amint kedvelleni méltóztatott Excellentiád, úgy szerencsés is tehet, ha engemet egy olyan secretariussal, amelyet kigondolt, felcserélni méltóztatik. Nem arra való tollam s nyelvem,

hogy secretariusi hivatalt viseljek, de amit e szent tárgyra intézett dologban tehetek, talán még több, mint amit véghezvihatne egy secretarius, ha Excellentiád kegyessége azt megengedné, hogy itt közel, jószágában, nyugodalmasabb életre eresztvén fejemet, ingenieuri fizetés mellett azt cselekedném Excellentiád neve alatt, amit más Méltóságok nevével a hasonló végre tartandó secretariusok. Engemet szerencsétlen Hazám földje, s szüléim vagyonjaiból vékony jövedelemem nem tehetek olyan boldoggá, hogy Volterral magam majorjában áldozzak gond nélkül Apollónak, vagy Tuskulanumot építsek Ciceróval. Az Isten első átka szerint izzadó fáradtsággal kell keresnem kenyeremet s a néma álomtól lopdosok egynehány kedves órákat, melyekben repdeshessen lelkem a Pegazus szárnyain. Kedvetlen dolog ugyan előttem a dologtalanság, de ront és veszteget egyszersmind az erőltetett s néha szerencsétlen szorgalmatosság. Mikor valamennyi falatot a számba teszek, mindannyiszor gyanakodnom kell, ha megkerestem-e már, amit eszem? (Holott a Haza édességes neve elfelejteti velem csekély jövedelemről való aggodásomat, mikor több mint húsz barátimmal a literatúra dolgában levelezek.) Azért kellett instantiával búcsúznom el Excellentiádtól Arácon is, reménylve, hogy engemet Hazája boldogításában eszközül venni s munkássá tenni méltóztatik. Vajha én lennék az a szerencsés és első, aki azzal dicsekedhessem, hogy Excellentiád kegyessége cselekszi, hogy Hazámnak Nemzetem nyelve művelésével boldogabban használhatok. Mert valóban, ha felényi gazdai gondok közt élhetnék, esztendőnként négy s több egész darabokkal szolgálhatnék Hazámnak a régibb görög és deák bölcsék nyomdoki után hol fordított, hol eredeti munkákban.

Engem ugyan sem a szegénység, sem a sok foglalatosság el nem fog idegeníteni soha szent igyekezetemtől, s Hazámban mint e részben legboldogtalnabb vidéken egy cseppet sem neheztem, hogy versemért sohasem fizettek sorszámra, mint Virgiliusnak, aki szintilyen szegény volt, mint én. De azonban nem vétkezem, ha sorsom javulását óhajtom, és azért olyanokhoz folyamodom, akiket az egek mind nagyszívűkké, mind egyszersmind szerencsésekké tettek.

Excellentiádnak ajánlott *Nyári éjtszakám* még most sem nyomtatódik. Nyomós okai vannak késedelemnek, de egyszersmind óhajtanám azt is, hogy a Társaság helyre állhatna, annak Gyűjteményébe mehetne be ez munkácskám. Már esztendő óta írogatott darab verseimet most készítem össze, melyek nagyobb könyvet fognak tenni, mint a *Hunnias*, és megemberedettebb elmével írt munkákból állanak, mint az első *Holmim*. Ha ez kész lesz, az Erkölcsi Tudományt végzem el és egy magyar Satyricont.

Gratiájiba ajánlott alázas tiszteletem mellett vagyok Excellentiádnak

hív alázas szolgálja

Horváth Ádám m. p.

Szántód, 8. Octobr. 1789.

VÁMOS HANNA

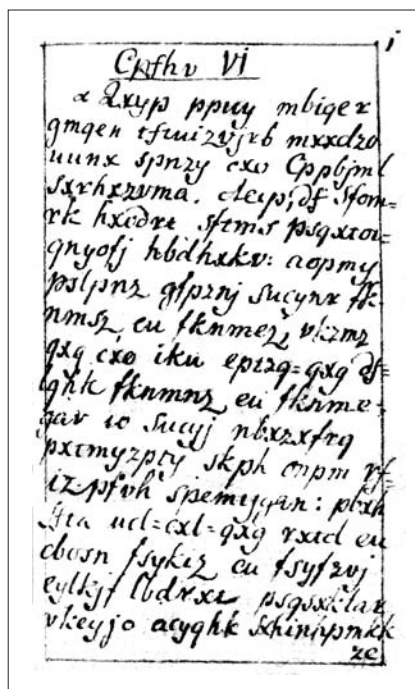
Leleplezett titok

Pálóczi Horváth Ádám titkos, szabadkőműves dokumentuma

2010 júniusában néhány próbálkozás után sikerült feltörnöm egy XVI. századi, addig fejtetlen titkosírással írt szöveget. Ezen felbuzdulva, Vadai István segítségével és biztatása mellett kezdtem el foglalkozni más, XVI–XVII. századi magyar és latin nyelvű titkos levelekkel, és általában a titkosírás történetével. Eközben hívta fel a figyelmünket Jankovics József egy szintén fejtetlen titkosírásos dokumentumra.

A dokumentum a Somogy megyei Nagybjomban található Sárközy István Helytörténeti Múzeum tulajdona. A 84 lapból álló kézirat teljes egészében titkosírással készült. A Múzeum vezetője, Deák-Varga József tájékoztatása szerint a kis, 8×12 cm nagyságú könyv a Sárközy-hagyatékban maradt fenn, majd onnan került Nagybjomba. A munkát Sárközy István (1759–1845) titkos naplójaként tartották számon. Sárközy somogyi köznemes volt, több tisztséget töltött be a megye vezetésében (aljegyző, táblabíró, alispán stb.), levelezésben állt Kazinczy Ferencsel, nála vendégeskedett Csokonai, jó barátságban volt Berzsenyi Dániellel, és rokonságban állt Pálóczi Horváth Ádámmal. Könyvtárának jelentős része ma a csurgói református gimnázium könyvtárában található, s fennmaradt Sárközy autográf könyvkatalógusa is, amely jó képet ad a tulajdonos széleskörű érdeklődéséről és műveltségéről. A különböző témájú könyvek között számos szabadkőműves munka is fellelhető.

Térjünk vissza azonban a titkosírásos dokumentumra. Először ennek négy lapjáról (az első háromról, valamint az utolsóról) kaptam másolatot, s ebből kiindulva próbáltam megfejteni a titkosírást. Az első oldal a következőképpen fest:

A rejtjeles szöveg latin betűs, szavakra tagolt, írásjelek is láthatók benne. A kézirat végén olykor négyjegyű számok bukkannak fel. Ez alapján azt lehetett remélni, hogy a szöveg struktúrája támpontot nyújt majd a fejtéshez. Sajnos azonban a dokumentumban egyáltalán nem szerepel nyílt szöveg, ezért még azt sem lehetett eldönteni, hogy az milyen nyelven íródott. A kézírás jellege a XVII–XVIII. századra utalt, s így a magyar, a német vagy a latin nyelv tűnt legvalószínűbbnek. Sajnos a betűstatisztikai eredmények azt mutatták, hogy a titkosírás nem készülhetett egyszerű betűcserés eljárással. Ezeknél ugyanis a tapasztalat szerint megmarad a természetes nyelvekre jellemző gyakorisági eloszlás, lesznek nagyon gyakori és igen ritka jelek is. A vizsgált titkosírás jelei azonban nem ilyen eloszlást mutattak, nincsenek kimondottan gyakori betűk, sem pedig nagyon ritkák. A nyelvi és betűstatisztikai problémákon túl az is nehézséget jelentett, hogy a szavak gyakran kezdődtek jelkettőződéssel (pl. *ppuy*, *ffta*), olykor pedig háromszor szerepelt egymás után ugyanaz a jel (pl. *cposssaub*). Ha egyszerű betűcserés módszerrel próbálkoznánk, a szó eleji kettőződés a dekódolt szövegben is megmaradna, mely azonban sem a magyar, sem a német, sem pedig a latin nyelvre nem jellemző.

Mindezek alapján azt a hipotézist állítottuk fel, hogy a rejtjeles dokumentum nem egyszerű módszerrel, hanem valamilyen pozíciófüggő kódolással készült. Ez jól magyarázná a betűstatisztikai anomáliát, valamint a szó eleji és közepi jel-többszöröződések is. A könyv első lapján a következő cím olvasható: *Cpfhv VI*.

A római szám alapján arra lehet gondolni, hogy itt valamilyen fejezet, rész vagy szövegegység kezdődik. Nem tudtuk biztosan, hogy a szöveg latin nyelvű-e, de elképzelhetőnek tűnt, hogy itt talán a *Caput* szó szerepel. Ha ez a feltevés helytálló, akkor a szó eleji *C* kódolatlan betűnek tűnik. Érdekes ezek után megvizsgálni, hogy a szöveg további részében fenntartható-e ez a megfigyelés.

Kezdjük először a kétbetűs szavakkal. Az első lapon többször is szerepel az *eu* szó. Ha feltevésünk helyes, akkor a szó első betűjét változatlanul kell hagynunk. Könnyű volt rájönni, hogy a szövegben az *et* kötőszó áll ezeken a helyeken; ehhez a szó második betűjét, az *u-t* *t-re* kellene cserélnünk. A *t* éppen az *u* előtt foglal helyet az ábécében. Hasonlóképpen járhatunk el az *io* szócska esetében is. Ha az első betűt meghagyjuk, a másodikat pedig felcseréljük az ábécében előtte álló betűvel, akkor az *in* prepozícióhoz jutunk. Ugyanígy lesz az *ey*-ből *ex*, az *uu*-ból pedig *ut*.

Nézzük meg a hárombetűs szavakat is, például a *cxo*-t. A hipotézisnek megfelelően az első betűt a helyén hagyjuk, a másodikat pedig az előtte állóval helyettesítjük, így egy *cu*- betűkkel induló szó kezd kialakulni. A harmadik betűt azonban nem cserélhetjük fel az ábécében mellette levő *n*-nel, hiszen így nem jutunk értelmes szóhoz. Ha azonban a kettővel előtte álló betűt választjuk, akkor a *cum* prepozíció válik olvashatóvá. Eszerint a harmadik pozícióban található betűt már kettővel kell eltolnunk. Nézzünk még egy példát: a *qxx*-t az eddigiek szerint dekódolva *qui*-t kapunk.

Úgy tűnik, hogy a két- és hárombetűs szavak dekódolásával általános érvényű szabályt tudunk felállítani: A szöveg szavanként van kódolva, a kódoláshoz ábécé-eltolást használtak, de az eltolás mértéke az adott betű pozíciójától függ. Az első betűnél 0, a másodiknál 1, a harmadiknál 2, a negyediknél 3, az *n*. betűnél *n-1* az eltolás mértéke.

Ellenőrzésképpen válasszunk egy hosszabb szót az első oldalról. A tizenkettedik sorban olvasható például a *pxtmyzpty* szó, melynek dekódolása a következőképpen ábrázolható:

								o
							m	p
						i	n	q
					s	k	o	r
				s	t	l	p	s
			i	t	u	m	q	t
		r	k	u	x	n	r	u
	u	s	l	x	y	o	s	x
p	x	t	m	y	z	p	t	y

Az alsó sorban olvasható a rejtjelezett szöveg, a függőleges oszlopok a szükséges mértékű eltolást mutatják, az átlóban megvastagított betűk pedig a dekódolt szót adják. Vagyis a megfejtett szó: *purissimo*.

Ha most visszatérünk a titkos szöveg címére, megállapíthatjuk, hogy tévedtünk, a *Cpfhv* szó megfejtése ugyanis nem *Caput*, hanem *Codex*.

A vázolt eljárás nem ismeretlen az európai kriptográfiai irodalomban. Johannes Trithemius,¹ Giambattista della Porta,² Blaise de Vigenère³ és Athanasius Kircher⁴ polialfabetikus rejtjelezési módszerei igen közel állnak a most bemutatott titkosíráshoz. A lényegi különbség az, hogy a hagyományos polialfabetikus eljárások nem szavanként kódolják a szöveget, hanem folyamatosan, az ábécé-eltolások mértéke pedig nem szabályosan növekvő, hanem általában egy speciális kulcsszótól függ. A megválasztott kulcsszó egyes betűi határozzák meg, hogy a kódoláshoz használt táblázat melyik sorát kell figyelembe venni. Az első ilyen polialfabetikus kódtábla Trithemius *Polygraphia* című művében található:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w
b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a
c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b
d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c
e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d
f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e
g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f
h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g
i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h
k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i
l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k
m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l
n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m
o	p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n
p	q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o
q	r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p
r	s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q
s	t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r
t	u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s
u	x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t
x	y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u
y	z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x
z	w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y
w	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	x	y	z

- 1 Johannes TRITHEMIUS, *Polygraphia libri sex*, Basel, 1518.
- 2 Giambattista della PORTA, *De furtivis Literarum Notis*, Naples, 1563.
- 3 Blaise de VIGENÈRE, *Traicté des Chiffres ou Secrètes Manières d'Ecrire*, Paris, 1586.
- 4 Athanasius KIRCHER, *Polygraphia, seu artificium linguarium quo cum omnibus mundi populis poterit quis respondere*, Roma 1663.

Ez a táblázat azonban más ábécére épül, mint a kézirat kódolásához használt. Trithemius művében szerepel például *w*, a nagybajomi kézirat jelkészletéből ez a betű hiányzik. Nem lényegtelen a betűk ábécén belüli sorrendje sem. Logikusan arra lehetne gondolni, hogy egy latin nyelvű szöveg a szabályos latin ábécét használja. A XVI–XVII. századi magyar titkosírások azonban igen gyakran eltérnek ettől a sorrendtől. Sokszor használják például a *k* és *z* betűkkel kibővített ábécét, még latin nyelvű titkos levelezésben is. Olykor külön jelnek számít az *i* és *j*, illetve az *u* és *v*, máskor pedig ezek egyetlen betűvel vannak jelölve. Magyar nyelvű szöveg esetében néha külön rejtjel szolgál az ékezetes betűk és a kettős betűk kódolására. Ezek általában nem a ma megszokott helyükre vannak besorolva, hanem az ábécé végén foglalnak helyet. Egy ábécé-eltoláson alapuló rejtjelezési rendszer erősen függ az ábécé betűinek sorrendjétől, ezért magát az ábécét kell először rekonstruálnunk.

Ha a titkosírás betűeltoláson alapszik, akkor a jelkészlet meghatározása egyszerű feladat. Csak olyan betűk szerepelhetnek a rejtjel-ábécében, melyek a kódolt szövegben is előfordulnak. A sorrend azonban egyáltalán nem magától értetődő. A vizsgált titkosírásban láthatjuk, hogy a rejtjelek között szerepel a *j* és a *v* betű, tehát az ábécé felvázolásánál ezeket a betűket is fel kell vennünk. Azonban ezek a kódoláshoz használt ábécében nem a ma megszokott helyükön állnak. Vegyük például a vizsgált oldal utolsó szavát: *sxhinhpmkkze*, melynek helyes feloldása: *sufficiebant*. A nyolcadik, kilencedik és tizedik helyen álló *mkk* rejtjelek azonban csak akkor adják a megfelelő *eba* betűket, ha a *j* nem az *i* és *k* között foglal helyet. Hasonló módon a tizenegyedik helyen lévő *z* csak akkor dekódolható *n*-re, ha a *v* nem az *u* után áll.

A *j* és *v* helyét azonban ki lehet következtetni. Nézzük meg ehhez az első oldal második sorában olvasható *tfluizvjrb* szót. A szó végi *b* dekódolásánál kilenc betűnyit kell az ábécében visszalépni, tehát az *a* után az ábécé végéről kell folytatni a számolást. Ha hagyományos ábécét használunk, értelmetlen szöveghez jutunk. Ha viszont felvesszük az ábécé végére a *j* és *v* betűket, akkor megkapjuk a helyes *terrestris* szót. Mivel a szó rejtjelezett alakjában szerepel a *v* és *j*, ezek sorrendje is meghatározható. Végeredményben a következő ábécé rekonstruálható:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U X Y Z J V

Amikor a szöveget kódolták, ezt az ábécét írták le egymás alá huszonötször, mindig egy-egy hellyel balra elcsúsztatva, ahogyan ezt a Trithemius-féle táblázaton is láthatjuk. Ha a szöveg dekódolása a cél, akkor természetesen jobbra kell eltolni az ábécéket. Az így kapott táblázatok segítségével könnyen kódolható és dekódolható a szöveg, de a módszer meglehetősen lassú és körülményes, a betűk számlálgatása pedig gyakran jár tévesztésekkel. A kéziratban valóban sok helyen van ilyenfajta hiba. A kódoló szeme el-eltéved a táblázat sorai között, olykor újrakezdi a számlálást, néha betűket hagy ki vagy ront el.

A fent vázolt ábécé-eltolós módszerrel sikerült teljesen dekódolni a megkapott négy oldalt. Ezek közül az első a következőképpen írható át (az átiratban és a dekódolt szövegben dőlt betűkkel jelöltük a tévesztéseket):

Cpflv VI.
 α Qxyp ppuy mbiquer
 gmqen tftuizvjrb mxxdzo-
 uunx spnzy cxo Cppbjml
 sxrhxvma, Aecp, df Sfom-
 rk hxodrt sftms psqxtoi-
 qnyofj hbdhxxkv: aopmy
 pslpnz gfpznj sucynr fk-
 nmsz, cu fknmez vkzmz
 qxg cxo iku eptzq-qxg df-
 lqhk fknmnz eu fknme-
 gav io sucyj nbxxzfrq
 pxtmyzpty skph onpm rf-
 izpfvh spemijgan: pbxh-
 ffta ucl-cx/-qxg rxtd eu
 cbosn fsykiz eu fsyfvj
 eylkjflbdrxt psqsxklar
 vkeyjo acyqhk sxhinhpmkk
 ze

Codex VI.
 α Quum post magnam
 globi terrestris mutati-
 onem solus cum Coniuge
 superstat, Adam, de Semi-
 ne humano serio prospici-
 endum haberet: annis
 primis genuit statim fi-
 lios, et filias vixit
 que cum iis eorum-que de-
 inde filiis et filia-
 bus in statu naturali
 purissimo sine omni re-
 gulata societate: pate-
 bant ubi-cum-que rura et
 campi fruges et fructus
 exigua labore propreeti
 victui abunde sufficeba
 nt

Tartalmi szempontból érdemes kitérni az utolsó lapra. Mivel ezen az oldalon dátumnak tűnő számok is szerepelnek, arra lehet gyanakodni, hogy itt a szöveg keletkezési körülményeiről olvashatunk.

A kézirat végén a következő meglepő szövegrész olvasható:

Ego Thomas Aquinas successi: natus anno lucis et artis 5224. (...) Est enim annus hic dum haec scribo, penes communem numerum 5270.

Az *anno lucis et artis* évszámítási szabálya szerint a számok 1224-nek és 1270-nek feleltethetők meg. Aquinói Tamás valóban 1224/1225-ben született, és 1270-ben még élt, ám a szakirodalom nem tud semmiféle ehhez hasonló tartalmú munkájáról. A szöveg itt egyes szám első személyben beszél, teljesen azt a látszatot keltve, mintha a mű Tamástól származna.

Miután tájékoztattuk a nagybajomi Helytörténeti Múzeumot a sikeres fejtésről, kérésünkre Deák-Varga József elküldte a teljes dokumentum másolatát. Ennek birtokában sikerült képet alkotni a könyv tartalmáról. Az elején Ádám-ról, Noéről és más biblikus személyekről szóló történetek állnak, később görög

mitológiai szereplők és római történelmi alakok (például Prometheus, Heracles, Numa Pompilius, Varro) jelennek meg. Az 54. oldalon újabb cím olvasható: *Continuatio Narrationis M. Hiram de Successione MM.*

A címben szereplő Hiram neve egyértelműen a szabadkőművességhez köthető. A szabadkőművesek történeti gyökereiket a jeruzsálemi Salamon-templom építéséig vezetik vissza. A történet szerint a templom építését Hiram Abif vezette, aki egyesek szerint Hiram föníciai király fia volt, mások szerint csupán névrokona. Hiramot azonban három kőműves megölte. Később néhány ártatlan kőműves, miután megtalálták a sírt, feltámasztották Hiramot, és megtudták tőle a titkos jelszót. Hiram halála és feltámasztása ma is fontos részét képezi a szabadkőműves rítusoknak. Az általunk vizsgált titkos dokumentum is szót ejt Hírámról, melyre később még visszatérünk.

A titkosírásos könyv tehát a szabadkőműves nagymesterek történetét taglalja Ádámtól Hírámon át Aquinói Tamásig. A szabadkőművességről szóló munkák azonban ettől eltérő módon tárgyalják a rendtörténetet. Az eredet visszavezetése a mitikus múltba, a Teremtésig vagy a Salamon-templom építéséig gyakran megjelenik a XVII–XVIII. századi munkákban, de Aquinói Tamást és a könyvecskében szereplő sok más személyt nem szokás a mesterek, nagymesterek közé sorolni. A szakirodalom csupán egyetlen olyan műről tud, amely a titkos dokumentumhoz hasonló módon szól a nagymesterekről. Ez pedig Pálóczi Horváth Ádám magyar nyelvű kéziratos munkája: *A' Böltesség nagy Mestereinek A' Szent Rend kezdetétől fogva a' XII^{dik} Századig Biographiája úgy a' mint azokat Rendel elő számlálja Hiram a' maga idejeig; és Hiramon túl folytatja Aquinói Tamás a' maga életéig.*⁵

A 172 levélből álló, 1812-re datált kézirat ma az OSZK kézirtattárában található. Korábban Szentpétery Pál tulajdonában volt, aki a következő bejegyzést írta a mű első lapjára:

Eme különös kézirat 1862-ben jutott birtokomba Baracskán, a Szűcs Antal rendezetlen könyvtára s kézirtattáraiban való kutatásom alkalmával. Írta ezt Pálóczi Horváth Ádám 1812-ben, s alkalmasint a „Szabad Kőművesség” nagy mestereinek életrajz-gyűjteménye. A kézirat rokoni osztozkodás alkalmával jutott a Szűcs család birtokába, szerző egyéb irataival együtt. Elolvastam az egészet, figyelemmel. Dunabogdányban 1877 jun 13–14. Szentpétery Pál sk. református lelkész.⁶

Egy másik bejegyzés is olvasható az első lapon, mely arról tanúskodik, hogy később Aigner Lajos birtokolta a kéziratot, s tőle került a Nemzeti Múzeumba: „Aigner Lajostól 1887. apr. 22-én a szakmunkák pénztárából 10 fton vásárolta-

5 OSZK Kézirtattár, Quart. Hung. 1259.

6 I. m. 1r.

tott”.⁷ Egyáltalán nem meglepő, hogy a kézirat Aigner Lajos (későbbi nevén Abafi Lajos) tulajdonában volt, akiről tudjuk, hogy több alapvető fontosságú monográfiát írt a szabadkőművesség történetéről.⁸

Pálóczi Horváth Ádám kézírata, ahogyan címe is mutatja, életrajzgyűjtemény, amely kronologikus sorrendben haladva Ádámtól Aquinói Tamásig taglalja a szabadkőműves nagymestereket. Sok hasonlóság fedezhető fel Horváth Ádám munkája és a rejtjelezett dokumentum között, melyek közül a legszembetűnőbb, hogy ugyanazokat a személyeket ugyanabban a rendben tárgyalja. A titkosírástólsó könyv azonban csak nagyobb egységeket különít el, azokon belül a szöveg folyamatosan halad. Horváth Ádám kézírata ennél erősebben struktúrált, az egyes személyek önálló bekezdéseket kapnak, és sokkal bővebben tárgyalja őket. A magyar munka terjedelme is jóval nagyobb, körülbelül húszszorosa a másiknak.

Néhány szöveghely összevetése után nem nehéz belátni, hogy a különbségek ellenére a két kéziratot igen szoros kapcsolat fűzi egymáshoz. Ezt egy hosszabb részlet párhuzamos szöveghelyével mutatjuk be:

Cum enim noverca Phruxi odio erga illum infami duceretur, eum-que apud Patrem variorum criminum insimularet, et inter caetera inpietatis, nocturnorum congressusum, et nescio quarum incantationum accusaret, ideo-que ad mortem prosequeretur, re cognita Phrixus assumptis arcanis O et thesauris eo pertinentibus, forte etiam parte aliqua Paternorum clenodiorum patria excessit et fluctibus se concredidit, fugit-que in Colchidem ad Regem Aaetem; ubi benigne primum exceptus rogavit Regem, ut fanum sibi aedificare permitteret, ubi vota quae Deo Iovi promiserat ob jter Secundatum, persolvere posset, et ibi sacrificia sua statim temporibus peragere: cessit petitioni Rex. Phrixus autem indultum illud in bonam partem vertere Cupiens, secreta et thesauros in

Hírárn pedig azt mondja, hogy Otsmány gyűlölséggel viseltetven Phryxushoz a’ Mostohája, (*Odió infami*, mellyen valamely meg vettetett szerelemből költ gyűlölséget lehet érteni) őtet Athamásnál külömbféle bűnökkel vádolta; nevezetesen Isten nélkül valónak, ejtszakai gyűlekezeteiket tartó és idegen Istent imádó embernek ’s más illyennek <vad> állította, és a’ miatt halálra üldöztette. Phrixus meg tudván a’ halálára való törekedést, magához vette a Rend’ kintseit, ’s hihető az Atyja’ kintseinek is egy részit, el távozva hazájából, tengerre ült, és Colchisba ment Aeetes Királyhoz, a’ hol eleinte szívesen fogadtatott, ’s meg nyerte a Királytól hogy egy Kápolnát építhessen, a’ hol háláadatosan tisztelhesse Iupitert, meg köszönhesse neki, hogy útját szerentsécsítette, és bizonyos időkben neki áldozhasson: melly

7 I. m., 1r.

8 AIGNER Lajos, *A szabadkőművesség és az uralkodóház*, Bp., 1896; ABAFI Lajos, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, Bp., 1890–1900, I–V; UŐ, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., é. n. [1900].

fano eodem recondidit, O que serio propagavit et conventicula sacra in eodem Templo celebrare Solitus est. Cum autem arcanorum naturae Scientia brevi multum inclaruisset et re medico plurimum valeret FF que quos in O recipiebat in arte simul medica egregie instituisset, et ita artem medendi communem fecisset ut post ejus discessum ab ejus discipulis ipsae etiam Regis filiae Medea et Circe mirum in modum arte illa excellerent, et ideo daemonibus insessae Crederentur, ibi etiam apud Regem Daemonii incusatus fuga sibi consumere debuit. Rex autem Fano, ubi secreta recondita erant, veluti loco profano, et terribili, de que non satis constabat an Daemones vel thesauros inclusos servaret, horrendos adhibuit custodes, tam bestias quam et armatos milites, et inde apud veteres enata est fabula deportati Phrixum ad Aeternum Colchidis Regem velleris aurei et ibi per tauros aripedes dracones que custodiri. Phrixus ergo jam secundo fugitivus redit in Graeciam et venit Mycenae ad Perseum, qui jam eorum magnos in O gradus adeptus est eique O et Efficium MM resignat, monens eum ut eum ipse armis potens, esset quaerat modum recuperandorum arcanorum et clenodiorum O quae ille in Colchide relinquere necessitatus fuisset, si autem sibi vel tempus vel occasio deficeret, suis idem invulgat successoribus, ut quando-cumque tandem arcana et thesauri ex Colchide rehaberi possint.¹⁰

szabadsággal hasznosan akarván élni Phryxus, a' Rend' kintseit abba a Kápolnába tette-le, a' Rendet munkássan terjesztette, és a' Szent Gyűlekezeteket abban a' Templomban tartotta (...) mivel pedig a' természet' tudománnyá' titkairul Phryxus tsak hamar el-híresedett; az Orvosi tudományban pedig nagyon járatos lévén, a' Rendbe fel vett Atyafiakat arra is különös szorgalommal tanította, és annyira közönségessé tette azt, hogy az ő el-menetele után a Tanítványitúl a' Király' Leányjai is Medea és Circe sokat tanultak, és híresekké lettek az Orvosi tudományban, 's bűbájosoknak tartatódttak. Ott is tehát Phryxus ördöngösséggel vádoltatott, annyira, hogy onnan is elkellett neki futni, a' Király pedig a' Kápolnának mint valamely szentségtelen helynek, a' mellyben kétséges vólt ha lelkek laknak e vagy Kints vagyon el rejtve? Rettentő örizőket rendelt, vadakat, és fegyveres katonákat; és innen származott, úgy-mond, a' régiek meséje az arany gyapjunak Colchisba Aeetes Királyhoz, Phryxus által lett vitelérül, melly ott rézlábú bikák és sárkányok által öriztetik. Phryxus tehát már másodszor lévén szökevénné, vissza ment Görög Országba, és meg kereste Myceeneben Perseus Királyt, a' ki akkor már a' Rendben nagy ember vólt, annak által adta a' Fő hivatalt, azzal az intéssel, hogy mivel ő fegyverrel hatalmas ember, keressen módot a' Szent Rend kintseinek és titkainak vissza szerzésében, mellyeket ő kéntelen vólt Colchisban el hagyni ha pedig magának ideje és al-

¹⁰ Nagyabajomi kézirat 41–45.

kalmatossága nem lenne, hagyja meg azt a' maga következőjének, hogy akarmi módon szerezzék azt vissza; a' minthogy ez Perseus alatt nem is lett-meg, hanem későbbben, és az volt az a' Nevezetes Argonautica expeditia, tárgya nem arany gyapjú volt, hanem a' mi Szent Rendünknek titkai és kintsei.¹¹

Az idézett rész alapján jól láthatóak a két szöveg közötti egyezések, hasonlóságok. Nyilvánvaló, hogy Horváth Ádám a titkosírásos könyvecskét forrásként használta *Biográfiájához*. Erre utal a szinte szó szerinti fordítás, illetve az idézet elején dőlt betűvel szedett *odio infami* kifejezés, mely a magyar nyelvű szövegben latinul is szerepel, s Horváth Ádám meg is magyarázza a latin szókapcsolat jelentését.

Ezt a következtetést további részletek is alátámasztják, ilyen például a magyar nyelvű munka végén egy Albertus Magnusra vonatkozó latin mondat: „Vir multum eruditus, meus in re literaria simul et L. Magister, multum venerandus”.¹² Ez szinte szó szerint így szerepel a nagybajomi kéziratban: „Vir multum eruditus meus [in] re litteraria simul et L. Ma[g]ister summe veneratus.”¹³ Ugyan kevés latin nyelvű idézet szerepel Horváth Ádám művében, de a szolgai fordítás számos helyen megfigyelhető. Még akkor is szorosan tapad forrásához, amikor az dialógussal váltja fel az elbeszélést:

Respondit [Melchisedech], se nostro MM seniore[m] esse, sed nec Patrem nec matrem, nec ullam genealogiam habere, esse autem Sacerdotem Dei fortis: ite et MM. ferte illi Salutem et benedictionem a Melchisedech, et rogate ab adhuc meminerit columnarum Sethi? Haec cum audivisset Noach, valde miratus est, et dixit ad nuncius: Ille Vir Dei est et quum me seniore[m] se esse dicit; aut debet esse asus meus Enoch, qui uno die adiit in montes altos et amplius non est inventus; sed si hoc ita esset valde grandaevus est,

Melchisedech volt következője Noénak; a' ki Hírámal azt mondja a' Noé Tanítvány-jinak, hogy Noénél öregebb, de se Attya, se Annya nints, se nemzetsége, hanem ő az Erős Istennek Papja: mennyetek, ugy-mond, vissza; vigyetek köszöntést és áldást Melchisedehtől, és mondjátok-meg a' Ti Atyátoknak, hogy emlékezzék e még a' Seth' oszlopaira? A' mit hallván Noé, nagyon tsudálkozva, és azt mondotta a' hirhozóknak: hogy az valóban Isten embere és mivel nálamnál öregebbnek mondja magát, vagy Enóknak kell neki lenni, az

11 OSZK Kt. Quart. Hung. 1259, 41v–42r.

12 Uo., 172r

13 Nagybajomi kézirat 84.

et Patre meo plus, virere debuit, vivit enim jam ultra mille tercentos octoginta annos; aut si is non est, debet esse unus ex FF. nostris senioribus, qui me ordine et quum inundatio ingrueret.¹⁴

én nagy Atyámnak (vagy is nagy Atyja' Atyjának) a' ki egy napon el ment a' magas hegyekre és többé nem láttatott; de ha úgy van, ő nagyon öreg és már 1350 esztendő, vagy egy lessz azok közül a' mi öreg Atyánkfiak közül a' kik engemet a' rendben, és bñltességben meg-elözték.¹⁵

Pálóczi Horváth Ádám ebben és a korábbi idézetben is a „Hírák azt mondja” fordulattal utal a forrására, és a kifejezés gyakran megjelenik más helyeken is. Ábrahámmal kapcsolatban például ezt írja: „Hírák Abrahámnak nevezi ötöt az első nevéül, melly magasságos Atyát jelent”. Egy másik helyen mind a titkos irat, mind a magyar nyelvű munka áttér egyes szám első személyre: „Excellebat nuper Pater meus tam eruditione, quam etiam artibus manuariis”,¹⁶ „Azt írja tudni illik a' 2^{dik} Hírák a' maga Atyjáról: Nevezetes vñlt minap az én Atyám, mind tudományjáról mind kézi mesterségéről mások felett”.¹⁷ Az idézetből, valamint az utána következő történetből világossá válik, hogy a második Hírák, aki a Salamon-templom építómestere, az első Híráknak, vagyis a fñniciai királynak a fia volt. A titkos könyvecskében ez a történet a belső címet megelőzően foglal helyet. A magyar nyelvű munka címében is fellelhetjük ezt a határvonalat: „elő számlálja Hírák a' maga idejeig”.

A nagybajomi kézirat kolofonja szerint a belső címet követő rész Aquinói Tamás munkája, és ez Horváth Ádám művében is gyakran megjelenik. Pierre Abélardkapcsán például a következő megjegyzést teszi: „kit Tamás Abailartusnak ír”.¹⁸ A latin szövegben valóban az Abailartus alak olvasható.¹⁹ Később pedig Aquinói Tamással kapcsolatban ezt írja: „Ö fordította a' Hírák' bñltesség' Könyvét Phoeniciai nyelvből deákra, s írva hagyta rejtett betűkkel.”²⁰ A *rejtett betűk* említése még jobban megerősíti azt a feltevést, hogy Horváth Ádám a nagybajomi könyvet használta forrásként.

Arról, hogy Horváth kitől és hogyan kapta a rejtjelezett könyvet, a fejtés körülményeiről és a könyv tartalmáról egy 1814. október 10–11-én Kazinczy Ferenczhez írott levelében olvashatunk:

¹⁴ *Uo.*, 26–27.

¹⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 1259, 16v.

¹⁶ Nagyabajomi kézirat 48.

¹⁷ OSZK Kt. Quart. Hung. 1259, 52r.

¹⁸ *Uo.*, 171r.

¹⁹ Nagyabajomi kézirat 84.

²⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 1259, 172v.

1783-ban, Pomázon, Magyar György Barátunknál, a' ki a' Vatay familiának Inspectorá volt, meg ismerkedtem egy Féderspiel nevű Német Hadnaggal; ki velem örömet ki ereszkedett, azért, mert elmebeli tehetségimet és vonzó characteremet ismerte, 's közikbe vágyásomat is tudta: Ő egyszer, halálra betegedvén, engemet magához kívánt, 's azt mondotta: Te úgy mond nem sokára világot fogsz látni; készületes tudományod ahoz több van mint nekem; vedd kezedhez ezt a' bepetsételt paquétet, mellyet én nem értek, te talán idővel többre mehetsz; de addig fel ne bontsd, mig az ajtó meg nem nyitattik. (ez adott alkalmatosságot a' fel fedezett Titokban lévő egy elő adásra, travestálva.) Én a' tsmót által vettem; a' tilalmat meg állottam; belül lévén a' karpiton, éltem a' szabadsággal, de minden haszon nélkül, még a' harmadik léptsőn is: rejtett betűkkel volt írva az egész tsmó; és én a' rejtett betűknek kifejtését még az iskolákban Dalhambúl jól meg tanúltam, de ezekkel semmire sem mehettem, noha az írás Deák betűkkel volt. Egyszer egy váratlan történet reá segített; imitt amott nyomozások lettek; mellyek miatt én figyelmetessé lettem levelezéseimnek bátorsága végett rejtett írásról gondoskodni; tudtam már elébb sokféle kultsokat, de azokat mind kevesellettem; a' szorúltság azt javallá, hogy olyan kultsot kellene találnom, a' melly maga is változó legyen, 's midőn illyent egyet kedvemre el találtam, akkor juta eszembe, hogy vallyon az én öreg Féderspielem' paquetje nem így van e írva? próbáltam hát, 's kevés hijjával olyannak találtam; hosszú és alkalmatlan munkával két kis könyv hijján olvashatóvá tettem: a' Munkának neve a' Hiram böltsesség könyve 12 kis könyvből álló: Aquinói Tamás' fordítása Deákra: ez az enyim az eredeti fordításnak Transumptuma [!] volt; azt mutatta a' vidimata is, de az is, hogy az írás igen hibás sok helyen. (...)

a' Titkos Philosophia Nagy Mestereinek Biographiájában (mellyet Hiram és Tamás utmutatásai után magyarul dolgoztam) ezt az egész munkát extractive le irtam Magyarúl; (...) a' ki betűzött 10 könyvekben semmi patikariusság nints. (...) a' két utolsó könyvben volna már az orvosi tudomány, a' Chemia, és Naturalis Magia; de azt le nem betűzhettem, mert sem a' szokat, sem a' jeleket nem ismertem.²¹

A levélrészlet több érdekes mozzanatot tartalmaz, melyekből érdemes néhányat kiemelni. Nézzük meg először az időrendet. A levél tanúsága szerint a lepecsételt pakett, mely a titkos könyvet is tartalmazta, nem sokkal 1783 után került Horváth Ádámhoz. Erről a történetről az 1792-ben kiadott *Felfedezett titok* című regényében is ír, amint ezt levelében is említi:

...van az én kis bibliotékáskámban egy könyv, igen szépen, csinosan bekötve és szép, csinos tokba zárva. (...) Azon tokkal együtt van már erősebb vassal borított tokban valami, amit én nem tudtam, és már annak kinyitására az

21 *KazLev* XII, 125–126.

atyám sem taníthatott meg, mert ő sem tudta. Mindeniket egy fő haditiszt őberster hagyta az atyámnál, aki neki igen nagy barátja vala. (...) Én a könyvet eleget vizsgáltam, betűit néztem, melyek mivel deák és magyar formájúak voltak, mind ismertem, de sem olvasni, sem legkisebb értelmére menni sohasem tudtam. Előszedtem én valamit csak valaha az oskolákban a betűcserélgetős mesterségből tanultam, sokszor egész napokat töltöttem el a vizsgálással, de semmire sem mentem.²²

A levélben és a regényben leírtak rendkívül hasonlóan egymásra a könyv megszerzését és a titkosírás jellegét illetően is. A két történetből arra lehet következtetni, hogy a regény megírásakor a titkos iratot még nem sikerült megfejtenie. Ezt alátámasztja a levélnek azon megjegyzése is, hogy Horváth Ádám a nyomozások miatt az általa ismereteknél bonyolultabb titkosírást keresett, és csak ez után sikerült dekódolnia a könyv rejtjeleit is. Ez az 1790-es évek közepére utalhat, amikor betiltják a szabadkőműves páholyok működését. Mivel a titkos könyvecskét is felhasználó *Biográfia* bevezetőjében 1812-es dátum szerepel, ekkora már bizonyosan feloldotta a rejtjeles írást. A levélben a titkosírás jellegére vonatkozó megjegyzések nemcsak a *Felfedezett titok* leírásával egyeznek, hanem pontosan egybevágnak a nagybajomi kézirat rejtjelezésével is.

Ezek után Pálóczi Horváth arról értekezik levelében, hogy a titkosírási munka 12 könyvből állt. Mivel a rejtjeles kézirat a *Codex VI.* címet viseli, arra lehet gondolni, hogy ez a kézirat az említett 12 könyvből a hatodik. Ez megegyezik a magyar nyelvű *Biográfiában* leírtakkal is. II. Hírárnak kapcsán Horváth Ádám elmondja, hogy a Hírárnak tulajdonított Bölcsesség könyve 12 részből állt, és mindről tartalmi összefoglalót is közöl. A hatodik könyvről ezt olvashatjuk: „6. Elő adja Hírárnak azokat a Nagy Embereket, a kik a Természeti Bölcsességben Fő Mesterek voltak: kiknek életüket írjuk mi is itt, ki szélesítve.”²³ Ez a megjegyzés valóban megfelel a nagybajomi kézirat tartalmának. Az utolsó két fejezetről is a levélhez hasonló módon ír a *Biográfiában*: „11–12. A tizenegyedik és Tizenkettődik könyvekben az Orvosi tudományt, a Chemiat, és a Magiát adja elő Hírárnak.”²⁴ Ezek szerint a ma meglévő kis könyvecske egy nagyobb egység része lehetett, a többi kötet azonban nem maradt ránk.

A Kazinczyhoz írott levélben Horváth Ádám arról panaszkodik, hogy a titkosírás sok helyen hibás, nehezen értelmezhető. Ezt megerősíthetjük, ugyanis a nagybajomi kéziratban valóban sok elírás, tévesztés található. Ahogyan ez az átírt első lapon is megfigyelhető, oldalanként átlagosan öt-hat hiba csúfítja el a szöveget. A helyzet ráadásul még bonyolultabb is, mint 1814-ben volt. Ha ösz-

22 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH JÓZSEF, Bp., Szépirodalmi, 1988 (Ritkaságok), 180.

23 OSZK Kt. Quart. Hung. 1259, 67v.

24 Uo., 76r.

szevetjük a titkos könyvecskét a *Biográfiával*, megállapíthatjuk, hogy mindkető Pálóczi Horváth saját keze írása. Horváth Ádám tehát lemásolta a német hadnagytól kapott dokumentumot vagy annak egy részét, és a nagybajomi Múzeum ezt a másolatot őrzi. Amikor a másolás készült, Pálóczi Horváth még nem érthette a titkosírásos szöveget. Ezt a hibák alaposabb szemrevételezésével lehet megállapítani.

A szöveg hibáit több csoportba oszthatjuk. Az egyik jól ismert hibatípus az egymáshoz hasonló alakú betűk összetévesztése (*f–f, u–n*). Szintén gyakori a betűkihagyás vagy betűtévesztés. Ez utóbbi adódhat másolási pontatlanságból vagy téves kódolásból is. Ha a kéziratot többször lemásolták, ezek a tévesztések bármelyik másolási fázisban létrejöhetnek. A szöveg néha pedig annyira értelmetlen, hogy gyaníthatóan szókihagyások vagy sorkihagyások történtek. Igen gyakori hiba bizonyos betűkapcsolatok következetes elrontása. Megfigyelhető például, hogy a kézirat *jb* betűpárjai helyett sokszor *bj* szerepel. Ezt csak olyan írnok követheti el, aki nem kódol, hanem értelem nélkül másol. Pálóczi Horváth bizonyára nem értette a szöveget, különben a felismert hibákat kijavította volna.

Külön figyelmet érdemel a kötő- és elválasztó jelek kérdése. A kézirat két esetben használ ilyeneket: sorvégi elválasztásra, illetve összetett szavak között. Az előbbi esetben a kódolás folyamatos, a másikban viszont az összetétel határán újramezdődik (pl. az *ucl-cxo-qxg* feloldása: *ubi-cum-que*). Másolás során az összetételek határán álló kötőjel könnyen eltűnhet, ha éppen sorvégére esik. Ilyenkor egybeírt szónál is azt tapasztalhatjuk, hogy váratlanul újra kell kezdeni a dekódolást. Ez a fajta hiba leginkább az utolsó másolási fázisban képzelhető el, jelentős részük talán Pálóczi Horváth számlájára írható.

Ugyancsak az ő hibája lehet néhány olyan betűtévesztés, mely saját kézírásának a betűalakjaival függ össze. Pálóczi Horváth kézírásában könnyen összekeverhetők a *q–g* és *c–e* betűk. A kódex utolsó oldalán van is egy olyan név, melyet bizonyíthatóan Pálóczi Horváth másol le rosszul. Magyar nyelvű munkájában Abélard nevééről megjegyzi: „kit Tamás Abailartusnak ír”.²⁵ Itt tehát a név második betűjét helyesen dekódolja. A titkosírásos szöveg másolatában viszont határozottan az *Aecmpfzab* alakot írja le, ami az *Adailartus* nevet adja. Az eltérés oka, hogy a forrásban szereplő *Accmpfzab* szót rosszul olvasta, és *c* helyett *e*-t írt.

Mindebből arra gondolhatunk, hogy Pálóczi Horváth Ádám valamikor 1783 és 1795 között másolta le a titkos könyvet, de nem ezt a másolatot használta magyar nyelvű *Biográfiája* megírásakor, mivel ebbe nem öröklődik néhány másolati hiba. A nagybajomi példányt talán nem is saját maga számára készítette, hanem valaki másnak. Nem lehetetlen, hogy épp Sárközy Istvánnak – ez megmagyarázná, hogy miért az ő hagyatékából került elő a könyvecske.

25 Uo., 171r.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *Felfedezett titok* című regényben elmesélt történet számos eleme életrajzi tényen alapul. A műben felbukkanó titkosírásos dokumentum nem Pálóczi Horváth Ádám elmeszüleménye, hanem valóban létezett, s ezt a titkos munkát használta fel kéziratos *Biográfiájának* megírásához. Eredetije ugyan nem maradt ránk, de az általa készített másolatot ma Nagybajomban őrzik. A titkos iratot sikerült megfejtenuünk, az átírási és fordítási munkák elkészültével szeretnénk azt közzé is tenni.

Egy Pálóczi Horváth Ádám-levél margójára

A kaposvári Somogy Megyei Levéltárban található, Pálóczi Horváth Ádám által írt levél egyes részletei már 2006-ban napvilágot láttak az *Irodalomtörténet* Kovács Sándor Ivánt hetvenedik születésnapján köszöntő számában.¹ E tanulmánykötet azonban most remek lehetőséget nyújt arra, hogy a levelet teljes egészében is közöljem, és ezáltal néhány újabb apró adalékkal szolgáljak a Pálóczi Horváth Ádámmal foglalkozó kutatók számára.

A levél keltezése: 1807. november 12., apropója pedig egy éppen kibontakozó per volt, amelyet Kovács József, a kor népszerű mesterkedő költője és annak két társa (Nemes Kozma János és Kiss István) ellen indítottak. A kaposvári levéltár egy terjedelmes iratcsomót őriz a perrel kapcsolatban: mintegy 16 dokumentumot (tanúvallomások, ügyészi vádirat, kérvények, esedező, bocsánatkérő levelek, jegyzőkönyvi kivonatok), köztük az alább közölt Pálóczi Horváth-levelet.² 2006-os tanulmányomban részletesen ismertettem a per körülményeit és Horváth kulcsfontosságú szerepét az ügyben, így ezek újbóli leírása szükségtelen. A történetek rövid összefoglalása azonban elkerülhetetlen ahhoz, hogy a levél keletkezésének körülményei világosak legyenek azok számára is, akik nem ismerik jól a Kovács és társai ellen indított peres eljárás részleteit.

E három református fiatalember bűne a következő volt: 1807. november elsején a Som község melletti szőlőhegyen kissé sok bort ittak, majd hazafelé menet betértek a somi katolikus templomba, hogy részt vegyenek a halottak napi istentiszteleten. Szokás volt ugyanis, hogy ezen a napon felekezettől függetlenül a férfiak közösen énekeltek (és boroztak) a karzaton. A három férfi korán érkezett, s a templomban még nem találtak senkit. Megnézték az oltárt, viccelődtek, káromkodtak, majd az egyikük pipára gyűjtött egy szentelt gyermekgyertyával. Mindennek szemtanúja volt a harangozó, aki a karzatról figyelte a

1 Orosz Andrea, „*Ordo juris amnestiam in nullius favorem?*”: Kovács József büntetőpere a választási és politikai harcok árnyékában, *It*, 2006/4, 629–637. Egy még korábbi rövid ismertető tanulmány ugyanerről: Uő, *Perirat 1808-ból – Újabb adalékok Kovács József „csínytevéséről”*, *Iris*, 2004/4–5., 85–87.

2 Somogy Megyei Levéltár (Kaposvár) S. M. L. IV. 10. v. BÜNTETŐPEREK, Processus criminales. 9. doboz 1808.

lármás fiatalembereket. Illetlen viselkedésüket megunván, csendre intette őket és kérte, hogy ne pipázzanak a templomban. A három férfi ennek hallatán elszégyellte magát, el is csendesedtek, de az egyikük (Kováts József) zavarában a kabátja zsebébe rejtette azt a kis gyertyacsonkot, amit éppen a kezében szorongatott. Mindezek után részt vettek az istentiszteleten, együtt énekeltek a kórusban a katolikus falusiakkal – közben derekasan ittak is, tiszteletben tartva a régi hagyományt. A mise végeztével a templom előtti téren heves vita bontakozott ki a három református férfi és a katolikusok között, amely hamarosan verekedésig fajult. Később mindenki hazatért, ám a Kováts-nál maradt szentelt gyertyát a katolikus hívek mindenképpen vissza akarták kapni. A fiatalember ennek hallatán ijedtében szétaposta a gyertyát, így már nem adhatta vissza azt, a cserébe felajánlott pénzről viszont hallani sem akartak a falubeliek. Úgy érezték, hogy az őket ért sérelmet valahogyan meg kell torolni, ezért feljelentést tettek a vármegyénél.³ Pálóczi Horváth Ádám levelének keltezése 11 nappal későbbi; ez az első fennmaradt írásos dokumentum az ügygel kapcsolatban. Egy gyors reakció a történetekre, címzettje a „Tekintetes Nemes Vármegye”, ahol, úgy tűnik, nagyon komolyan vették a somi katolikusok panaszát, mert erre a napra külön gyűlést hívtak össze, hogy megtárgyalják az ügyet.

Horváth a botrány hallatán Budáról sietett haza; a protestáns egyházközség kurátoraként kötelességének érezte, hogy védelmébe vegye a református fiatalembereket.⁴ Elismerte, hogy vétkesek a történetekben, s nem vonta kétségbe, hogy tettük miatt meg kell büntetni őket, de szerette volna megakadályozni azt, hogy ügyük világi bíróság elé kerüljön. Rendkívül kényes témáról lévén szó, megpróbálta elkerülni a pert, és békés körülmények között akart megegyezésre jutni a somi panasztevőkkel.

Leveléből arra következtethetünk, hogy a vármegye tisztségviselői azt szerették volna, ha Horváth Ádám kimarad az ügyből: a korábban ígért hivatalos panaszt nem küldték el számára, illetve nem ismertették vele még a gyűlés kezdete előtt sem, mintegy ezzel is demonstrálva, hogy ebben a helyzetben az egyházi nyomozás és igazságszolgáltatás – amire Horváth készült – nem lenne helyénvaló.

3 Minderről részletesen a tanúvallomásokban olvashatunk, illetve értékes adatokra bukkanhatunk a kortársak (Sárközy István, Kazinczy Ferenc) levelezésében és a korabeli kéziratok énekeskönyvekben is. Erről bővebben: lásd a korábban említett 2006-os tanulmányt.

4 Pálóczi Horváth Ádám 1799 és 1819 között töltötte be a Somogy megyei protestáns egyházközség kurátori tisztségét. A per idején (1799-től 1809-ig) „koadjutor kurator” volt, majd 1809-től „traktuális rendes kurator”. Erre az adatra Péterffy Ida hívja fel a figyelmet: PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985, 7. Ő maga pedig Dömény Józseftől veszi: DÖMÉNY József, *Pálóczi Horváth Ádám egyházmegyei gondnok, mint egyházi jogaink s vallásunk kitűnő védője*, Magyar Protestáns Egyházi Figyelmező, 1876, 510–540.

A gyűlés valószínűleg kiváltott némi indulatot a jelenlévőkből, így az író nem reménykedhetett tovább az ügy békés lezárásában. Kurátorként viszont szükségét érezte annak, hogy írásos nyoma legyen véleményének, így e levélben panasszal élt a kibontakozni készülő eljárás ellen, sőt ragaszkodott ahhoz, hogy észrevételei bekerüljenek a gyűlés jegyzőkönyvébe is.

Horváth meggyőződése volt, hogy a feljelentést tevők jelentősen eltúlozták a történeteket, ezért az 1805. évi törvény 5. cikkelyére hivatkozva arra kérte a vármegyei tisztségviselőket, hogy büntessék meg a panasztevőket, amennyiben rosszindulatú, az ügyet eltúlzó ármánykodásukra fény derülne.⁵ E kérését még egy másikkal is megtoldotta: szeretne volna, ha ez az ügy a későbbiekben zsinórmértékül szolgálna arra az esetre, ha majd protestáns híveknek lesz panaszra katolikus személyek ellen.

Levelére mindvégig szenvedélyes hangvétel jellemző; a protestáns egyház-község világi vezetőjeként érthető, ha személyes kudarcként élte meg a történeteket. Lelkiismeretessége, az ügy iránt való elkötelezettsége egész lényéből fakadt. Nem valószínű, hogy személyesen is ismerte volna korábban a botrányt okozó fiatalokat, mégis kötelességének érezte, hogy védje őket, mint ahogy egyházának nehezen kivívott jogait is.⁶

A periratból kiderül, Pálóczi Horváth a kezdeti kudarc után sem hagyta annyiban az ügyet. A tanúvallomások felvétele után sikerült kieszközölnie egy második kihallgatást is, majd – ha hihetünk az ügyészi vádiratnak – némi pénzzel, illetve sértegetéssel próbálta jobb belátásra bírni Zsolnai Dávid püspök vikárius urat. A kortársi vélekedések szerint buzgalomával többet ártott, mint használt,⁷ hevessege csak további indulatokat szült, s a fiatalokra kirótt kemény ítélet részben neki volt köszönhető.

A XIX. század második felében Dömény József egy levélváltást közölt, amelyben Pálóczi Horváth élénk vallási vitát folytatott Boronkay Józseffel, Bábonyi katolikus földesurával.⁸ Ezeket a leveleket egyházi jegyzőkönyvek őrzik, és ugyancsak a kurátori munka ékes bizonyítékai 1819-ből.

5 Az említett törvény (*A rosszlelkű árulkodások megakadályozásáról*) ide vonatkozó része a következő: „Hogy némelyeknek ártatlanok ellen tett rosszlelkű vádaskodásaik megakadályoztassanak: Ő szent felségének kegyes jóváhagyásával rendeltetik: 1 §. Az árulkodók jelentsék be saját nevüket, hogy hamis vádaskodás esetére megfelelő büntetésben részesüljenek;” *Magyar Törvénytár 1740–1835. évi törvénytörvények*, Bp., Franklin Társulat – Révai Testvérek, 1901, 327.

6 Uo., 169–179. Itt olvasható: Az 1790. évi törvény 26. cikkelye: *A vallás ügyéről*.

7 Különösen Sárközy István gondolta így, aki Kazinczynak is megírta véleményét az ügyről. Az ide vonatkozó részlet: „Criminalis actio erigaltatik ellenek – 's csak gondold – itt meg a' Poëta, Mathematicus, Philosophus, minthogy ott Curator, Prokatorjokká lesz, ő defendálja, és már láttom, hogy perét elfogja veszteni.” *KazLev VI*, 218.

8 DÖMÉNY, *i. m.*, 510–540. Erre az adatra ugyancsak Péterffy Ida hívja fel a figyelmet: PÉTERFFY, *i. m.*, 7.

A vita kísértetiesen hasonló volt, mint a fent tárgyalt perben: Pálóczi Horváth első levelében arra inti a katolikus földesurat, ne akarjon ítélni egy olyan ügyben, amely a protestáns egyházi törvénykezésre tartozik. Boronkay József ugyanis úgy vélte, földesúri hatalmánál fogva, joga van elzavarni Bábonny református prédikátorát, Naszályi Ádámot, mivel jobbágysai ezt kérték tőle. Horváth így reagált a földesúr intézkedésére:

Nagy bosszankodást nézek ki belőle, a mit az urnak ismert jó phlegmájától nem vártam volna: de az Evangelicusok superiorjainak jussába való avatkozást is, a mit az urról, a ki tulajdon uri személyében, mint N[eme]s Vármegyénk repraesentansa az 1790/1-diki Diétán jelen volt – még nem is hittem.⁹

A levelekből sajnos nem derül ki, hogyan végződött Naszályi Ádám ügye, mivel a levélváltás két szereplője oly szenvedélyes vallási vitába keveredett egymással, hogy időközben el is felejtették – vagy már korábban megoldották – a szegény prédikátor ügyét.

Pálóczi Horváth Ádám kurátori pályafutásának megítélése nem a mi tiszünk. Bár e két ügy azt sugallja, lelkesedése és vallása iránt érzett elkötelezettsége nagyobb volt, mint ügyvédi tehetsége, korántsem biztos, hogy ez az igazság. Az itt közölt levél, illetve az 1819-es levélváltás arra figyelmeztet minket, hogy valószínűleg jó néhány levél lappang még különböző jegyzőkönyvekben, amelyek Horváth húsz évig tartó kurátori tevékenysége alatt születtek. Ha léteznek ilyenek, minden bizonnyal újabb értékes adatokat rejtenek.

Pálóczi Horváth Ádám levele 1807-ből

Tekintetes Nemes Vármegye!

Budára jött utánnam a' híre, jollehet a' mostaninál sokkal kisebb híre, a Somi¹⁰ R[ómai] Catholica Szentegyházban történt botránkoztató tselekedetnek; 's mivel az akkori tudósításban az is foglaltatott, hogy az illető Tisztelendő Plebanus Úrnak ez eránt tett panassza hivatalosan velem közöltetik, és a'mennyire az illetlen botránkoztatást Egyházi vigyázatom alatt lévő Helvétziai Vallásttartók tették volna, illendő és elégséges Satisfactio¹¹ kérettetik.

9 DÖMÉNY, *i. m.*, 512–513.

10 *Som*: Somogy megye északkeleti részén található község. Az itteni katolikus templomban történt események miatt indult eljárás a három református fiatalember (Kováts József, Nemes Kozma János, Kiss István) ellen.

11 *Satisfactio* (lat.): elégtétel.

Valamint a' botrankoztató tselekedetet valóban szegyenlettem, és ha az tsak tizedrészni lett volna is, mint most tartatik, még is felette sajnállanám: úgy az illő és tellyes satisfactionnak meg adása végett haza siettem; és olyan elégtételt készültem adni, a'mellynek keményebbet világi törvenyszéken sem kívánhatna a' meg sértetett Szent Hely és Plebanus Ur; mert jollehet nekünk sem botunk sem korbátsunk nintsen; de van egyházi fenyítékünknek olyan ága, a'melly érzékenyebb a' testi büntetésnél is. Azomban

Sem ezen Gyűlés előtt, sem a' Gyűlés kezdetében is, még személyly-szerént tett kéresemre is velem a' panaszt Roboz Szolga Biró Úr¹² nem közlötte; ugyhogy én sem azon impartialis Investigatiót,¹³ melyet az elégtétel előtt véghez kell vala vitetnem meg nem tétethettem; sem még a' scandalumnak¹⁴ mekkoraságát is, és a panasznak hitelességét ki nem tanulhattam:

Nem akarom menteni a' bünös tselekedetet, nem is oda czéloz ezen alázatos jelentésem; hanem mivel már az én elkerülésemmel, a' kisebb scandalumból nagyobb származott, és a'mi Somban történt, és ott helyben egész publicitással meg is büntetődhetett volna; ide a' Publicumra¹⁵ hozattatott; ezen két praecautiót¹⁶ ugyan azon Publicum Jegyző könyvébe részemről be íratatni könyörögök hogy

1, Ha a' vádlók, a' Mixta Investigatio¹⁷ által annyiban hamis vádlóknak találtnának, hogy a' dolgot több meg több illetlenségekkel nagyították; az 1805dik esztendei 5dik articulus értelme szerént ellenek visszonozott büntetést poenam talionis¹⁸ kívánhassak.

2, Mivel én, és akarki más is, ha Pap ellen van panaszom, először <az> Püspök előtt, vagy illető Egyhazi Iurisdictio¹⁹ előtt jelentem azt, és tsak akkor folyamodom Polgari Iurisdictióhoz, ha az egyházi oda utasít, vagy nem tesz róla: itt pedig velem hasonló vagy költsönös közlés el mulasztatott: ha talán nekünk is Vallásunk és Szenthelyeink ellen, R[ómai]Catholicusok által illetlenségek vitetnek véghez; azoknak is mind meg vizsgálásában, mind meg ítélésében, a paritate et proportione²⁰ veheti [?], ezen eset Cynosurául²¹ szolgáljon.

12 *Roboz Szolga Biró Úr*: Roboz Benedek, Somogy Vármegye alszolgabírája a per idején.

13 *impartialis Investigatio* (lat.): részleges (?) nyomozás.

14 *scandalum* (lat.): botrány, botrányos cselekedet.

15 *Publicum* (lat.): a nyilvánosság elé, azaz a bíróság elé.

16 *praecautio* (lat.): óvatosság, elővigyázatosság.

17 *Mixta Investigatio* (lat.): kevert / zavaros nyomozás.

18 *poenam talionis* (lat.): Pálóczi Horváth tehát ugyanazt a büntetést kéri, azaz a hasonlóval való viszonzás vagy meglakolás elvét.

19 *Iurisdictio* (lat.): igazságszolgáltatás.

20 *a paritate et proportione* (lat.): egyenlőséggel és aránnyal.

21 *Cynosura* (lat.): eredetileg nimfa a görög mitológiában, illetve a Kis Medve csillagkép farkában a legszélső csillag. Horváthnál a szó közhasználatú jelentése értendő: zsinórmérték, irányadó.

aki vagyok

A' Te[kin]t[e]tes N[eme]s Vármegyének alázatos Szolgája Horváth Adám, a'
H.[elvetica] C.[onfessio]t²² tartóknak Kulső Somogyi Curatora mp.²³

Kaposvár 12. Nov 1807.

²² *H[elvetica]. C[onfessio]*. (lat.): református hitvallás.

²³ *Curator* (lat.): a protestáns egyházközség anyagi ügyeire felügyelő, annak életét a lelkésszel együtt irányító, választott világi vezető. A levél keletkezésekor Pálóczi Horváth Adám töltötte be ezt a tisztséget. Ugyanekkor Somogy vármegye törvényszéki táblabírája is volt.

FELDMÁJER BENJÁMIN

Pálóczi Horváth Ádám és a liberalizmus*

Politikai működését a liberális felfogás jellemzi, mely nála az emberi jogok *sum cuique* megvédésében áll.

Hegyi Ferenc¹

Pálóczi Horváth Ádám kapcsán többen előszeretettel emelik ki az 1790 körül kiadott írásaiban megjelenő haladó, felvilágosult, liberális nézeteket.² A korabeli Magyarországon jelenlévő, a felvilágosodásoz köthető főbb irányzatokat Kosáry Domokos tipologizálta,³ kapcsolatukat a későbbi nemzeti liberalizmussal többek között Kecskeméti Károly vizsgálta.⁴ Bár a történész szakmában Concha Győző óta⁵ vita zajlik arról, hogy mennyiben lehet valós genetikus kapcsolatot feltételezni az 1790-es évek reformmozgalma és a későbbi 1830-as években induló nemzeti liberalizmusa közt,⁶ én ezúttal nem kívánok kitérni sem ennek részleteire, sem az egyes álláspontok megalapozottságára. Bár minden tipológiának és általánosításnak közös rákfenéje az apró részletek eltérése a modelltől, mégis szembetűnő a Pálóczi Horváth Ádám-recepcióban megjelenő, többnyire meglehetősen egyoldalú interpretáció, vagyis a felvilágosult rendiség, esetleg erősen liberális szemlélet. A szerző kiragadott munkáinak felületes olvasása, illetve az azok alapján történő általánosítás valóban arra mutathat, hogy Pálóczi Horváth társadalmi nézetei az 1790-ben Hajnóczy József és társai által képviselt szélsőséges liberalizmushoz köthetőek, annak ellenére, hogy mindeközben írásai erős németellenességről és nyelvi alapon nyugvó, régi vágású kulturális nacionalizmusáról árulkodnak.

Munkáiból kitűnik, hogy a korszak liberális értelmiségét foglalkoztató kérdésekben, mint a jobbagykérdés, a társadalmi szerződés, a vallásgyakorlás sza-

* A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003).

1 HEGYI Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám*, Debrecen, 1939, 40.

2 Uo.; PÉTERFFY Ida, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon: Ismeretlen somogyi levelek 1788–1789*, [Siófok], Panoráma, 1980 (Szántódi Füzetek, 1).

3 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996³, 266–367.

4 KECSKEMÉTI Károly, *Magyar liberalizmus 1790–1848*, Bp., Argumentum, 2008.

5 CONCHA Győző, *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik: irodalomtörténeti vázlat*, Bp., Franklin, 1885².

6 A vitáról bőszéges áttekintést ad: MISKOLCZY Ambrus, *A felvilágosodás és a liberalizmus között: Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelemszöveg anatómiája*, Bp., Lucidus, 2007.

badsga, a nemek közötti egyenlőség haladó nézeteket vallott. Erős jozefinizmusa példajaként idézik a *Holmi* I. kötetében szereplő versét, amelyben a németellenes, a magyar nyelv primátusát hirdető Pálóczi Horváth Ádám megvédi a józsefi nyelvrendeletet, mint ami a latin, s nem a magyar ellen irányul,⁷ de más szöveghelyekre is történnek utalások.⁸ A nemek egyenlőségéért folytatott küzdelmét két 1790-es röpirata fémjelzi,⁹ a vallásszabadságról alkotott véleményét a Boronkay-oratio kiadása,¹⁰ a jobbágy s nemes közti egyenlőséget a *Felfedezett titok*¹¹ vonatkozó passzusai példázzák. Csakhogy a képet jelentősen módosítaná a szövegek pontosabb olvasása, s kiegészítése a levelezésből és egyéb iratokból származó információkkal.

A korszakban a rendi nemességet megosztó egyik fontos kérdés a protestánsok vallásgyakorlásának korlátozása, illetve az azt eltörlő józsefi rendelet volt.¹² Ányos Pál híres versében, a *Kalapos királyban* például a megkoronázta-
tás alól való kibújással egyenrangú (a katolikus nemesség elleni) bűnnek tekintti Józsefnek a vallások szabad gyakorlása iránt tett engedményeit. A protestáns nemesség ellenben kitörő örömmel fogadta azt, hiszen a század korábbi évtizedeiben (1731-től) érvényben lévő házassági és vallásöröklődési szabályozás alapján több külföldi megfigyelő a magyarországi protestantizmus 100 éven belül való teljes eltűnését jósolta.¹³ Az ebben a vitában elfoglalt pozíció és a vallási türelem közé korántsem tehető egyenlőségjel, talán csak a katolikusok részéről. A nem katolikus felekezethez tartozóknak ugyanis magától értetődően a józsefi rendelet és annak országgyűlési megerősítése mellett

7 „El higyd, a’ Felség-is, hogy a’ minapába’
Német szót parantsolt a’ Magyar’ szájába,
Nem a’ Magyar Nyelvet akarta pusztítani,
Hanem a’ Deákot Németre fordítani”. *Holmi* I, 151–152.

8 Vö GARDA Samu, *Horváth Ádám életrajza*, Nagyenyed, Wokál, 1890, 51–52; HEGYI, *i. m.*, 20–21.

9 [PÁLÓCZI] HORVÁTH Ádám, *A magyar asszonyok prókátora, a Budán össze gyűlt rendekhez*, Buda, 1790; Uő., *A’ férjfiak’ felelete az asszonyolkhoz: arra a’ javallásra: hogy jó volna az asszonyokat-is a’ közönséges gyülekezetekbe bé-botsátani*, Buda, 1790.

10 Uő., *Boronkay József Diaetai oratioja magyarul: fordította és cáfoló jegyzetekkel ellátta Pálóczi Horváth Ádám*, 1791.

11 [Uő.], *Fel fedezett titok, az-az Vallás-tétele egy olyan tudós ifjúnak, a ki sokáig igyekezett rajta, hogy Frajmaurer lehessen*, 1792. (A továbbiakban az oldalszámok nem erre a kiadásra vonatkoznak, hanem az újra: PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, szerk., jegyz., bev. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988.)

12 A rendek 1790. szeptember 5-én feliratban kérték a királyt, hogy nyilvánítson véleményt a protestánsok vallásgyakorlásával kapcsolatban. Lipót november 7-i resolútiója, ami széleskörű jogokkal ruházza fel a felekezeteket, röpiratáradatot indít el. A második resolútiót az Országgyűlés 1791. február 8-án tárgyalja. Az egyik vezérszónok pedig nem más, mint Boronkay József, Pálóczi Horváth Ádám katolikus követőháza. GARDA, *i. m.*, 53–55.

13 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 157.

kellett állást foglalniuk. Ez persze nem jelenti azt, hogy Pálóczi Horváth Ádám ne állt volna ki a vallásgyakorlás szabadsága mellett. Már ebben a szövegben is kifejti, hogy a vallási ellentétet csak a katolikusok egy kis része szítja, ő megbékélést hirdet. A recepció által említett eset – amikor kéri, hogy béresei számára nevezzenek ki egy káplánt a zamárdi plébános mellé¹⁴ – kétségkívül megdöbbentő, annál is inkább, hogy azt saját költségén kéri. A *Felfedezett titokban* található eszmefuttatás a vallási parancsolatok opcionális voltáról tovább árnyalja a képet,¹⁵ csakúgy, mint a zsidó fiú katolikusnak kereszteléséről mint a vallási tolerancia megnyilvánulásáról szóló levele¹⁶ (a fiú azt akarta, hogy ne kelljen szégyenkeznie a vallása miatt, és elfogadják). Ide sorolható még az általa fordított *A szabadkőművesek nem jakobiták* című röpirat¹⁷ vonatkozó passzusa (ami persze nem kell, hogy Pálóczi Horváth Ádám véleménye is legyen), mely a jakobiták legfőbb bűnéül a keresztényellenességet hozza fel,¹⁸ s a szabadkőművesek erényeül a kereszténységet (a zsidók, illetve nem keresztények ki vannak tiltva a páholyokból),¹⁹ illetve a *Leg-rövidebb Nyári éjszaka* előszavában kifakadása a vallást elhagyókkal szemben,²⁰ ami már jobban összecseng az andersoni szabadkőműves alkotmány *Régi kötelmek* című szakaszában az ateistákról írottakkal. Úgy tűnik, hogy Pálóczi Horváth Ádám vallási toleranciája leginkább a keresztény felekezetekre terjed ki, holott a szabadkőműves Hajnóczy József (1790-ben), Nagyváthy János (1790-ben) és Haller József (A Közpolitikai Bizottságban 1790/91-ben) már az 1790-es években kiáll a zsidók emancipá-

14 Helyesen: „Instancia”. Pálóczi Horváth Ádám levele ismeretlenhez (1789. január). Idézi NÉMETH József, *Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő*, Veszprém, 1984 (Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 17), 469; PÉTERFFY, i. m., 37–38.

15 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett...* i. m., 156–162.

16 Horváth Ádám – Kazinczynak (1814. október 10.) *KazLev* XII, 119–128, 2749. sz.

17 *A szabad kőművesek nem jakobiták : egy egyenes szívű embernek az itilete*, ford. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, Kassa, Ellinger, 1793.

18 „A’ Keresztyén Vallásnak ki-irtására, és minden Európai Fejedelmeknek romlásokra” törekednek. *I. m.*

19 Holott ez ellentmond mind az 1723-as, mind az 1738-as szabadkőműves alkotmánynak. Melyekben egyértelműen az szerepel, hogy a szabadkőművesség nem valláshoz kötött, csupán a morál törvényeinek kell engedelmeskedni (1723), illetve Noé hét törvényének (1738). JAMES ANDERSON, *The Constitutions of the Free-Masons*, kiad. Benjamin FRANKLIN, Philadelphia, 1734², 48; JAMES ANDERSON, *The New Book of Constitutions of the Antient and Honourable Fraternity of Free and Accepted Masons*, London, 1738, 152–176.

20 „D.) Utóljára szemem előtt forgott, a’ mostani szeme-nylt világnak vakoskodása: melyben, ha valaki többet tud a’ köz népnél, mindjárt nagyon hajlandó, az Istennel ’s vallással nem gondolásra; holott látni való, melly nagyon illendő egy Nemes Teremtéshez hogy a’ maga teremtdőjét ismerje és imádja.” PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Leg-rövidebb nyári éjszaka, melyben le-iratik egy olyan tsillagvizsgálónak beszélgetése, a’ ki a mult 1787. esztendőben az égi testeket tsudálkozva nézegeti*, Pozsony, Wéber, 1791, XI.

ciója mellett.²¹ Pálóczi Horváth Ádám ugyanakkor nem feltétlenül ellenséges, lehet, hogy egyszerűen csak nem érdekli a dolog. Vallásos reformátusként (deistaként való kezelése²² indokolatlan) kötelességének érezte gyakorolni a keresztényi szeretetet, és hívőként elítélte a pogányokat és ateistákat, de ennyi és semmi több.

A Boronkay-kommentárokból azonban Pálóczi Horváth Ádám egyéb nézeteiről is képet kaphatunk. Boronkay érvelésének alapját ugyanis egy, a korban szintén fontos kérdés adja, mégpedig az, hogy a törvények megváltoztathatók, illetve visszavonhatóak-e? Az ügyben elfoglalt álláspontot Kecskeméti egyenesen a liberalizmus egyik ismervévé teszi, nem véletlenül.²³ A nemesi alkotmányt, s így a nemesi kiváltságokat/szabadságjogokat ugyanis a sarkalatos törvények változtathatatlansága biztosítja. Pálóczi Horváth Ádám, a képzett jogász kommentárjaiban nem veti el e tézist, csupán két nézőpontból finomítja. Egyfelől a királyi Diplomákat változtathatónak tartja más Diplomák, illetve törvények által, ami liberális álláspontot tükröz.²⁴ Másfelől a változtathatóság indokául a Szentírásban foglaltakat hozza fel, amelyek mint törvények megelőzik a későbbi, vitatott törvényeket (s a keresztények közti szabad vallásgyakorlást hirdetik), s amelyek értelmezése és ismerete kényszeríti ki az új törvények megváltoztatását vagy eltörlését.²⁵ Vagyis a hagyományos, konzervatív törvényfelfogás keretein belül marad. Összeolvasva kommentárjait az általa kiadott *A vallás dolga Zala vármegyében* című röpirattal,²⁶ könnyen arra juthatunk, hogy Pálóczi Horváth Ádám is a nemesi szabadságjogok sérüléseként tekintett jogilag a vallásgyakorlás korlátozására, még ha nem is olyan radikálisan, mint a röpirat első levelének írója, aki a rendek közti alá-fölérendeltségi viszony megfordulását írja a vallási intolerancia számlájára.²⁷

A törvényekhez való viszony azért érdekes, mert választ adhat Pálóczi Horváth Ádám életének számos furcsa mozzanatára. A recepció előszeretettel em-

21 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 163–165.

22 Vö. HEGYI, *i. m.*, 41; BÍRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, ItK, 77(1973), 680–686.

23 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 47–56.

24 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Boronkay... i. m.*, 17, 20, 32.

25 *Uo.*, 22–29.

26 *A vallás' dolga Zala vármegyében a' mostani idő-fordulatban*, kiad. [PÁLÓCZI] HORVÁTH Ádám, 1791.

27 „Méltóztasson Nagyságod ezt a' következtést meg-engedni: Egyenes, és nyilván való oka vagyon ennek: mert azt hinni, vagy egyenesebben szólván, kinek kinek maga vallását, melly már az Országba bévétetett, szabadon gyakorlani, a' Nemesi szabadságra tartozik; és ellenben a' mi Nemesi személyünknek Nemesi prærogatívája semmivel jobban meg nem sértethetik, mint mikor vallásunk' törvényes szabadságai gátoltatnak (a' mint valóban sértetett a' régi törvénytelen időkben, mikor a' Nemes személyt a' Paraszt Egyházfi, a' Plébánus Urak' *Commissiója* mellett széltire *exequálta*;" *Uo.*, 6.

leleti viszonyát a jobbágykérdéshez. Valóban, több eset is bizonyítja, hogy a jobbágyokkal jó viszonyt ápolt, a *Felfedezett titok* vonatkozó részei pedig alátámasztani látszanak, hogy felvilágosult szabadkőművesként a társadalmi egyenlőség híve volt, s ezzel korának leghaladóbb irányzatához állt közel,²⁸ illetve a Draskovits Obszervancia páholyainak hivatalos nézeteihez.²⁹ Életének egy meghatározó eseménye, a somogyi inszurgensek zendülése és Kazinczyhoz írott egyik levele az elszaporodott tolvajlásokról azonban nem illenek bele ebbe a képbe, sőt érthetetlennek tűnnek.

A *Felfedezett titok*ban egy vitát olvashatunk a beavatásra váró elbeszélő és mestere közt egy paraszt tervezett megveretése kapcsán. Itt hangzanak el a mester szájából az agyonidézett gondolatok: „lehetetlen elhinnem, hogy emberi szívhez illendő legyen magát egy földesúrnak a jobbágy felett mintegy Istenné tenni”,³⁰ hiszen „az én jobbágyom találhat valahol vaktában annyi pénzt, hogy tíz-tizenkét száz forinton (engem is valamivel megcsalhatván) armálist vesz; mindjárt olyan ember lehet, mint én...”,³¹ illetve hogy a nemesség nem valami primordiális instancia, amiként a királyi cím sem. Ám a szöveg így folytatódik:

Nem mondom én azt azonban, hogy minden király tegye magát jobbágyi sorba, hogy minden földesúr egyenrangú legyen a maga parasztjával, mert hiszen a hatalmasság Istentől vagyon; ahol társaság van, kell ott a társaság természete és törvénye szerint felsőnek és alsónak lenni; kell igazgatás alávetetteknek, kell igazgatónak; kell nagynak, kicsinynek, szegénynek, gazdagnak; hanem azt mondom, hogy ne tartsa azért magát Istennek se király, se a földesúr,³²

Ami igencsak egybecseng az elbeszélő véleményével:

De csakugyan azvalló vagyok, hogy midőn a mi társaságunk állatja a magyar nemesi sorsot annyira megkülönböztette, hogy hajdan a magyar nemesnek szabad volt ellentállani még a királynak is törvénytelen dolgokban, s nemes személynek megveretéséért a hatalmaskodó fejével fizetett, s most is pedig a nemes törvényszékeken általment s helybenhagyott polgári pöröket vagy az azokban hozatott ítéletet a király sem változtathatja, sem a törvény útján kívül nem akadályoztathatja, csak mégis különböztetést érdemel a nemesember a nemtelen felett akármely tekintetben...³³

28 Vö. HEGYI, *i. m.* 27; PÉTERFFY, *i. m.*, 53–54, 72–73.

29 Vö. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 309–321; KOSÁRY, *i. m.*, 323–329; NÉMETH, *i. m.*, 469.

30 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett... i. m.*, 206.

31 *Uo.*, 207.

32 *Uo.*, 209.

33 *Uo.*, 211.

Ugyanakkor a nemes ne botozza meg a jobbágyot (bár a törvény valóban lehetőséget ad rá), hanem bízza a polgári igazságszolgáltatásra, sőt adjon mellé ügyvédet!³⁴ Vagyis a nemes legyen emberbarát, viselkedjen keresztényi módon, hiszen a paraszt is csak ugyanolyan ember, mint ő. Persze a *Felfedezett titok* alapvetően regény, vagyis fikciós műfaj, de Németh meggyőzően érvel amellett, hogy habár nem önéletrajzi regényről van szó, de Pálóczi Horváth Ádám életének eseményei közül több is megjelenik a regény szövegében, s bizonyos szereplők és valós személyek közt is erős hasonlóságok fedezhetők föl.³⁵ Ennek függvényében talán nem túl nagy merészség, ha bizonyos esetekben a szereplőket szócsöveknek tekintjük, melyeken keresztül a szerző nyilatkozik meg. Bár a jobbágyok közti egyenlőség szorgalmazása és az örökös jobbágyság eltörlése kétségtől liberális gondolatok, mégis inkább a jogbiztonság garantálása és az alapvető emberi szabadságban való hit miatt érdekesek (ami nem jelenti azt, hogy a nemesi szabadságjogok is kiterjesztendők lennének).³⁶ Vagyis a *suum cuique* elv Pálóczi Horváthnál nem a mindenki számára egyenlő bánásmódot, hanem a klasszikus, mindenki számára a rá vonatkozó bánásmódot jelenti, s így minden keresztényi szeretet és szabadkőműves humanizmusa mellett is éles határt von nemes és nem nemes közé jogi szempontból. Az említett *A szabadkőművesek nem jakobiták* röpiratban is az a szabadkőművesek másik legfőbb érdeme, hogy nem cselekednek semmit a fennálló jogrend ellen (ami, figyelembe véve a magyarországi szervezkedéseket, nevetségesnek mondható), míg a jakobiták bűne az, hogy Európát törvénytelenységbe akarják dönteni.³⁷ A polgári törvények sérthetatlensége a *Felfedezett titok*ban is megjelenik, mégpedig a házasságról folyó eszmefuttatásban. Mivel vallási szempontból a parázناسágon minden vallás és felekezet mást-mást ért, csakúgy, mint a házastársi hűségén, így az embert inkább a polgári törvénynek kell köteleznie. A vadházasság csupán annyiban bűn, amennyiben a polgári törvények annak tartják.³⁸ A törvé-

34 „én senkit sem büntetek magam, ha szinte arra a földesúr és jobbágy közt akármikor tett egyezségével szabadságot adott is, hanem ha vét akár énellenem, akár más ellen s olyant, mai engemet illet, reá bízom azt az ő tulajdon polgári törvényszékére; s még oda is rendelek emberemet, aki a büntetést, amennyire lehet, mérsékelje. Attól pedig, amit örökös jobbágyságnak neveznek, amint maga a természet, úgy én is iszonyodom, s óhajtanám, hogy polgári törvényeinkből ez a nevezet örökösen kitöröltesse.” *Uo.*, 212.

35 NÉMETH, *i. m.*, 468–469.

36 Márpedig ez meghatározta mind Hajnóczy alkotmányfelfogását, mind a későbbi liberális törekvéseket. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 56–64.

37 Vö. Semmi új nincs abban, hogy egy Monarchia Köztársasággá akar válni. Korábban is fejeztek le királyokat és végeztek ki főrendeket. „Magában a’ Szabadságnak a’ Rábság és Despotismus ellen lévő hartzolásban semmi újság nintsen. Miért? mindenkor, ha eggyik rész a másikat akarta le-nyomni színre volt szükség” PÁLÓCZI HORVÁTH, *A szabadkőművesek... i. m.*

38 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett... i. m.*, 156–162.

nyek/szokások (pl. az öröklődés) megváltozhatnak (ez liberális elgondolás), de amíg vannak, addig köteleznek, az értük elszenvetett büntetés (még ha isteni is) jogos!³⁹ A jogbiztonsághoz és a törvényekhez való ilyen viszonyulás talán nem meglepő egy jogásztól, de furcsa eredményekkel járhat.

Vörös Károly vizsgálja Pálóczi Horváth Ádám általa kínosnak mondott viselkedését a somogyi inszurgensek zendülésével kapcsolatban. Az 1800-as zendülés során Horváth nagybajomi házát kifosztják és megrongálják, iratait szét-szórják/széttepik. A megyei vezetőség (Széchényi Ferenc, Inkey Imre – Horváth szabadkőműves barátja), miközben a maga részéről példátlan kegyetlenséggel készül elfojtani a zendülést, melynek csak Zala megye statáriális jogának megvonása vet gátat, egyúttal az ügy mihamarabbi lezárására törekszik, csakúgy, mint az udvar, még ha más okok miatt is.⁴⁰ A vizsgálatokat gyorsan lezárják, a sértetteket részben kárpótolják. Pálóczi Horváth Ádám viszont ír egy beadványt a közgyűlésnek, amiben hivatalos vizsgálatot, jóvátételt követel. Alapos nyomozást akar, mindenkit meg kell büntetni, a felbujtókat/lázítókat/összeesküvőket megkeresni és külön eljárni velük szemben, hiszen főbenjáró bűnöket követtek el. Idézem:

2. hogy magának a fosztogatásnak során a legkegyetlenebbül és keserű szavak között az urbéri okmányoknak, térképeknek és földkönyveknek és a paraszti sorsot érintő összeírásoknak estek neki –, fenyegetőzve, hogy ennek a lázadó támadásnak révén bizonyára a földesuri jogokat és az alattvalói kötelezettségeket is szét fogják zúzni, nem félvén így hozzányúlni a sarkalatos előjogokhoz és az alkotmány talpköveihez, – sőt magukat nyíltan nem császári katonának, hanem ezzel egyenesen ellenkező értelemben *kurucnak* nevezgették;⁴¹

Azt tartja felháborítónak, hogy a parasztok általános forradalomra célozgatnak, és „félni kell, nehogy a láng elnyomása és a tűz száraz tápanyagának elhordása után a hamu alatt, otthon, lappangó parázs rejtőzködjék”,⁴² illetve hogy szervezett zendülésről és felségsértésről van szó, így a helyes jogkövető magatartás a feljelentés. Valószínű, hogy az őt ért anyagi kár mellett a harag is motiválhatta, mégis furcsa ez a vehemencia, hiszen az ügy beadványt követő részében már nem a kártalanításon, hanem a büntetésen, az alapos vizsgálaton van a hangsúly. Egyik javaslatá szerint: „de általljában is tudni való a criminalis procedurákból, hogy sok gonosztevők harmadik negyedik confrontatióban vallyák-meg azt, két-három hónapi tömlöcslés után, a mit eleinte erőssen ta-

39 Uo.

40 VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958, 12–13.

41 Uo., 15.

42 Uo., 16.

gadtak.”⁴³ Ez talán meglepő a „humánus” Pálóczi Horváth Ádámtól, hiszen a korabeli börtönviszonyok korántsem tekinthetők kielégítőnek, de nem meglepő a nemesi jogaiban sértett, a fennálló jogrendet védő jogásztól. Javaslatát Széchényi válaszára se méltatja, sőt felháborodik rajta, hiszen a szemében Horváth nem tartozik az „igazi nemesek” közé. A Kazinczyhoz írt levél még jobban megvilágítja felfogását, holott bő 15 évvel később íródott. A szegénység miatt elszaporodó lopásokat így kommentálja:

itt hát a' szükség tsinálja a' tolvajt, nem az alkalmatosság. Én már javasoltam közel lakó Barátimnak, hogy a' gyanús parasztokat Actio⁴⁴ nélkül szállítsuk be a' Vármegye tömlöttzébe, a' nemeseket pedig Actio mellett kerítsük be; és mindenikünk egyet, vagy a' kinek jobb módja van, többet tartson el ott mint rabot, míg bővebb világ nem lesz; mert másként mindenünket el lopják; és azt proportio nélkül tselekszik; de ha meg tartanak is a' mértéket; ők azt nem tudják, hogy én hétszerhét esztendő's koromig azért futottam-fáradtam, hogy azon túl a' keresetnek jövedelméből holtig el-tudjak-élni, és még ebben a' három esztendőben már tökélt kellett bontanom; 's nekik annál kevesebb jár: de ha szépen kérnének, még is inkább adnék, tsak ne lopjanak: azt ellenben jó formán tudják, hogy én sem törvénnel, sem azon kívül embert nem ölök.⁴⁵

Ez ugyanannak a humánus/keresztény Pálóczi Horváth Ádámnak a másik oldala, bár itt is megjelenik a tömlőc mint pragmatikus megoldás. A keresztényi szeretet megtagadása nélkül próbálja érvényesíteni a jogbiztonságot. Érdekes, hogy a három esetben (*Felfedezett titok*, zendülés, Kazinczyhoz írt levél) tulajdonképpen következetes állásfoglalást tapasztalhatunk. A polgári törvényeket garantálni kell, de egyúttal be is kell azokat tartani/tartatni. Az idézett passzusok és életének egyéb mozzanatai alapján könnyen rá lehetne fogni utóbbi két esetre, hogy egyszerűen a pénzről van szó, de számos dolog ellentmond ennek. Azt, hogy Pálóczi Horváth Ádámnál a keresztényi szeretet nem csak szólam volt, tanúsítja például a Spissich János árvaival kapcsolatos önzetlen magatartása;⁴⁶ fősvénységét cáfolni tűnik az a *Felfedezett titok*-ban szereplő esetlegesen önéletrajzi ihletettséggű történet is, illetve Kazinczyhoz írt leveleiben az esetleges anyagi támogatásra vonatkozó részek (a pletyka arról, hogy Kazinczyék elszegényedtek, vagy a kérdés, hogy az aranyérorvosságot ki tudja-e fizetni; esetlegesen az, hogy míg egyfelől azt állítja, hogy Zalában a nemesek nem olvasnak magyar könyvet, csak az ő *Holmijait*, és nem lehet semmit eladni, másfelől azt tanácsolja Kazinczynak, hogy tartsa meg a *Holmikért* beszedett pénzt,

43 Uo., 29.

44 Itt az Actio valószínűleg jogi eljárás értelemben (perkezdő cselekmény, kereset) szerepel.

45 Horváth Ádám – Kazinczynak (1816. október 20.), *KazLev* XIV, 368–370, 3299. sz.

46 Horváth Ádám – Kazinczynak (1814. augusztus 3.), *KazLev* XII, 2–11, 2708. sz.

mert ő azt úgyis beszedi Kazinczy könyveiből) és egyéb versei is.⁴⁷ Persze lehet, hogy a pénz is szerepet játszott.

Ezek az esetek azonban új megvilágításba helyezik a Tudományos Társaságra irányuló szervezkedéseit és a Kazinczyval való összeveszését is. Egyfelől Pálóczi Horváth Ádám minden tervezetében/levelében, amelyben egy Tudományos Társaságot kíván szervezni az írásmód egységesítése, feltűnően kerüli a kötelező jelleget: mindig arról beszél, hogy egy kör megegyezik valamiben és az majd lassan elterjed.⁴⁸ Másfelől a Grammatica létrehozásában is az az egyik legfőbb gondja, hogy ha a Társaság nem rendelkezik valamely törvényi felhatalmazással, akkor nem fogják elfogadni azt – vagyis elveti a felhatalmazás nélküli autoritásigényt! Ez az álláspont korántsem egyedülálló a korban, és később alapvetően meghatározza a kritikai felhatalmazás körül kibontakozó vitát.⁴⁹ Ez utóbbi vita kapcsán Gyapay László mutatja meg, hogy a jogi szaknyelvből eredő metaforika alapvetően határozza meg az érvelési technikákat.⁵⁰ Nem meglepő, hogy ez a felfogás feltűnően hasonlít a korabeli nemesi felfogásra a törvényhozásról, mely a törvényeket annyiban tekinti legitimnek, amennyiben a nemesekből és egyéb, a részvételre jogosultakból álló Országgyűlés azokat megszavazza. Vagyis az Országgyűlés és az uralkodó együttesen hozzák létre azokat a törvényeket, szabályokat, melyeknek engedelmeskedniük kell.⁵¹ Kazinczy idegen idiotizmusainak bírálata mellett is, melyet folyton hangoztat, viszonyuk akkor romlik meg hosszú időre, mikor Pálóczi Horváth Ádám egy levelében kijelenti, hogy Kazinczyéktól s egyéb privát társaságoktól semmilyen törvényt el nem fogad magára nézve.⁵² Ha részt vehetne a törvényhozásban, akkor elfogadná – még akkor is, ha kevésbé ért vele egyet, mint a jelenlegivel: „vox populi vox Dei”. Úgy tűnik, hogy amiképp jogi értelemben nemesként, a nemesi respublica tagjaként egyenrangúnak tekinti magát a zalai arisztokratákkal, így saját szempontjából jogosan követel vizsgálatot, íróként ugyancsak egyenrangúnak tekinti magát a többi íróval, s jogosan ragaszkodik a részvételhez a törvényalkotásban. Kazinczy válasza megalázó, s ezután sokáig nem leveleznek.

Úgy tűnik tehát, hogy Pálóczi Horváth Ádám a törvények kérdésében meglehetősen konzervatív álláspontot foglalt el, s ez a szemlélete tükröződik a jobbagyokkal való kapcsolatában is. Feltételezésemet alátámasztani látszik egy

47 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Holmi I*, i. m., 48–49, 55–56.

48 Például: *Holmi II*, 224–235; *Pálóczi Horváth Ádám két kiadatlan levele Szentgyörgyi István sárospataki tanárhoz*, ItK, 21(1911), 453–460. L. még kötetünkben LENGYEL Réka tanulmányát!

49 Vö. GYAPAY László, *Viták a kritikus felhatalmazás körül = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TŰSKÉS Gábor, Bp., Universitas (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok), 386–402.

50 *Uo.*

51 Vö. a korábban írottakkal nemesek és uralkodó viszonyáról, illetve KECSKEMÉTI, i. m., 92–112.

52 Horváth Ádám – Kazinczynak (1806. június 24.), *KazLev IV*, 203–206, 944.

1817-ben kiadott (de 1814-ben, sőt lehetséges, hogy 1811-ben írt) *Statisticája* is, mely a jobbágyság tekintetében szigorúan az érvényes törvények által meghatározott helyzet ismertetésére szorítkozik.⁵³ A jobbágyság nem részei a nemzetnek, mivel nem is voltak soha részei. Szolgák, illetve meghódított népek leszármazottjai, így nem vonatkozik rájuk az alkotmány.⁵⁴ Mint ahogy a nemtelenekre sem: „Földes Úri tulajdonok ők, és szintűgy adóznak, mint a’ falusi Jobbágyságok, sem a’ tulajdonossághoz, vagy is nemesi Jóság’ szerzéshez és biráshoz semmi közök.”⁵⁵ A jobbágyság nem tartoznak a Statushoz, a földesúr ad nekik kölcsön földet, meg lakást, meg kaszálót. „És így ennek jó vagy rossz sorssa, a magaviseletétől, és az Urának ahoz alkalmaztatott jó vagy rossz akarattjától függ.”⁵⁶ Viszont itt is fontosnak tartja megemlíteni, hogy az 1765 óta elfogadott törvények ellátják a jobbágyság jogi védelmét, és garantálják számukra a jogbiztonságot (perelhetik a földesurat stb.). Ezek után elmondható, hogy jobbágyságkérdésben Pálóczi Horváth Ádám nem feltétlenül tekinthető liberálisnak vagy nagyon haladónak (hiszen nem kerül nála szóba felszabadításuk, vagy a nemesi alkotmány kiterjesztése a rétegre, mint Hajnóczynál, Széchenyinnél vagy Somssich Lázárnál, akiket jól ismert),⁵⁷ csupán keresztényinek, jogkövetőnek és realistának. Ez utóbbira egyetlen példa a *Holmi* II-ben⁵⁸ szereplő vers egy dicsekvő részlete:

Csak nem elsőbb gazda leszek a gazdag szomszédoknál
A sok hasznavehetetlen jobbágysággal bírónál.

A nyomorult, kiszolgáltatott, megvert jobbágyság hasznavehetetlen, épp ezért nem kívánatos.⁵⁹

A cenzúra kérdéséről talán kár is szót ejteni, hiszen a korban majd mindenki ellene volt, és szerzőnk életében is jelentős problémát okozott. Itt nem térünk ki részletesen a zalai szabadkőműves páholy és a *Stájer tánc* körüli eseményekre, elég csupán annyit jelezni, hogy Pálóczi Horváth leveleit még 1817–1818-ban is felbontogatták.⁶⁰ Azért érdemes mégis megemlíteni a cenzúra ügyét, mert Pálóczi Horváth fentebb vázolt felfogása összhangban van azzal a korabeli né-

53 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Kis Magyar Statistica az Oskolák számára*, Veszprém, 1817.

54 *Uo.*, 6.

55 *Uo.*, 35.

56 *Uo.*, 35–37.

57 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 115.

58 HORVÁTH ÁDÁM, *Hol-mi* II. (kéziratos kötet), MTAK Kt. K 757. Idézi PÉTERFFY, *i. m.*, 52.

59 Érdekes, hogy Péterffy Ida ennek az idézetnek a kapcsán arra a furcsa álláspontra jut, hogy Pálóczi Horváth Ádám humánus okokból egyenlőségpárti volt. *Uo.*, 53–54.

60 Kazinczy – Horváth Ádámnak (1817. március 19.), *KazLev* XV, 123–125, 3403. sz.; Kazinczy – Horváth Ádámnak (1818. október 17.), *KazLev* XVI, 193–196, 3649. sz.

zettel, mely a cenzúrát a nemesi szabadságjogok, mégpedig a szólásszabadság csorbulásaként értékelte és így tiltakozott ellene.⁶¹

Azzal az elképzeléssel, hogy Pálóczi Horváth Ádám a nemi egyenjogúsítás szószólója volna – aminek bemutatásában Hegyi egészen odáig megy, hogy azt állítja: Pálóczi Horváth a nőknek a férfakkal egyenlő hivatalviselési jogát veti fel⁶² – részben már Németh József leszámolt 1984-es tanulmányában.⁶³ Horváth itt is mérsékelten liberális álláspontot képvisel: bár elismeri, hogy az asszonyok nem minden értelem s érdem nélkül valók, és kiáll az Országgyűlésen való részvételük mellett, ugyanakkor fenntartja alacsonyabb rendűségük sztereotípiáját, egyéb vádakkal (öltözködés, divathóbort, szoptatás elhagyása, idegen nyelv stb.) tetéztve azt. Mindezt pedig elsősorban nem a nők egyenjogúsítása miatt (az ötletet például az öröklődés terén nevetségesnek tartja), hanem az edukációs folyamat végett, ami közvetve, mivel az asszonyok szülik és nevelik a férfiak következő generációját, kihat a férfiakra, biológiaiilag és a nevelésen keresztül. A nők hazafivá (sic!) válása elsősorban a nemzet, vagyis a nemes férfiak jobb hazafivá válása szempontjából fontos.⁶⁴ Érdekes, hogy ebben az esetben Pálóczi Horváth Ádám nacionalizmusa, ami miatt számos kérdésben konzervatív álláspontot foglalt el, itt éppen a liberális állásfoglalást segítette elő, hiszen a korabeli viszonyokhoz képest javaslata, ha egyedinek nem is, de mindenképp nagyon haladónak tekinthető. (Álláspontja és magatartása előítéleteivel együtt koherensnek és konzekvensnek tűnnek egyéb versei, és főleg Kazinczyhoz írt levelei alapján is.)

Zárásképpen pár mondat a józsefi nyelvrendeletet védő verséről. Azt, hogy Pálóczi Horváth Ádám számára (sok kortársához hasonlóan) korántsem volt összeegyeztethetetlen az uralkodóhoz és a hazához való hűség nagyszerűen példázza az a verse, amelyben kiáll Zichy Károly és Ürményi József mellett, amikor támadás éri őket kétszínűségük miatt.⁶⁵ Azt, hogy e versét jelentősnek tartotta, talán jelzi az, hogy németre is lefordította és kiadta. Másfelől csupán arról van szó, hogy a jogkövető, protestáns kisnemes, aki foglalkozására nézve földmérő, politikailag valamelyest liberális, gondolkodásában felvilágosult, kiáll a reformer, vallási türelmet hirdető, a kaotikus állapotokat jogilag szabályozni próbáló, országos földmérést elrendelő uralkodó mellett, aki a latin helyébe a német nyelvet vezetné be. Olyan nagyon meglepő ez? Még akkor sem, ha tudunk Pálóczi Horváth Ádám – főként később felerősödő, kulturális kolonializációs félelemmel egybekötött – németellenességéről.

61 Vö., LABÁDI Gergely, „Meg-írott könyv” és „Nyomtatott Ének” = *Historia litteraria...*, i. m., 446–458.

62 HEGYI, i. m., 40.

63 NÉMETH, i. m., 464–465.

64 PÁLÓCZI HORVÁTH, *A magyar... i. m.*; Uő., *A férfiak’... i. m.*

65 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Két Nagy Hazafinak Emlékezete*, Buda, Pest, Kassa, 1790.

NÉMETH JÓZSEF

Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819)

1810 után Horváth Ádám életében rendkívül termékeny, művekben gazdag, ám irodalmi értékekben jelentéktlenebb korszak következett.

A költő 1785–1795 között Balatonfüreden kenyérkereső munkája mellett is sok szállal kapcsolódott a tollforgatók táborához, és a magyar irodalom élvonalába tartozott. A következő másfél évtizedben (1795–1810) Nagybajomban arra törekedett, hogy alkotómunkájához kedvező anyagi feltételeket teremtsen. Ez idő alatt ritkábban ült íróasztala mellé: fárasztó földmérés, bonyodalmas birtokügyeinek intézése foglalta le idejét. Élete utolsó évtizedét Petrikeresztúron töltötte. Itt megint sokat, sokfélét írt, már-már kétségbeesett igyekezettel. A hazai literatúra megújuló áramlatain azonban kívül rekedt.

A pálya három szakasza nemcsak jellegében és helyszínében, hanem családi kapcsolataiban is eltérő. A költő Balaton-parti éveit Oroszy Julianna édesítette, majd keserítette, Somogyban Sárközy Jusztna tette pokollá életét. Keresztúrbán Kazinczy Klára¹ viselte gondját, aki levette válláról a gazdálkodás terheinek nagyobb részét.

Több oka is volt, hogy Horváth a mozgalmasabb Nagybajomból a kis göcseji faluba húzódjon. Miután 1808-ban külön költözött második feleségétől, megritkult körülötte a levegő. Jusztna a költő régi barátjának, a tekintélyes, szintén nagybajomi Sárközy Istvánnak unokahúga volt, s a válás miatt a két férfi diákkoruktól tartó barátsága is elhidegült. Rontotta Horváth respektusát Klára örökbefogadása is. Személye nemcsak azért érdemli meg figyelmünket, mert az öregedő író később feleségül vette, hanem azért is, mert Horváth utolsó esztendeiben ő biztosította a nyugodt alkotás feltételeit. Férje halála után szellemi örökségének is hűséges gondozója lett.

A gyámapa 1818-ig azt hitte, hogy Klára az ő gyermeke. Kazinczynak erről meglehetősen nyíltan vallott:

1 Kazinczy Klára életrajzi adatairól elsősorban Horváthnak Kazinczyhoz írt levelei adnak eligazítást. Ezen kívül: PÉTERFFY Ida, *Kazinczy János somogyi prédikátor könyvtára = Somogy Megye Múltjából*, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1979, 156–157. A halotti anyakönyvek bejegyzéseiről SZENTMIHÁLYI Imre, *Adat Pálóczi Horváth Ádám göcseji birtokáról = Göcseji Helikon*, 5, Zalaegerszeg, 1973, 25–29, 8. jegyzet.

leveled azt láttatik kívánni, hogy én neked sokat gyónjam: – annyit, a mennyit Levélben lehet, de e gyónás közé azomban ne számláld azt, amit Leányomrul irok, mert a mit e részben gyónnom kellene, annak titokban kell maradnia addig, míg Kazinczy János él, és ha tovább él, mint én, örökre, még Klára előtt is, vagy ha valaha még oly szerentsés lehetnék, hogy veled élő szóval beszélhetnék, akkor gyónhatnám valami keveset súgva.²

Klára Kazinczy János református lelkész családjában született az 1784–1792 közti években. 1849-ben Teskádon bekövetkezett halálakor a boncodföldi plébánia anyakönyvében 65, a becsvölgyi református matrikulában 60 évesnek írták. Ezek alapján születését az 1780-as évek második felére tehetjük. Ennek ellentmond Horváth vallomása: „Atyának lennem a két házasság közé szorult rövid időben volt szerentsém, és édesnek érzem azt.” E szerint Klára 1793-ban született volna. Valószínűbb, hogy Horváth vagy jobb színben akarta feltüntetni magát Kazinczy előtt, vagy csak a mondott időben szerzett tudomást korábbi kapcsolatának (vélt) gyümölcseről.

1805-ben örökbe fogadta, 1818-ban már feleségül vehette. Jusztina elhunytával Horváth megözvegyült, s Kláráról is új hír érkezett:

Még nints esztendeje, mi olta meg tudtam az ő haldokló anyjának titkos üzenetébül: hogy én ezt a házasságot meg-tehetem, az előtt azt véltem, hogy nem... Arra neki érdeme sok van: kedve pedig más házasságra nints, és én hozzám illő, hogy azokban, mellyekben őtet örökösömnek szántam, e tettemmel is bátorságossá tegyem.³

A becsvölgyi református házassági anyakönyv bejegyzése szerint:

Év, hó, nap: 1818. Aug. 12.

Copulált személyek: özv. Horváth Ádám Tek. Tábla Biró, Kazinczy Klára

Helység: Petri Keresztur, H. L. Ugyanott

Leány attya: Tiszt. Kazintzi János leánya,

Biztonságok: Tek. Takács István Ur és Tek. Baranyai Mihály Exaktor.⁴

A régi barát, Tuboly László, katolikus lévén nem lehetett tanú. Kedves vendég volt a Helikonon megismert Dukai Takács Judit.

Horváth új otthonául azért választotta Petrikeresztúrt, mivel Tuboly a szomszéd Nagylengyelben lakott. A hajdani szabadkőműves társ az 1790-es években

² *KazLev* XI, 418.

³ *KazLev* XVI, 123–124.

⁴ PAIS Sándor, NAGY KOLOZSVÁRI István, *Göcseji kálvinisták*, Becsvölgye, Becsvölgyei Református Egyházközség, 1989, 49.

élénk szerepet vállalt Zala megye közéletében. Ő semmisítette meg Spissich János kompromittáló iratait, elősegítve, hogy a megye alispánját ne ítéljék el a Martinovics-perben. 1797-ben egyik hangadója volt a franciák elleni felkelést megtagadó megyegyűlésnek. Ezért őt is megfosztották hivatalától; egy ideig Festetics György megbízásából a muraközi vízszabályozási munkákat vezette, majd saját birtokán gazdálkodott. Klasszikus szerzőket fordított, alkalmanként a *Tudományos Gyűjtemény*ben is publikált.⁵

Horváth és Tuboly együtt vásárolta meg Spissich János fiától apja könyvtárát. Azt tervezték, hogy közösen építenek egy, mindkét családnak kényelmes otthont nyújtó házat. A devalváció azonban elértéktelenítette pénzüket, s Horváth csak 1814-ben tudta eladni füredi ingatlanát, de áráért még később is perkedett. Ezért a közeli Petrikeresztúron vásárolt egyszerű lakhelyet:

Előlről egy nagyobb és egy kisebb szoba sövényből, utána egy téglából épített konyha, kamra, alatta pince, hátul ismét egy nagyobb és egy kisebb szoba, 6 marhára való istálló, kerítés, ól.⁶

(A házat a költő özvegyének csak 1845-ben sikerült eladnia. Hány József útján Hertelendy Gáspár vásárolta meg, ugyanakkor az egészet átengedte Németh Ferenc szilvágyi lakosnak.)

A község másfélszáz, jobbára szegény sorban élő katolikus ember otthona volt. Horváthék a pár kilométerre lévő Barabásszeg (ma Becsvölgy része) református templomába jártak istentiszteletre. A környék akkoriban elzárt, nehezen megközelíthető volt. Húsz évvel később Plander Ferenc így jellemezte Göcsej közlekedési lehetőségeit:

Göcseiben pedig az utak annyira tele vannak göcsökkel, hogy a ki itt sebessen haladni kívánna, egy Sebészt, ki érvágó vasát szüntelenül kezében tartsa, Bognárt és Kovátsot, ki szekerét minden negyed órányi haladásban kiigazítsa kénytelenítettnek magával hordozni.⁷

Az átköltözés pontos idejét nem ismerjük. Első, már itt keltezett levele 1811-ből maradt ránk, a *Magyar Országának belső ismerete* című munkájának végére írt keresztúri dátum pedig 1811. október 29.

5 *Zalai életrajzi kislexikon*, Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, 2005³, 268.

6 A Zala Megyei Levéltárban található, Kazinczy Klára ellen indított különböző perek adatai alapján.

7 PLANDER FERENC, *Göcsejről*, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, 1970, 19. (A kis kötet Plander Göcseinek esmérete című, a *Tudományos Gyűjtemény* 1838. 6. kötete 3–34. oldalán olvasható tanulmányának újrakiadása.)

Birtokai nagyobb része Nagybjajomban volt, majd Zalában is szerzett 200 hold körüli területet. Ez azonban alig hozott hasznot: nem egy tagban volt, egy részüket zálog is terhelte, ami évtizedes pereskedést eredményezett. Anyagi viszonyait szinte lehetetlen rekonstruálni. Nemcsak ő halmozott fel sokféle tetemes adósságot, hanem ő is perelte Szapáry Péter özvegyét szokatlanul nagy, 8000 forintnyi tartozásért.⁸ Az bizonyos, hogy Horváth igen szerény körülmények között élt. 1820 után Klára nem annyira javakat, hanem keserves pereket örökölt.

A költő a gazdálkodással alig törődött. Ahogy Kovács Sámuelnek írta Csákvárra:

Meg vontam magamat kedvelt pusztai szállásomban, készítgetem Tanu nélkül, mintegy édes álomban, vagy az örökké valóság, vagy maradék számára Munkáimat, mellyek tanuk legyenek valahára, Holtom után, az utóbbi világ előtt, hogy éltem: És rövid éltem napjait tunyán el nem henyéltem.⁹

Napjait szigorú szabályok szerint osztotta be:

Télen nyáron akkor kelek fel, mikor a nap szokott nyár közepén: és egész délig dolgozó szobámban dolgozom, tsak reggel a cselédimnek ülve szóllok kettőt-hármat: a gazdaságra a szerint ügyelni Klári dolga. Délben eszem mértékletesen (...) ha magam vagyok, fél óránál tovább nem tart az ebédem (...) ismét az íróasztalom mellé ülök, és dolgozom napnyugtig. Akkor a tomborámat (klavikordium) veregetem harmonice, mint Deák korunkban szoktunk énekelni, három hangra, de csak fél kézzel, mintegy fél óráig. Akkor gyertyát gyújtnak és én ismét dolgozom kilencz óráig, amikor vatsorálok oly röviden, hogy tized-félkor már fekszem, és olvasok pipa közben addig, mig szemhéjam elnehezedik.¹⁰

1812–1816 között még hosszabb utakra is vállalkozott. Gyakran jelen volt a zalai és a somogyi megyegyűléseken, 1812-ben ünnepi köszöntőt írt Teleky László somogyi főispán beiktatására. Megfordult Pozsonyban, Siófokon, Nyéken, Budán, talán Gömör megyében is. Szoros, szinte baráti kapcsolatot ápolt a hajdani szabadkőműves gróffal, Szapáry Péterrel, akinek letenyei és szécsiszigeti kastélyában többször is hosszasan vendégeskedett. Zala megye megbízásából részt vett a Mura szabályozási munkálataiban: „A Ns. Vármegye engem küldött oda egy regulázó deputatio praesesének” – dicsekszik el 1814-ben Kazinczynak,

8 DEGRÉ Alajos, SZENTMIHÁLYI Imre, *Egy adalék Pálóczi Horváth Ádám életéhez* = *Göcseji Helikon*, 4, 1972, 65–82.

9 Horváth a levél másolatát elküldte Kazinczynak is. *KazLev* XI, 325.

10 *KazLev* XIV, 15–16.

akivel harmadszor is felújítja levelezését. Ő jelenti számára legfontosabb irodalmi kapcsolatot. Az ekkor már méltán „széphalmi mester”-ként emlegetett hajdani barát világosan látja, hogy útjaik szétváltak, de a kapcsolatot megértéssel, gondosan ápolja. Viszonyukat pontosan jellemzi Sárközy Istvánnak írt levelében:

Horváth Ádámot köszöntsed nevemben, ha azt tenni magad nem akarnád. Akárki és mi légyen ő most, azt nekem nem szabad felejtennem, hogy egykor szoros barátok voltunk. Az azonban igen igaz, hogy ő éppen nem az, aki volt valaha, s most gondolkozásunk úgy tol el egymástól, mint egykor együvé vonzott. Fájna nekem, ha ő engem háládatlannak képzelhetne.¹¹

Noha a Keresztúrról Széphalomra eljutó pletykákat Kazinczy szívesen terjeszti, Horváthot még annak halála után is védelmébe veszi Sárközy Istvánnal szemben:

Hogy Horváth Ádámot nem szereted úgy mint hajdan, azt hogy Horváth Ádámné épen nem szereted, azt tudtam, s rajta sem fel nem akadtam, sem fel nem akadok (...) A jó embereknek is vagynak hibájik, sőt (...) vétkeik is vannak. Az én ítéletem szerint a mi megholt barátunk ezen jó, de hibás, sőt talán vétkes emberek számába való. De barátunk volt, s nem él: a halál expiálta minden bötölésait. Pirulnék, ha annak hamvai eránt hideg volnék, ki engem szerete...¹²

Horváth nemcsak írt, szervezett is. 1814-ben a közel lakó nemesi családok nőtagjaiból irodalmi társaságot hozott létre, amelyet *Göcseji Helikonnak* neveztek. Tagja volt Klára, Tuboly László két lánya és a Kiskutas melletti Kálócfapusztán élő Dóczi Terézia, aki korábban szintén Nagybjomban lakott. Verses leveleket váltottak, esetenként énekelni, zenélni is összegyűltek. A kis közösséget Horváth fontosnak tartotta, verseikből tucatnyit Kazinczynak is elküldött. A társaságot bővíteni akarta, erre azonban nem került sor. Nem tudjuk, a szervező vagy az írogató hölgyek lelkesedése hagyott-e alább? A teljes gyűjteményt Klára óvta meg a szétszóródástól, majd az elmúlt négy évtizedben a szövegek két kiadásban is megjelentek.¹³ A termés – beleértve Horváth verseit is – nem irodalmi, inkább ízléstörténeti értékű. Igaza van a *Göcseji Helikon* első monográfusának, Rác Máriának: „A dilettánsok közé tartoztak (...) Munkásságukkal nem vitték előre az irodalmat, maradandó értékűt nem alkottak, mégis hely il-

11 *KazLev* IX, 256.

12 *KazLev* XVII, 424.

13 PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám levelezése poétiaiával*, Göcseji Helikon, 1973; *A Göcseji Helikon költőnöi*, s. a. r., jegyz., S. SÁRDI Margit, Bp., Universitas, 2002.

leti őket a magyar irodalomban.”¹⁴ Ha szűk körben is, növelték az olvasás, az írás becsületét. Generációjuk gyermekei lettek majd a reformkor fiataljai.

Horváth szélesebb körű szervezéssel is próbálkozott. Az eredetiségre, magyarságra oly kényes Horváth ez időben fordításokra is buzdított:

Vagynak körülöttünk némely Inas írók, a kik az én vigyázatom és igazgatásom alá fordítgatnak Németbül, és sokkal szerencsésebbek a fordításban, mint én. Egy nevezetesen a Szonderlinget fordítja, jó kinyomásai vannak, de én nekem aligha több dolgom nem lessz a magyarosítással, mint neki az által tétellel...¹⁵

Nem tudjuk, honnét, még kisebb nyomdát is beszerezett, bár azt soha nem használta. Felszerelése, szakértelme elégtelen volt, a betűszedést unalmasnak találta. Figyelemmel kísérte viszont a magyar irodalom eseményeit, több recenziót készített a *Tudományos Gyűjtemény* dolgozatairól, védelmére kelt a Kölcsey által megbírált Csokonainak.

Hogy az évtized közepén milyen kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, azt egy ellene folytatott vizsgálat is sejtetni engedi. 1814. június 21-én I. Ferenc király leiratot intézett Erdődy József magyar kancellárhoz. Eszerint tudomására jutott, hogy Somogy és Zala vármegyében igen botrányos énekeket énekelnek, melyek szerzője Horváth Ádám, aki Zalában tartózkodik, de Somogyban is vannak birtokai, sőt Gömör vármegye közgyűlésén is különös ellenállást tanúsított. A botrányosnak nevezett ének a *Stájer tánc* volt.

A kancellár az iratot a nádorhoz továbbította, aki az érdekelt megyék alispánjait nyomozásra és jelentéstételre utasította. A Gömör megyei főispáni adminisztrátor közölte, hogy Horváthot a megyegyűléseken soha nem is látták. (Mégsem lehet véletlen, hogy a feljelentő Gömört is szóba hozta. Valószínű, hogy kifogásolt verse itt is terjedt, hiszen a megye alispánja régi szabadkőműves társa, Máriásy István volt. Horváth később rá hagyta *Magyar Arion* című énekeskönyvének egy példányát is. A kéziratos kötetben megtalálható a feljelentett vers is.)

Mind a somogyi, mind a zalai alispán ártatlannak minősítette Horváthot. Jóindulatúan hallgatták ki, átgondolt védekezést készíthetett. A hivatalos leiratot kézhez kapta, másolatát Kazinczynak is elküldte. Sümegi József zalai alispán a vizsgálati anyaghoz Horváth verseinek egy kis gyűjteményét is mellékelte, ezek már átírt, németellenességből kiforgatott, franciaellenesre módosított szövegek voltak.

A nyomozásról értesülve átmenetileg Kazinczy megszakítja vele a kapcsolatot, nem egészen alaptalanul, hiszen még évek múltán is feltörve jutnak a levelek Keresztúrból Széphalomra. Horváth élete végéig nem került ki a titkos-

14 Rácz Mária, *A Göcseji Helikon költőnői*, Zombor, 1913, 3.

15 *KazLev* XII, 71.

rendőrség figyelmének köréből. A nádori titkos levéltárból csak halála után selejtezték ki iratait azzal, hogy a személy elhunytával tárgytalanná váltak.¹⁶

Hogy ez időben milyen közismert volt Zalában, azt megerősíti Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihályhoz (1828. november 9.):

Éppen ma kaptam Széchenyi István tiszteletére még 1817-ik esztendőben készült egynehány verset, Horváth Ádám munkája ez, és a nékem adott példány tulajdon keze írása, melyet én jól ismerek, mert nálam több levelei vagynak.

A verseket azért küldi barátjának, hogy azokat közölje a *Szépliteratúrai Koszorúban*, vagy adja tovább Stettner Györgynek.¹⁷ A *Gróf Széchenyi Istvánnak a Magyar Hazából 1817* című költemény végül 1830-ban a *Felsőmagyarországi Minervában* jelent meg „Pálóczi Horváth Ádám kéziratából közli Fenyéri Gyula” aláírással (Stettner egyik írói neve). A verset az is érdekessé teszi, hogy 1817-ben Széchenyi még szinte ismeretlen volt a magyar közéletben. Deák a levélhez hozzáfűzi:

Ha csakugyan közölni fogod azt, (...) csak arra kérlek: hogy mind az én nevémet, mind a verszet túlsó oldalán levő Csány László barátomét hallgasd el.¹⁸

Ismertségét igazolja a *Zalai Közlöny* 1878. február 10-i híradása is, hogy Dervarics Ákos kilimáni birtokos Horváth kiadatlan költeményeit gyűjti, ezekből néhányat az *Adatok Zala megye történetéből* című sorozatban közzé is kíván tenni.

Horváth sok időt, energiát fordított a szabadkőműves hagyományok ápolására. Az 1810-es évek második felében újra felbukkannak a két évtizede tilalmas gondolatok. Búvópatakok módjára, bátortalanul, a kései olvasó számára alig érzékelhetően. A Dunántúlon lakó társak a Balatonfüred melletti arácsi hegyen találkoznak. Horváth szorgalmasan kutatja életrajzi adataikat, ezeket – ahogy ő nevezte – *emortuális levelekben* summázza. Kazinczyt is tájékoztatja saját régebbi szerepéről, a megőrzött emlékekről. Hozzákezd a szabadkőművesség történetjének megírásához, összegzésnek szánt műve, *A Bölcsesség Nagy Mestereinek A Szent Rend kezdetétől fogva XII. századig Biographiája* 1812-ben készült el.

A terjedelmes munka mindazon személyek életrajzát, fontosabb tanításait tartalmazza, akiket a szabadkőművesek eszmei elődüknek vallottak. A névsor rendkívül sokszínű: szerepel benne Ádám, Noé, Ábrahám, Prometheus, Mózes,

16 A Horváth ellen folytatott vizsgálat részletes, a dokumentumok egy részét is közlő feldolgozása: VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 17), 38–53.

17 VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, I, 216.

18 *Uo.*

Orpheus, a szabadkőművesek által sokszor idézett Hírám, Salamon, Hesiodos, Arion, Solon, Archimedes, de olvashatunk Keresztelő Jánosról, János apostolról, Pliniusról, Tacitusról, Bölcs Leóról, Szilveszter pápáról és Aquinói Szent Tamásról is.

Nem véletlen e hosszú névsor, hiszen a mű egyik bevallott célja annak bizonyítása, hogy a kőművesség történeti gyökerei nagyon régre nyúlnak vissza. Az előszó hangsúlyozza, hogy a rend nem ellentétes a vallással. Megírásához Horváth több szabadkőműves munkát felhasznált, saját régebbi jegyzeteit is. Még 1783-ban kapott egy titkosírásos paksamétát azon kéréssel, hogy csak akkor bontsa fel, ha már beavatják a szabadkőművesek közé. E kérésnek eleget tett, s a század utolsó éveiben sikerült egy részüket megfejtenie.¹⁹ Címétől eltérően a munka nem egyszerű életrajzgyűjtemény, hanem mitológiai, vallási, filozófiai, természettudományos ismeretek rendkívül vegyes, a mai olvasó számára már-már követhetetlen összefoglalása. Nemcsak kompiláció, hiszen alkalmanként saját megfigyeléseit, véleményét is beleírja. Így Dionysos Exiguus naptári reformjáról szólva az 1812-es esztendő tanulságait is közli.

A kéziratban (OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 1259.) maradt mű hű tükre mind a kornak, mind a sokat, de forráskritika nélkül olvasó Horváth ismereteinek.

Joggal gyanítjuk, hogy többször kinyilatkoztatott királyhűsége ellenére szabadkőműves kapcsolatok miatt tartották gyanúsnak az első keszthelyi Helikont is. A *Tudományos Gyűjtemény* 1818. III. kötetében olvashatjuk:

A' tavalyi keszthelyi Helikonról a' tavalyi Tudományos Gyűjteményben előforduló tudósítást a' német recensens úgy ítélte meg, mint egy politikai lakmározásnak leírását, holott az egész tudósításnak szinte minden sora többnyire a' hazához és királyhoz való szeretetet, tiszteletet emlegette.

Valami igazság mégis lehetett a német recensens sejtésében. A Helikon Festetics György szabadkőműves neve volt.²⁰ Feltűnő, hogy meghívást kapott a volt páholytárs, Nagyváthy János, aki épp azzal a művével szerepelt, melyet a cenzúra még a következő évtizedben, a szerző halála után sem engedett nyilvánosságra kerülni. Horváth egy alkalommal *A földművelő Varró* című versét olvasta fel. Ebben Mozart neve is előfordul. (A *Varázsfuvola* szabadkőműves elemei közismertek. Terentius Varro nemcsak a római irodalomnak, hanem a szabadkőművesség hagyományának is jeles alakja. Horváth említett kézírata hosszan foglalkozik vele.) Az 1817-es Helikonon Kazinczy Klára *Isishez ének* című versével érkezett. Horváthnak többi, itt felolvasott írása szintén nehezen érthető a

19 L. kötetünkben VÁMOS Hanna tanulmányát!

20 NÉMETH József, *A 18. század művelődése, a szabadkőművesség = Zala megye ezer éve: Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000, 127.

szabadkőműves gondolatok ismerete nélkül. 1819-ben a keszthelyi grófit elsírató versében is ott egy jellegzetes szabadkőműves kifejezés: „A Dicsőség templomából egy nagy angyal közbe szólt.”

A Helikon Horváth számára nagy élményt jelentett. Zsúptetős göcseji házaskájából indulva a fényes grófi szálában látták vendégül, alkalmanként Kisfaludyval, Berzsenyivel találkozhatott, köztük ő is megbecsült írónak számított. Jó érzését fokozhatta, hogy Kazinczy részletes beszámolókat kért tőle. Az össze-jövedelek jelentőségét alighanem Berzsenyi fogalmazta meg legpontosabban:

Midőn egy oly ember, a kinek jövedelme három milliom körül van, egy illy innepre 30 ezeret költ, semmi, de nem semmi az, midőn az ősz Festetics a szegény Bersenyinek az utzára kalap nélkül elejbe szalad.²¹

A hasonló szíves fogadtatás a Keresztúrról érkezőnek is kijárt. Érthető, hogy Horváth egyetlen összejövetelel sem maradt távol.

Az utolsó évtized irodalmi termése rendkívül gazdag, sokszínű. Nagyobb része kéziratban maradt. A hagyatékot Kazinczy Klára 1834-ben megküldte a Magyar Tudós Társaságnak, így az életmű java részét az OSZK és a MTA kézírattára őrzi. A csomag 49 tételből állt, történelmi, matematikai, földrajzi, lélektani, szépirodalmi műveket és két drámát is tartalmazott. A Társaság titkára véleményt kért Vörösmarty Mihálytól, Kállay Ferencről és Luczenbacher (Érdy) Jánostól. Egyik kéziratot sem tartották kiadásra érdemesnek, egyedül Vörösmarty jegyezte meg, hogy a levéltár számára használat végett megszerzhetők a Példabeszédek és „az ő és új énekek.”²²

A döntés érthető, hiszen a másfél évtizeddel korábban meghalt szerző a bírált művekkel erejét, felkészültségét, könyvtárát egyaránt messze meghaladó vállalkozásokra adta a fejét. Kivételt jelentenek néprajzi, nyelvészeti jellegű gyűjteményei, közülük is kiemelkedik az *Ötödfélszáz Énekek*. Összeállítását feltehetően régebben kezdte, s Petrikeresztúron fejezte be 1813-ban. Fodor Gerzsonhoz 1815-ben írt levele szerint nem szánta kiadásra, s „a halálom utánra hagyandók” közt említette.²³ Fontos munkának tekintette, legalább egyszer – lehet, hogy kétszer is – lemásolta. Egy példányát a jeles gyűjtőnek, Jankovich Miklósnak ajánlotta fel.²⁴

21 KazLev XV, 80.

22 ÖÉ (1953), 16. Népszerű kiadása: ÉP.

23 HOFFER Endre, *Horváth Ádám levele Fodor Gerzsonhoz...*, Figyelő, 1876, I, 48. Nem kizárt, hogy Horváth a gyűjtemény erotikus tartalma miatt nem tartotta kiadhatónak a kötetet. Jellemző, hogy még az 1953-as kritikai kiadásban is egyes részletek csak kipontozva szerepelnek. Az 1979-es népszerű kiadásban (ÉP) már a csonkítatlan szövegek olvashatók. Közülük négy bekerült a Réz Pál által gondozott *Magyar Erato* című válogatásba (1986).

24 PÉTERFFY Ida, *Pálóczi Horváth Ádám három levele Jankovich Miklóshoz*, ItK, 80(1976), 500–505.

A gyűjtemény – a kiegészítések miatt – címével némileg ellentétben – 479 versszöveget és 357 dallamot tartalmaz. A szövegek fele, a dallamok nyolcadrésze Horváth saját munkája. Beleválogatta néhány ismert poéta (Nyéki Vörös Máttyás, Faludi Ferenc, Ányos Pál, Kazinczy) pár alkotását és a *Göcseji Helikon* két tagjának, Kazinczy Klárának és Tuboly Lizinek egy-egy költeményét is. Bartha Dénes 148 éneket ítelt tisztán népi jellegűnek, ebből mindössze 34 dallamot – vagy változatot – talált meg a korábbi feljegyzésekben:

114 ének (s köztük éppen néhány a legértékesebb, legritkább népi dallamainkból) olyan népzene-történeti dokumentum, ami (...) itt tűnik fel legelőször, aminek tehát ez a legrégebbi írásos feljegyzése.²⁵

A magyar irodalom- és zenetörténet régóta becsesnek tartotta a kéziratot, számos tanulmány foglalkozott vele, de kiadásra csak 1953-ban került sor.²⁶ Jelenlétét Horváth János már 1927-ben megfogalmazta:

Az ő ő és új énekeiben már egy modern szempontú folytatását kell látnunk az előző századok kéziratot énekeskönyveinek. Azokban levezető csatornákat látunk a műköltészetből a népszerűn át a népköltészet felfogó medencéje felé: ez új énekeskönyvben a változott viszonyokhoz képest a népköltészetnek az irodalomhoz való visszaemelését, napfényre hozóját üdvözölhetjük. Régen az egyén a maga számára irogatta össze a kedvére valót s neki még újat a népköltészetből is, most a műköltő vagy a tudós gyűjti össze megőrzés, az örök haláltól való megmentés és propagálás végett a már népszerű hagyományt, a régít.²⁷

Zenei értékét – már a kritikai kiadás jegyzetapparátusának ismeretében – minősíti Dobszay László:

A kollégiumi emlékekből, az átlagos literátor-félnépi rétegek énekkincséből és a maga által farigcsált szövegekből-dallamokból összeszerkesztett kollekció a maga esetlegességében, sokszor sutaságában is kitűnő keresztmetszetet ad azokról a dallamokról, melyek ez időben egy széles réteg közös tudását adták, sőt amelyek részben a falusi néphez is eljutottak. Bár Pálóczi tudatosan egy mintagyűjteményt akart készíteni, mely kiadásra is alkalmas legyen, gyarló kottázása jól tükrözi azt a zenei műveltségi állapotot, melyről korábban beszéltünk.²⁸

25 *ÖÉ* (1953), 34.

26 *Uo.*

27 HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, Bp., Akadémiai, 1978², 88.

28 DOBSZAY LÁSZLÓ, *Magyar zenetörténet*, Bp, Gondolat, 1984, 257. A gyűjteményről I. e. kötetben KÜLLÖS Imola, CSÓRSZ RUMEN ISTVÁN, TARI LUJZA és TÖRÖK SZUSZA tanulmányait!

Horváth gyűjtötte a példabeszédeket, közmondásokat is. Kollekcója több változatban ránk maradt. Az utolsó kézirat 1819-ben készült, benne stílszerűen 1819-re egészítette ki korábbi anyagát. „Részint hallásból, részint régiebb írásokból” szedte össze. Ennek kiadását is tervezte, nem tudjuk, hogy a református gyűjtő milyen okokból ajánlotta Somogyi Lipótnak, a Szombathelyi Egyházmegye püspökének. (Esetleg az 1819-ben Nagylengyelben káplán Plander Ferenc, két évtized múlva Göcsej első leírója közvetíthette? Ha így is volt, jó szándéka eredménytelen maradt.)²⁹

A tájszavak értékeire Horváth már 1790 körül felfigyelt. Göcsej archaikusabb nyelvű környezetében élve érdeklődése újra a magyar nyelv táji különbségeire irányult. A Marczibányi-díjra meghirdetett pályázatra négy dolgozatot is küldött. Közülük *A Magyar Nyelv Dialectusairól* készített munkája elismerést aratott. 1821-ben Horváth István gr. Teleki József egy dolgozatával közös füzetben „Jutalom feleletek a Magyar Nyelvről a Magyar Nemzeti Museum 1815, 1816, 1817 esztendei kérdéseire. I.” címmel adta ki. Mára már nem bír forrásértékkel, egyéb néprajzi feljegyzései azonban mindmáig figyelmet érdemelnek.

Kazinczyhoz írt leveleiben gyakran beszámol környezetének élet- és beszédmódjáról. *Magyar Árion* címmel tervezett versgyűjteményéhez igen részletes jegyzeteket csatolt, bennük számos néprajzi, népnyelvi megfigyeléssel. Elsősorban Göcsej szövejtéséről, szokásairól őrzött meg sok mindent. Elsőként jegyezte fel a regölés szövegének egy részét, valamint az akkor még archaikusabb helyi építkezést. Ha némileg túlzás is e témakört feldolgozó Szentmihályi Imre címadása: „Pálóczi Horváth Ádám göcseji kutatásai”, a feljegyzések a tájegység múltjáról ma is sok hasznos adalékkal szolgálnak.³⁰

Horváth Petrikeresztúron talán legtöbbet történelmi stúdiumokkal foglalkozott. Ezzel egyrészt a kor divatos gyakorlatát követte, másrészt reménytelen vállalkozásokba fogott. Nemcsak a források tanulmányozására nem volt lehetősége, hanem még az alapvető monográfiákhoz sem juthatott hozzá. Emiatt vált már megjelenésekor elavulttá *A Magyar Magóg Pátriachátul fogva I. István királyig* című, 1817-ben Pesten megjelent kötete. Miháldi Splényi Amáliának, Festetics Antal feleségének ajánlotta. Férje őrizte a szabadkőművesek megmenetelt levéltárát, így érthető a kapcsolatuk. A gróf könyvtárosa, Petravits Ignác a nehezen érthető szöveget igyekezett kiigazítani, a rendelkezésére álló bővebb és modernebb források alapján kipótolni, de Horváth ragaszkodott saját eredetijéhez.³¹ Az olvasóhoz című bevezetőben Bél Mátyásra hivatkozik, aki *Prodromus*-ában azt írja, hogy Magóg maradványai nem voltak részesei Bábel építésének. Bél meghalt, mielőtt erről részletesebben írhatott volna. Horváthnak

29 L. kötetünkben VOIGT Vilmos tanulmányát és KÜLLŐS Imola írásának idevágó részét!

30 SZENTMIHÁLYI Imre, *Pálóczi Horváth Ádám göcseji kutatásai = Tanulmányok*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács..., 1974 (Zalai Gyűjtemény, 2), 71–84.

31 PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám levele Petravich Ignáchoz*, Vasi Szemle, 32(1978), 429–438.

tetszett az állítás, ezt akarta igazolni, de a munka kibővült. (Mózes I. könyve 10.2 szerint Noé egyik fia Jáfet, ennek egyik gyermeke Mágog, Magor, ő lenne a magyarok ősapja.) Mivel Magor maradékai nem vettek részt Babel építésében, nyelvük sem zavarodott meg, így a magyar a legősibb nyelv a világon.

Mozes pedig már Palesztinában Schyta származású és Magyar nevű fejedelmet talált, és elrendezett városokat, és a tudós Egyiptombul költözött zsidóknál nem tudatlanabbakat, s kik közt még Poéták is voltak oly tekintetesek, hogy egynek győzelmi verseit maga Mozes a zsidó nyelvre által tévén, beiktatta a maga szent könyvébe.

Prometheust is magyarnak tartja, mivel a Kaukázus környékén élt. Máskor tudálékos okoskodással próbálja igazolni, hogy a vízözön nem boríthatta be a föld egész területét. Nem fogadja el a finnugor nyelvrokonság elméletét sem (finn = moszkvai jobbágy). Sok régi munkából idézett, 1571-ben, 1648-ban megjelentekből is. Érdekes, hogy nem ért egyet Pray György több megállapításával sem, feltehetően annak kritikai forráshasználata miatt. (Mielőtt ítéletet mondanánk Horváth állításairól, gondoljunk arra, hogy egy évtized múlva jelenik meg a könyvtárban dolgozó, egyetemen tanító Horvát István tollából a *Rajzolatok* című kötet, amelyet máig a délibábos nyelvészet példajaként emlegetnek.)

Feltűnő, hogy a munkában kevés a szépirodalmi jellegű részlet. E témaköről 1819-ben regényt írt, címe: *Barragóné és Zalád*. Hosszadalmas, kalandos, nehezen követhető história hun elődeinkről, igen sok történeti, filozófiai, néprajzi, csillagászati ismerettel bővítve-nehezítve. Méltán maradt kéziratban, noha nyomtatása elé a cenzor sem gördített akadályt.

Hasonlóan bonyodalmas *Rudolfias* című, 1817-ben Pesten megjelent eposza. Hőse Habsburg Rudolf király és császár. Több oka lehetett, hogy őt választotta főhősül. Az a hír járta róla, hogy a misztikus, alkimista, szabadkőműves gondolatok híve volt. Horváth talán az ellene indított vizsgálat után bizonyítani akarta az uralkodóházhoz való hűségét; ezért is ajánlhatta József nádornak. A történet nehezen követhető: impozáns, de megemésztetlen tudásanyagot, földrajzi, történelmi ismereteket szabadkőműves, misztikus elemekkel halmozó munka.

1816-ban egy korábban írt történelmi témájú vígjátékát is sikerült megjelentetnie. Talán még füredi lakosként írta *A Tétényi Leány Mátyás királynál* című darabját. Előadásáról nincs tudomásunk. Bár az első magyar társulat visszautasította, az előszóban a szerző védelmébe veszi a művét, bizonygatva, hogy megtartotta a hármas egység elvét, hogy témája nemzeti és a jó erkölcsökre tanít. Bayer József szerint a cselekmény valószerűtlen, a jellemek, főleg Mátyásé, hihetetlen. Az is egyértelmű, hogy a szerző kevés ismerettel rendelkezett a színpadtechnikáról.³² Mégis számon kell tartanunk, mert a magyar történelmi

32 BAYER József, *A nemzeti játékszín története*, Bp., MTA, 1887, I, 284.

vígjáték első kísérletei közé tartozik. Feltehető, hogy az 1837 körül Debrecenben bemutatott, Mátyásról szóló, „víggal elegy tüneményes melodráma”, a *Gothardi boszorkány* – Schusztér Antal szövegével, Arnold György muzsikájával – közvetlenül Horváth művének feldolgozása.

Még nagybajomi korszakának terméke az 1817-ben Veszprémben kinyomtatott rövid országismereti könyv, a *Kis magyar statisztika az iskolák számára*. Az írójáról a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent nekrológ szerint „Az ő kisdied Statistikája, melyet a Falusi Iskolák számára irtt, nagy haszonnal taníttathatik.”

Hátrahagyott kéziratai vegyes témakörűek: lélektan, államregény, drámarészlet, kísérlet a reformáció történetének feldolgozására, matematika, fizika. Belefogott egy általános lexikon megírásába is.

Utolsó irodalmi igényű munkája aktuális eseményhez kapcsolódik. 1819 júliusában részt vett Zala megye viharos tisztújító közgyűlésén. Erről írt egy 16 oldalas persziflázst: *Üstökös Tsillag befolyása a Madár Tartomány ég-hajlatába. Midőn a Szárnyas Nép magának Elöljárókat választja. Július 5. és több napján 1819*. Nem bír különösebb irodalmi értékkel, célzásai a mai olvasónak szinte érthetetlenek; Degré Alajos, a korszak kiváló ismerője fejtette meg ezeket.³³ Az ő nyomán tudjuk zalai nevekhez kötni a griffet, a sast, szárnyast, karvalyt, verebet, fecskét, a piócat és a többi szereplő állatot. Helyi vonatkozásai miatt megérdemli legalább a zalai olvasók figyelmét.

Ekkoriban már mindjobban magára maradt. Festetics György és Nagyváthy János 1819 elején meghalt, Szapáry Péter még 1814-ben. Sokféle betegsége egyre inkább erőt vett rajta. 1819. augusztus 12-én kilelte a hideg, ez negyednaponként megújulva tartott egészen decemberig. Ekkor már Nagybjajomban tartózkodtak, ahova véglegesen vissza akart költözni.

Végző hónapjainak szenvedését feleségének Kazinczy Ferenchez írt leveléből ismerjük:

1819be, Augusztus Hónap 12én, épen nevem napján ki lelte a hideg, ő azt fel sem vette, vidám volt s nekem meg ígérte, 1820ba Szép Halomra megyünk Klára napra. – De oh, fájdalom, én etől örökre elestem: a hideg negyed napivá vált s tartott egész Detzemberig. Akkor a hideg el maradt, láb daganat jött utána, – ő azt hitte, hogy azon nyavalyában meg nem hal, mások ellenbe, kivált a Doctor bizonyosnak vélte a halálátt. – De előttem mégis titok volt, melj nekem annyival jobban fáj, mind belső, mind külső képpen, sőt fájni, fájni fog, míg élek sok okokra nézve, meljeket elől számlálni hosszadalmas volna, s nem is mind papirosra való. Halála előtt 8 nappal, regveli kávé után meg illetődve monda ezen szavakat: Fiam, ugymond, bizony meg halok, nem álhatom ki ezen Világott: ekor ki

33 DEGRÉ Alajos, *Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás = Tanulmányok, Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács...*, 1974 *Zalai Gyűjtemény*, 2), 43–69.

gördültek Szemeiből könnyei, meljeket én el fogódott szívvvel le töröltem... Halála előtt 4 nappal torok dagadást Apostemát kapott, ebbe szenvedett, fantáziája volt vagy fél óráig, de nem rémésztő, hanem gyönyörködtető, többnyire a Bóltsekkal vesződött. Utolsó óráiba nagy forróságba volt s többnyire kezemet fogta: ez volt utolsó szava: Adgy még egy vánkost fejem alá. Felült, s ekor láttam hanyatlani: karomat feje alá tartván le eresztém, s ekkor örökre el aludtt.³⁴

A naptár 1820. január 28-át mutatott. Az író Nagybajomban temették el. Sírja ismeretlen, noha a következő 2–3 hónapban csaknem minden magyar folyóiratban nemcsak megemlékeztek haláláról, s munkásságát is részletesen ismertették. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* nyomán nevét a legtöbb parentáló már Pálóczi előnévvel írja.³⁵ E lap szövegét veszi át a *Tudományos Gyűjtemény*, megemlékezik róla a *Magyar Kurir*, sőt a *Pressburger Zeitung* és a *Vereinegte Pest-Ofen Zeitung* is. Hamarosán versek is idézik emlékét. A *Hasznos Mulatságok* közli Töltényi Szaniszlót (*A somogyi Nymfák Éneke*), a *Hazai és Külföldi Tudósítások* Kovács Sámuelét (*Tttes Horváth Ádám Úr halálára*). Ferdős Dávidé (*Keserv Horváth Ádám halálára 1820*) csak hét évvel később, a szerző gyűjteményes kötetében került az olvasók elé. A *Magyar Kurir* 1820. április 18-án ismeretlen szerző „Szatmárba, 1820. március 14-én” kelt latin nyelvű *Elegia in obitum Spectabilis Quondam Domini Horvath de Palocz* című költeményét közli.³⁶

Petrikeresztúron a XX. század második felében egy érdekes alakú, fából faragott síremlékről azt tartották, hogy Horváth nyughelyét jelöli. Biztosan nem: egy később élt, Horváth nevű keresztúri lakos sírján állt. Ma a község művelődési intézményén márványtábla emlékeztet ott töltött évtizedére, a megyeszékhelyen utca és zeneiskola viseli nevét, falán rézdomborítású portréjával.

34 *KazLev* XVIII., 386.

35 Előnevét az író szinte soha nem használta. 1820 előttről mindössze három előfordulását találtam. Az *Orpheus* I. kötetének 184–190. oldalán olvasható Kazinczy írása: „Keresztes Bálint kedveséhez Tornai Margithoz a Szent Földről. Kassán, septem. 24-dik 1789. Pálóti Horváth Ádámhoz.” Ugyancsak az *Orpheus*ban, a II. kötet 199 – 204. oldalán „A Szala vármegyei Korona-őrző nemes sereg Budára indulásakor ...” c. vers aláírása: *Pálóti Horváth Ádám*. Nem tudjuk, az előnév közlése a szerző vagy a szerkesztő döntése volt-e. Az egyetlen saját kezű ilyen névhasználatot Horváthnak egy 1819. szeptemberében kelt levelén láttam. Egy jelentéktelen perben vállalt szerepet, s az ellenérdekű fél fiskálisa kétségbe vonta Horváth szakértelmét. Ő erre hosszú, tudálékos levélben válaszolt, visszautasítva a vádat. Egyúttal kérte, hogy a levelet csatolják a per anyagához. Ez meg is történt. (Zala Megyei Levéltár, IV. 17. Alispánok és szolgabírók előtti perek. Nagy Antal előtt. Az adatot Kapiller Imre levéltárosnak köszönöm.) A becsatolt levél aláírása: *Horváth Ádám*. Ő azonban – talán többször is – lemásolta a levelet, ismerő(ei)nek is elküldte. Az egyik iratsomóban talált autográf példány aláírása: *Pálóczi Horváth Ádám*.

36 Részletesebben: PÉTERFFY Ida, *Sírató versek Pálóczi Horváth Ádám halálára*, Somogy, 2(1971), 61–70.

elmélet

A képzelődéstől függ az embernek elméjének, az a szép, de néha rossz munkája is, melyet költeménynek vagy találmánynak, vagy inkább a szónak eredete szerint *Költésnek* nevezzünk. Vagynak képzésünk sokféle ideákról, melyeket az első képzéskori figyelmezés nem enged el-felejtünk. Ha osztán ezeket a Képzelés *Imaginatio* által újra elő-hordjuk; és közülök olyanokat raggatunk össze, melyeket soha össze-ragasztva, vagy olyanokat választunk el egymástól, melyeket az előtt el-választva nem képzettünk, ez az a *Költő Tehetség*. Sokszor költünk lehetséges dolgokat; néha lehetetleneket is. Sokszor költemény képpen, nagy Emberek nemes tselekedeteiket adjuk elő, mely már hasznos Költemény; sokszor olyan dolgokat költünk meg-letteknek lenni, melyek tele vagynak bujasággal, s más külömbb-külombbféle vétkekkel, mely már ritka tárgyra hasznos, az Ifjúságra nézve pedig éppen ártalmas Költemény.

Psychologia, 40–41:

A Nemzetségeknek tudományját vagy tanúltságát, nagyon segíthetik csak ugyan a szók, a melyek abban a nyelvben találtnak. De azoknak is a jó ítélet-tételű ember szerentséebben veszi hasznát, mint a nagy emlékezetű. A tudományt pedig annyiban segíthetik a szók, hogy mennél több a szó, annál könnyebb nevet adni, minden külömböző dolgoknak: a szó pedig annál több lehet, mennél többféle-képpen tudja a nemzet a hangot nyelvével, ínyével, ajakával változtatni: mert az ilyen változtatásokat jegyzik a betűk, melyekből lesznek azután a szók: s mennél több hang-változtatást tud valamely Nemzet betűvel jelenteni, annál több szót tsinálhat.

Psychologia, 60–61:

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak költészete

1971 októberében Egerben a Szauder József által szervezett XVIII. századi konferencián igen sok szó esett a fiziko-teológiáról. Ennek az iskolának a kutatását és eszmetörténeti elemzését Magyarországon éppen Szauder vezette be *Az estve és az Álom keletkezése* című tanulmányában.¹ Itt kockáztatja meg, bővebb kifejtésre utalva, azt a gondolatot, hogy úgy látszik, a XVIII. századi Debrecenben egész iskolája támadt a fiziko-teológiának, amely olyannyira áthatotta az egymást követő tanár- és diák prédikátornemzedékek gondolkodását, hogy a legkülönbözőbb helyeken – nemcsak prédikációkban, könyvekben, versekben, kéziratos énekeskönyvekben vagy egyéb prózai, nyomtatásban meg sem jelent gyűjteményekben, hanem egészen távoli kapcsolatot felmutató műfajokban is – nyilvánvaló nyomát találjuk a lények nagy láncolata elméletének.² Az említett konferencián az egyik hozzászólásomban egy bizonyos H. Gy. Cs. P. betűjellel rövidített szerzőnek a könyvről is beszéltem, amely 1775-ben jelent meg Győrben. A rövidítést feloldva megtudjuk, hogy Horváth György Tsászári (azaz Császár községbe való, Sz. L.) Prédikátor: ő volt az édesapja Pálóczi Horváth Ádámnak.³

Az *Ötödfélszáz Énekek* 165. darabja ékes példája apa és fiú szellemi kapcsolatának. A kritikai kiadásban is szereplő, *A régi kis világ, arany idő* című vers (két-ségkívül Horváth Ádámé, mert már e konferencián igazolódott szerzősége, ahogyan kiderült az is, hogy volt olyan vers, amelyikről nem tudták a kiadók annak idején, hogy tényleg ő írta-e) egyik szakaszában ezt olvashatjuk:

1 SZAUDER József, *Az estve és az Álom keletkezése* (Bevezetés az elemzéshez), ItK, 73(1969), 1–32, kül. 4. skk (később kötetben is közzétette: Uő, *Az estve és Az Álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 220–269).

2 Uo., 30.

3 *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Ollyan hasznos Könyvetske, a'melly az Isteni Tökéletességeknek, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, 's meg-gondolásából, a'Keresztyén embert az ISTENnek ditséretére serkenti.* (...), A' Kristus Jésusnak egy legkisebb, a' Helv. Conf. követő szolgálja H. GY. TS. P. által. (...), Nyomtatott Győrbe, Streibig Gergely János privil. Könyv-nyomtató által, M.DCC.LXXV.dik Esztend. 330 (6) l; Vö. azt az eddig egyetlen művet, amely tudomásom szerint a fiziko-teológiai költők és írók sorában elemezte e könyvet: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás-kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 32–33, 108, 202–203, 222.

A magvető barázdát szánta, s alatta
Istent talált, ha vetettjét megaratta;
Kertészleány virágok közt múltatába’
Az Alkotót feltalálta fübe’-fába’.⁴

A természetnek és kegyelemnek oskolája a csillagászati földrajztól kezdve a középkori himnológiáig rengeteg – nekünk, kései filoszoknak is – érdekes dolgot foglal egybe, ráadásul szinte zsebformában. Horváth György e könyvben írja Isten felismerhetőségéről, hogy ő megelhető a természet tárgyaiban, illetve a természetben található „valóságoknak avagy pedig tárgyoknak” a szemlélésekor. (A szerző egyébként egyfolytában panaszkodik a magyar filozófiai műnyelv szegénységéről, tehát sokszor latin megfelelőt is hozzász, ahogy szokás volt abban a korban.) Beszél továbbá a kegyelem két fajtájáról: az egyik az isteni beavatkozásnak a teremtésben megnyilvánuló ereje, a másik viszont és a teremtményekről való gondoskodás. Szerinte ezek összefonódnak és egymásból felismerhetők. Mindezt szemléltetendő könyve IV. részének XXIII. szakaszában (*A’ Plántákról közönségesen*) idéz egy Johannes Stigeliusnak tulajdonított mondást. Ez a humanista 1515-től 1562-ig élt, és Eobanus Hessus mellett ő volt Luther kedves kortárs latin költője. Őt a szövegösszefüggés szerint egyenesen abban a megbecsülésben részesíti Horváth György, hogy bekapcsolja az isteni világtervbe, a teremtéstől a megváltásig. Ezt a szakaszt idézzük:

Mindenik [mármint a lények, ezúttal a növények, Sz. L.] a maga nemét a teremtéstől fogva meg-tartotta, és sem több, sem kevesebb neműek, mint vóltanak a teremtéskor; ezzel a’ külömbséggel mindazonáltal: hogy ma ezeknek nevelkedésekre bizonyos hetek, hónapok, sőt némelyeknek esztendők-is kívántatnak; akkor pedig egy napon az ő nevelkedéseket el-végezték, sőt gyümölsöket-is meg-érlelték: hogy a mindjárt teremtetendő *Ádámnak és Évának*, (a’ kiknek legelső eledetek vólt a’ fáknak gyümöltse), azonnal lenne eledetek, mihelyt teremtetnének. Óh melly sok ezeknek hasznok! kívált ha megtalálhatnánk azokat a’ mellyeket ezekről a’ Tzédrustról fogva az Isópig szóllott vagy írt Bölts *Salamon*, *I. Kir. IV. 33.* akkor mondhatnánk azt a’ mit mondott régenten *Stigélius: Praesentemque refert quaelibet herba DEUM.* az az: Az egész föld színén tsak egy fű-szál sintsen, a’ mellyben ISTENnek nagy ereje és böltsessége nem vólna.⁵

Tehát itt van a forrása, hogy Horváth Ádám versében a kertészleány miért ismeri föl még a virágok között is a Teremtőt. Sajnos az általam nyomtatásban vagy interneten hozzáférhető források semmiképpen sem erősítették meg azt, hogy az idézet Stigeliustól származna. Ő írt ugyan olyan költeményeket,

4 ÖÉ (1953), 296.

5 *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, 138–139.

amelyek aprólékos gyönyörködéssel festik a természet csodáit, az Alpok égbe meredő csúcsaitól a békés síkságokig, a tavaszi virágnyílástól a madárcsicsergés muzsikájáig vagy a hajnali harmat ragyogásáig a mezőkön;⁶ azonban nem találtam olyan helyet költeményeiben, amely szó szerint tartalmazná a Horváth által neki tulajdonított mondást. Ez a proverbium egyébként az összes jobb latin közmondásgyűjteményben szerepel, és ismeretlen (középkori?) szerzőnek tulajdonítják.⁷ Robert Burton *The Anatomy of Melancholy* című híres művében a XIX. zsolttárral hozza kapcsolatba, amelynek vonatkozó sorát így idézi angolul: „So the heavens declare the glory of God, and the firmament declares his handy work, Psalm xix. Every creature will evince it; Praesentemque refert quaelibet herba deum.”⁸ Mindenesetre egyáltalán nem volna meglepő, ha Stigelius is valahol idézte vagy beszötte volna, hiszen például egy, valószínűleg Magyarországon is (középfokú iskolákban, imádságos, illetve görög és latin nyelvkönyvként) használatos összeállítás is tartalmazza hexameteres versekbe öntött keresztyéni imáit és egyéb kisebb vallásos verseit, amelyekben a természet és a teremtmények (pl. madarak és virágok) szépségét is felhasználja Isten teremtésének bizonyítására és magasztalására.⁹

Horváth György azonban nemcsak prédikátor és tanító, hanem költő is, tehát gyönyörű versekkel ékesíti könyvét: minden fejezetet egy-egy ének zár le. Egy versének első három szakaszát idézném, ez a 31. szakaszban található, mégpedig a negyedik rész *bérekesztő éneke* a XLII. zoltár nótájára. Ha nem tudnánk, hogy ezt Pálóczi Horváth Ádám atyja írta, azt mondhatnánk, hogy ez az *Ötödfélszáz Énekek* Ariónjának a verse:

Hol Orfeus' éneklése?
Hol a buzgó könyörgés? :/
Hív szívek' elméklédése?
Hol a' gyönyörű zengés?

6 Vö. Georg ELLINGER, *Die neulateinische Lyrik Deutschlands in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts (Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert, II)*, Berlin und Leipzig, Walter De Gruyter & Co. 1929, 74. skk.

7 L. pl. MARGALITS Ede, *Florilegium proverbiorum universae latinitatis: Proverbia, proverbiales, sententiae gnomaeque classicae, mediae et infimae latinitatis*. Budapest., 1895, 228; Paul Gerhardt SCHMIDT, *Proverbia, sententiaeque Latinitatis Medii Aevi*, Pars I, Vandenbroek und Ruprecht, 1963, 922 (No. 290); MYLIUS, *Die perfekten lateinischen Zitaten*, Wiesbaden, Marix Verlag, 2004, 129.

8 Robert BURTON, *The Anatomy of Melancholy*, SECT. IV. MEMB. I. SUBSECT. I. *Religious Melancholy. Its object God; what his beauty is; How it allures. The parts and parties affected*, 6., jav. kiadás, 1652. (<http://www.gutenberg.org/files/10800/10800-h/10800-h.htm>) Köszönöm Kőszeghy Péter barátomnak, hogy felhívta erre a helyre figyelmemet.

9 Ioannes STIGELIUS, *Praesentemque refert quaelibet herba deum (...)* = *Capita pietatis et religionis Christianae, versibus Graecis comprehensa ad institutionem puerilem, cum interpretatione Latina*, (...), Lipsiae, M. D. LVIII., D 3v-E[1]^v

Angyalok tehetsége?
Szóllásban ékessége?
Sipos és húros muzsikák?
Harsogva zengő trombiták?

Vajha birnék Angyaloknak,
Ékessen szóllásával! :/
Vagy a' Szent Apostoloknak,
Hív-prédikálásával!
Hogy hirdetném tsudáit;
Beszélhetném munkáit,
A' Mindenható ISTENnek,
Ki Teremtője mindennek.

Ki a' földet a tengertől,
Nagy böltsen el-választá, :/
A' hegyeket a' völgyektől,
És szépen meg-száraztá;
Hogy nem vólt ékessége,
A' földnek kiessége,
Színét bé-tölté sok fákkal,
Füvekkel és szép plántákkal.¹⁰

Ha az összes hasonló zsoltárparafrázist (az előzményként vehető zsoltárnak nemcsak a dallamát, hanem a tartalmát is) figyelembe véve elemezzük, rengeteg hasonlóságot és párhuzamosságot találunk az *Ötödfélszáz Énekek* utolsó fejezetével, ahol az egyházi, templomi énekek és a vallási, elmélkedő versek találhatók. Horváth Ádám hajnali és reggeli énekeihez viszont a két záró imádság szolgáltat tematikailag szinte teljes repertóriumot. Néhány különlegességet is felfedezhetünk. Tudomásom szerint Horváth György alkalmazta először a „tűztenger” kifejezést a Napra mint a Naprendszer középpontjára. Költő fiának *Hajnal* és *Esthajnal* című verseiben szintén megtalálható a „tűztenger”, édesapja könyvében azonban teljes tudományos kifejtést nyer, hét térkép, illetve ábra is van csatolva hozzá. Idézzük az 52. szakaszt lezáró ének kezdetét a XIX. zsoltár nótájára:

A' Nap' ékessége,
És gyönyörűsége,
Szivemet serkenti :/
A' víg éneklésre,

¹⁰ *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, 167–168.

Szent elmélkedésre,
Én Lelkemet inti.

Ama' nagy Tűz-tenger,
Mellyet minden ember,
Végzetlenül tsudál,
A' maga helyében,
Helyheztetett szépen,
És mindeneknek használ.¹¹

Horváth György a kozmoszt is ismerteti, s a tűztenger abban az összefüggésben kerül elő, amikor bemutatja mind a ptolemaioszi, mind a kopernikuszi, mind a Tycho Brahe-i szisztémát – a három tudós férfiú portréját is közli a kihajtható térkép sarkában. A bolygók csavarmenetes kerengése természetesen az utóbbiból való, amelyről Horváth kifejti, hogy neki úgy tűnik: Kopernikusznak van igaza, de ő nem szakember, nem akar beleszólni; Tycho Brahe rendszere illeszthető ugyanakkor legjobban a hagyományos bibliaihoz, amely inkább a ptolemaioszira emlékeztet, noha természetesen a Bibliának nem dolga csillagászati dolgokról értekezni. Mindenki döntse el, hogy neki mi a legkedvesebb; mind a három kellően adatolva van, ő viszont a Tycho Brahe-it tartja a leginkább alkalmazhatónak. Kifejti azt is, hogy a teremtés rendjében miért olyan fontos, hogy a Naptól mégis biztonságos távolságban lévő Földön alakult ki az élet, itt valósult meg a teremtés, hiszen a Nap egy „tűz-tenger”, amelyhez hogyan Földünk közelebb volna, akkor elégetné, de így éppen annyira melegít, amennyire szükséges.

Ilyen párhuzamot még rengeteget találunk. Ebből a szempontból meg kell vizsgálni Pálóczi Horváth Ádám következő verseit: *Születéskori esztendőfordulat*,¹² *Újesztendei ének*,¹³ *Isteni gondviselés*¹⁴ és *Az Isten: – Természet*.¹⁵ Különösen érdekes, hogy a költő hogyan olvasztja bele a klasszikus pogány műveltséget a fiziko-teológiai gondolkodásba, és hogy apja ebben mennyiben mutat neki példát. Mint tudjuk, Ovidius *Metamorphoses*-ének eleje olyan teremtéstörténet, amelyet már a középkortól kezdve az allegorikusabb magyarázat és a bibliai magyarázattal összeolvasztott „moralizált Ovidius” is a legnagyobb mértékben kiaknázott. Nagy szerepet játszott az emberi méltóság kései humanizmusban, majd a felvilágosodás korában tárgyalt témájának alátámasztásában (végül, talán utoljára, parodisztikus formában 1954-ben Thomas Mann utolsó regényé-

11 Uo., 250–251; a vonatkozó térkép a 213. lap elé van kötve.

12 ÖÉ 410. sz.

13 ÖÉ 411. sz.

14 ÖÉ 412. sz.

15 ÖÉ 413. sz.

ben) az a toposz, hogy az ember méltóságát legjobban az mutatja, hogy szemben az állatokkal nem a földet nézi, hanem az eget, és így a dolgokon el tud töprengeni. Horváth György könyve épp ezzel kezdődik, ezért ebből a szempontból is érdemes lenne azonosítani klasszikus idézeteinek forrásait. (Figyelembe veendő azonban, hogy valamilyen zavar támadhatott a nyomtatásban; meg is jegyzi a könyv végén, hogy, nem lehetvén jelen Győrben, elrontották az elejét és a végét, ezért másodszor is le kellett nyomtatnia a tartalomjegyzéket.) Más különbség is megállapítható: a források a könyv első felében hiányoznak, vagyis hiányosan vannak megadva, a második részben a szerző már sokkal precízebb. Több szép Ovidius-idézet található benne, prózában vagy versben fordítva.¹⁶ Tudomásom szerint itt olvasható Hadrianus császár híres, lelkecskéjéhez írott búcsúversének első magyar fordítása is.¹⁷ Egy gyönyörűséges, névtelen ókeresztény himnusznak tartott latin verset közöl a Szentháromságról, fordításával együtt:

Midőn még az Olasz-Országi Keresztyének tiszta Deák nyelven szóllottak, és Deák nyelven prédikállottak, és énekeltek a' Gyülekezetben, egy énekben így énekeltek a' Szent Háromságnak' titkát:

Profitentes Unitatem, Reveremur Trinitatem
 Pari reverentia,
 Tres Personas asserentes, Personali differentes
 A se differentia.
 Sive dicas tres vel tria, Una tamen est Usia,
 Non triplex essentia.
 Pater, Proles, Sanctum Flamen, DEUS Unus, sed hi tamen
 Habent quaedam propria.
 Una virtus, Unum Numen, Unus splendor, Unum lumen,
 Hoc una quod alia.
 Digne loqui de Personis, Vim transcendit rationis,
 Excedit ingenia.

A' melly Verseket Magyarra így fordithatsz:

16 Például: „*Nos quoque floruimus, sed flos fuit ille caducus*, Az az:

Mindnyájan régenten mi-is virágzottunk,

De időnk el-múlván végre meg-aggottunk.

(*Természetnek és kegyelemnek oskolája*, 156.) Az Ovidius-idézet helye: *Tristia*, V, VIII, 19. sor.

17 Igaz, az epigrammának csak a rövidített szövegét közli és fordítja: „A' Pogány *Adrianus Imperátor* így szól halálakor a' maga Lelkének: *Animula vagula, blandula! quae nunc abibis in loca, nec ut sales dabis jocos*. Oh én erőtelen Lelkem! Hova mégy, el-hagyván engem? Többé nem beszélgetsz velem.” (*Uo.*, 41–42.)

Mi vallunk Szent Háromságot, Tisztelünk Egy Uraságot,
 Egyenlő tisztelettel.
 Három Személyeket hiszünk, Kiket megkülönböztetünk,
 Bizonyos különbséggel.
 Mondhatjuk Három Személynek, De nem három természetnek,
 Mert egy természetiben.
 Atya, Fiú, és Szent Lélek, Kiket egy ISTENnek vélek,
 Különböztetvén Személyben.
 Egy *virtus* és egy Istenség, Egy világ és egy fényesség,
 Ollyan egyik mint másik.
 Ezeket jól meg-gondolni, Illendőképpen fontolni,
 Mi tőlünk ki-nem telik.¹⁸

Megállapítható, hogy nem ókeresztény himnuszról van szó, hanem Adamus Sancti Victoris (Adam de Sancto Victore) Pünkösdre írott költeményciklusának azon sequentiájáról, amely a *De sanctissima Trinitate* címet viseli. A versben a Szent Athanasius-féle trinitárius dogmatika legköltőibb megfogalmazását tisztelhetjük, ráadásul a költőnél igen szokatlan módon személyes felhanggal.¹⁹

Horváth György az előszóban katolikus forrást ad meg a magyar filozófiai műnyelvre nézve. Ez Sartori Bernárdrnak *Magyar philosophiája*. Ő, mint tudjuk, minorita volt, s Horváth még nem tudhatta, hogy az irodalomtörténeti utókor Sartori művét plágiumként fogja kezelni, ugyanis a derék szerző azt szinte teljes egészében a jezsuita Bertalanffi Pál *Világnak Két rend-béli Rövid Ismérete* című művéből lopta.²⁰ Horváthot nem csupán a türelem hangja jellemzi, tehát egyfajta általánosan, ökumenikusan felfogott keresztény gondolkodás, hanem határozottan, amikor teheti, előszeretettel használ katolikus forrásokat vagy hivatkozásokat. Természetesen megadja a módját: az összes katolikus szentet idézi Szent Ágostontól Szent Bernátig, de nem írja eléjük a „Szent” jelzőt, hanem „Bölcs”-nek tiszteli őket: „Böltsen mondotta Bernárd tudós Atya” stb.²¹

18 *Uo.*, 278–279.

19 Max MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III, München, C. H. Beck, 1931, 1200–1800.; vö. F. J. E. RABY, *A History of Christian-Latin Poetry*, Oxford, 1927, 345–375.; F. WELLNER, *Adam von Saint-Victor, Sämtliche Sequenzen*, 1955. – A latin szöveget Domnus GUERANGER *Liturgicus Annus* című könyvének internetes változatával vetettük össze; eszerint tartalmazza a szekvencia első versszakát, második versszakának felét, ám úgy, hogy az 5. sor „Simplex” jelzőjét „Una” jelzőre cseréli; a 3. versszakot egészében elhagyja; a 4. versszak első sorában a „sacrum” szót „sanctum”-ra javítja; az 5., 6. és 7. versszak teljes egészében kimarad, végül a 8. versszaknak csak első három sorát tartja meg, míg a rákövetkező 3 sort és a két utolsó versszakot elhagyja. Hogy pontosan mi is volt Pálóczi Horváth György közvetlen forrása, további kutatásokat igényel.

20 Dr. BATTÁ István, *Egy XVIII. sz.-beli plágium*, It, 7(1918), 176–180.

21 *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, 260. – Az itt idézett mondás: „*Solum vere DEUS est*,

Egy természeti metafora ugyancsak érdemes a figyelemre. Fórizs Gergely végezte el Berzsenyi *A' Pók, Egy Leánykának magános beszéde* című, németből készült fordításának forráskritikáját és elemzését.²² A pók itt a filozófiai okoskodás szimbóluma, mondván: lehet tanulni a póktól ezt meg azt. Ez a lehetséges összehasonlítás, úgy látszik, már Pálóczi Horváth Györgynek is feltűnt, hiszen hosszan fejtegeti a bogarak és férgek mindenféle nemeinek tulajdonságait, amelyek mind az Isten bölcsességét bizonyítják. Legrészletesebben a méhről, a ganajtúrókról, a hangyákról és a pókokról, valamint a selyemhernyókról értekezik.²³ Ugyanabban a vonatkozásban használja példatárát, mint Berzsenyi, abban tudniillik, hogy van lelke az állatoknak, csak kevésbé kommunikatív fokon, mint az embereknek.

Zárásul még egy olyan helyet szeretnék kiemelni, ahol Horváth György egyértelműen leteszi a garast a lélek örökkévalósága mellett. Először a görög Phókülidészt idézi, utána pedig Alphonsus királyt. Az első természetesen pogány volt, másikuk pedig még az Istennel is szembeszállt. Mégis:

Meg-esmérték ezt eleitől fogva minden jól okoskodó Böltsek, azt mondja *Phocilides: Anima immortalis est, vivitque perpetuo, nec senescit unquam. A' Lélek mindenkoron él, vénségtől' s haláltól nem fél. Meg-vallotta ezt az igazságot még az ISTEN-nel mintegy szemben szálló Alphonsus Király-is, így szólván: Maximum argumentum immortalitatis est, quad corpora in hac vita decrescunt, animae vero quanto plures anni accedunt, tanto magis in sapientia crescunt.*

A' test avúl, romlik ha jut sok időre,
De a' Lélek böltsebb számos esztendőre.²⁴

A görög bölcstől származó idézetet egy XVII. század eleji kézikönyvből merítette,²⁵ a (valószínűleg V.) Alfonz aragóniai királynak tulajdonított gnómát pedig a hallatlanul ismert és népszerű jezsuita bibliakommentátortól, Cornelius a Lapidétól.²⁶ Ehhez a kardinális kérdéshez, a lélek halhatatlansá-

qui, nec a fuit praeciditur, nec ab erit expungitur. Tsak az ISTEN vagyon valósággal, a' ki sem kezdetében nem kisebbítettik, sem végében fogyatkozást nem szenved.” – Megállapítható, hogy ez Szent Bernát *De Deo Deique proprietatibus* című művéből való (ed. Dionysius PETAVIUS S. J., Tom. I, Párizs, 1865, 117. 1.).

22 BERZSENYI Dániel *Prózaí munkái*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2011 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái), 23–27, 516–524.

23 *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, 78–82.

24 *Uo.*, 257.

25 *Polyanthea Nova*, (...) ed. Josephus LANGIUS Caesarenodius, Frankfurt, Zetzner, 1607, 97.

26 CORNELIUS A LAPIDE, *Commentarii in Sacram Scripturam*, ed. recens. Tom. IV, Pars I, (Eccl.

gához összeválogatott példáinak forrása jól jellemzi szellemének erudícióját és toleranciáját...

Cantica Canticorum) Melitae, 1845, *Commentaria in Ecclesiasten*, Cap. III. p.136.: „Alphonsus Aragonum Rex maximum argumentum immortalitatis sibi videri dicebat, quod corpus in hac vita decrescere, ac per omnia membra suos quasi fines et terminos habere videret; animos vero ad annos accederent, tanto magis intelligentia, virtus et sapientia crescere”. (Itt a flamand jezsuita a Prédikátor Könyvének a latin fordításban „Similiter Spirant Omnia” kifejezésének magyarázatát adja, a 133. laptól kezdődően.)

BALOGH PIROSKA

Sic itur ad astra

Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára
Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből*

Pálóczi Horváth Ádám 1788-ban írt, 1791-ben kinyomtatott csillagászati tankölteménye, a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*¹ az irodalomtörténet egén inkább csak pislákol: többnyire az életmű gazdagságának bizonyítékaként, illetve a *dulce et utile* arany szabályának tankölteményekben megnyilvánuló egyik példaként kerül említésre. A tudománytörténet teleszkópjának köszönhetően kissé felragyogott ugyan a történeti horizonton, de mintegy hold-módra, azaz kölcsönzött fénnel. A kölcsönzött fény részint Hatvani István alakjából, részint pedig Newton sugárzásából származik. Az előbbit Pálóczi Horváth kedvelt tanáráként, egyszersmind a tanköltemény ihletőjeként tartja számon a hagyomány.² A newtoni sugárzás ezzel szemben nem a keletkezés-történet, hanem a költemény tartalmi-kontextuális vonatkozásai mentén árad a Pálóczi Horváth-versre mint a newtoniánus kozmológia jeles népszerűsítőjére.

Irodalmunkban az első olyan, nagyobb lélegzetű költői alkotás, amelyik határozottan a newtoni kozmológiai szemléletre épül, Pálóczi Horváth Ádám tankölteménye (...) A fiziko-teológiai munkák szerzőihez hasonlóan Horváth Ádám egyik legfőbb gondja továbbra is az, hogy a newtoninánus természeti világképet összeegyeztesse a Biblia szövegével. (...) Elmagyarázza a napfogyatkozás lényegét, a Föld kicsinységét a világegyetem roppant nagyságához képest; ha szükségesnek véli, lábjegyzetben közvetlenül hivatkozik Newtonra; a hajnal pirkadásáról szólva, röviden összefoglalja a színek newtoni elméletét. Elutasítja az antikvitásból származó naiv elképzeléseket, mint amilyen a Napnak székere való száguldása. A csillagképek elnevezéséhez fűződő mitológiai tudnivalókat viszont részletesen előadja (pl. 30–38), mivel ennek gyakorlati haszna is van, hisz elősegíti a szóban forgó csillagképek felismerését, s így az éjszaka utazók jobb tájékozódását szolgálja. A mű befejezése a fiziko-teológiai munkák hagyományait követi: az utolsó fejezet témája a Teremtő magasztalása, a záró

* A szerzőt a tanulmány megírásakor az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

1 [PÁLÓCZI] HORVÁTH ÁDÁM, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*, Pozsony, Wéber, 1791.

2 L. többek között FEHÉR Katalin, *Hatvani István és tanítványai*, Bp., OPKM, 2002; G. SZABÓ Botond, *Hatvani István európaisága*, *Confessio*, 11(1987)/1, 35–41.

sorok pedig az Isten nagyságát csodáló, s az ég látványában gyönyörködő ember alakját rajzolják meg.³

Vörös Imre idézett fejtegetése Ányos Páltól Verseghy Ferencig mutatja be azokat, akik poétai eszközökkel szegődtek a newtoniánus kozmológia terjesztőiül, megjegyezvén, hogy igen nagy igény volt e csillagászati alapú ismeretterjesztésre, mégpedig praktikus okokból. Fazekas *Csillagórája*⁴ is így válik érdekessé: segítségével a tiszta éjszakai égboltról megállapítható a pontos idő. Tagadhatatlan, hogy a csillagászat tudománytörténetének elbeszélésben a tanköltemények csupán e szempontból méltók az említésre – ugyanakkor elgondolkodtató, vajon megírásuk során tényleg csak az ismeretterjesztési hév munkált a XVIII. század végi poétákban? Ha igen, miért éppen a csillagászat váltotta ki bennük e *furor poeticus*-t? És valóban: olyan könnyen memorizálható, praktikus versezetek ezek, melyek akár egy kalendárium közönsége is könnyedén magáévá tesz, s kimenvén az éji ég alá, már szavalják s mondják is segítségükkel a helyes időt vagy útírányt? A *Bibliával* való példálózás pedig csupán egyfajta öncenzúra és némi vallásos túlbuzgalom vegyületeként kerül e csillagászati tárgyú szövegekbe?

Hogy e kérdésekre valamiféle válasz szülessék, érdemes visszatekinteni egy, többek között a Pálóczi Horváth-szöveg pretextusaként is számon tartott kozmológiai-kozmogóniai elméletre: William Whiston koncepciójára.⁵ Az angol szerző két nagysikerű kötetben fejtette ki teóriáját: *Astronomical principles of Religion, Natural and Revealed* (London, 1717), majd átdolgozva a *New Theory of the Earth* (London, 1737) című munkáiban. Ezeket részint eredetiben, részint Johann Jacob Scheuchzer több kiadást megért *Jobi Physica Sacra* című művének⁶ közvetítésével valószínűleg mind Pálóczi Horváth, mind a később említendő Szerdahely György Alajos ismerte. Whiston koncepciójából az újabb angolszász szakirodalom⁷ nem annyira azt vizsgálja, hogy korszerű szemlélet volt-e a newtoniánus kozmológiát a bibliai narratívával egyeztetni. Felvetődik egy olyan olvasat, mi-

3 Az idézet forrása, egyszersmind a magyarországi Newton-recepció feldolgozása: Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 34–40. (*A newtonianus kozmológiai felfogás diadala* című fejezet)

4 FAZEKAS Mihály, *Csillag óra, melyből a ki a jelesebb álló csillagokat esmeri, az esztendőnek minden tiszta éjjelén és annak minden részeiben, megtudhatja, hány óra és fertály légyen*, Debrecen, 1826.

5 Whistonról részletesen: James E. FORCE, *William Whiston: Honest Newtonian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985. Feltételezett hatásáról Pálóczira Horváthra: VÖRÖS, i. m.

6 Johannes Jacob SCHEUCHZER, *Jobi Physica Sacra, Oder Hiobs Natur-Wißenschaft, verglichen Mit der Heutigen...* Zürich, Bodmer, 1721.

7 Nicholas POPPER, *Abraham, Planter of Mathematics: Histories of Mathematics and Astrology in Early Modern Europe*, *Journal of the History of Ideas*, 67(2006)/1, 87–106.

szerint Francis Bacon *Advancement of Learning* (1605) című művében⁸ kifejtett tudománymetodológia, illetve az annak nyomán meginduló intézményi átszerveződés, oktatási reform késői folyamányáról van szó. Bacon javaslata a hatékony tudásátadás módozatairól a természettudományokat és a természetfilozófiát állította középpontba, melyek átadása során a már ismert narratívák – így a bibliai kozmogónia narratívája is – mintegy hordozóközegként, médiumként működnek. Így olvasva a Whiston-kötetek célja nem az, hogy Newton elméletét beszuszakolják a bibliai hermeneutika évezredes keretei közé, hanem hogy Newton alapján egyetemes kozmológiai elméletet alkossanak meg, melynek elbeszéléséhez, univerzálissá emeléséhez a bibliai narratíva történeti és metaforikus elemeit használják fel. És bár erre az adott kulturális közegben valóban elsősorban a bibliai narratíva és képrendszer a legalkalmasabb, természetesen ugyanilyen mediális szerepet kaphatnak a speciálisan csillagászati vonatkozású ókori kozmogóniák, mitológiai történetek is – jó példa erre Thomas Wright Whistonéval kortárs csillagászati alapú kozmológiája, a *Clavis coelestis*.⁹ Ennek következtében az asztrológia mitikus és tudományos diskurzusa ugyancsak mediális pozícióba kerül, azaz jól használható hordozóközegévé válik a kozmogóniai és kozmológiai koncepcióknak. Kitűnő példa erre a Whistont és Wrightot egyaránt olvasó Immanuel Kant prekritikai munkássága, mely, mintegy megtestesítve a baconi modellt, természettudományos problémák elbeszélésével is kísérletezik: a vulkánok, szelek és földrengések vizsgálata mellett kitüntetett szerepet szánva a csillagászatnak. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755) című kötetében¹⁰ Kant e vizsgálódásai alapján alkot meg egy spekulatív kozmológiát, mely négy kifejtett téma körül épül ki: a Tejútrendszer (és általában a Világegyetem) fejlődése és szerkezete, a Naprendszer kialakulása és struktúrája, egyes naprendszerbeli objektumok vizsgálata, valamint az esetleges Földön kívüli élet lehetősége. Kant anélkül, hogy szaktudományos, módszeres csillagászati vizsgálatokat végzett volna, pusztán a spekulatív rendszeralkotás révén, egy strukturálisan következetes kozmosz-kép csillagászati terminológiájával a kortársak számára is meglepő következtetésekre jutott. Lényegében előfeltételezte a Herschel által majd csak évtizedek múlva felfedezett Uránusz bolygó meglétét, megalkotta a ma Kant-Laplace-elméletként emlegetett koncepció spekulatív részét, melyet majd Laplace szaktudományos módsze-

8 Francis BACON, *The Two Bookes of Francis Bacon: Of the proficiencie and aduancement of Learning, divine and humane*, London, Henrie Tomes, 1605.

9 Thomas WRIGHT of Durham, *Clavis Coelestis: Being the explication of a diagram, entituled, a Synopsis of the Universe, or the Visible World epitomized*, London, 1742.

10 Immanuel KANT, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt*, Königsberg und Leipzig, 1755.

rekkel fog igazolni, továbbfejleszteni.¹¹ A Földön kívüli életre vonatkozó fejtegetései ugyan ma még inkább szó szoros értelmében *science fiction*-ként tarthatók számon, de a fentiek ismeretében itt sem árt óvatosan fogalmazni...

Csillagászat, mitikus asztrológia, bibliai hermeneutika és a spekulatív kozmogónia diskurzusának eme sajátos egybejártsága nem csupán hatott a magyarországi csillagászati irodalomra – különösen annak speciális változatára, a tankölteményre –, hanem módosult is annak közegében. Jól megragadható ez Szerdahely György Alajos 1788-ban, azaz a Pálóczi Horváth-szöveg keletkezésének évében megjelent, *Silva Parnassi Pannonii* című latin verseskötete révén.¹² E kötet irodalomtörténeti említései a közelmúltig még a Pálóczi Horváth-versnél is fénytelenebbek:¹³ a kötet többnyire Szerdahely esztétikaelméletének és poétikai gyakorlatának inkoherens voltát hivatott prezentálni. A felfénylés valószínűleg Szörényi László egyik megjegyzéséig vezethető vissza, miszerint a kötet kiemelkedő produktuma a két hosszabb csillagászati tanköltemény: a *Historia Uraniae Musae* és az *Elegia Epidictica, per quam demonstratur Uraniam Musan esse primogenitam Urani*.¹⁴ 2007-ben Tóth Sándor Attila újra kiadta e két költemény szövegét, részletes bevezető tanulmánnyal.¹⁵ A tanulmány ismertetette a két latin költemény tartalmi és stilisztikai elemeit, ókori latin mintáit;¹⁶ magyar kontextusban Janus Pannonius csillagászati vonatkozású költeményeit mutatván fel előzményként. Összegzésként a szerző megállapította, hogy a műfaji skálán epyllionként és heurisztikus elégiaként azonosított Szerdahely-versek a korabeli latin verstechnika tipikus példái, terjedelmes lábjegyzeteik pedig azzal magyarázhatóak, hogy e költeményekben Szerdahely

a közéletet kívánta tájékoztatni és a kérdésben befolyásolni, ezért funkciója (a poézis ellenében) az antik és reneszánsz hagyományú társas-közéleti szerepnél marad. A versírói helyzet külső dologhoz (eseményhez) kapcsolódik, hol a struktúra és a funkció kap szerepet. Itt találkozik egymással a tudós költő-filológus és a polihisztor, aki a szellem embereként a vers erejével kíván bemutatni.¹⁷

11 Kant természettudományos hipotéziseiről l. Andrew JANIAK, *Kant as Philosopher of Science, Perspectives on Science*, 12(2004)/3, 339–363.

12 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii*, Bécs, 1788.

13 VERSÉNYI György, *Szerdahely György*, ItK, 5(1895), 436–440; MARGÓCSY István, *Szerdahely György Alajos művészetelmélete*, ItK, 93(1989), 1–33.

14 SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 89(1985), 6–7: „A kötet legnagyobb arányú vállalkozása az a mitikus csillagászati tanköltemény, amely a Herschel által nem régen fölfedezett Uranus bolygó mítoszáat (»historia poetica«) szerkeszti meg.”

15 TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tankölteményei*, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 2007.

16 A mintaként megjelölt szerzők: Ovidius, Manilius, Vergilius, Apollonius, Aratus.

17 TÓTH, i. m., 66–67.

Ez az olvasat – eltekintve a neolatin poétikai vonatkozástól – lényegében meg-
egyezik Pálóczi Horváth Ádám csillagászati tankölteményének kanonizált ol-
vasatával. A Szerdahely-versek kapcsán azonban adódik két olyan momentum,
amely arra figyelmeztet: a fenti értelmezés nem alternatíva nélkül való. Egyfe-
lől a fent leírt „alkalmiság”, eseményhez kötöttség, illetve tudománynépszerű-
sítési célzat problémamentesen alkalmazható a *Historia Uraniae Musae* önálló
megjelenési formáira (Hell Miksa bécsi csillagászati ephemeridesében, illetve
önálló kisnyomtatványként is napvilágott látott, Hell versével kiegészítve),¹⁸

18 SZERDAHELY György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herscheliuss, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely, Viennae, 1787*; hozzákötve: *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias et Artes amoeniores Autore Georgio Szerdahely, Ilm Budae, 1778-hoz*. A füzet mellékleteként közölt *Lis astronomorum...* kezdetű költemény szerzője Hell Miksával azonosítható. Hell szerepére nézvést e kiadvány, és az *Ephemerides*beli közlés tekintetében jól jellemzi Kästnerhez írt levele:

„Tekintetes és hírneves Uram! A jelen ephemeridest, melyeket odaadok, könyörgöm, fogadd baráti lélekkel; hozzáadom az 1782-est, amelyekről emlékeztetél valamikor, hogy neked nincs meg. A *Historia Uraniae* példányát igen nyájas üdvözléssel a nevemben add vissza a tekintetes Liechtenberg úrnak. Hogy mit gondolsz az Urania névhez és a jelhez, amit az új bolygónak adtam, igen szeretném tudni; az Uranophilus név Hellt rejti, aki 40 éves kora óta az addig a Parnasszus legelrejtettebb barlangjában felakasztott lantját felragadva megénekelte Urania Múza Apoteózisát [Apotheosim Uraniae Musae], akinek korunk költői még a nevét is alig ismerik. A *Historia Uraniae*-ban, amit Szerdahely úrral állítottunk össze, minden gondolat az enyém, és lényegében minden jegyzetet is én írtam hozzá. – Az 1787-es *Ephemerides*be az Urania táblázatait kétszeresen szerkesztettem bele, de ezek, ahogy kezdetben lenni szokott [a bolygóhoz tartozó] pályaelemek pontatlansága miatt még nem eléggé egyeznek az éggel [az égen megfigyelt bolygóhelyzetekkel]. A Merkurnak erre az 1788-as évre vonatkozó táblázata, amit az én segítségével Triesnecker úr készített a Mayer-féle pályaelemek alapján, az összes többinél jobban egyeznek az égbolttal. De la Lande úr Merkúr-táblázatai nagyon is eltérnek az égtől. Az 1789-es *Ephemerides*-be, amely még sajtó alatt van, ugyanazon Triesnecker úr igen jó Mars-táblázatai lesznek betéve. Az elmúlt évről. Berlinbe Bernoulli úrnak küldtem néhány példányt a *Historia Uraniae*-ből, és visszaírt, hogy azokat az Akadémia hálás szívvel fogadta. De a hírneves Bode úr mit fog csinálni az ő *Ephemeridáiban* az ő Uránuszával? vagy tán elsőszülött leányát atyja fogja megölni? alig hiszem; ugyanis az Uranus szó a teutonoknak, akik a szó jelentését nem ismerik, módfelett tetszik és használatban is van: de hát mindegy, milyen néven nevezzük az új bolygót, csak mozgását és többi pályaelemeit ismerjük meg, de ezt már utódainkra kell hagynunk. Gratulálok, hogy ti birtokoljátok a 10 láb hosszú Herschel-féle távcsövet, de annak örülnék legjobban, ha valamelyik fiatal göttingeni észlelő megismételné és megerősítené Herschel megfigyeléseit. A török háború kitörése előtt magam is reménykedtem benne, hogy lesz egy ugyanilyen, legalább 7 lábas távcsövem, de ez a remény körülbelül szertefoszlott, különben is 68 éves előrehaladott korom sem ígérné egy ilyen távcső hosszas használatát, még ha Isten kegyelméből jó maradna is a szemem. Ég veled, és szeress tovább is. Neved legnagyobb tisztelője, Hell Miksa. Adtam Bécsben, 1788. jan. 26-án.” Közli CSABA György Gábor, *A csillagász Hell Miksa írásából (IV.)* http://csillagaszattortenet.csillagaszat.hu/magyar_18-19_sz._csillagaszata/a_csillagasz_hell_miksa_irasabol_iv_.html, a letöltés dátuma: 2011. február 22.

amelyek explicite utalnak arra, hogy a Herschel által frissen felfedezett bolygó elnevezése körüli vita egyik szolámát képviselik. Feltehető azonban a kérdés, hogy az *Elegia Epidictica*¹⁹ – melynek fő tartalmi tételei szerint Urania múzsa Uranus, azaz az égbolt elsőszülött gyermeke, illetve az első csillagász a bibliai Ádám volt – vajon milyen tudományos eredményt közvetít, illetve milyen tudománytörténeti aktualitáshoz kapcsolható. Másfelől pedig az utóbbi költemény nem önállóan látott napvilágot, hanem Szerdahely *Silva*-kötetének részeként jelent meg először, a *Historia Uraniae Musae* újraközölt szövegével egyetemben. Ráadásul e két verzeset nem csupán két természetes, magában álló szálfá a Szerdahely-kötet erdejében, hanem egy, a teljes kötetet átszövő asztrológiai metaforahálózat fókuszpontja is.

Hogyan is fest ez a Szerdahely-kötet erdeje felett feszülő csillagos égbolt? Az első fénycsóva a kötet ajánlásának, egyszersmind előszavának is tekinthető paratextus²⁰ irányából érkezik. Eszerint Szerdahely a *Silva*-kötetet az asztronómus Hell Miksának ajánlja. Mielőtt bármiféle exjezsuita összeesküvésre gondolna az olvasó (Szerdahely és Hell hajdani rendtársak lévén), érdemes alaposabban beletekinteni az ajánló gesztus indoklásába. A bevezető a szokványos szerénykedés toposza mentén épül ki, miszerint Hell, azáltal, hogy a *Historia Uraniae Musae* szövegét folyóiratában közölte, felbátorította a szerzőt egyéb, már meglévő és újabb költeményének közzétételére. Majd általánosabb, téziszszerű megállapítások következnek *astronomia* és *poesis*, azaz csillagászat és költészet kapcsolatáról:

Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában te képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket Te nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik Benned ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és keze. Fogadd el tőlem, ami a Tiéd! Ebben az *Erdőben* felleled mindazt, ami Neked a Te egetet eszedbe juttatja.²¹

19 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 201–219.

20 Uo., I.

21 Uo., I. Balogh Piroska fordítása.

Az előszó egy mitopoetikus világkép alappontjait építi ki.²² Az egyik alappont az emberi világ kozmológiájának kitüntetett helye, az „Ég”, melyben örök világok (*orbes*) lakoznak. Ez az emberfeletti/emberen túli horizont kettős vonatkozásban kap értelmet: a csillagászat (Hell) vonatkozásában a kutatott bolygók, égitestek kozmosza, azaz a fizikai univerzum – a poézis (a szerző) vonatkozásában a fikció által teremtett világok univerzuma, melyek egyébiránt Szerdahely esztétikájában is megjelennek²³ –, az ember vonatkozásában pedig a halhatatlanság birodalma. A költői mű tehát nem más, mint maga az Ég: éppúgy olvasható, kutatható; ezért is ismerhet benne a saját, asztrológiai Egére a megszólított csillagász. A másik alappont a kozmosz emberi tere, antropológiai horizontja: nevezetesen az ember kapcsolata az Éggel – akár csillagászati, akár poétikus megtestesülésében –, ami a Költői Lélek (*Spiritus Poeticus*) jelenléte révén lehetséges. A Szerdahely-esztétika másik kulcsfogalma²⁴ bukkan fel tehát itt, antropológia és kozmológia kapcsolódási pontján – egyszersmind egyetemessé tágítva, hiszen érdemes felidézni: a *poeticus* melléknév, szigorúan véve a szó görög eredetét, nem csupán ’költői’, hanem ’teremtő’ jelentésben is fordítható. Mindez már önmagában új kontextust nyit a két nagy csillagászati költemény számára, ami még érdekesebbé válik, ha az értelmezés során figyelembe vesszük, hogy az itt alakulni látszó mitopoetikus világ a kötet számos más költeményében is megjelenik. Poétikai hordozóközege háromosztatú: antik mitológiai, keresztény vallási és csillagászati szimbolika közvetíti az olvasó felé e világképet. E versekben egyfelől tovább nyílik az Ég kozmológiai jelentéshorizontja: a *Prooempticon Virgini Deiparae ad Coelos abeunti*²⁵ Mária mennybevitelének történetén, illetve a *Jelenések könyvének* szimbolikáján keresztül a vallás perspektívája, a *Nova Stella primum in Coelo Austriaco visa anno MDCLXXIII*²⁶ Mária Terézia antik mintákra hajazó csillaggá válásán keresztül a történelem perspektívája is az Ég jelentéskörébe kerül. Úgy, hogy közben

22 Érdemes megemlíteni, hogy e mitopoetikus világkép sokat köszönhet az asztrológia sokágú hagyományának, mely a XVIII. század végén, párhuzamosan a vele már a reneszánsz időszakában kapcsolatba hozott fiziognómia újbóli virágzásával, élő és sokrétű kulturális hagyománynak tekinthető. Ezen sokrétűséget, mely kozmosz, földi mikrokozmosz és antropológiai horizont között keres és talál átjárásokat, bár korábbi idősakra vonatkozóan, jól bemutatja Békés Enikő disszertációjának vonatkozó fejezete (Békés Enikő, *Asztrológiai, orvosi asztrológiai tanok a De doctrina promiscua-ban* = Uő, *Galeotto Marzio De doctrina promiscua című művének esztétörténeti és filológiai elemzése*, kézirat, PhD disszertáció, 2011).

23 *A veritas aesthetica imaginaria* címszó alatt, I. SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias, et Artes Amaeniores...*, Buda, 1778, 270–287.

24 Legrészletesebb kifejtését I. Uő, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata...*, Buda, 1783 című kötet 3. könyve: *Liber tertius de dotibus, et characteribus poetae*.

25 Uő, *Silva...*, i. m., 3–6.

26 *Uo.*, 10.

mindkettő megerősít egy, már említett értelmezési lehetőséget, miszerint az Ég a halhatatlanság birodalma. Ennél is érdekesebb az antropológiai horizont, azaz az Ég emberi perspektívája. A fenti két vers jelzi, hogy az Ég emberfeletti horizontjára az ember csak kivételes esetekben emelkedhet fel, ami egyszer-smind a halhatatlanná válás folyamataként is megragadható (szinkronban azaz, ahogy az égi felemelkedés leírása által születő költeményben, azaz a költemény egében válik halhatatlanná az illető). Az Ég örökkévaló kozmogóniai horizontját két erő uralja: a Nap (Sol, Phoebus) és az Éj (Nox). Asszociációs körük, nem meglepően, élet és halál közegében mozog, sajátos módon azonban nem éles váltásokban (pl. éjt elűző nap) tűnnek elő a versek szövegében, hanem szimultán vannak jelen. Az *Ad Solem*²⁷ fohászkodója a szemeire boruló éj mögött vágyik meglátni a felkelő napot, a *De Nocte*²⁸ fohászkodója pedig az Éj – *Csongor és Tünde* közegébe is beillő – kozmikus istennőjét ábrázolja úgy, mint aki a nap fényét köpenyével eltakarja. A *Visio Nocturna*²⁹ az éjben fénylő szekerén száguldó Pallas képével indít, a látomás elbeszélője arra kéri Phoebust és az antikvitás Egének isteneit, hogy Pallas válhasson csillaggá, s tőle származna a génusz és a szellem. A felfénylő csillag azonban újra az éj homályába vész: „somnus erat” – álmom volt csupán. Szintén mitopoetikus asztrológiai vonatkozásra, az egymás váltó csillagok képére épít a *De Castore et Polluce*³⁰ epigramma, mely egyszer-smind cáfolata a szakirodalmi állításnak,³¹ miszerint Szerdahely poétikai gyakorlatától idegen lenne a csillagász-epigramma, célja csupán az ismeretterjesztés. A Lactantiusra utaló jegyzettel ellátott csattanó szerint nincs szerencsétlenebb sem az istenek, sem az emberek között, azaz sem az örökkévaló, sem az emberi horizonton annál, aki nem egyszer, hanem újra s újra hal, újra s újra él. Látnivaló: az antropológia horizontján a mulandóság – az Ég, a kozmogónia horizontján az örökkévalóság uralja az időt (Castor és Pollux szerencsétlensége, hogy egyikhez sem tartoznak). A kettő között átlátást, és kivételes esetben átjárást a poézis és a csillagászat teremt. Nem véletlen, hogy a Sajnovics-hoz mint „híres csillagászhoz” címzett két költemény közül az elsőben – újfent epigramma! – a költő kérdése az asztronómushoz, hogy a poézis által megalkotott, fikcionált „égnek hosszú palotái” vajon valóban hosszúak-e? Azaz: a poézis fiktív világa valóban konvertálható-e a csillagászat fizikai távlataivá?

27 Uo., 38–39.

28 Uo., 40.

29 Uo., 20–21.

30 Uo., 81.

31 TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia: Szerdahely György csillagászati tankölteményei*, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 2007.

Ebben a kontextusban a *Historia Uraniae Musae*³² aktuáltudományi intenciója (azaz hogy a Herschel által felfedezett új bolygó neve Urania legyen, ne Uranus) háttérbe szorul.³³ A mitopoetikus elbeszélés szerint Phoebus kérésére Uranus beleegyezik, hogy lánya, Urania, a csillagászat múzsája az égboltra kerüljön. Saturnus azonban fellázad a nő uralom ellen, így Uraniának menekülnie és rejtőznie kell – most jött el az alkalom, hogy Herschel felfedezése révén visszanyerje az őt megillető helyet. A kötet kulcsszavainak horizontján ez az elbeszélés két szempontból is gyűjtőpontnak tekinthető. Egyfelől a mennybevitel leírásának kettősségéhez hasonlóan egyszerre jön létre poézis (és mítosz) fikciós univerzumában az Uránia múzsa történetét felépítő, ezáltal a mitológiai alakot újrakonstruáló történet, ugyanakkor a történet megírásával mint beszédaktussal a tényleges fizikai univerzumban is megkonstruálódik egy új bolygó „egyénisége”, neve. Másfelől nemcsak a történet tere egyesíti a csillagászati és poétikai diskurzust, hanem a létrehozott mitológiai/asztrológiai szimbólum is: „*Musa colat Terras, Sidera Diva regat*” – ’Múzsaként az Földet teszi művelté, Istennőként pedig uralkodik a Csillagokon’³⁴ – Urania a poézis kozmoszában helyet biztosít a csillagászat szimbolikájának, éppígy a csillagászok univerzumában Múzsaként helyet biztosít a Poézisnek. Figyelemreméltó az is, hogy Urania Égbe emelése csak azáltal válik lehetségessé, hogy a legfőbb hatalmat Phoebus ragadja magához Jupitertől. Attól a Jupitertől, akinek hatalmát az univerzumot megrengető villám képével jelöli a szöveg, ám ezen alapvetően fizikai jegyekkel leírható hatalom már egy korábbi epigrammában megkérdőjelezte: a *Satyra in Iovem dum Coelum tonuit iacta*³⁵ szerint hiába rázza meg a mindenséget Jupiter mennyköve, ha őt a gyermek Amor tartja gyeplőn. Hosszú sorok ecsetelik eme mitikus puccsot, mely egyszersmind olyan kozmológiai rendviziója, ahol a legfőbb hatalmat a fénymetaforákkal jelölt, Phoebusszal és a Nappal azonosított („*Unde Iovi Fulgor, nisi Phoebus Lumina spargat?*” – ’Honnan veszi Iuppiter villámja fényét, ha nem a Phoebus által sugárzott ragyogásból?’)³⁶ Spiritus Poeticus (Teremtő/Költői Erő) jelenti:

32 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 147–174.

33 Érdemes azzal is számolni, hogy a csillagászati metaforikával játszó kozmologikus neolatin költészetnek van egy olyan katolikus vonulata, mely nemcsak hogy akár Pascalig visszavezethető, de Szerdahely koránál jóval tovább él, még a XIX. század második felében is vannak követői, például a viktoriánus Patmore. Részletesen I. Ernest FONTANA, *Patmore, Pascal and Astronomy*, *Victorian Poetry*, 41(2003)/2, 277–286. Az asztrális metaforika tágabb kontextusáról jó összefoglalást ad tágabb kontextusban az alábbi kötet utószóként közölt, terjedelmes német nyelvű rezüméje: Marek HERMANN, *Metaforyka astralna w poezji rzymskiej*, Kraków, Polska Akademia, 2007.

34 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 168.

35 *Uo.*, 15–16.

36 *Uo.*, 157.

Ille Anima est Mundi: *Archaeum* mihi dicere Fas est,
Vivere qui Terrae, Sideribusque dedit.
Ille potest mortale genus super Astra locare:
Ille Hominum vitam perpetuare potest.

'Ő a Világmindenség Lelke: ha szabad megneveznem, a legrégebbi Létező,
Aki a Földnek és a Csillagoknak életet adott.
Képes arra, hogy a a halandó emberi fajt a Csillagok fölé emelje:
Az embereket örökéletűvé teheti.³⁷

Míg tehát a *Historia Uraniae Musae* egy sajátos kozmológiát vázol fel mitopoetikus elbeszélés keretében, mely kozmológia középpontjában a Phoebus/Sol által megszemélyesített Spiritus Poeticus áll, az *Elegia Epidictica*³⁸ azt mutatja be, hogy ez kozmológia antropológiai alapozottságú, azaz emberbe kódolt világrend. Olvasatomban tehát a költemény nem annak görcsösen erőltetett kifejtése, hogy a Biblia tekintélye egyszersmind az asztronómia irányába is megerősíthető legyen. Inkább egy, Whiston kapcsán már említett eljárás sejtethető a háttérben: a bibliai alaptörténet mint hordozóközeg működik a közvetíteni kívánt kozmológia érdekében. A bibliai Ádám, Northrop Frye-jal szólnak,³⁹ kulturális archetípusként kap szerepet a költeményben: azaz annak kifejtése, hogy Ádám, az első és prototipikus ember egyszersmind az első csillagász is, nem más, mint ama egyszerű kijelentés poetizálása, miszerint az emberben antropológiailag kódolt törekvés az őt körülvevő kozmosz megfigyelése, az azon való felül- és túlemelkedés, vagyis a halhatatlanság utáni vágy. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a Mária mennybemenetele köré szőtt költemény egyik jegyzete szerint:

Mihi enim venit in mentem iterum cogitare de concordia Poeseos et Astronomiae; quae certa tanta est, ut Lectorem illum intelligere non posse credam Poetas veteres, qui Poeseos, et Astronomiae Cognitionem non magnam habet. *Primi* Astronomi videntur mihi fuisse *primi* Poetae; primi illi pervenerunt ad coelos, fecerunt Constellationes, observarunt Sidera, et imposuerunt nomina, quibus dein Poetae ceteri, Astronomiae gnari usi sunt.

37 *Uo.*, 156.

38 *Uo.*, 201–218.

39 Az archetípus itt használt fogalmához l. Northrop FRYE, *The Great Code: the Bible and Literature*, London, Routledge-Paul, 1982; UŐ, *The Archetypes of Literature = Myth and Literature: Contemporary Theory and Practice*, ed. by John B. VICKERY, Nebraska, University of Nebraska Press, 1966, 87–98.

'Nekem ugyanis elmémbe tolult, hogy újra a Költészet és a Csillagászat egységeről töprengjek; mely egység bizonyosan oly nagy, hogy azt hiszem, nem is értheti az antik Költőket az olyan Olvasó, aki nem rendelkezik mind a Költészet, mind a Csillagászat beható ismeretével.⁴⁰ Úgy tűnik nekem, az első Csillagászok voltak egyszersmind az első Költők; elsőként ők jutottak el az Égig, teremteték meg a konstellációkat, figyelték meg a csillagokat, és nevezték el őket, mely elnevezéseket aztán a többi Költő és tudós Csillagász is használ.³⁴¹

A költészet és a csillagászat tehát egy kétoldalú kódrendszer, mégpedig a kozmosz megismerésének és ezen ismeret közvetítésének kizárólagos kódrendszere. Ennek leképezése lehet a költemény szövegének duplicitása: a verses elbeszéléshez körülbelül egyenlő terjedelemben kapcsolódnak a lábjegyzetek prózai értekezései tudományos, csillagászati témájú hivatkozásokkal. Két lajtorja vezet fel csupán a csillagokig, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztronómia. A lajtorják megmászására való törekvés az emberbe eredendően kódoltatott – erre hajtja ugyanis a veleszületett *Spiritus Poeticus*, az emberben lakozó *Költői/Teremtő Lélek*. Értelmezhető ez a keresztény, teológiai istenkép megújításaként – de a Poézis, azaz költészet és kreativitás istenné emeléseként is.⁴²

Úgy vélem, mindezek fényében Pálóczi Horváth Ádám csillagászati tankölteménye sem csupán a newtoniánus tudományos rendszer diadalútjának egyik állomásaként értelmezhető. Hogy Szerdahely asztronómiai vonatkozású kötetkompozíciója hathatott rá, csupán feltételezhetjük. Kazinczynak írja 1788-ban,⁴³ hogy alaposan tanulmányozta Szerdahely elméletét az elbeszélő költészetéről, és a *Hunniás* újrairása kapcsán kérdésekkel telt levelet intézett az esztétához. A válaszlevél meg is érkezett, mindemellett egy másik levelezőpartner jóvoltából Szerdahely két „deák könyvetskéivel” is gazdagodott Pálóczi Horváth könyvtára – a dátum alapján valószínűsíthető, hogy az egyik a frissen megjelent *Silva* lehetett.⁴⁴ Akár van azonban filológiaiag megragadható kapcsolat, akár nincs, a

40 Szerdahely eme sejtését az újabb klasszika-filológiai szakirodalom is alátámasztani látszik, vö. Matthew Fox, *Stars in the Fasti: Ideler (1825) and Ovid's Astronomy Revisited*, *American Journal of Philology*, 125(2004)/1, 91–133.

41 SZERDAHELY, *Silva...*, i. m., 3.

42 Kozmológia és poézis egymásba játszásának komoly hagyományai voltak már ekkor is. Egyes neoplatonista elképzelések ugyancsak a Teremtés, teremtető erő mentén találták meg az ilyesfajta rendszerek fókuszpontját – vö. Sarah POWRIE, *Transposing World Harmony: Donne's Creation Poetics in the Context of Medieval Tradition*, *Studies in Philology*, 107(2010)/2, 212–235.

43 *KazLev* I, 221–223, 233, 275, 292.

44 „...addig késett ez a' Levelem, hogy tegnap előtt meg-érkezett Szabó Úrnak is Levele (még pedig örömöm kétszeresítésére Szerdahelyi Úrnak két Deák könyvetskéivel együtt, melyeket Pestről ajándékba küldött, mellyeknek egyike alkalmatosságát ad, hogy Szabó

Silva bűvkörében olvasva a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* szövege átértelmeződik. E kontextusban olyan szerepversről van szó, ahol a poéta a „tsillagvizsgáló” szerepét applikálja magára, s miközben – szintén a Biblia médiumán keresztül – felvázoltatnak a kozmosz különféle szegletei s elemei, miközben az azokat bemutató „tsillagvizsgáló” is mind följebb, följebb emeltetik, eljutván a kozmikus rend, s egyszersmind a saját költői elbeszélését irányító Teremtő Erő képéig, melynek laudációjával zárul a költemény. Talán nem véletlen, hogy egy kortárs interpretáció, Csokonai *Horváth Ádámhoz* című költeményének⁴⁵ vonatkozó olvasata is ezirányba mutat, kiemelve a felemeltetés toposzát, illetve Isten Teremtőként, Kreátorként való ábrázolását:

ő vagy Bernoullival méri a roppant eget,
Vagy a Newton csövén nézi a végetlen üreget;
Felrepülven nagy elméi a nap tányérja felett,
A sok ezer világoknak felfedezgetője lett.
Bújkál a tágas mindenben egy világról másikra,
A föld neki csak egy porszem, a nap tüze egy szikra.
Onnan feljúl letekintvén, e világot megveti,
A port s az abban kevélyen mászó férget neveti.
Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót,
Aki csak egy *légyen* szóra Ily dicsőt formálhatott.

Úrhoz küldendő válaszzommal meg-hosszabbitsam) a kinek irandó válassom együtt fog már most indulni ezzel a' Levelemmel.” A levél dátuma: 1788. október 14. *Uo.*, 223.

45 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Horváth Ádámhoz* = *Uő, Költemények 2: 1791–1793*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1988, 27–30. Csokonai és Pálóczi Horváth Ádám kapcsolatáról részletesen: DEBRECZENI Attila, *Horváth Ádám kiadatlan verstani tárgyú levele*, *ItK*, 101(1997), 166–176.

HERMANN ZOLTÁN

„Itt állani, lépni veszedelmes...”

Kazinczy jegyzései Horváth Ádám *A lélek halhatatlansága felől való gondolatairól*

Aligha tévedünk nagyot, ha a lélek halhatatlanságának kérdését és a kérdéskör történetét – különösen, ami a XVIII. század végének e tárgykörben zajló disputáit illeti – a korszak konkrét teológiai-antropológiai kérdésfelvetésein jócskán túlmutatónak tartjuk. A lélek halhatatlanságáról szóló vita csak részben volt a teológia tudományos fogalmi rendszerén belüli vita, a kérdés XVIII. századi (szinte átláthatatlan) irodalmában kifejtett álláspontok gyakran valami egészen másra kerestek választ. Ha a platóni kérdésfelvetésnek, az úgynevezett metafizikai érvek problémájának felvilágosodás kori reneszánszára gondolunk, a lélek halhatatlanságának kérdésére úgy tekinthetünk, mint a teológia és a filozófia tudományának elkülönülését követő tudománytörténeti konfliktusra. Ha az érvcsoportok között a lélek anyagiságának vagy isteni eredetének vitája bukkan fel, a teológia uralta természetszemlélet és az új, természettudományos felfogás polémiája tűnhet – beleértve a modern pszichológia megszületésének tudományelméleti alapvetéseit – a voltaképpeni témának. De a lélek halhatatlanságának problémája a XVIII. században végső soron etikai és politikai ideológiai probléma is, amennyiben a keresztény/keresztyén hittételek igazolhatóságára, azaz tulajdonképpen Isten létére vagy nem létére való rákérdezést látjuk mögötte. A XIX–XX. századi tudománytörténet távlatából olyan súlyos kérdésekkel állunk szemben, amelyekről könnyű belátni, hogy ez a kérdés a XVIII. század végének tudományos és költői diskurzusában, s főleg a magyar nyelven született művekben már csak cenzurális és öncenzurális okokból sem jelenhetett meg a maga nyíltságában.

Nem volna szabad ugyan figyelmen kívül hagynunk a XVIII. század végi, XIX. századi eleji, magyarországi teológiai-filozófiai-irodalmi diskurzus recens, idegen nyelvű művekre való hivatkozásait – előrebozsájtom, hogy a jelen tanulmányban ezt magam is komoly módszertani hibának látom –, de így is szembetűnő, hogy a lélek halhatatlanságának kérdésére vonatkozó, egykorú magyar nyelvű anyag milyen sokrétű és milyen terjedelmes. A teljesség igénye nélkül olyan teológiai, filozófiai műveket és tankönyveket kell átolvasnia a kérdéskört kutató filológusnak, mint a katolikus Sartori Bernard 1772-ben, Egerben megjelent filozófiakönyvét és ennek későbbi, protestáns párját, a pápai Tóth Ferenc által 1804-ben megjelentetett teológia-tankönyvet, Ányos *Háromnapi lelki magánosságra kiosztott elmélkedéseinek* negyedik darabját, Pálóczi

Horváth Ádám 1792-ben megjelent *Psychológiáját* és az ugyanerre a felhívásra beérkezett, kéziratban maradt győztes pályamunkát, Bárány Péter művét, Csernátoni Sámuel 1795-ös Flögel-, illetve Pajor Gáspár 1793-as Mendelssohn-fordítását és másokat.¹ Révai Miklóstól Bessenyein és Pálóczi Horváth Ádámon át Csokonai *Halotti versei*ig a filozófiai és a tanköltészeti műfajokban is születtek a kérdésfeltevést illető eminens szövegek.

Ezekhez az átfogó kidolgozásokhoz képest periférikus jelentőségűnek tűnik Kazinczy alig egyoldalnyi megjegyzése, amely az *Orpheus* első kötetében olvasható, s Horváth Ádám 1788-ban Pápán, *A lélek halhatatlansága felől való gondolatok* címmel megjelent filozófiai költeményével száll vitába. Periférikusnak tűnik, ám az egykorú irodalmi beszédmódok tekintetében bizonyosan nem az.

Az irodalomtörténet, a filozófia- és pszichológiatörténet régóta kijelölte Pálóczi Horváth költeményének helyét a lélek halhatatlanságának, Isten létének kérdése körül felhozott korabeli érvcsoportok és érvelésmódok között. Bíró Ferenc 1973-as cikkében² – elfogadva Szauder József korábbi érvelését – Horváth álláspontját Bessenyeie mellé állítja. Bíró később, a felvilágosodás koráról szóló kézikönyvében is megismétli korábbi kijelentéseit az Edward Youngot fordító Horváth Ádámmal kapcsolatban. (Ne feledjük, hogy Horváth költeményének *Ének az Örökké-valóhoz* című befejező része Young *huszonharmadik éjszakájának* verses átköltése!)³ Bíró Ferenc írja:

- 1 SARTORI Bernánd, *Magyar nyelven filozofia. Az az: A böltsesség szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések. Mellyeket sok hiteles böltsesség szeretése tudományát tanítóknak írásból s könyveiből, egybe szedgetett, és tanított: mostanába pedig a magyar nemzetnek kedvéért ki-botsátott*, Nyomtatott a püspöki iskola betűivel, Eger, 1772; TÓTH Ferencz, *Keresztýén hittudomány, avvagy dogmátika theologia*, Streibig József betűivel, Győrben, 1804; ÁNYOS Pál, „Édes Fiaim... Figyelmezzetek!” Ányos Pál egyházi beszédei, s. a. r. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet, Veszprém, Vár Ucca, 2009; BÁRÁNY Péter, *Jelenséges lélek-mény*, Bp., Akadémiai, 1990 (első kiadás!); HORVÁTH Ádám, *Psychologia azaz. a lélekről való tudomány. Iratott 1789. esztendőben*, Trattner Mátyás betűivel, Pesten, 1792.; FLÖGEL Károly Fridrik, *Az emberi értelemnek természeti históriája, vagy olyan filozofiai visgálás, a mely az emberi elmék tulajdonságainak külömbiségeket, s azoknak a tapasztalásokon fundált okait elő adja. Németből fordította s szükséges jegyzésekkel és magyarázatokkal, a filozofiai elmélkedésekben s egyéb tudományokban gyakorlatlanabb magyar olvasók kedvéért világosította Tsernátoni W. Sámuel*, Nyomattatott a Református Kollégium betűivel, Kolosváratt, 1795; MENDELSSOHN Móses, *Fédon, vagy a lélek halhatatlanságáról: Három beszélgetésekbe irta német nyelven M. M. Magyarra fordítottat egy hazafi által*, Patzkó Ferentz betűivel, Pesten, 1793. Pajor fordításának cenzúráztatásáról: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 334–343. A kiadás megcsonkítása ügyében Kazinczy és Bessenyeie is szót emelt a Bihardiószegen, 1793 szeptemberében tartott megyegyűlésen. Nagyon érdekes vetülete a kérdésnek, hogy a győri Streibig nyomda milyen komoly szerepet játszott a disputa szövegeinek terjesztésében.
- 2 BÍRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, Itk, 78(1973), 680–686.
- 3 Yung’ Éjtzakái és egyéb munkái mellyek magyar nyelvre fordittattak Péczeli Jó’séf által, Sreibig Jó’séf betűivel, Győrben, 1787, 140–150. [II. kötet]; Péczeli Yung-fordításának egy

1788-ban keletkezett költeményéhez (...) az eredeti [Young-Péczei-]műnek ugyanis pontosan azt a részletét választja ki, amelyben tiszta hangsúlyt kap a newtoni univerzum által implikált fenyegetés, tudniillik annak emlegetése, hogy ha az Isten nem tartaná és mozgatná a „roppant világot”, akkor „a valót az elébbeni semmiség felváltaná”.⁴

1973-as tanulmányában még ennél is élesebben fogalmaz. A Horváth Ádám költeményéből okuló Csokonai e kérdésben radikálisabbnak tetsző álláspontját „a materialista gondolat előretörésének hatásával” magyarázza, s hozzáteszi:

Pálczi Horváth Ádám éppen egy ilyen helyzetben ijedt meg – szó szerint – a saját árnyékától is, Csokonai viszont éppen ilyen pillanatban választja programosan a (költői gyakorlatát és elméleti érdeklődését egyformán mélyen befolyásoló) „vidám természetű poéta” attitűdjét.⁵

másik helyén, az *Ötödik éjtzaka* végén (ua., I. kötet, 174–177.) is olvasható egy szakasz a lélek halhatatlanságáról: „Meg-esmérem hogy a’ halál meg-alázza a’ bõltseket, az ország’gyõzõket ’s a’ Királyokat; de ezek a’ tzifra nevek híjjába-valók, ’s mivel a’ mi testünknek agyagához ragadtak, el-kell velek egygyütt veszniek; de a’ Lelket, a’ halhatatlan Lelket ezt az Istenségnek képét, nem az élet tartja-é alatsónyságban mind addig, míg a’ gyászos sírnak megnyílása bé-vezeti azt a’ világosságnak lakó helyeibe? Óh Halál! jobb vagy te az életnél. Jövel azért, mert nállam kedves vendég lészesz. Az öregség, a’ betegség, ezek a’ te rettenetes postáid minden nap azt kiáltják hogy nem meszsze vagy töllem; Érzem miképpen öldözzák-el renddel azokat a’ köteleket a’ mellyek engem’ ez élethez kötöztek. Nem sokára el-is végzik ez ő munkájokat. Már mozog a’ harang, hogy siralmas szavával hívja az én temetésemre egynehány barátimat, kik aggott vénségemben meg-nem útáltak. Talán a’ gyenge természet húllatni fog némelly könyveket az én sír-halmomra; de a bõltsebb okosság bóldognak mondja azt a’ ki megholt ’s hartza után gyõzedelmi borostyánnal meg-koronáztatott. Mitsoda örömmel néki eresztem akkor a’ szeleknek ezt a port a’ mellyet hordozok, ama nagy napig, a’ mellyenn vissza-szõllítván azt a rothadásnak méhéből, fel-öltözöm azt ditsósságban, ’s meg-látom magam’ a’ halhatatlanságnak ragyogó fényében. Akkor gyõzöm-meg minden nyavalyámat. Itt végeztetnek-el minden bánatim és keserűségeim. Óh Halál! te nállad nélkül ezek halhatatlanok lettek volna. Te nállad nélkül híjjába-valók lennének virtussaink ’s el-vesznének a’ mi navalyáink. Te fizeted-meg azokért az én béremet. Sirtam én mikor e’ világra születtettem; óh mikor fogom ki-lehelleni utólsó sóhajtasomat, hogy el-végezzem ez életet melly a’ következendõnek kezdete! A’ valóságos élet nem innen, hanem túl kezdõdik a’ sírhalmonn. A’ Halál meg-sért minket hogy meg-tarthasson, által üttetvén az ő keze által az ember, el-esik ’s fel-kél, az ő lántzai el-öldatnak, ’s szabadságba helyeztetvén, a’ néki ígért Mennyei lakó-helyt el-foglallya.”

4 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 312. A belső idézet: [Pálczi Horváth Ádám], *A’ Lélek halhatatlansága felõl való gondolatok a’ mint azokat édes Atyja’ halálakor szomorú szívvel rendbe szedhette Horváth Ádám*, Streibig Jósef betûivel, Pápán, 1788. „Ez roppant világ, a’ mellyet az ő karja ereje / Tart ’s mozgat, ditsó Királyi Székének részetskéje. / Ha ezzel egy pillantásig fel-hagyna ’s nem tartaná, / A’ valót az elébbeni semmiség fel-váltaná.” (28.)

5 BÍRÓ, *Pálczi Horváth...*, i. m., 685.

Lényegében ugyanígy helyezi el Horváth Ádámnak a költeményben és az 1789-ben írt *Psychológiában* kifejtett álláspontját Bogár Krisztina is 2002-es tanulmányában, amely a kanti ismeretelmélet nyomait keresi a korai magyar lélektani munkákban. Debreczeni Attila pedig – *Csokonai-monográfiájának* végén olvasható kimerítő *Halotti versek*-értelmezésben,⁶ valamint az *Orpheus* új kiadását kísérő tanulmányában⁷ (alighanem Bíró Ferencnek a Horváth Ádám visszarettenését hangsúlyozó kijelentésére reflektálva) – Horváthot Verseghyvel együtt a teológiai érveléshez „visszatalálók” sorába helyezi;⁸ a lélek halhatatlanságának kérdésén gyötrődő Csokonai 1801 utáni nézeteiről pedig azt állítja, hogy Csokonai kénytelen volt visszatérni 1793-as álláspontjához. Minden bizonnyal ahhoz a ponthoz, ahol Horváth Ádámunk „visszarettent”, és ahol Csokonai a korábban megválaszoltnak hitt kérdések helyett másokat igyekezett feltenni.

Bíró Ferencsel és Debreczeni Attilával egyet kell értenünk. Horváth Ádám „ijedezésének”, „visszatalálásának” motivációi nélkül nem is lenne világos, miről beszél Kazinczy az *Orpheusban* a Horváth Ádám-tankölteményre írott jegyzete végén, és nem lenne egyértelmű, miért beszél az irodalomtörténet a saját árnyékától megijedő Horváthról:

Gyengébb Lelkek! Ne kívánczozzatok-le a' benneteket szerető Anya [ezzel talán közös felekezetükre, a református egyházra céloz? H. Z.] karjairól a' síkra! Itt állani, lépni veszedelmes: amott nyugodalmasabban ülhettek!

Az *Orpheus* 1790-es füzetében megjelent Kazinczy-(meg)jegyzés csúfolódó, hősiiesen ateisztikus indulata a mű 1788-as pápai kiadását célozza. (A *Holmi* második darabjában való megjelenés nyilvánvalóan nem jöhet szóba.) Annál érdekesebb, hogy Horváth Ádám „visszarettenésének” maga által való pontos leírását kapjuk a költemény előszavában, amelyet Szathmári P. Istvánhoz és Halász Józsefhez, a pápai, helvét konfesszión lévő eklézsiák szuperintendenseihez címzett:

Oh, de hát a' Böltselkedés nem-de-nem annyira meg bolondította e' a' szeme nyílt világot; hogy már nem tsak a' fél-tudósok Naturalismusra vágynak; hanem a' Tudatlanok is mindjárt böltseknek tartják magokat; ha nem úgy hisznek, mint a Keresztyén. – És már éppen e' miatt-is: nem kéntelen e' vele egy jó Keresztyén; hogy igyekezzen a' mint ereje engedi a' szédelgő fejekből ki-verní a' kételkedést; mikor már ma hólnap a' Prédikáló székből-is kéntelen leszsz a' Pap erősségekkel mutogatni, hogy van Isten, van fel-támadás, van Menny-or-

6 DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Csokonai, 1993, 197–231.

7 *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 374–379.

8 DEBRECZENI, i. m., 200.

szág. De még is úgy tettik mintha el-vádoltam volna magamat előttetek, Nagy Tiszteletű Tudósok! – De most mindjárt jobban el-vádolom. – Mikor Tőled, kedves Tanítóm! az eredeti bűnnek a' lélekre-is által-származhatásáról bőlts beszédekot hallottam; de véges elmének, 's romlott értelemnek tulajdonságához-képest, a' sok szép erősítő okok, 's tsalfa ellenvetések után Te-is kéntelen voltál így kiáltani fel: O Báthós! Én a' meg-foghatatlant, bóldogtalanúl, lehetetlennek gondolván lenni; válagattam a' sok Systemában, és még-is mindég tudatlan maradtam: utoljára, de már későn, hogy hitetlen-se legyek, mégis azonban meg-foghattam a' mit hiszek; a Materialistákkal azt kezdettem hinni: hogy test az a' gondolkodó valóság 's mivel már ezen értelmemet, hajdani kegyes Tanítómnak ki-nem jelenthettem; olyan ortzátlanságra vetemedtem, hogy előtted kezdettem, én Jó-akaró Nagy Tiszteletű Nagy Uram! erősíteni, és magyarázgatni; hogy a Keresztyén vallással jobban meg-egyezne azt hinni, hogy a' Lélek test természetű, mint azt hogy részetlen [értsd: *szubsztanciális*]. 'S azomban magamat tökéletesen el-hitettem a' felől, hogy én jó Keresztyén vagyok: az erről szüntelen való gondolkodás utoljára arra vitt; hogy édes Atyámat kényszeriteném arra, hogy a' Szent Írásból (mellyet én-is mindenkor szentül hittem Isten beszédének lenni) muttassa-meg ki-fogás nélkül való expressioval, ki-mondással, azt, hogy a' Lélek Ens Simplex, részetlen valóság. – De a' ki vólt az én lételemnek nemző oka, a' Természetből úgy meg-győzött engemet; hogy lehetelen vólt tovább kételkednem. És ez okozta azt hogy az én jó Atyám' halálakor írjam-le igaz gondolataimat és tsekély írásomat egyenesen Ti nektek ajánljam.⁹

Túl azon, olvashattuk, hogy Horváth Ádám „visszafordulása” nyilván nem csak absztrakt, filozófiai meggyőződésből származhat, hanem – atyja, Horváth György jó emlékezetére apellálva – egyfajta kiengesztelése is a pápai református tiszteleteseknek: Horváth éppen ezért apja érdemének tünteti fel, hogy hajdani „orcátlanságának” hátat fordított. Az önkritikaként is olvasható előszóban nagyon pontosan rögzíti korábbi véleményét, amelyet a költemény megírásával meg akart haladni. Figyeljünk oda, hogy a mentegetőzésében tagadólag ugyan, de kifejti, hogy korábban nem tartotta elégségesnek a biblikus érvek metafizikai érvekkel való helyettesítését sem, s hogy a lélek anyagiságát jobban illeszkedőnek tartotta a protestáns hittételekhez.

Kazinczy számára nem pusztán a fiziko-teológiai diskurzusban elfoglalt, valóban nagyon óvatosan kijelölt saját pozíciójának rögzítése volt a lényeges abban, hogy megfeddte Horváth Ádámot. A lélek halhatatlanságáról szóló érv-típusokban – ahogy Horváthtól az imént idéztem: „a' sok Systemában” – voltaképpen esztétikai koncepciók is rejtőzködhettek. Egyáltalán nem véletlen, hogy Kazinczy megjegyzése egy Horváth Ádámhoz írt, az *Orpheus*ban közölt verses levél betétjének, a Kazinczy által archaizáló nyelven megírt, később a Kazin-

9 [PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám] 1788, 4–5.

czy-versek közé *Keresztes Bálint* címen bekerült románcnak a függeléke, tulajdonképpen a románc egyik sorához kapcsolódik.¹⁰

A vers szentimentális hangja ugyanis nem egyszerűen a szentimentális költészet én-reprezentációjának megszólaltatása: a megszólalt itt nem lehet sem a költő hangjaként értelmezni, sem az olvasó nem azonosulhat könnyen a vers lírai *énjével*,¹¹ hanem az olvasónak egy régműltből megszólaló *ént* kell imaginatív módon feltételeznie. Ezt az eltávolítást fokozza a retorikai szerepek váltogatása is: Kazinczy Horváth Ádámnak írott episztolája vált át a lovag hangját imitáló románcba, majd vissza a Kazinczy-episztolába; de eltávolító hatást kelt az *Orpheus*ban megjelent dalbetét archaikus nyelve és gótbetűs szedése is. (Az archaizálás és a retorikai-tipográfiai váltások sikerét mutatja, hogy Földi János például valóban XIII. századi szöveggént olvasta a *Keresztes Bálintot*).¹² Az érzelmek illetén megjelenítése Kazinczy részéről sajátos kísérletnek tekinthető: a XVIII. századi líraesztétikáknak az egyik kulcskérdése kerül itt elő.

Charles Batteux – akitől Faludi Ferenc is fordított¹³ – arisztotelészi alapozású mimézis-esztétikájának¹⁴ (amely a művészeti ágakat, a képzőművészeteket, a zenét, a költészetet a természet utánzására vezette vissza) egyik legérdekesebb tézise a lírai költészet mimetikus jellegére vonatkozik. Batteux a lírát az *emberi természet*, azaz az *érzelmek* utánzásaként (*Nachahmung*) írja le, az érzelmet pedig a lélek megismerő tevékenysége következményének. Munkájának két német fordítása is volt, az egyik a Schlegel fivérek édesapjáé,¹⁵ ebből idézek:

Unsre Seele erkennt, und das, was sie erkennt, bringt eine Empfindung in ihr hervor. Die Kenntniß ist ein Licht, das sich über unsre Seele ausbreitet, die Empfindung ist eine Bewegung, welche sie thätig macht. Die eine erleuchtet, die andre erhitzt; die eine zeigt uns den Gegenstand, die andre treibt uns zu demselben, oder neigt uns davon ab.¹⁶

10 KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 2) 82–84, 265–268.

11 Bettine MENKE, *Ki beszél? A beszélő én alakzata a retorika történetében = Figurák*, szerk. Füzi Izabella, ODORICS Ferenc, Bp., Gondolat – Pompeji, 2004, 87–118.

12 KAZINCZY, i. m., 265.

13 *Faludy Ferenc költeményes maradványai*, Egybe szedte, s elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a magyar költeményes gyűjtemény öregbítésére RÉVAI Miklós, 1–2, Győrött, 1786. Strajbig József betűivel.

14 Charles BATTEUX, *Traité des beaux arts réduits à un même principe*, chez Durand, Paris, 1747.

15 Charles BATTEUX / Johann Adolf SCHLEGEL, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz*, Aus dem Franz. übersetzt u. mit e. Anhang einiger eigenen Abhandlungen versehen, in der Weidmann'schen Handlung, Leipzig, 1751.

16 *Uo.*, 52.

Az értekezés egy későbbi fejezetében arról beszél, hogy az esztétikai ítéletalkotás hogyan függ az ember életkorától. Itt részletesebben kifejti a lélek, az érzékszervek és az érzelmek viszonyát:

Wenn in der ersten Tagen des Lebens die Seele, als über ihr Gefängniß erstaunt, eine zeit lang in einer gewissen Dummheit und Betäubung verharret: So ist das sein Beweis, daß sie nicht eher erwache, als die sie zum Gebrauche ihrer Vernunft zu gelangen anfangt. Sie setzt sich alsbald durch die begirenden Bewegung, welche aus dem Bedürfnisse entspringen; die Gliedmaßen erinnern sie, daß die Befehle auszustellen habe, und die Gemeinschaft des Leibes mit der Seele wird durch die gegenseitigen Eindrücke des einen Theils auf andern gegründet. Von diesem Zeitpunkte an erkennt die Seele stillschweigend alle ihre Kräfte; sie bereitet dieselben zu, und macht Versuche mit ihnen. Sie sammelt durch den Dienst der Augen, der Ohren, des Gefühls, und der andern Sinne die Kenntnisse und Begriffe ein, die der Vorrath sind, mit welchen sie sich auf ihr künftiges Leben versieht. Da bey diesen erworbenen Gütern die Empfindung die Herrschaft führt, und allein thatig ist: So muß sie schon einen unendlich weiten Weg zurück gelegt haben, ehe die Vernunft auch nur den ersten Schritt gethan hat.¹⁷

Batteux munkája komoly hatással volt a korszak nálunk is közkézben forgó poétikai-műfajelméleti kézikönyvére, Eschenburg *Entwurf*jára.¹⁸ Eschenburg a bevezetőben – ahol többször is hivatkozik Batteux-re – az esztétika tudományát „eigentlich philosophische und größtentheils psychologische Disciplin”-ként emlegeti, a bevezető végére illesztett bibliográfiában pedig Tetens, Sulzer, Eberhard, Campe és Herder munkáit jelöli eszmefuttatásai forrásául.¹⁹ Batteux szellemében ő is a költő lelkét kitöltő, szenvedélyes érzelmek kifejeződésének nevezi a lírai költészetet:

Lyrische Poesie ist sinnlich vollkommener Ausdruck leydenschaftlichen Gefühls, welches die ganze Seele des Dichters einnimmt, auf die Einbildungskraft desselben lebhaft wirkt, und nach dem Gange derselben seine Ideenfolge leitet...²⁰

17 Uo., 116–117.

18 Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bey Vorlesungen*, Friedrich Nicolai, Berlin und Stettin, 1783.

19 Érdemes szó szerint idézni Eschenburgnak a bevezető 10. részéhez csatolt bibliográfiát (9.): „Vergl. TETENS *Philosoph. Versuche über die menschliche natur*; (Leipz. 1777. 78. 2 Bde. gr.8.) B.I. S.166 ss. – SULZER’s *Verm. Philos. Schriften* (Leipz. 1775. 81. 2 Bde. gr.8.) B.I. Abh.VII. – EBERHARD’s *Allg. Theorie des Denkens und Empfindens*; Berl. 1776. n. Aufl. 1786.8. – CAMPE’s *Empfindungs- und Erkenntnißkraft der menschl. Seele*; Leipz. 1776.8. – HERDER *Vom Erkennen und Empfinden der menschl. Seele, Bemerkungen und Träume*; Riga 1778.8.”

20 ESCHENBURG, i. m., 156.; bővebben: VII. *Lyrische Poesie*, 156–178.

A Batteux–Eschenburg-tételek lenyomatát olvashatjuk Schedius Lajos 1804-ben keletkezett *Eszttikájában* is:

Általában véve azonban az emberben mint szubjektumban nincs semmi szükségyszerűség, azaz ilyen módon szükségyszerű törvényektől függő dolog, kivéve az emberi nem karakterét, azaz az *emberi természetet*, úgymint az ember sajátos ember mivoltát. Ha tehát a költő bizonyos érzéseket akar bennünk kelteni, olyan érzéseket kívánjon felindítani, melyek nekünk, úgymint embereknek, sajátjaink. Olyan formákat alkosson saját maga mintájára, és olyan érzéseket ábrázoljon, melyekről tudja, hogy nem csak hozzá magához, mint egyedi, meghatározott emberhez illenek, hanem minden emberhez, amennyiben emberek.

Ebből következik a költői műalkotás második szükséges követelménye: tudniillik annak a tárgynak, amelyet a költő ábrázol, vagy legalább az ábrázolásnak magának szükségyszerű összekapcsolása az olvasók érzéseivel, avagy az *emberi lélekkel*.²¹

Könnyű belátni, hogy a lélek anyagi vagy szubsztanciális létének, halandó vagy halhatatlan voltának kérdése a korszak diskurzusában esztétikai probléma is.

Elvont értelemben a test-lélek dichotómia egy sajátos teológiai fogalmisággal leírt, antik és skolasztikus eredetű jeleméletet is magában foglalhat: a XVIII–XIX. század fordulóján a nyelvfilozófiának is megvan a maga lélek halhatatlansága-polémiaja, ami a *jelölt–jelölő* koncepciók sokaságától, a lélek anyagiságának párhuzamaként felfogható humboldti *külső forma / belső forma* tételéig terjed.

Az érzékenység korának magyar irodalma szempontjából azonban nyilván nem ez a legfontosabb probléma. Nem közömbös sem a szentimentális irodalom mint az *emberi természetet, érzelmeiket* – vagy a korszak fogalmaival élve a *gondolkodó és érző lelket* – megjelenítő irodalom, sem az olvasás során létrejövő befogadói tapasztalat számára, hogy a pusztulás, a halál metaforikájára épülő szentimentális beszédmodok felé mennyire különböző értelmezői perspektívákat nyit, ha a filozófiai-ideológiai prepozíciók szerint a test halálával a lélek is megszűnik, illetve ha fennmarad létezésének ígérete.²² E tekintetben aligha van különbség a szentimentális líra és a szintén a hangkölcsonzés retorikájára épülő, egyes szám első személyű, lírizáló elbeszélői formák, a levél- és naplóregények között. A szentimentális lírában ez a kettős, érzelmileg felfokozott remény/reménytelenség jelenik meg. A távollét és a távollét feloldásának reménytelensége szólal meg a Horváth Ádámnak szóló Kazinczy-románban is. A *Keresztes Bálintban* a remény grammatikai helyettesítéseként értett feltételes mód a lírai énnel tulajdonképpen

21 *Doctrina pulcri: Schedius Lajos János széptani írásai*, szerk. BALOGH Piroska, Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 2005, 91. Schedius *Eszttika* című művét Balogh Piroska magyar fordításában idézem.

22 Csokonai boldogságfilozófiájáról: DEBRECZENI, i. m., 17–36.

egyik attribútuma, a vers zárata pedig illuzórikus, hiszen a hazaérkezést ígérő isteni jel, a halál utáni, túlvilági boldogságra is utalhat.

S addig dudolnaam éneemet
Míg megszanuaan esdeklesemet
Kis kamarádba befogadnaal
S eoledbe niuguó helyet adnaal (...)

S ím tisztúlni látom az eget,
S rám a' nap víg sűgárt ereget,
Azt jelentuen hofi nem sokára,
Vissza-visz az Isten Thornára.²³

A befogadó esztétikai-ideológiai pozíciójának függvénye, hogy a verset Bálint lovag és Margit asszony halál utáni életben való egyesülése reményében tartja-e tragikusnak, vagy az a fenyegető lehetőség, hogy a lovag *sohasem* látja viszont szeretett feleségét – a lélek halandóságának esztétikai kontextusában – ettől a reménytől is megfosztja a vers olvasóját.

A lírai én-konstrukciók és a halál viszonyának megítélésében aligha közböbs, hogy az olvasó hogyan foglal állást az interpretáció során: halhatatlan-e a lélek, vagy nem, vagy – a Mendelssohn-mű harmadik beszélgetésének is ez az egyik legfontosabb problémája – emlékszik-e a halhatatlan lélek a halál után a hátrahagyott életre, vagy sem. Tóth Ferenc 1804-es, protestáns *Dogmatica theológiája* így fejti ki a Horváth Ádámra és Kazinczyra nézve „kötelező”, egykorú protestáns álláspontot:

CLXIII. §. *Olly' Halhatatlanság lesz ez, mellyben a' Lélek maga magát tudni (sui conscius) fogja. A' Lélek olly' halhatatlansággal bír, mellyben az maga magát tudni fogja. E kettőt tesz: vagy azt, hogy a' Lélek azt tudni-fogja, hogy ő van, hogy ő Szabadsággal bír, hogy ő benne erköltsi törvény van, és ő a'szerént cselekszik. – Vagy azt, hogy a' Lélek tudni-fogja az ő régi földi Életét.*²⁴

Pálóczi Horváth Ádámnál ez így szerepel:

Mert van ollyan tehetsége a' részetlen Léleknek,
A' mit az ember hív lelki ismértenek.
Az Isten ő maga helyett azt tette Biróvá itt,
Hogy a' *Lélek tudja magát, és a' maga munkájit.*²⁵

23 KAZINCZY, *i. m.*, 266–267.

24 TÓTH, *i. m.*, 613.

25 [PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM] 1788, 19. (Nem érdemes elhallgatni, hogy Horváth Ádám milyen

A lélek halhatatlansága problémájának esztétikai vonatkozásai tekintetében – közbevetőleg – nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a lélek testtől való elválásának lehetőségét az egykorú közhiedelem más, a szépirodalomban gyakran megjelenő helyzetekben is fellelni látja. Tóth Ferenc munkájának következő fejezetében (CLXIV. §.) például a lélekvándorlás („*Metempsychosis*”), a halál után a feltámadásig alvó lélekben hívők („*Psychopannychiták*”) példáit veszi sorra bibliai példák alapján. De hétköznapi példái is vannak, olyanok, amelyek talán éppen a szépirodalmi műveket olvasók kétségeit igyekeznek eloszlatni:

Mindazáltal a’ nem képtelenség, hogy a’ Lélek a Testtől-való elválásakor egy kevéssé olly’ állapotba esik, mellyben magára nem eszmél; mert a’ Halál által esett erőszak igen nagy változást tehet rajta. E’ Világonn-is van olly’ állapotbann a’ Lélek p. o. Álomkor, elájuláskor, megijedéskor, szédelgéskor...²⁶

Ha jobban megnézzük, Horváth Ádám *A lélek halhatatlanságáról* szóló költeménye dogmatikai érveivel a lélek halhatatlanságát állító olvasatot kínálja fel az érzékenység kora olvasójának. A bevezetőben bevallott, korábbi, „a’ Lélek test természetű”-vitapozícióhoz csatlakozó versolvasó „kétszeres” tragikumtapasztalattal találkozna: úgy nemcsak a földi életet lezáró vég, de a halál után nem folytatódó túlvilági élet, a „semmiség” is fenyegeti az empátikus olvasásmódokat. Amit azonban jobban meg kell gondolnunk: Kazinczy szelíd köztökdése a megjegyzésekben – utóbb, 1827-ben ezt írja Toldynak: „Horváth Ádám emlékezete előttem kedves ugyan, de iszonyodom verseitől”²⁷ – nem arra vonatkozik, hogy Horváth Ádámnak *A lélek halhatatlansága felől való gondolatokban* kifejtett, teologizáló álláspontjával szemben Kazinczy a fiatal Horváthhoz hasonlóan egyértelműen anyagelvű esztétikát hirdetne.

Kazinczy jegyzései utolsó mondatának szóhasználata – „Itt állani, lépni veszedelmes: amott nyúgodalmasabban ülhettek!” – azt az értelmezésmódot tekintti értékesebbnek, amely nem a teológiai patternek nyomán dönt a műértelmezésben, hanem megtartja egymás mellett a két ellentétes tragikumfelfogást (például a *Keresztes Bálint* esetében), s az olvasóra bízva a döntést a lélek halhatatlanságának megítélésében, sőt megengedi, hogy az olvasó ne döntsön, vagy hogy saját esztétikai-filozófiai „systemát” alakítson ki magának a vers értelmezéséhez.

Az érzékenység magyar irodalmában az emberi természet, az emberi lélek, az érzelmek imitációjának problémája lényeges kérdésnek tűnik, különösen az

„pattogós”, 8/7-es táncritmusban írta meg filozófiai költeményét; a forma a Himfy-stófa egyik előzményének tekinthető!)

26 TÓTH Ferenc, 624.

27 *KazLev* XX, 371. Idézi GERGYE László = KAZINCZY, i. m., 265.

egykorú esztétikai diskurzusok kontextusában. Érdemes újragondolni például azt is, mennyire szorosan kötődik ehhez teológiai-esztétikai háttérhez a *Fanni hagyományai* vallásos szövegrétege. Aligha találhatunk jobb példát az esztétikai-teológiai-filozófiai-pszichológiai vita színrevitelére, mint Fanni és Józsi első regénybeli párbeszédét:

„Mint a’ Test a’ Lélektől, úgy esik megválnom a’ Kisasszonytól!” (...)

„Hiszi az Úr a’ Feltámadást?...” (...)

„Ha a’ Kisasszony reménylenem engedi – hiszem.” (...)

„Aki hiszen – idvezül... Mennyünk!...”²⁸

Ugyanilyen fontos példák a halált mint vőlegényt, a közelgő halálban pedig boldog, új életet váró Fanni vallásos-mitológiai ihletettségű mondatai a regény utolsó bejegyzéseiben.²⁹ A regény nyilvánvalóan olyan közönségnek szól, amelynek értelmezői horizontján ott van egy újraértelmezett, (protestáns) teológiai alapozású hittézis a lélek halhatatlanságáról. Semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a *Fanni* regénykoncepciójának kidolgozásában, s talán a megírásban is az eddig vélelmezettnél fontosabb szerepe lehet a Mendelssohn *Phaidónját* fordító Pajor Gáspárnak.

A másik érzékletes példa – a *Fanni*hoz képest ebben az értelemben „ellenpélda” – az *Adolphot* fordító Kazinczyé. Bácsmegyey levelében kétségkívül a test halálának tragikus materialitásáról és anyagként való újrateremtődéséről beszél, és mintha a regényhős kéjelegne abban, hogy nem követheti halála utáni sorsát:

Nyílik az én sírom. Az anya-föld meg-nyitja kebelét, hogy el-fogadjon. Ezer Atomus várja már szomjan véretem, hogy belőle életet, ’s bimbókra-fakadást szívjon. Bár Mantzi tépné-le azokat a’ virágokat, a’ melyek abból támadnak, millyen szépen illatoznának meljén ’s ha majd tsüggedő fővel függenének-le, ’s hervadnának, ’s a’ kis Tsetsemő parányi kézzel játszkodna vélek, ’s mosollyogna, – talám így szállana hozzá: Mosolyogsz? – Rettegj! ez a’ virág annak vérével hí-zott, a’ ki engem’ szeretett, ’s miattam meg-hólt. [*Buda, Decemb. 11dikén*]³⁰

28 *Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 68–71, 179–191, 260–280. Az idézet helye. 260.

29 A halál mitikus olvasatáról – a halált Ámor személyesíti meg – lásd: SZILÁGYI, *i. m.*, 382–383. Vö. Herdernek *paramythionjai*. Által tette Kazinczy Ferenc, Széphalmy Vincénél, Széphalom, 1793.

30 KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek össze-szedett Levelei (1789)* = Uő, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009, 164.

HEGEDÜS BÉLA

Érzékelés, álom, költészet

Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról

1.

1809. november 1-jén Pálóczi Horváth Ádám érdekes levéllel fordult éppen aktuális sógorához, Sárközy Istvánhoz. A levélírás apropója Kazinczy Ferenc egy őhozzá intézett levele, amelyben Kazinczy kifejti, hogy szerintem Horváth Ádámnak többet kellene poézissal foglalkoznia, mint tudománnyal. A Sárközy-hez írt levélből idézek:

Te tudod, mert gyermek koromtól fogva ismersz, hogy jóval is elébbi Professióm volt nékem a Mathesis és Astronomia, mind az Applicata Mathesis Sphaerájában a Physica, mint a Poézis és Litteratura: s nagyobb és eredetibb hajlandóságom is volt s van amazokra, mint erre. Engemet Poétává tsak egy reménytelen alkalmatosság tett, Groff Pállffy Károlynak Debreczeni Visitje; és a Professoromnak felőlem való olyan praeiudiciuma, hogy a Poesishez is úgy értek, mint a Mathesishez, – parantsolták, hogy írjak verset, – szégyenlettem azt mondani, hogy nem tanultam Poesist, kéntelen kelletlen Poétává lettem. – Hát már azért, hogy én ki barátságbul, ki Nemzeti Nyelvemhez vonzó szeretetbül Literaturába avatkoztam, ki büntet arra, hogy természeti vonattatásomrul le mondjak? –; változtam e azzal, hogy hajdani kedvelt és érzékenyül mulattató Tudományaimra vissza tértem.¹

A manapság inkább költőként, talán regényíróként számontartott Pálóczi Horváth ebben a levelében egyértelműen állást foglal amellett, hogy ő valójában a tudományokkal kívánt egész életében foglalkozni, s csak egy véletlen eseménynek köszönheti költői hírnevét. Munkáit olvasva meglepődhetünk, hogy mennyire alapos filozófia ismeretekkel rendelkezett, s kortársai között szinte egyedülállóan képes volt válogatni, sőt ítélni a számára hozzáférhető ismeretelméleti nézetek között. S máris itt az első probléma: vajon honnan származnak ezek az ismeretek? Filozófiai, pszichológiai munkásságának igen csekély számú méltatói közül 1967-ben Sipos Istvánné hívja fel a figyelmet arra, hogy

1 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Holmi-jának negyedik darabja*, szerk. Écsy Ö. István, Csurgó, Csurgói Csokonai Vitéz Műhely Gimnázium, 1942, 92.

[ö]nállósága nem a kérdések feltevésében jut elsősorban kifejezésre, hiszen a kérdések, amelyeket tárgyal, a filozófia keretében helyet kapó pszichológia hagyományos kérdései: a pszichológia tárgya („mitsoda az Emberi Lélek”), a lélek mibenléte, a velünk született eszmék, a léleknek a testtel való egyesülése stb. A kérdések tárgyalása is alapvetően a LEIBNIZ-WOLFF-féle pszichológia keretében és fogalomrendszerében mozog...²

Ugyanitt viszont arra is figyelmeztet, hogy Pálóczi Horváth értelmező kritikusa a forrásainak, ami jelzi, hogy az általa kifejtett gondolatok, eszmék nem egyszerűen átvételek. Ennek némileg ellentmond Laczházi Gyula megállapítása, miszerint Pálóczi Horváth Ádám legfontosabb forrása Makó Pálnak a korban igen elterjedt, de mindmáig kevésbé méltatott, elemzett könyve, a *Compendiaria Metaphysicae Institutio* volt.³ Az egymásnak ellentmondó megállapításokból is látszik, hogy még mindig adósok vagyunk a XVIII. századi magyar filozófiatörténet teljes problémakörének feltárásával. Alapkutatások hiányoznak még ahhoz is, hogy akár csak nagy vonalakban felrajzolhassuk hatását a korabeli kritikai gondolkodásra.⁴ Tanulmányommal magam is csupán fel szeretném hívni a figyelmet néhány alig ismert Pálóczi Horváth-szövegre, legfontosabb részleteik idézésével.

Pálóczi Horváth Ádám korai műveit olvasva feltűnő, hogy azokban milyen gyakran foglalkozik az álommal mint lelkünk vagy elménk tevékenységével. A *Felfedezett titok* prózapoétikai szempontból is fontos álomjelenetei és -leírásai mellett az álomproblematika mindenek előtt a *Holmi* egyes köteteiben található meg, míg az álom mibenlétét vizsgáló írásai a *Psychologiában*, Horváth nyomtatásban megjelent leveleiben, valamint vegyes, egyszerre értekező és szépirodalmi jellegű prózai műveiben. Bemutatásuk és áttekintő elemzésük után felhívom a figyelmet a *Psychologia* ismeretelméletileg megalapozott költészettani okfejtéseire, valamint azok különös hasonlóságára az álomelméletében kifejtettekkel.

Az álommal kapcsolatos XVIII. századi filozófiai diskurzus lényegében akörül forog, hogy alvás, álmodás közben az elme vagy a lélek csupán passzív, öntudatlan befogadója, érzékelője-e az álomképeknek, vagy ő maga idézi elő azokat. A látszólag partikuláris kérdés eldöntésének tétje jóval nagyobb

2 SIPOS Istvánné, *A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei = Pszichológiai tanulmányok*, X, szerk. Dr. GEGESI KISS Pál, Dr. LÉNÁRD Ferenc, Bp., Akadémiai, 1967, 819.

3 LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tan-szék, 2009 (Arianna könyvek, 1), 112–113.

4 Ehhez valamelyest hozzájárul az előző évben megjelent, jegyzetelt szövegkiadás: *Magyarországi gondolkodók: 18. század, Bölcsészettudományok I*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók).

annál, mint amilyennek elsőre látszik: valójában arról van szó, hogy vajon képes-e az elme a testtől és a test által közvetített tapasztalatoktól függetlenül aktivitásra. Magyarán a lélek halhatatlanságának kérdése rejlik a háttérben.

Köztudott: a XVIII. század a filozófia, pontosabban az ismeretelmélet százada. John Locke Európa-szerte ismert műveivel – mindenek előtt az emberi értelemről szóló *Értekezésével* – az empirizmus jutott diadalra a descartes-i racionalizmus felett. A diadal azonban nem lehetett teljes, hiszen már maga Locke is belátta, hogy a megismerés több szintje sem alkalmas arra, hogy a minket körülvevő valóságot hűen visszatükrözze, csak hogy ezzel is utaljak a korban igen népszerű, általában homályos tükör metaforára, ami – nem mellesleg – a *Korinthusiakhoz írott levél* híres szöveghelyére vezethető vissza.

Pálczi Horváth Ádám szintén felveti a problémát már egyik legkorábbi művében, *A lélek halhatatlanságában*, amikor így fogalmaz:

Ha gondolkodni tudnának a láthatlan test részek,
S ha én formát képzésimnek az érzésektől vészek (a)
Hol venné az érzékenység azoknak a formáját,
A mit egy érzés sem érez, a fül nem hall, szem nem lát.

Fontos megjegyezni, hogy a „S ha én formát képzésimnek az érzésektől vészek” sorhoz mind az 1788-as első kiadásban, mind a későbbi *Holmí*beli közlésben a következő jegyzetet csatolja:

(a) Si nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in Sensu – Itt az érzés sok helyeken az érzékenység helyét vétetik, (egy kitsinyt hijjánossan,) de a bölts olvasó meg-engedhet, és meg-különböztetheti ezt attól, mikor alább a léleknek tulajdoníttatik az érzékenységbe ütődött dolgoknak meg-érzése.⁵

Az érzékenység/érzékelés tehát csupán közvetítő szerepet tölt be; maga az érzés, pontosabban a dolgok megérzése már a lélek feladata és munkája. Az érzékszervek szerepének azonos lefokozását figyelhetjük meg az *1788-dik Eszten-dőnek utolsó éjtszakája* című, saját műfajmegjelölése szerint „kötetlen folyó beszéd”-ében:

De mit láttok a nap sugárinak segítsége nélkül egyebet homályosságnál? én durva szemeim! a mellyek testes borítékokból, és egy-néhány lebegő folyadékokból állotok, és a mellyek tsak mutató tűköri vagytok a vizsgálódó Léleknek, a ki tsak maga lát egyedül.⁶

5 HORVÁTH Ádám, *A' Lélek' halhatatlansága felől való gondolatok*, Pápa, 1788, 10.

6 *Hol-mi* 2, 28.

S pontosan ezt a lélek-munkálkodást teszi meg *Psychológiájában* vizsgálódásai fő céljának:

A psychologia olyan tudomány; a melly azt tanítja, mitsoda az Emberi Lélek? mitsoda dolgok körül munkálkodik, és mit vihet véghez? mitsoda erejek és természetjek vagyon a Lelkeknek? vagy legalább mitsodák és mellyek a Léleknek természeti Tulajdonságai?⁷

Ahhoz, hogy megértsük ennek a munkálkodásnak a lényegét, tisztáznunk kell Pálóczi Horváth néhány, az érzékeléssel, észleléssel, ismeretszerzéssel kapcsolatos fogalmának a jelentését. Fontos ez azért is, mert – mint látni fogjuk – ezeket a fogalmakat más munkáiban is következetesen használta.

Idea, érzés, képzés

Az idea fogalmát Horváth egy általánosabb és egy szűkebb értelemben határozza meg:

az Ideánn, érték ugyan közönségesen minden Képet, vagy minden dolognak formáját, melly a Lélekben vagyon, mikor valamiről gondolkodik; akar legyen az a dolog testi, és részekre osztható, akar részetlen, oszthatatlan, Spiritualis;

Arról van szó, hogy egy korábbi képzele bármely dolognak csak akkor válik ideává, amikor a lélek foglalatossága ráirányul, s (mint majd látni fogjuk) a memória a lélek számára előidézi azt. Szűkebb értelemben – s később ezt a kifejezést csak így fogja használni – viszont az előbbi idézet folytatásában a következő meghatározást adja:

de az ilyen közönséges Idea nevezetet ismét két részre osztom közönségesen; az egyiket különösen Ideának, a másikat Sensationnak érzésnek nevezem. S mind a kettőt a Képzés rész szerént el-fogadja, rész szerént tsinálja; A melly megkülönböztetés szerént már Sensatio, Érzés olyan tselekedet lészen; melly származik a Lélekben, az emberi test érző szerszámai vagy érzékenységei által, (per sensus) Idea pedig olyan kép, vagy olyan tudomány, a melly minden közbenvetés nélkül magától a lélektől származik; és a mellyeket, mint magában benn lévőket úgy néz a Lélek.⁸

7 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Psychologia: az az a lélekről való tudomány*, Pest, 1792, 1–2.

8 Uo., 18.

Nincs abban semmi különös, hogy a református Pálóczi Horváth értelemszerűen hisz a velünk született eszmékben, s szűkebb értelemben idea elnevezéssel csak azokat az ismereteinket (ahogy ő hívja: képeinket, tudományunkat, értsd: tudásunkat) illeti. Ezekhez képest különbözteti meg az érzéseket. A lélek munkálkodása szempontjából viszont figyelemreméltó, hogy az mindkét esetben a lélekben magában zajlik le, s a lélek szempontjából eleve passzív cselekedetről van szó: A lélek szemléli egyrészt az eleve benne lévő *ideákat*, másrészt az érzékszervektől (érzékenységektől, érző szerszámoktól) függetlenül, a lélekben magában megtörténő *érzést*, ami annyit tesz: érzetet. S hogy nem csupán az így felfogott ideát, de magát az érzetet is képként kell elképzelnünk, arra utal a léleknek eme tevékenységét összefoglalóan megnevező fogalma, a *képzés*, ami a mai *képződés* fogalmát takarja.

A képződés értelemben felfogott képzés folyamatának, történésének természetét nevezzük csak az egyszerűség kedvéért ideának, ne törődjünk most Pálóczi Horváth szörszálhasogatásával. Szerinte a lélek egyszerre – az idő egy pillanatában – csak egy ideával tud foglalatoskodni, egy vesz részt a képzés folyamatában. A lélek viszont a memória segítségével képes újra képzés alá venni a korábbi ideát; ez a *képzelés* vagy *imaginatio* folyamata:

A Képzelés vagy Imáginatio tehát fel teszi mindenkor azt; hogy a melly dologról képzelődöm, már az előtt annak a dolognak Ideája vólt a Lélekben. Az az, a képzelést, vagy képzelődést, képzés perceptio nélkül gondolni nem lehet. És így a képzelődés tsak vissza hozott Képzés.⁹

Miről is van szó? Képzelés, képzelődés, imaginatio ugyanazt teszi: egy korábbi idea újra a lélek – szó szerint – középpontjába kerül. Meglepő módon azonban nem a korábbi idea szemlélése történik ott, hanem annak újraképződése. „A képzelődés csak visszahozott képzés” – írja Pálóczi Horváth, tehát az újraképzés az eredetinek csupán emlékezete, kísérlet az eredeti képzés megismétlésére. Ezek után lassan érthetővé válik *A lélek halhatatlanságából* előbb idézett rövid részlet egy sora: „S ha én formát képzésimnek az érzésektől vészek”, illetve Pálóczi Horváth Ádám ahhoz fűzött jegyzete. No de térjünk most már rá az álmokra.

2.

Pálóczi Horváth Ádám számára nem kétséges, hogy a lélek még alvás közben is folyamatosan munkálkodik, gondolkodik: *képez*. Kifejezetten John Locke elképzelésével szemben fogalmazza ezt meg:

9 Uo., 28.

A ki pedig természeti álomban mélyen elmerülve nem gondolkodna; azt mondhatom, hogy addig az ideig nints Lelke. De azomban lehetetlennek tartom szint-úgy azt, hogy ne gondolkodott volna, mint azt hogy a Lelke eltávozna.¹⁰

Fel kell idéznem ezen a ponton a két évtizeddel korábban megjelent Sartori Bernárd-féle magyar filozófia következetesen empirikus álomfelfogását:

az álomban külső érzékenységek (mellyek-nélkül mostani állapotjában a Lélek semmit sem mivelhet [!]) meg-vagynak kötözve; azért világos, bizonyos érzésünk álmunkban látott dolgokról nem lehet: vigyázásunkban pedig, érzékenységek szabadok lévén, a természetnek rendeléséből a mit látunk, vagy hallunk, azt valósággal láttyúk, és tudgyúk.¹¹

Megérné egyszer feldolgozni a racionalizmus és az empirizmus harcát, amely a protestáns és katolikus felekezetek mentén zajlott a XVIII. századi Magyarországon.

De vissza Pálóczi Horváth előbb idézett megfogalmazásához, amiből az következik, hogy mindig álmodunk, más szóval: képzelődünk, amikor alszunk, legfeljebb nem emlékszünk vissza álmunkra. Megjegyzem: az *alvás* és az *álmodás* kifejezések a század során sokáig szinonimaként szerepelnek sok szerzőnél, erre utal a mindmáig használatos „álomra hajtja a fejét” kifejezésünk is, ami általában azt jelenti, hogy valaki elalszik. Lássuk tehát a *Psychologia* álommal kapcsolatos fejtegetéseit, magyarázó közbevetésekkel:

A Lélek eszre vévén, hogy fáradttak az érzékenységek [értsd: lankad az érzékelés intenzitása], és ő azokkal maga tetszése szerint nem dolgozhatnak; nyugalomra bocsátja őket, maga pedig azok nélkül, vagy ha azok illetetnek is, az illetésre való figyelmezés nélkül, és így mint egy a test eszközi segítségével, képzelődésekkel dolgozik;¹²

Itt megszakítom Horváth meghatározását, mert – bár a korábban kifejtettek alapján az teljesen érthető – felmerül egy kérdés, amire nem kapunk választ, csak egy eseményleírást. Az „illetésre való nem figyelmezésre” gondolok. A lélek halhatatlansága szempontjából is fontos kérdéstről van szó. Pálóczi Horváth több írásában kifejti, hogy valóban azt gondolja, amit korábban más bölcsek már leírtak: a halál az álom testvére, előképe. Ebből ugyanakkor nem azt a

10 Uo., 153.

11 SARTORI Bernárd, *Magyar nyelven filozofia. Az az: a böltsesség szeretésének tudományából némelly jelesebb kérdések*, Eger, 1772, 24.

12 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychologia*, i. m., 151.

következtetést vonja le, hogy az álom valami rettenetes, félelmetes állapota lenne az embernek, hanem épp azt, hogy mind a halál, mind az álom az emberi lélek legszebb, munkálkodó állapotai. A *Holmi* 3., másodikként megjelent kötetéből, *Az álom* című, tudomásom szerint 1789-ben született írásából idézek:

Ha olyan édes álom vagy te oh halál! vagy ha csak árnyékos, csak képed neked az álom, a mely olyan gyönyörűséges; mely ki-mondhatatlanul kedves lehetsz magad? nem Halál vagy úgy oh Halál!¹³

Az erős tipologizálási hajlam azt sugallhatná, hogy nincs többről szó, mint metaforikus nyelvhasználatról, de a két elemzett szöveg alapos olvasata arról győzt meg minket, hogy mégsem. A lélek szempontjából Horváth szerint álom és halál valóban ugyanaz, egy kicsi különbséggel az említett illetést tekintve. A halál esetében egyértelmű, hogy miért nincs további érzékszervi érzékelés:

...el-rothad most mindjárt, s mozdíthatatlanná leszsz az a serény nedvesség, mely a testnek külső ágazatiról s foglalatiról a lélekhez vitte a külső dolgoknak képezeteit...¹⁴

De miért nem „figyelmez az illetésre” az alvó, de nem meghalt ember? *Az álom* című írása szerint azért, mert álom közben az érzékszervek, érzékenységünk megcsalatnak, s valójában kétszeresen is. Ezt a következő, nyilvánvalóan fiktív történettel világítja meg:

A minap az árnyékos erdőben sétálván találok egy Pásztort, – egy terebélyes tserfa alatt feküdt ő – hanyatt feküdt – mezítelen hasáról fel-foszlott az inge – botját maga mellé fektette – nem messze hozzá legeltek szarvas marhák egész tsordával – megállok a fa alatt – nézem, mint alszik? – száját, és mezítelen hasát a legyek lepték...¹⁵

Megsajnálja a legyek miatt és felkelti, amit a pásztor nem vesz jó néven, ugyanis egyrészt nem érezte, hogy csípi a legyek, másrészt három napja éhezik, s bőséges lakomával álmodott. A történetet így folytatja:

Tünődtem magamban, hogy enni valót hirtelen nem adhattam neki, de azomban el-tsudálkoztam az álomnak hasznán: – Te édes Álom! ennek a szegény Pásztornak érzékenységeit millyen szépen tsaltad-meg? egy kis nyúgodalommal jól

13 *Hol-mi* 3, 67.

14 *Uo.*, 69.

15 *Uo.*, 82–83.

tartottad, eleget tettél éhességének – azonban tapintó érzésit úgy meg-tompítottad, hogy nem érzette azt, a mit ébren el nem szenvedhetne: széltére mászkáltak testén a legyek!¹⁶

Vagy gondoljunk csak az *Álom, álom, édes álom* kezdetű, meglepő módon *Álom* című versére, amit egyaránt beírt a *Holmi* kéziratban maradt 4. kötetébe s az *Ötödfélszáz Énekek* közé is. Témája szintén az érzékszervek megcsalattatása.

De térjünk vissza a *Psychologia* álom-meghatározásához:

való ugyan hogy olyanokat álmodik az ember, melyeket soha sem képzett ébren; de meg-volt már fellebb magyarázva, hogy a képzelődés, az ideáknak öszve-lántzolása segítségével ki-terjeszkedhetik olyanokra is, és miért is ne az álomban? ha ki-terjeszkedhetik ébrenn is!¹⁷

Magáról az álomtartalomról általában nem is tudunk meg ennél többet. Ez viszont azért különösen érdekes, mert sok kortársi véleménnyel szemben Pálóczi Horváth az álomba merült lélek állapotát nem öntudatlansággal festi le, hanem tudatos lélekmunkaként, ami során az rászorul az éppen rendelkezésére álló ideák olyanforma összekapcsolására, -láncolására, amelyeknek képzése korábban, éber állapotban semmiképpen sem származhatott volna az érzékszervekből, mivel nem valóságos dolgok képzését jelenti. Két kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Az egyik: ha valóban tudatos lélektevékenységről van szó, hogy-hogy nem emlékszünk mindig az álmainkra (vagy akár megfordítva a kérdést: miért is jutnak eszünkbe néha az álmaink)? Válasza erre a következő:

És tapasztalhatja ki-ki magában, hogy sokszor álmából fel-serkenvén, akarmint erőltesse emlékezetét, semmi sem jut eszébe egész nap is álombéli gondolatiból, s történik azomba, hogy más nap, valami ollyas külső dolog illeti-meg érzékenységeit; vagy az ideáknak öszve-lántzolása közben, ollyan képzés fordul elő, a minek van hasonlatossága azokhoz a képzelődésekhez, melyek körül dolgozott a lélek az álom közben, s mindjárt az a hasonló képezet, alkalmatosságot tsinál az emlékezetnek, hogy vissza-hozza némelly részét az álombéli képzéseknek, s néha egyről kettőről a többi is eszébe jut (...)

Az hát, hogy a Lélek, az álomkor nem érez, az érzékenységek hallgatásától, tompaságától vagyon; az pedig, hogy a fel-serkent ember nem tudja, hogy a gondolkodott, az, az emlékezet hibája...¹⁸

16 Uo., 83–84.

17 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychologia, i. m.*, 151–152.

18 Uo., 153–154.

A memória „hasonlatosságon” alapuló visszanyerése emlékeztet az amúgy Horváth által is említett David Hume úgynevezett asszociációs elméletére, amellyel ő az *Értekezés az emberi természetről* című nagyobbik művében a fantázia és a költői találmányok eredetét és azok érthetőségét kívánja magyarázni. Ezzel a sejtetéssel már rá is térnek az említett második problémára: költészet, fantázia és az álom-lélektevékenység összefüggéseinek említésére Pálóczi Horváth munkáiban.

3.

Kezdjük mindjárt a barmokkal, tehát állatokkal. Miközben arra keresi szerzőnk a választ, van-e lelkük vajon az állatoknak, nem kisebb kérdésre is választ kapunk – persze Horváth szerint –, mint hogy mi a fantázia?

Sőt mivel a képzéseknek, s újra képzésnek, képzelődésnek nyomos vólta Phantasiát szül, melly leg inkább több ideáknak egymás után képzelésekor tesszik ki, tehát a Phantasiát sem tagadhatjuk-meg a barmoktól, mert az tapasztalható hogy álmodnak¹⁹

Tehát aki vagy ami képes álmodni, az – tehetsége szerint – fantáziával is bír, s aki annak tehetségével rendelkezik (megjegyzem, pl. egy vadászkutya), az elméletileg költői tehetséggel is bírhat:

7. A képzelődéstől függ az embernek elméjének, az a szép, de néha rossz munkája is, mellyet költeménynek vagy találmánynak, vagy inkább a szónak eredete szerint Költésnek nevezzünk. Vagynak képzésünk sokféle ideákról, mellyeket az első képzéskori figyelmezés nem enged el-felejtünk. Ha osztán ezeket a Képzelés Imaginatio által újra elő-hordjuk; és közülök olyanokat raggatunk össze, mellyeket soha össze-ragasztva, vagy olyanokat választunk el egymástól, mellyeket az előtt el-választva nem képzettünk, ez az a Költő Tehetség.²⁰

Nyilvánvaló, hogy álom, fantázia és költészet ismeretelméletileg vagy pszichológiaiilag egymástól nehezen megkülönböztethető tevékenységét jelentik a léleknek. Ez kizárólag akkor lehetséges, ha a lélek folyamatosan munkálkodik (képez), s ebből következően halhatatlan. Nehéz eldönteni, de állapotát figyelembe véve valójában lehetetlen, hogy 1788 híres utolsó éjszakáján mikor álmodott, mikor fantáziált s mikor élte meg költői tehetségét egy Pálóczi Horváth Ádám nevű ember, aki aznap éjjel egyébként nem akart elaludni.

¹⁹ Uo., 360.

²⁰ Uo., 40–41.

Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája*
és a XVIII. századi lélektani irodalom

Pálóczi Horváth Ádám 1792-ben megjelent lélektanának keletkezési körülményei (a magyar nyelvű lélektani munka írására tett pályatétel) immár jól ismertek, miként az is, hogy a mű születése a lélektan iránt a XVIII. század második felében Magyarországon is jelentkező fokozott érdeklődés kontextusában értelmezhető.¹ A felvilágosodás kori magyar lélektani irodalom egyes darabjainak beható tartalmi vizsgálatára azonban eddig kevés kísérlet történt.² E hiány legalább részbeni pótlására törekedve elemzem Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiáját*, megkísérelve azt tudomány- és eszmetörténeti kontextusban értékelni és elhelyezni. A dolgozatnak nem célja, hogy átfogó képet adjon a lélektan XVIII. századi változatairól, csupán néhány fontos tendenciát jelezhet.³ Mint-hogy Pálóczi Horváth lélektana leginkább a wolffi hagyományhoz kapcsolódik, ezért eszmetörténeti helyének felvázolásakor is elsősorban a Wolff munkássága nyomán kibontakozó empirikus lélektant kell figyelembe venni. Dolgozatom második felében azt a kérdést igyekszem körbejárni, milyen összefüggések fedezhetők fel a *Psychologia* (és általában a XVIII. századi lélektan), valamint a korabeli poétika és irodalom között.⁴

1 A lélektan iránti érdeklődésről: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 146–149; a magyar nyelvű lélektan írására vonatkozó pályatételről részletesen: BOGÁR Krisztina, *Kant ismeretelméletének hatása az első magyar lélektani munkában*, ItK, 106(2002), 543–551.

2 Néhány lélektani munka ismertetését adja: HERMANN Imre, *Tanulmányok a lélektan történetéhez. A XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar lélektan*, Pszichológiai Tanulmányok, 1966, 685–696; Bárány Péter lélektanát elemzi: BOGÁR, I. m.

3 Átfogóan lásd pl. Ernst CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, Bp., Atlantisz, 2007, 129–178.

4 Egy korábbi dolgozatomban a szenvedélyek elméletének XVIII. századi magyar recepcióját vizsgálva foglalkoztam Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiájával*, rámutatva a szenvedélyek tárgyalásának wolffiánus voltára. (LACZHÁZI Gyula, *A XVIII. század végi magyar lélektani irodalomról = Hatvanodik: Horváth Iván hatvanadik születésnapját köszöntik munkatársai*, http://syrena.elte.hu/hatvanodik/lelek_laczhazi.htm; majd: Uő, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 112–121.) Többek között azt állítottam, hogy a *Psychologia* fő forrása Makó Pál latin nyelvű metafizika-tankönyve volt, a maga korában kevésbé korszerű tájékozódást tükröz, és eredeti tudományos munkának nem is igazán tekinthető. Ezek az állítások igazak ugyan a *Psychologia* szenvedélyeket tárgyaló fejezetére, Pálóczi Horváth munkájának egészét figyelembe véve azonban nem állják meg a helyüket, ezért az általam koráb-

A magyar nyelvű lélektan megteremtésére a XVIII. század végén tett erőfeszítéseket áttekintve Bíró Ferenc a lélektan iránti fokozott érdeklődést szoros összefüggésbe hozta az ember mibenlétéről való gondolkodás módjának megváltozásával. Az újfajta, antropológiai irányultságú gondolkodás legfontosabb jellemzői: az emberről való gondolkodásnak a metafizikával és a teológiával szembeni önállósulása, az ember mibenlétére és a világgal való kapcsolatára vonatkozó kérdések megnyitása, illetve a metafizikai igazságok helyett az empirikus megközelítési módok és magyarázatok előnyben részesítése.⁵ Az antropológiai gondolkodás térnyerése természetesen nem magyar sajátosság, hanem az európai felvilágosodás általános jellemzőjének tekinthető a XVIII. század második felében. A felvilágosodásnak ez az aspektusa az utóbbi évtizedekben különösen élénk kutatói érdeklődés tárgyává vált: nemcsak számos, többé-kevésbé elfeledett szöveg feltárását eredményezte, de a XVIII. század végi szépirodalom értelmezésében is új ösztönzéseket hozott.⁶ Érdemes ezért a magyarországi lélektani irodalom dokumentumait is közelebbről szemügyre venni.

Tudománytörténeti szempontból a gondolkodás újfajta irányultsága a XVIII. században főként az empirikus lélektan és az antropológia tudományterületének formálódásában és térnyerésében érhető tetten.⁷ Az antropológia és az empirikus pszichológia kérdésfelvetései és problémái sok rokonságot mutatnak, éles határ nem is vonható közöttük; képviselőik azonban sokszor fontosnak vélték e két diszciplína elhatárolását. A gyakran az antropológia megalapítójá-

ban mondottakat kiegészítve (és részben ismételve) árnyaltabb kép kialakítására törekszem. Időközben megjelent egy rövidebb, általam kommentált szövegrészlet is a Pálóczi Horváth-féle *Psychologia*ból: *Magyarországi gondolkodók 18. század, Bölcsészettudományok, I*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók), 157-169, 858-860.

5 BÍRÓ, i. m., 146–149.

6 Összefoglalóan lásd pl. Wolfgang RIEDEL, *Anthropologie und Literatur: Skizze einer Forschungslandschaft*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur, 1994, 93–157; Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1996, 19–122; Walter ERHART, *Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft: Eine Fallstudie*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur, 2000, 159–169. Az újabb német felvilágosodás-kutatásban a XVIII. századi „antropológiai fordulat” széles körben elfogadottá, s sok esetben a felvilágosodás újraértelmezésének sarokkövévé vált. Az antropológiai fordulat mibenlétére és idejére vonatkozóan azonban megoszlanak a nézetek. Lásd erről Gideon STIENING recenzióját: *Zwischen Empirisierung und Konstruktionsleistung: Anthropologie im 18. Jahrhundert*, hg. Jörn GARBER, Heinz THOMA, Tübingen, Niemeyer, 2004, Das achtzehnte Jahrhundert, 29(2005), 244–254.

7 Az első psychologia című könyv a XVI. század végén jelent meg: Rudolph GOCCLENIUS, *Psychologia*, Marburg, 1590. Néhány évvel később látott napvilágot egy kétkötetes munka: Otto CASSMANN, *Psychologia anthropologica*, I–II, Hannover, 1594–1596. Az antropológia és a pszichológia története tehát már itt, a kezdeteknél összefonódik. A psychologia mint az új tudományterület elnevezése Wolff *Psychologia empirica* és *Psychologia rationalis* című művei nyomán honosodott meg. Az antropológia kezdeteiről lásd: Simone de ANGELIS, *Anthropologien: Genese und Konfiguration einer „Wissenschaft vom Menschen” in der frühen Neuzeit*, Berlin, de Gruyter, 2010.

nak tekintett Ernst Platner például azon tudományként határozta meg tárgyát, amely nem külön a testtel vagy a lélekkel foglalkozik, hanem a test és a lélek együttműködésével, szemben a pszichológiával, amelynek tárgya kizárólag a lélek (ebben a tárgyban osztozik a logikával, az esztétikával és a morálfilozófiával).⁸ Az empirikus lélektan a tudományok rendszerében sokszor az antropológia részeként, esetleg azzal nagyrészt azonos tudományként, máskor az antropológiával rokon, de mégis attól különböző diszciplínaként jelenik meg. Az egyes programok közötti eltérésektől függetlenül a század második felében általánosan elterjedt az a nézet, hogy a lélek képességeinek és az emberi természetnek a tanulmányozása hasznos, sőt talán nélkülözhetetlen a legkülönbébb tudományok művelése szempontjából. A lélektanok szerzői ezen felül gyakran hangsúlyozzák a lélekismeret hasznosságát a társas érintkezésben.⁹ A szóban forgó, a XVIII. században szilárd kontúrokkal még nem rendelkező, az emberi természet kutatását és megismerését tárgyuknak tekintő tudásterületek az egyetemi oktatásban is meggyökeresedtek, mégpedig mint valamennyi fakultás hallgatóinak ajánlott, és így jelentős érdeklődésre számot tartó propedeutikai kurzusok.¹⁰ Mindez azért fontos, mert a lélektan és az antropológia formálódó diszciplínájának térnyerése jelentős szerepet játszott a magyar nyelvű lélektan írására vonatkozó pályatétel megszületésében is. Ebben a kontextusban érthető, hogy a pályatételre készült egyik mű szerzője, Bárány Péter azért tartja a magyar nyelvű lélektant a pallérozódás előfeltételének, mert a lélektant minden más tudomány alapjának tekinti.¹¹

A lélektan diszciplínájának XVIII. századi alakulásában és térnyerésében igen fontos szerepe volt Christian Wolffnak (1679-1754): a lélek természetére vo-

8 Ernst PLATNER, *Anthropologie für Ärzte und Weltweise*, I, Leipzig, 1772, XVI. Az újabb tudománytörténeti kutatások arra mutatnak rá, hogy a XVIII. századi antropológia mint diszciplína korántsem tekinthető homogénnek: Platnerétől eltérő programot követ a fiziológiai irányultságú orvosi-termesztettudományos antropológia, melynek legfontosabb képviselője Johann Karl WEZEL *Anthropologie. Versuch über die Kenntniss des Menschen* (1784–1785) című műve, valamint Kant pragmatikus (szociális) antropológiája. Lásd Hans-Peter NOWITZKI, *Der wohltemperierte Mensch: Aufklärungsanthropologien im Widerstreit*, Berlin–New York, de Gruyter, 2003; itt: 24.

9 Számos példát idéz: Bruce DUNCAN, *Sturm und Drang Passions and Eighteenth Century Psychology = Literature of the Sturm und Drang*, ed. David HILL, Rochester, Camden House, 47–68.

10 A változást jól jellemzi Dugald Stewart megjegyzése: „In our universities, what a change have been accomplished. (...) The studies of Ontology, of Pneumatology and of Dialectics, have been supplanted by that of the Human Mind.” Idézi: Roy PORTER, *The Creation of the Modern World: The Untold Story of the British Enlightenment*, New York–London, Norton, 2000, 183. A német területen az egyetemi oktatásban bekövetkezett változásokat részletesen dokumentálja Matthias JOHN, *Empirische Psychologie im System der Wissenschaften um 1800, Psychologie und Geschichte*, 2002, 166–177; valamint: *Anthropologie und Empirische Psychologie um 1800: Die Wissenschaft vom Menschen zwischen Physiologie und Philosophie*, Hg. Georg ECKARDT, Matthias JOHN, Temilo van ZANTWIJK, Paul ZICHE, Köln, Böhlau, 2001.

11 BÁRÁNY Péter, *Jelenséges lélekmény*, kiad. GYÁRFÁS Ágnes, Bp., MTA, 1990, 8.

natkozó elméleti diskurzus, mely korábban olyan különböző diszciplínákban szóródott szét, mint a természetfilozófia, a logika, a pneumatologia, az optika vagy a medicina, az ő munkásságában a filozófia önálló területévé vált – jóllehet még a metafizika keretein belül. Mint ismeretes, Wolff *racionális* és *empirikus* pszichológiát különböztetett meg, s ezeket két vaskos kötetben tárgyalta. Az empirikus lélektan a tapasztalaton alapul, ebből von el olyan általános igazságokat, amelyek alkalmasak a lélek működésének magyarázatára; a racionális lélektan viszont a lélek absztrakt fogalmából kiindulva írja le annak jellemzőit. A kétféle lélektan tehát elsősorban módszerében különbözik, és nem tárgyában. Nincs szó azonban éles, következetesen végigvitt különbségről: a racionális pszichológia felhasználja az empirikus tudomány elemeit, másrészt viszont ez utóbbi is alkalmazza a logikai-deduktív módszert.¹² Wolff az empirikus pszichológiát tartotta fontosabbnak, mivel sok más kortársával egyetemben osztotta azt a nézetet, hogy az elme működésének empirikus tanulmányozása hozzájárulhat a megismerés és a gondolkodás lehetőségeinek és korlátainak megértéséhez.¹³ Wolff a lélektan, és általában a metafizika művelésében módszertani szempontból a matematikát és a csillagászatot tekintette példaértékűnek és követendőnek. Elismerte az empirikus megfigyelés tudományos jelentőségét (az angliai kísérleti fizika eredményeinek ismeretében), ám Newtonnak a hipotézisalkotást elvető, egyoldalúan az indukciót érvényesíteni kívánó módszertanával szemben tapasztalat és elmélet egymásrautaltságát, a hipotézisalkotás szükségszerűségét vallotta.

Az antropológia és az empirikus lélektan alakulása szempontjából különösen fontos Wolff viszonyulása a test és a lélek egymáshoz való viszonyára vonatkozó metafizikai megoldásokhoz. A test és a lélek egymásra hatását magyarázó elméleteket (karteziánus dualizmus, illetve okkazonalizmus, előre elrendelt harmónia, *physicus influxus*) is hipotézisekként tárgyalta, és egyáltalán nem látta kényszerítő erejűnek valamelyik elfogadását. Wolff maga a test és a lélek együttműködésére vonatkozó elméletek közül az előre elrendelt harmónia Leibniz-féle magyarázatát találta a legjobbnak, de hangsúlyozta, hogy ez az elmélet sem szolgál minden szempontból kielégítő megoldással.¹⁴ Ez az állásfoglalás a XVIII. századi antropológiai gondolkodás alapvető, már említett vonása felé mutat, amennyiben a metafizikai problémák felől a praktikus kérdések irányába forduló gondolkodás előtt nyitja meg az utat.

12 Mint azt már pl. a kantianus lélektani szerző, Schmid is Wolff szemére vetette: Carl Christian Erhard SCHMID, *Empirische Psychologie*, Jena, 1791, 18–25.

13 A lélektan változatairól: Gary HATFIELD, *Remaking the Science of Mind: Psychology as natural Science = Inventing Human Science: Eighteenth-Century Domains*, ed. C. Fox, Roy Porter, R. Wokler, Berkley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1995, 184–231.

14 A test és a lélek egymásra hatására vonatkozó különböző rendszerek tárgyalása Wolffnál: Christian WOLFF, *Psychologia rationalis*, Frankfurt/Leipzig, 1740, 451–587. A hipotézisek szerepéről és Wolff lélektanáról általában lásd még: Richard J. BLACKWELL, *Christian Wolff's Doctrine of the Soul*, *Journal of the History of Ideas*, 22(1961), 339–354.

Bár a XVIII. század végén valóban megfigyelhető a lélektan iránti fokozott érdeklődés, a lélektani reflexió Magyarországon sem ekkor jelent meg. A kora újkori magyarországi lélektani irodalom részletes ismertetését mellőzve itt csak arra utalnék, hogy a XVII. század második felében aránylag élénk lélektani érdeklődés tapasztalható a magyarországi szerzők körében is. A XVII. században az arisztotelianus és a sztoikus elméletek mellett a karteziánus lélektan recepciója is megtörtént: Apáczáinál és más karteziánusoknál a lélektan a természetfilozófia vagy (Apáti Miklós esetében) az etika része.¹⁵ E teóriákhoz képest újdonság a wolffi lélektan XVIII. századi magyarországi recepciója, amelyben kiemelkedő Makó Pál szerepe. Makó természettudományos munkásságát a szakirodalom már kellőképpen méltatta,¹⁶ itt csupán lélektani nézeteiről szükséges néhány szót szólni. Az alapvetően a fizika és a matematika iránt érdeklődő Makó a nagyszombati egyetemre került tanárnak, ahol metafizika kurzust kellett tartania. A van Swieten által 1753-ban bevezetett oktatási reform értelmében viszont a nagyszombati egyetem tanárainak írott oktatási anyagokat kellett létrehozniuk.¹⁷ Így keletkezett Makó lélektant is tartalmazó metafizikai tankönyve (*Compendiaria Metaphysicae Institutio*, Eger, 1766), mely más munkáihoz hasonlóan igen alapos tájékozottságról és éles elméről tanúskodik. Az első kiadást hamarosan újabbak követték, és a könyv az országhatárokon túl is népszerűvé vált. A tankönyv jellegből következően Makó célja nem valamilyen új metafizika szisztematikus kifejtése volt, hanem a rendelkezésre álló ismereteknek a jezsuita oktatás irányelveivel egyező praktikus és tömör összefoglalása. A metafizikai tankönyv az ontológiát, a kozmológiát, a pszichológiát és a teológiát tárgyalja – a tárgyak sorrendjében nyilvánvalóan Wolffot követve. A metafizika wolffi rendszerezésének elfogadása nem meglepő, s aligha tekinthető Makó egyedi választásának: Wolff filozófiája a jezsuiták körében többnyire kedvező fogadtatásra talált, olyannyira, hogy az 1740-es évektől a filozófiai curriculum kialakításában is kamatoztatták Wolff rendszerét.¹⁸ A nagyszombati tankönyv nemcsak a metafizika felosztásában követi Wolffot, de psychologia-fejezete tartalmi szempontból is a wolffi elmélet erőteljes hatását mutatja. Bár Makó természetesen ismerte az empiri-

15 LACZHÁZI, *Hősi szenvedélyek...*, i. m., 71–95.

16 WIRTH Lajos, *Makó Pál (1723–1793) élete és fizikusi munkássága*, Jászberény, Jászberényi Tanítóképző Főiskola, 1997; ZEMPLÉN Jolán, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998.

17 Vö. CSAPODI Csaba, *Két világ határán: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*, Századok, 79–80(1945–1946), 85–137.

18 L. Marcus HELLYER, *Jesuit Physics in Eighteenth Century Germany = The Jesuits: cultures, sciences and the arts 1540–1773*, I., ed. John W. O' MALLEY, Gauvin Alexander BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY, Toronto, Univ. of Toronto Press, 1999, 543–544; Catherine WILSON, *The Reception of Leibniz in the Eighteenth Century = The Cambridge Companion to Leibniz*, ed. Nicholas JOLLEY, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1995, 450.

kus és racionális pszichológia megkülönböztetését, saját értekezése e kettő ötvözte: módszertanilag (Wolffot követve) empirikus megfigyelés és elmélet kölcsönös egymásrautaltságát tartja irányadónak, (ugyancsak Wolff nyomán) a csillagászatot nevezte meg követendő példaként.¹⁹ Az arisztotelianus lélekfel-fogást mint idejétmúlt, használhatatlanná vált tudást említi munkája bevezetőjében. Magáévá teszi azt a – leibnizi eredetű, Wolff által is elfogadott – tételt, miszerint a lélek lényege erő, a *vis repraesentandi*.²⁰ A wolffi lélektannak megfelelően Makó két alapvető képességet különít el a lélekben: a *facultas cognoscendit* és a *facultas appetendit*, azaz a gondolkodás és a vágy vagy akarat képességét. Wolffhoz hasonlóan három rendszert különböztet meg a test és lélek egymáshoz kapcsolódására vonatkozóan, azonban Wolfftól eltérően határozottan elveti az *influxustól* (befolyás) különböző elméleteket, így az előre elrendelt harmónia Wolff által preferált elméletét is.²¹ Ez az álláspont megfelel a jezsuita rend hagyományos skolasztikus arisztotelianizmusának, akárcsak a velünk született ideák tagadása.²² Ugyanakkor az influxus melletti állásfoglalás a korabeli Wolff-követők között is megtalálható a XVIII. században: így például a Makó által is hivatkozott (lutheránus) Martin Knutzennél, aki egész könyvet szentelt a kérdésnek.²³ Wolff recepcióját talán az is segíthette, hogy a lélek képességeinek wolffi osztályozása és aprólékos elemzésük sokban hasonlít a skolasztikus elméletekre.²⁴ Fontos azonban, hogy Makó írása a korabeli filozófiai irodalom alapos ismeretét tükrözi. A wolffiánus Bilfingeren, Baumesteren és Knutzenen, a jezsuita Karl Scherfferen és Antonio Genovesin túl hivatkozik Descartes, Locke, Hobbes, Spinoza, Leibniz és Malebranche egyes nézeteire is, ismertetve és megbírálv a saját álláspontjától eltérő elképzeléseket. A XVIII. század második felében tehát a nagyszombati egyetem falai között is megjelent a wolffi racionalizmust követő új lélektan és metafizika. Ezen nem változtat az sem, hogy fejtegetéseit – meglehetősen régimódián – gyakran Cicero-idézetekkel támasztja alá.

19 Ebben a csillagászatot tekinti mintaadónak. „Imitandi igitur sunt astronomi, qui ex observatis suis eruunt theoriam, et hanc ad illa vicissim exigunt, eiusque ope ad observationis instituendas ducuntur, quarum in mentem aliter nunquam venisset.” MAKÓ, *i. m.*, 203.

20 „Essentia humanae animae reponenda esse videtur in vi, quam habet repraesentandi.” *Uo.*, 276.

21 Makó megjegyzése szerint az influxustól eltérő nézetek elfojtásáért nem is a filozófus, hanem a cenzor felelős: „Nam qui propter naturarum dissimilitudinem facultatem corpus movendi ab animo submovent, hi illam a Deo etiam submovere debent: eorum proinde oratio non iam a philosopho, sed a censore opprimenda est.” *Uo.*, 292.

22 Az ideák eredete kérdésének Makó (Wolfftól eltérően) külön fejezetet szentel. A kérdés Pálóczi Horváth Ádám figyelmét is megragadta: a *Psychologia* legterjedelmesebb fejezete az ideák eredetét tárgyalja.

23 Martin KNUTZEN, *Systema causarum efficientium seu commentatio philosophica de commercio mentis et corporis per influxum physicum explicando*, 1735. Vö. MAKÓ, *i. m.*, 293.

24 HATFIELD, *i. m.*, 199.

Mindezt azért volt szükséges elmondani Pálóczi Horváth lélektanával összefüggésben, mert az is a wolffi iskolához kapcsolódik, és Makó metafizika-tankönyve fontos szerepet játszott keletkezésében. Pálóczi Horváth (Makóhoz hasonlóan) nem különíti el az empirikus és a racionális lélektant, mivel ezeket elválaszthatatlannak tartja. Munkája bevezetésében módszerét az empirikus lélektanával azonosítja, amennyiben a megfigyelést és a megfigyelhető jelenségeken alapuló hipotézisek felállítását tekinti elsődlegesnek: „előbb tehát a lélek munkáit, azután munkáiból tulajdonságait kell kitanulnunk, és úgy kell osztán a természeti valóságra, amennyire emberi erő engedi, következtetéseket csinálnunk”. A *Psychologia* egésze ugyan aligha tekinthető e program következetes megvalósításának, a módszer fontos következménye azonban, hogy Pálóczi Horváth a lélek természetét végső soron megismerhetetlennek tartja: „az Istenen kívül senki a léleknek természeti valóságát nem tudhatja”.²⁵ A lélek egyes képességeinek ismertetésében (mint ezt már a fejezetek rendje is mutatja) Makó tankönyvét követi, a szenvedélyeket tárgyaló fejezet pedig nem más, mint szó szerinti fordítás Makótól. Pálóczi Horváth lélektanának egésze azonban semmiképpen sem tekinthető Makó magyarításának, de még Makó gondolatmenetének szoros követéséről sem beszélhetünk. Pálóczi Horváth kétségtelenül több forrásból tájékozódott lélektana megírásakor. *Psychologiája* bevezetőjében a lélekről való gondolkodás útján előtte járó és általa tanulmányozott szerzőként a következőket nevezi meg: Platón, Arisztotelész, Descartes, Leibniz, Malebranche, Locke, Epicurus, Dicaearchus, Hobbes és Voltaire.²⁶ Ezen olvasmányok nyoma azonban szövegszerűen nem nagyon jelentkezik gondolatmenetében, s olykor alapos kétségeink lehetnek: valóban eredetiben ismerte-e a fenti szerzők munkáit.²⁷ Makóé mellett azonban minden bizonnyal más lélektani könyvek is megfordultak a kezében. Makóra többször hivatkozik helyeslően, egy kérdésben azonban határozottan ellentmond neki. Pálóczi Horváth szerint a lélek esszenciája nem kizárólag a *vis repraesentandi* vagy *cogitatio*, miként Makó állítja, hiszen ebből nem vezethető le a lélek valamennyi munkája, amelyek között ő a platóni–arisztotelészi vegetatív lélekrész funkcióinak megfelelő éltető tehetséget vagy elevenítő erőt is számon tartja. Pálóczi Horváth szerint a lélek esszenciája a „Nisus (erőlködés)”: a lélek mindent tesz, amit tenni tud. Felfogása szerint a növényeknek és az állatoknak is van lelke, de nincs bennük *cogitatio*.²⁸ Ezen a ponton úgy tűnik, mintha Pálóczi Horváth arisztotelianus

25 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 13.

26 *Uo.*, A4v.

27 Pálóczi Horváth lélektana bevezetőjében – mint a szó szerinti idézetfordítás bizonyítja – Makó könyvéből idézi Dicaearchus elméletét (MAKÓ, *i. m.*, 272), miként Hobbes *Leviatánjának* érzékelésre vonatkozó megállapításait is (*Uo.*, 266).

28 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 274. Wolff-Leibnizsel szemben azt állította, hogy a *vis repraesentativa* nem minden monásban van jelen, csak az emberben és az állatokban (*Deutsche Metaphysik*, §. 898). Vö. VIETTA, *i. m.*, 103.

alapon bírálná a wolffi elmélet túlságosan intellektuális voltát. Ennek az ellenvetésnek azonban (bár a wolffi rendszer alapvető tételére vonatkozik) a lélektan egésze szempontjából nincsenek komoly következményei, mivel nem érinti az elme képességeit, ismertetésükben a wolffi rendszert követi. Makóhoz hasonlóan a test és lélek kapcsolatára vonatkozó elméletek – „az Isteni jelenlétel systémája” (Descartes és Malebranche); „a harmonia praestabilita” (Leibniz és nyomában Wolff); valamint az influxus physicus elmélete – közül (amelyeket ő még egy negyedikkel, a *moralis influxussal* egészít ki) az influxust részesíti előnyben, habár nem állítja ennek kizárólagos igazságát, sőt végső soron nyitva hagyja a kérdést:

azonban jobb minden szemérem nélkül megvallani rövid értelmünket, és a három közül ezt választani, mint a többit, míg újat, jobbat nem találunk; mert jöllehet, hogy homályos az állítás, de csakugyan lehet mellette fogni.²⁹

Miként Makó esetében, Pálóczi Horváth választásáról is elmondható, hogy az arisztotelianus hagyomány preferálása összhangban van a XVIII. század második felében dominánssá váló antropológiai elméletekkel, amelyek a lélek befolyását abszolutizáló animista és a test szerepét hangsúlyozó mechanikus–materiális felfogás (legfontosabb képviselőik: Stahl és La Mettrie) szélsőségeit elkerülve test és lélek kölcsönös egymásra hatásának influxus néven emlegetett tételét hirdették.

Összességében Pálóczi Horváth lélektana módszertani és tartalmi szempontból – a lélek felosztása, a képességek ismertetése alapján – wolffiánusnak tekinthető. Ha tudománytörténeti helyét európai kontextusban akarjuk kijelölni, figyelembe kell venni, hogy a wolffi filozófia ekkor már jócskán túljutott fénykorán, ugyanakkor a század második felében is igen befolyásos maradt, legalábbis az iskolai oktatásban. Az 1780-as évek végén német szerző is jelentetett meg meg a wolffiánus lélektant ismertető tankönyvet.³⁰ A lélektan fejlődésére azonban ekkor Wolff követői már nem gyakoroltak jelentős hatást. A század második felében a lélektan alakulására sokkal jellemzőbb az angol és francia szerzők növekvő hatása, illetve az empirista, szenzualista vagy materialista pozíciók térnyerése. A század végén már elsősorban a kanti ismeretelmélet következményeivel való szembesülés jelentette a legnagyobb kihívást a lélektan számára. Az empirikus lélektan egyes képviselői (így pl. a lélektanát nagyjából Pálóczi Horváthtal és Báránnyal egy időben író Carl Christian Erhard Schmid) úgy látták, a kanti kritika belátásai hasznosíthatók saját célkitűzéseik továbbfejlesztésére, az empi-

29 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 308.

30 Jürgen JAHNKE, „Wissenschaftliche Revolution” um 1800 – auch in der Psychologie?, *Psychologie und Geschichte*, 2002, 153–165; itt: 161.

rikus lélektan jobb módszertani megalapozására.³¹ Másrészt épp a kanti kritika nyomán léptek színre az empirikus lélektantól radikálisan elforduló filozófiai rendszerek is (Fichte, Hegel, Schelling). Ez utóbbi fejleménnyel szorosan összefügg, hogy a XVIII. századi antropológiai irodalom a század vége után marginalizálódott, majd feledésbe ment: csak az utóbbi évtizedekben élénkültek meg a feltárását megcélzó történeti kutatások.

Pálóczi Horváth munkájának értékelésekor röviden szólni kell a pályázatra vele egy időben benyújtott, és ott díjat nyert munka, Bárány Péter *Jelenséges lélekménye* néhány alapvető jellemzőjéről is – jóllehet e mű részletes tárgyalása itt nem lehetséges. Bárány lélektanát vizsgálva Bogár Krisztina arra a következtetésre jutott, hogy a műben Kant hatása meghatározó. Bárány kétségtelenül ismerte Kant filozófiáját, és egyes elemeit be is építette lélektanába; műve megítélésekor azonban nem elegendő a kanti gondolatok jelenlétének regisztrálása. Kant ugyanis csak egy (bár kétségtelenül fontos) forrása Bárány gondolatainak. A *Jelenséges lélekmény*ben nagyon különböző elméleti kontextusokból származó gondolatok jelennek meg (pl. a szenvedélyek ismertetésekor Bárány Descartes rendszerezésére támaszkodik, az érzés képességének tárgyalásában Mendelssohn kevert érzésekre vonatkozó nézeteit kamatoztatja, az ismeretelméletben az idea-asszociációk tanára támaszkodik stb.). A különböző elméletekből merített elképzelések ötvözése eklektikus jelleget kölcsönöz a műnek. Tudománytörténeti elhelyezésében azonban ennél fontosabbak a Bárány által vallott módszertani elvek. Ezek ismertetésében szembevetendő Newton hatása és az indukció melletti állásfoglalás. A lélektan bevezetésében Bárány ismerteti Newton alapelveit, Newtonnal egyetértésben elutasítja a hipotézisek alkalmazását és a metafizikai spekuláció segítségül hívását. Módszertani eszményét így foglalja össze:

a különös jelenségekből közönséges feltételeket csináljunk: ezeket szedjük rendbe, azaz a hasonló feltételeket (propositiones affines) hasonlóságaik és lépcsőik szerint egymás mellé rakjuk, hogy egyik a másikából megvilágosodjon. Szedjük őket széllal (amennyire lehet) egész az ő első, s egyszerűs eredetékig, különböztessük meg azokat másoktól tulajdon nevezetek által, és a jelenségeket az ő vegyületeikből igyekezzünk megmagyarázni.³²

A különböző szerzők tételeinek átvételét eszerint az legitimálná, hogy e megállapítások a tapasztalható jelenségek helyes magyarázatát adják. S e módszertan indokolja, hogy a tapasztalatból le nem vezethető kérdéseket (pl. hogy a lélek egyszerű vagy összetett, vagy a test és a lélek kapcsolatának mikéntje)

31 Carl Christian Erhard SCHMID, *Empirische Psychologie*, Jena, 1791.

32 BÁRÁNY, *i. m.*, 12.

nem tárgyalja.³³ (Más kérdés, vajon a *Jelenséges lélekmény* fejtegetéseiben mennyire következetesen érvényesül ez a módszer. A magában való dolog tételezéséhez például nyilvánvalóan nem lehet eljutni ezen az úton.³⁴) Annak, hogy Bárány számot vetett volna a kanti kritikai filozófiának az empirikus lélektan művelésére vonatkozó következményeivel, az empirikus lélektan tudományként való megalapozhatóságának kérdésével, nem találni nyomát. Kant ugyanis úgy vélte, hogy az empirikus lélektan, mivel nem *a priori* tételeken alapul, nem lehet szigorú értelemben vett tudomány – ami nem jelenti azt, hogy ne lennének leírható lélektani szabályszerűségek, s hogy ezek kutatása ne lehetne hasznos. Kant állásfoglalása úgy is megfogalmazható, hogy amennyiben lélektan lehetséges, úgy az csak empirikus lélektan lehet.³⁵ Ezt a kanti álláspontot tette magáévá pl. a Bárányal körülbelül egy időben empirikus lélektant író C. C. E. Schmid, kifejtve, hogy az általa művelt lélektan nem a szigorú kanti értelemben vett tudomány.³⁶ Bárány viszont (Kanttal ellentétben) úgy gondolta, hogy a „csak az öt érző eszközöknek (műszereknek) tapasztalásain épülő” empirikus lélektan „valóságos tudomány”.³⁷ Módszertani elveit tekintve tehát a *Jelenséges lélekmény* mind a wolffi lélektantól, mind a kanti transzcendentális filozófiától különbözik. (A lélektan XIX. századi története a Bárány által is alkalmazott induktív módszer diadalát és az empirikus lélektan tudományként való megszilárdulását mutatja.³⁸) Elméleti alapvetésének megfelelően Bárány nem tárgyalja a racionális lélektant, műve tisztán empirikus lélektan.³⁹ A lélektan tárgyának tekinti viszont test és lélek egymásra hatását (jóllehet ennek mikéntjét nem tudja megmagyarázni), s ennek értelmében a fiziológia és az orvostudomány egyes eredményeit is kamatoztatja.

33 Uo., 22.

34 Uo., 29.

35 Az empirikus lélektan kizárása a szigorú értelemben vett tudomány köréből részletes indoklással *A természettudományok metafizikai indító okaiban* (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 1786) olvasható. Kant és az empirikus lélektan viszonyát részletesen taglalja: Gary HATFIELD, *Empirical, rational, and transcendental psychology: psychology as science and as philosophy* = *Cambridge Companion to Kant*, ed. Paul GUYER, Cambridge Univ. Press, 1992, 200–227.

36 „Um den Namen einer Wissenschaft im strengsten Verstande zu führen, müsste die Psychologie lauter unbedingt allgemeine und durchaus a priori erkennbare Behauptungen enthalten. Eine Forderung, die man nur verstehen darf, um die Unmöglichkeit einzusehen, ihrer Strenge genüge zu tun. Nimmt man aber Wissenschaft in weiterm Sinne für ein systematisches, d. h. nach Principien geordnetes Ganzes der Erkenntnis, so ist die Idee einer Seelenlehre als Wissenschaft allerdings der Ausführung fähig.” SCHMID, *i. m.*, 15.

37 BÁRÁNY, *i. m.*, 12.

38 A newtoni módszertani eszmény a XVIII. század közepétől terjedt el a lélektan területén, mint azt a következő címek is jelzik: Johann Gottlob KRÜGER, *Experimental-Seelenlehre* (1756); Johann Georg SULZER, *Experimental-Physik der Seele* (1759).

39 BÁRÁNY, *i. m.*, 9.

A *Jelenséges lélekmény* nemcsak módszerében különbözik nagy mértékben a wolffi lélektantól, hanem tartalmában is. Az egyik alapvető különbség a lélek képességeiről vallott felfogás újszerűségében érhető tetten. Bárány a lélekben posztulált három képességnek megfelelően három részre osztja lélektanát, szemben Wolff követőivel, akik a lélekben két alapvető képességet különböztettek meg (többnyire a gondolkodást és az akaratot). Mint láttuk, Pálóczi Horváth wolffiánus lélektana is a megismerés (intellektus), illetve az akarat (kívánó képesség) közötti különbségtételt alkalmazza. A XVIII. században Moses Mendelssohn – szakítva a wolffiánus iskolával – *Briefe über die Empfindungen* című írásában (1755) először tételezte az érzést a megismerés és a vágy mellett önálló képességként a lélekben. A hármas felosztást a XVIII. század második felében több lélektani szerző is elfogadta: közülük a legjelentősebb Tetens (a három képesség szerinte: Verstand, Wille, Gefühl), aki e téren meghatározó volt Kant gondolkodására is. Bárány a lélekben három képességet („tehetséget”) tételez: „esmeret”, „érzékenység”, „kévánás” (a „kévánás”, a megkívánó és utáló tehetség felső és alsó tehetségre oszlik: a felső az akarat, az alsó az ösztönök által meghatározott kívánó-utáló tehetség). Bárány tehát ahhoz a XVIII. században megjelent új lélekmodellhez csatlakozik, amely szerint az érzés önálló, a megismeréssel és az akarattal egyenrangú képessége a léleknek. Ez a választás – mint arra már Bogár Krisztina is felhívta a figyelmet – minden bizonynyal az észkritika hatását tükrözi.⁴⁰

Pálóczi Horváth a *Psychologia* bevezetőjében világosan kifejti, hogy munkája legnagyobb érdemének nem a lélektan terén való újító gondolatokat tartja, hanem a lélektan magyar nyelvűvé tételét. A fentiek nyomán ezt úgy pontosíthatjuk, hogy alapvetően a wolffiánus lélektant tette magyarul hozzáférhetővé. Horváth lélektanáról megállapíthattuk, hogy az a wolffi lélektan már korábban megtörtént recepciójához kapcsolódik, s így a XVIII. század végi lélektani irodalom semmiképpen sem előzmények nélküli Magyarországon. A Bárány lélektanára vetett futó pillantás pedig azt mutatja, hogy ez a lélektani irodalom – bár a tudományosság igénye és az empirikus alapozás fontosságának hangsúlyoztatása a tárgyalt munkákra egyaránt jellemző – módszerét és tartalmát tekintve korántsem volt homogén. Bárány Péter pályaműve kétségtelenül sokkal önállóbb, mint Pálóczi Horváthé, s a kortárs lélektani irodalomban való sokkal alaposabb tájékozódást tükröz: a lélektan írására vonatkozó pályázat bírálói joggal ítélték a pálmát a *Jelenséges lélekmény* szerzőjének.⁴¹

40 Lásd BOGÁR, i. m.

41 Habár nem tartozik a magyar nyelvű lélektan-írás összefüggésébe, a lélektani nézetek sokszínűsége szempontjából fontos megemlíteni Martinovics Ignácot, aki 1788-ban francia nyelven megjelent materialista szellemű írásában (*Mémoires philosophiques*) a lélekről értekezve elvetette a testtől különböző, anyagtalan lélek gondolatát. MARTINOVICS Ignác, *Filozófiai írások*, Bp., Magvető, 1956, 75–100.

A *Psychologia* főbb általános jellemzőinek ismertetése után érdemes közelebbről megvizsgálni, milyen poétikai vagy esztétikai jelentőséggel bíró megállapításokat tartalmaz a mű. Esztétika és lélektan kapcsolata a XVIII. században igen szoros, hiszen mindkettő a lélek képességeinek elemzéséből indul ki, s ezért a korszak esztétikai elméleteinek egy része joggal nevezhető antropológiainak is.⁴² Wolff jelentősége az esztétika kialakulása szempontjából jól ismert, miként az is, hogy lélektana – amelyben a szubjektum által érzékelt külvilág végső soron a *vis repraesentativa* konstitutív tevékenységének terméke – megnyitotta az utat a fantázia (Bodmer és Breitinger poétikai írásaiban megvalósuló) produktív képességként való értékelése előtt is.⁴³ Wolff empirikus lélektanában az imagináció még alapvetően reproduktív képesség; a képzelőerőnek olyan működése, amely az emlékképektől és a puszta képzelődéstől, fantazmáktól (például az álmoktól) különböző képzeteket hozhat létre, csupán nagyon korlátozottan jelenik meg. Az *imaginatio* Wolffnál az emlékezettel tart közeli kapcsolatot, amennyiben korábban érzékelt képzetek felidézését hajtja végre az azokat kiváltó tárgyak távollétében. Az emlékezet (*memoria*) a képzellettel szemben az a képesség, amely a felidézett képzeteket, emlékképeket felismeri. Wolff szerint az álmok mint üres képzelgések azért különböznek a valóságtól, mert nem tesznek eleget az ellentmondás és az elégséges alap (leibnizi) elvének. Az emlékképek és a puszta képzelődés mellett azonban Wolff szerint léteznek olyan, a képzelőerő által létrehozott képzetek is, amelyek kielégítik az elégséges alap elvét. Erre példa a szobrász vagy az építész, akiben – természetesen az általa tanulmányozott szobrok vagy épületek szépségeinek felhasználásával – olyan szobor vagy épület képzete jön létre, amelyet korábban nem látott.⁴⁴ Ezen a nyomon haladva a lehetséges világok leibnizi elméletére is támaszkodva lép tovább Bodmer és Breitinger a képzelőerő teremtő képességként való felfogása felé.⁴⁵ Az *imaginatio* Makó könyvében is (a wolffi lélektanhoz hasonlóan) reproduktív képesség, s pusztán ismeretelméleti szemszögből tárgyalja.⁴⁶ Pálóczi Horváth lélektana a képzelőerő képességének tárgyalásakor a

42 Ernst STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, Niemeyer, 2009.

43 Lásd Silvio VIETTA, *Literarische Phantasie: Theorie und Geschichte. Barock und Aufklärung*, Stuttgart, Metzler, 1986, 103.

44 A *Psychologia Empirica* 92. paragrafusában az *imaginatio* meghatározása: „Facultas producendi perceptiones rerum sensibilibus absentium Facultas imaginandi seu Imaginatio appellatur”. Az álmokról: „so erkennt man hieraus deutlich, dass die Wahrheit von dem Traume durch die Ordnung unterschieden sei”. (*Deutsche Metaphysik*, §. 142.) A szobrász ill. az építész példája: *Uo.*, §. 245, ill. *Psychologia Empirica*, §. 150. A képzelőerő wolffi koncepciójáról részletesen: VIETTA, *i. m.*, 104–108.

45 *Uo.*, 110–134.

46 „Nihil potest mens nostra imaginatione effingere, quod non antea sensu aliquo usurpaverit.” MAKÓ, *i. m.*, 215.

költői képzelet termékeire is kitér: ezekkel szemben igen gyanakvónak mutatkozik, bennük az értelem szempontjából potenciális veszélyforrást lát. Úgy véli ugyanakkor, hogy „a lehetetlen dolgok költésének van egy tűrhető mértéke”; a mértéket, amelyet megtartva a költészet hasznos is lehet, a horatiusi és az arisztotelészi poétika szellemében a valószerűség és az erényre nevelés fogalmaival írja le.⁴⁷ Makó lélektanához (és a magyarországi poétikai reflexióhoz képest) újdonság, hogy a képzelőerő poétikai szerepe egyáltalán megjelenik a lélektanban, de sajnos Pálóczi Horváth nem fejt ki részletesen álláspontját arról, mit ért a képzelőerő elfogadható mértéke alatt, és hogyan értelmezi a valószerűségnek a korban sokat vitatott fogalmát.

Pálóczi Horváth lélektanában a költészetre vonatkozó reflexió az érzékelést tárgyaló eszmefuttatásban bukkan elő. Ez a tény arra hívja fel a figyelmünket, hogy a költészettel kapcsolatos álláspont szorosan összefügg a *Psychologia* ismeretelméleti premisszáival. A lélektan és az ismeretelmélet általában is igen relevánsnak tűnik azon változások leírásához és értelmezéséhez, amelyek az irodalom létmódjában, illetve az irodalomnak tulajdonított hatásmechanizmusban mentek végbe a XVIII. század végén. A kora újkori ismeretelméletek jellemző alapfeltevése szerint az érzékelt tárgynak az érzékelőben valamilyen (az objektumhoz hasonló vagy azzal egyértelmű kapcsolatban álló) idea vagy reprezentáció felel meg.⁴⁸ Ezt az ideát gyakran az elmében elhelyezkedő képnek tekintik. Feltételezve, hogy az elmében megtalálható az érzékelt tárgy képe vagy reprezentációja, kézenfekvő a költészet vagy irodalom lényegét ennek szavak által történő megjelenítésében látni. Az ilyen ismeretelméleti modellekhez ezért jól illeszkedik a költészet utánzasként való felfogása.⁴⁹ Természetesen

47 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 41–42.

48 Az elmélet alap gondolatának eredetét (Hilary Putnam nyomán) így vázolhatjuk: „A megfelelés-elmélet legrégebbi, csaknem kétezer évig eleven formáját az ókori és középkori filozófusok Arisztotelésznek tulajdonították. Nem vagyok biztos benne, hogy Arisztotelész ténylegesen ezt képviselte, de a nyelvezete ezt sugallja. A *referencia hasonlóság-elméletének* nevezem ezt az elméletet, mivel az elmélet szerint az elménkben lévő reprezentációk és a külvilág tárgyai közötti viszony szó szerinti értelemben *hasonlóság*. Az elmélet a modern teóriákhoz hasonlóan a mentális reprezentáció eszméjét használta. Arisztotelész *fantazmá*-nak hívta a reprezentációt, a külső tárgy elmében lévő képét. A fantazma és a külvilágbeli tárgy közötti viszony, amelynek segítségével a fantazma az elme számára reprezentálja a külső tárgyat (Arisztotelész szerint) nem más, mint a fantazmának és a külső tárgynak közös *a formája*. Minthogy a fantazma és a külső tárgy hasonló (ugyanaz a formájuk), az elme a fantazma birtokában közvetlen hozzáféréssel rendelkezik a külső tárgy *formájához* is.” Hilary PUTNAM, *Reason, Truth and History*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1981, 57. A középkori és kora újkori ismeretelmélet változatainak árnyaltabb leírását lásd pl. DOMINIK PERLER, *Einleitung = Ideen: Repräsentationalismus in der frühen Neuzeit*, I, Hg. Dominik PERLER, Johannes HAAG, Berlin, de Gruyter, 2010, 1–52.

49 Ugyanakkor, minthogy a költői megjelenítés a megismerő tudatban lévő ideákon alapul, az elképzelés a költői szubjektivitás felértékelődésének lehetőségét is magában rejt. Lásd: VIETTA, *i. m.*, 119, 198; valamint Günter GEBAUER, Christoph WULF, *Mimesis: culture, art, society*, Berkeley (Calif.), University of California Press, 1995, 158–163.

sem a kora újkori ismeretelmélet, sem a poétikai nézetek, illetve a poétikai gyakorlat nem homogén; a fenti jellemzés legfeljebb egy nagy hatású képzetkör erősen sematikus leírásaként értelmezhető.⁵⁰ Mindenesetre a vázolt képzetkör a XVIII. század második felében igen eleven volt. Michael Hißmann például Locke empirizmusa és a francia szenzualisták által inspirált lélektanában hevesen bírálja a mentális képekről és a hasonlósági viszonyról alkotott elképzelést (e nézetet Leibniznek tulajdonítva):

Már pusztán a képzet fogalmának a lélektanban való oly gyakori használata mutatja, hogy azt hitték, az agy legbelsejébe a tárgyak képei jutnak. Leibniz magát az ideát képzetként határozza meg. Képzeten azonban általában hasonlóságot értünk. A képzet ilyen meghatározásakor azonban többnyire pusztán képszerű tárgyakat tartottak szem előtt: de ettől függetlenül a leírás még csak minden testi tárgyra sem illik. Nem mondjuk-e, hogy ezek a sorok a szerző gondolatait jelenítik meg? De miféle hasonlóság van betűk és gondolatok között? Helyesebb azt mondani, hogy egy dolog akkor jelenít meg egy másikat, ha belőle az utóbbi felismerhető. Ez a magyarázat talán a megjelenítés minden fajtájára alkalmazható lenne.⁵¹

50 Az ismeretelméleti és poétikai nézetek közötti kapcsolat története még megírandó. Késő antik, középkori és kora újkori példákon mutatja be ismeretelmélet és poétika szoros kapcsolatát Vogt-Spira, rámutatva, hogy a vizsgált korszak jellemző elképzelései szerint phantasmata és aisthemata, a külvilág észlelése által keletkezett képek és a szöveg szavai által (a fantázia közvetítésével) életre hívott képek között – az imitatio modelljét is megalapozó – hasonlósági viszony áll fenn: Gregor VOGT-SPIRA, *Senses, Imagination and Literature = Rethinking the medieval senses: Heritage / Fascinations / Frames*, eds. Stephen G. NICHOLS, Andreas KABLITZ, Alison CALHOUN, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 2008, 51–72. A sztoikus ismeretelmélet Robortello általi recepcióját és ennek poétikai következményeit tárgyalja: Ulrike ZEUCH, *Aporien in der Literaturtheorie der Frühen Neuzeit. Francesco Robortellos „In Librum Aristotelis De arte poetica explicationes” und die Folgen = Mimesis – Repräsentation – Imagination*, hg. Jörg SCHÖNERT, Ulrike ZEUCH, Berlin, de Gruyter, 2008, 180–214. Az *ut pictura poesis* elvet szem előtt tartva a XVIII. századot, elsősorban angol szerzőket tárgyalva: David MARSHALL, *Ut pictura poesis = The Cambridge History of Literary Criticism*, IV, *The Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1997, 681–689. Albrecht Koschorke szerint az ismeretelméleti és poétikai nézetek alakulására az egyre nagyobb mértékű közvetítettség jellemző a XVIII. században: Albrecht KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts*, München, Fink, 1999, 351–357.

51 „Man kann schon aus der Redensart, Vorstellung, die in der Seelenlehre so häufig gebraucht wird, abnehmen, daß man geglaubt, es werden in das Innerste des Gehirns Bilder von den Gegenständen hinein gebracht. Leibniz definiert die Idee selbst durch eine Vorstellung. Bei einer Vorstellung denkt man sich aber gewöhnlich eine Ähnlichkeit. Allein man hat bei dieser Definition der Vorstellung größtenteils bloß bildliche Gegenstände vor Augen gehabt: und demohngeachtet paßt die Beschreibung nicht einmahl auf alle körperlichen Gegenstände. Sagt man nicht: diese Zeilen stellen die Gedanken des Verfassers vor? Was ist aber unter Buchstaben und Gedanken für eine Ähnlichkeit? Richtiger ist es, wenn man sagt, dann stellt eine Sache die andre vor, wenn man aus ihr die letzten erkennen kann. Diese Erklärung wird vielleicht auf alle Arten von Darstellungen angewandt werden können.” Michael HISSMANN, *Psychologische Versuche: Ein Beitrag zur esoterischen Logik*, Hannover/Göttingen,

A tárgy és az elmében lévő idea, illetve az idea és a szavak közötti megfelelés képzetének kritikájával találkozhatunk a XVIII. század második felében pl. Burke-nél (ő már nem gondol hasonlóságra, csupán megfelelésre):

Úgy tapasztalom, sokakat nagyon nehéz meggyőzni arról, hogy szenvedélyeik olyan szavak hatására keletkeznek, amelyekről semmilyen ideájuk sincs; s még ennél is nehezebb meggyőzni őket, hogy a társalgás szokványos menetében kellőképpen meg tudjuk értetni magunkat anélkül is, hogy az általunk tárgyalt dolgok képét felkeltenénk. (...) Ám bármilyen különösnek tűnik is, gyakran nem tudjuk, milyen ideáink vannak a dolgokról, vagy hogy egyáltalán van-e bármi ideánk bizonyos témákról.⁵²

Az érzékelés megfelelés-elméletével való szakítás Kant ismeretelméletéhez köthető, mely szerint a tárgyakról alkotott eszméink nem az elmétől függetlenül létező külvilág másolatai vagy reprezentációi, hiszen a magukban való dolgok és az elme eszméi között nemcsak hasonlósági viszony nem áll fenn, de izomorfikus megfelelés sem.⁵³ Az ismeretelméleti alapok ilyenfajta megváltozásával egyidőben, és azzal összefüggésben a poétikában is új fogalmak kerülnek előtérbe, mindenekelőtt a képzelet és az eredetiség kérdése.

Ha ebből a perspektívából vesszük szemügyre Makó és Pálóczi Horváth lélektanát, azt találjuk, hogy mindketten valamilyen képet, ideát tételeznek fel az elmében, jöllehet nem szólnak részletesen a tárgy és annak lélekben található reprezentációja közötti kapcsolatról. Makó az érzékelésről szólva (Arisztotelészt vagy a neki tulajdonított felfogást követve) megjegyzi, hogy a lélek rendelkezik az érzékelt tárgy valamifajta képével (*imago*, *idea* vagy *notio*), amely magában foglalja a tárgy formáját, illetve hasonlósági viszonyban áll azzal.⁵⁴ Ugyanakkor Makó (Wolffhoz hasonlóan) úgy véli, hogy az agyban az észlele-

1788 [az első kiadás 1777-ben jelent meg], 55. Hißmann gondolatmenete végén levonja a következtetést, miszerint nem magukat a dolgokat ismerjük meg, csupán az általuk az agyban keltett ingereket, mozgásokat: „Daher nehmen wir kein einziges Mahl den Gegenstand selbst wahr; sondern bloß die Bewegung im Gehirn, die ein Eindruck verursacht (...)” HISSMANN, *i. m.*, 56. (Leibniz valójában nem gondolta, hogy idea és tárgy között hasonlósági viszonynak kell fennállnia. Vö. G. W. LEIBNIZ, *Was ist eine Idee? = Ideen: Repräsentationalismus in der frühen Neuzeit*, I, hg. Dominik PERLER, Johannes HAAG, Berlin, de Gruyter, 2010, 310.)

52 Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008, 203. További példák: MARSHALL, *i. m.* A megismerés hasonlósági elméletének kritikájáról az 1780-as évek német antropológiai irodalmában lásd NOWITZKI, *i. m.*, 236.

53 Lásd erről: PUTNAM, *i. m.*, 63.

54 „Speciem quandam, sive imaginem rerum, quum eas animo comprehendimus, in nobis inesse dubitari non potest, quam quidem ideam, vel notionem adpellari alias docuimus (...). At non minus manifestum est, in quavis eiusmodi idea includi formam, ac similitudinem illius rei, cuius sit imago.” MAKÓ, *i. m.*, 297–298.

tek hatására materiális ideák jönnek létre, a lélekben lévő anyagtalan ideák ezek megfelelői. E felfogásban problémaként merül fel a materiális és az anyagtalan ideák közötti kapcsolat: erre Makó sem ad meggyőző választ.⁵⁵ Pálóczi Horváth az érzékelésről szólva szintén az elmében elhelyezkedő képekről (idea) beszél, de az idea és a tárgy közötti kapcsolat jellegére vagy az ideák természetére vonatkozóan nem ír részletesen.⁵⁶ Bárány Péter lélektana ebből a szempontból is különbözik Pálóczi Horváthétól, hiszen nála megjelenik a kanti magában való dolog fogalma: „Az érző eszközök meg nem mondják nekünk, mi a tárgy valóságára nézve; hanem csak mi az a mi érző eszközünkre nézve.”⁵⁷ Ha a kanti tétel következményeit nem is vonja le Bárány, de lélektanának ez a megjegyzése az ismeretelmélet tekintetében is új horizontok felé nyit utat, miként a költészetelmélet tekintetében a zseni (többek között éppen a képzelet elevenisége által jellemzett) fogalmának említése.⁵⁸

*

A *Psychologia* poétikai érdekű megállapításain túl lélektan és irodalom kapcsolatáról szólva meg kell említeni azt is, hogy az antropológiai érdeklődés a XVIII. század második felében nem korlátozódott a tudományok területére, hanem a szépirodalomban is felfedezhető. Nem pusztán arról van szó, hogy a lélektan egyes kérdései megjelennek a korabeli költészetben és regényirodalomban, vagy hogy egyes antropológiai fogalmak, nézetek vagy problémák korabeli irodalmi művekben is felfedezhetők.⁵⁹ Az irodalom ugyanis (például a lélektani érdeklődésű regény megjelenésével) a tapasztalati lélektanhoz hasonlóan részt vett a lélekre vonatkozó új elképzelések megképződésében.⁶⁰ Lehetséges, hogy egyes irodalmi művek más, esetleg gazdagabb tudást tartalmaznak a lélekről, mint az elméleti munkák. Az egyént középpontba állító irodalom (például a lélektani regény) a tapasztalati lélektanhoz hasonlóan részt vett a lélekre vonatkozó új tudás kialakításában. Az empirikus lélektan iránti érdeklődés és a regényirodalom közötti szoros kapcsolat lehetőségét a XVIII. században legjobban Karl Philipp Moritz munkássága példázza: a *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde* alapítójának Anton Reiser (1785–1790) című regénye tudományos érdeklődésre is

55 Uo., 308–310.

56 PÁLÓCZI HORVÁTH, i. m., 15.

57 BÁRÁNY, i. m., 29. A gondolat kanti eredetére már Bogár Krisztina rámutatott idézett tanulmányában.

58 „A zsenihez elkerülhetetlenül kívántatik a termékeny, s bizonyos végre intézett eleven képzelés; (...)”. BÁRÁNY, i. m., 68.

59 Vö. LACZHÁZI, *Hősi szenvedélyek...*, i. m., 226–241.

60 Pl. Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, Berlin/ New York, Walter de Gruyter, 1996.

méltó lélektani esettanulmányként, jellemrajzként olvasható, mint azt részeinek a *Magazinban* való közlése is mutatja, de a regény szintén sokat merített az empirikus pszichológia tudományából.

Pálóczi Horváth Ádám regénye a szabadkőműves tematika azon irodalmi feldolgozásai közé tartozik, amelyek elsősorban a szabadkőművességnek tulajdonított eszmények népszerűsítésében érdekeltek: ez a pragmatikai irányultság a *Psychológiában* említett hasznosság-elv megvalósulásaként is értelmezhető.⁶¹ Habár nem a lélektani elemzés áll a regény középpontjában, a *Felfedezett titok* mégsem csupán azért hozható összefüggésbe a szerző lélektani érdeklődésével, mert megjelenik benne a lélektan mint társalgási téma,⁶² hanem a főhős ábrázolásának lelki dimenziói okán is. Tematikusan a szabadkőművességhez társított értékek állnak a középpontban, s ezeknek az olvasók felé való közvetítése révén a regény eleget tehet a hasznosság *Psychológiában* is megfogalmazott követelményének. A szabadkőműves tematika azonban az egyén sorsának bemutatásán keresztül, a főhős szubjektív nézőpontjából jelenik meg. A főhős önértelmezésében (a lélektanhoz hasonlóan) központi a tökéletesedés fogalma, amely azonban itt egészen konkrét jelentést nyer a szabadkőműves ideálhoz (pontosabban a főhős által elképzelt ideálhoz) való eljutásban.

A lélektan teoretikus fejtegetései és a regény között nem kell feltétlenül szoros kapcsolatot keresnünk, de mindenképpen érdemes felidézni az érzelmek *Psychológiában* való tárgyalását a szabadkőművessé válás jelentette boldogság és az ezzel ellentétbe kerülő szerelem közötti vívódással kapcsolatban. Pálóczi Horváth Makó nyomán a wolffianus felfogást képviseli, melynek alapját Leibniznak az a tétele képezi, mely szerint a „lélek *maga* egy erő, amely törekvésként, *appetitus*ként, illetve *conatus*ként nyilvánul meg, s áthatja az egész lelki történetet úgy, hogy valamennyi percepcióban benne rejlik a tendencia arra, hogy a következőre térjen át”.⁶³ A szenvedélyek Leibniz szerint ebből a törekvésből eredeztethetők: a szenvedély nem más, mint az elmosódott képzetek alapján létrejövő törekvés. Wolff álláspontja a szenvedélyek metafizikai értelmezése tekintetében ezzel teljesen egyező: a szenvedélyek szerinte is az egyszerű, testetlen szubsztanciának tekintett lélek tökéletesedésre való törekvéséből

61 A szabadkőműves tematika a kor német nyelvű regényirodalmában igen népszerű volt. Változatait elemző monográfiájában Michael Voges utal a lélektani regénnyel való kapcsolat lehetőségére is: Michael VOGES, *Aufklärung und Geheimnis: Untersuchungen zur Vermittlung von Literatur- und Sozialgeschichte am Beispiel der Aneignung des Geheimbundmaterials im Roman des späten 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 1987, 282–283.

62 Lásd: „s több-több kérdésekkel alkalmazhatóságot szolgáltatam néki a test alkotmányáról, lélek eredetéről, természetéről, tehetségeiről, munkáiról, testtel egybekötöttségéről való beszélgetésre”. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988, 35–36.

63 Wolfgang RÖD, *A szenvedélyek leibniz-i értelmezése = Ész és szenvedély: Filozófiai tanulmányok a XVII–XVIII. századról*, szerk. BOROS Gábor, Bp., Áron, 2002, 201–218; itt: 207.

erednek, amennyiben a lélek percepciói elmosódottak és homályosak.⁶⁴ Pálóczi Horváth (Makó és Wolff nyomán) megállapítja, hogy „a lélek tökéletesíteni igyekszik magát”. A tökéletesedés fogalmából származik a jó és a rossz meghatározása: „Azt, ami bennünket tökéletesít, vagy ami célunkkal megegyez, jónak nevezzük.” Ebből következik, hogy a képzetek gyönyörűséget vagy unalmat okoznak a lélekben:

A léleknek az az illetődése (*affectio*), mely a maga tökéletesedésére vagy jóllétére való figyelmezésből és annak ismertetéből származik, neveztetik gyönyörködésnek, voluptas, ellenkezőképpen unalomnak, taedium az az illetődés, mely származik a tökéletlenedésre, vagy rosszul lételre való figyelmezésből.

A lélek kívánó tehetsége vagy jóra vagy rosszra irányul: az előbbi a kívánság, az utóbbi az irtózás. A jót vagy rosszat vagy az „érzékenység” (azaz az érzékek) által „homályosan” vagy az értelem által világosan észleljük: ezért megkülönböztethető az „érzékenységből költ gyönyörködés” (*appetitus sensitivus*) és az „értelmes gyönyörködés” (*appetitus rationalis*). A szenvedélyek az érzékenységből kelt kívánások, de indulatról csak az érzékenységből eredő kívánság vagy irtózás heves foka esetében beszélünk.⁶⁵ A lélekben dúló harcok ennek fényében mint az *appetitus sensitivus* és az *appetitus rationalis* közötti összeütközések értelmezhetők, hiszen lehetséges, hogy az egyik jónak mutat valamit, amit a másik rossznak. A wolffi felfogás szerint az akarat az ész iránymutatását követi, így az ész vezetése alatt lehetséges a szenvedélyek megregulázása is.

A szabadkőművessé válás jelentette, az altruista érzelmeket előtérbe helyező, alapvetően racionális lelki tökéletesedés és a szerelmi szenvedély közötti konfliktus regénybeli leírása annyiban mindenképpen párhuzamba állítható ezzel az elmélettel, hogy a főhős gondolataiban a szerelem többször is az értelem diktálta helyes úttól eltérítő erőként, eltévelyedésként, vétékként jelenik meg. Ezen nem változtat az sem, hogy a házassági tervben a szenvedély mellett a racionális kalkuláció, a házassággal megszerezhető javak sem csekély szerepet kapnak.⁶⁶ Az ellentétbe kerülő készletések okozta lelki konfliktusban végül a szerelem marad alul:

64 A tökéletesedés: Christian WOLFF, *Psychologia empirica*, Frankfurt, Lipcse, 1732, 388. A kívánság és a szenvedély eredete az elmosódott képzet: *Uo.*, 440, 459.

65 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychologia...*, i. m., 208–217.

66 Pl.: „szép, kedves maga alkalmaztatású, úgy veszem észre, hogy jó hajlandóságú is, fiatal, ha mi hibája van, könnyen javítható, s emellett vagyonos is; keresve is olyan feleséget kellene keresnem”. PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett titok...*, i. m., 289. A szenvedélynek ilyen racionális megfontolásokkal való keverése az érzelmes vagy romantikus szerelem kódja előtti szerelemszemantika körében marad. Vö. Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Józsvöveg, 1997, 159–184.

A szerelem édessége és a valóságos boldogságra vágyás addig küszködtek szí-
vemben egymással, (...) hogy utoljára csakugyan erőt vett szívemen a jobb gon-
dolat, s kitolta, kiűzte a szerelmet belőlem (...).⁶⁷

A wolffi racionalizmussal összhangban lévő – bár megkésett – döntés nem teszi lehetővé a szerencsétlenség elkerülését. Kétséges, hogy a regénybeli történetben (amelynek megkonstruálásában fontos szempont lehetett, hogy a szabadkőmű-
vesség titkai ne táruljanak fel) a különböző vonzalmak közötti választás meg-
nyugtató módon lehetséges lenne-e egyáltalán, s ez a wolffi lélektannak a ráció
erején alapuló optimizmusát illető kételyeknek is alapot adhat.⁶⁸ A szenvedélyt
elítélő megfogalmazások ellenére sem olvasható a történet a szenvedély veszé-
lyeire figyelmeztető példaként, hiszen az élettörténet egésze az erényes, a műben
egyértelműen pozitívként megjelenített eszmékhez kötődő hős bukásaként jele-
nik meg. S ez a történet – akár magáévá teszi a szerelemnek a főhős szavaiban
megformálódó negatív értelmezését az olvasó, akár a szerelmet a szabadkőmű-
vessé válással szembeállító külső tényezőt tekinti meghatározónak a főhős tra-
gédiájában – együttérzést, részvétet kelt benne (természetesen csak akkor, ha
képes a szabadkőművességre nem ellenségesen viszonyulni). Bár a regény a
racionalista szenvedélyelmélet fogalmait használja a főhős lelki konfliktusának
leírására, s az érzelmek másfajta koncepciója nem jelenik meg a szövegben, az
együttérzésen alapuló olvasói attitűd lehetőségével olyan (az érzékeny regé-
nyekre jellemző) lélektani-poétikai koncepció mutatkozik meg a *Felfedezett ti-
tokban*, amely nem írható le a *Psychologia* wolffiánus szemléletének keretei kö-
zött. Az érzelmi hatás előtérbe kerülése ugyanakkor jelzi a tárgyilagos elemzést
kívánó tudományos lélektantól való különbséget is. A regény tehát nemcsak a
lélektani érdeklődés más formában való továbbéléséről tanúskodik, hanem arról
is, hogy a wolffi racionalizmus szűkösnek mutatkozott az írói célokhoz.

67 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett titok...*, i. m., 312.

68 A magyar regényolvasók már korábban is találkozhattak olyan regényekkel, amelyek a lelki élet elemzésében a wolffiánustól különböző modellt alkalmaztak. A wolffi lélektan, különösen a szenvedélyelmélet és az ész lehetőségeibe vetett optimista hit kritikájaként is értelmezhető részletek olvashatók pl. Gellert *Leben der schwedischen Gräfin von G**** című regényében, melynek magyar fordítása Sándor Istvántól 1778-ban jelent meg. Az egyik ilyen momentum, hogy a grófné két férfi iránt érez szerelmet (ráadásul mindkettőnek a felesége is), és képtelen racionális kritériumok alapján dönteni, hiszen két azonos szenvedély áll egymással szemben (nem úgy, mint a *Felfedezett titokban*, ahol két különböző, s ezért az ész által hierarchizálható szenvedély ütközik össze). Katrin Löffler szerint Gellertet Thomasius tanítása ösztönözte a wolffi lélektannak a regényben is megmutatkozó kritiká-
jára s az altruista érzések előtérbe helyezésére. (Lásd erről: Katrin LÖFFLER, *Gellerts Roman „Leben der schwedischen Gräfin von G***” im Kontext der zeitgenössischen philosophischen und theologischen Anthropologie = Gellert und die empfindsame Aufklärung: Vermittlungs-, Austausch- und Rezeptionsprozesse in Wissenschaft, Kunst und Kultur*, hg. Sibylle SCHÖNBORN, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2009, 99–116.) Érdemes lehet tehát a lélektani elképzelések változását vizsgálva a korabeli regényfordításokat is figyelembe venni, a fordításokat a ben-
nük implikált lélektani elképzelésekre figyelemmel is vizsgálni.

CSABAI LUCIA

Horváth Ádám és ama halhatatlan lélek nyomában, mely *Psychológiájának* tárgya

Zöld fa-levél árnyékok alatt a' néma ligetben,
Sátorozó Plátó', Leibnitz' Lock', járva tanító
Éles Aristoteles' 's más hajdani Böltsék'
Lelkeiket kérdőre szedem, 's mélly szenderedés közt
Faggatom: úgy van e most, a' mint hittek, az élet?¹

A XVIII–XIX. század fordulóján észlelhető erőteljes irányultságváltás, amely egyfajta hangsúly-áthelyeződés következtében átmenetet jelent a felvilágosodás korszakából a romantikáéba, Horváth Ádám pszichológiájában is nyomon követhető.

Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy Horváth Ádám művein keresztül újraéljem azt a folyamatot, amely során megszületett a lélek halhatatlanságáról alkotott határozott elképzelése. A folyamat eredeti kontextusa történelemmé vált, s mint ilyen, bizonytalan lenyomat, emiatt teljesen fel sem fejthető. Épp ezért csak arra vállalkozhatom, hogy megpróbálom a *Psychologia* elsődleges kontextusát a rendelkezésünkre álló Horváth Ádám-szövegek segítségével rekonstruálni, s így feltehetően a lélek halhatatlanságának egy olyan definíciójához jutok, melynek minden irányultsága tisztázott. Ezúton próbálom tehát Horváth Ádám szellemét megidézni, s annak gondolatfolyamatát immáron jelenbelivé tenni.²

Szellemi háttér

Nem olyan tilalmas dolog a Természet vizsgálása,
a milyennek tartják némelly vak buzgók.³

Horváth Ádám eszmei fejlődése, öntudata egy olyan közegben kezdett kibontakozni, melyet a református hit övezett. A protestáns gondolkodókat – már a megnevezésből adódóan is – egyfajta szabadabb közeg jellemzi, mely szorosan maga

- 1 HORVÁTH Ádám, *A' Hajnal. Kazinczy Ferentzhez = Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 80.
- 2 A történelem újjáéléséről mint a múltbéli tapasztalás lehetséges voltáról pl. Robin G. COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, Bp., Gondolat, 1987.
- 3 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*, Pozsony, 1791.

után vonta a mindenkori gondolat kritikus szemlélését, s talán ennek is köszönhetően a felvilágosodás eszméi nagy mértékben hódítottak körükben. Horváth maga a következőképp vall hitéről: „élég vakmerő kálvinista lelkem van.”⁴

Pálóczi Horváth Ádámot már gyermekkorában megérintette az alkímia szellemisége, főként Molnár-Pápay Tóth Mihály személyének köszönhetően.⁵ „Horváth szerepének, társadalmi nézeteinek, jó néhány írásának értelmezéséhez is a szabadkőművesség adja a kulcsot” – állapítja meg Németh József a *Felfedezett titok* előszavában.⁶ „A szabadkőműves páholyokba csoportosult rózsakeresztesek mind mélyebb és mélyebb gyökereket eresztettek a társadalomban.”⁷ Miután a korabeli Magyarországon is teret hódított magának a rózsakeresztes szellemiség, a külföldi páholyokból szépen lassan hazavándoroltak a tagok, s itthon is megalapították titkos társaságaikat; ekképp jött létre az első páholy Eperjesen. Horváth Ádám kapcsán még izgalmasabb és fontosabb, hogy gróf Török Lajos, Kazinczy Ferenc későbbi apósa is létrehozta a maga rózsakeresztes páholyát Miskolcon. S hogy miként kapcsolható az író szabadkőműves volta az alkímiához? A kérdés megválaszolásához a kor három népszerű szellemi mozgalmának egymáshoz való viszonyát kell elsősorban tisztázni. Adott tehát egyfelől egy mélylélektani irány, melyet alkímia néven foglal össze az utókor, másrésről pedig a szabadkőművesség; de mindezek mellett, s velük párhuzamban hódítanak teret a rózsakeresztes társaságok:

A szabadkőművesek körében soha nem terjedt volna el a rózsakeresztes (...) felbuzdulás, ha már nem lett volna jelen egy igenis létező, hasonló elveket valló irányzat. (...) A szabadkőművesek biztosan szellemi rokonukként tekintettek a rózsakeresztesekre, mely rokonságot megerősítette az önkifejezés (a szimbolika, a szertartások) közös pszichikai alapja. [Emellett megállapíthatjuk, hogy] a rózsakeresztes gondolatok, amennyiben azokat jó célok érdekében használják fel, teljességgel megegyeznek a magasabb szinten művelt alkímia által hirdetett gondolatokkal.⁸ A *Psychológia* szellemi háttéréről általánosságban megállapítható, hogy az író egyrészt ismerte azt a polémia, mely a korban nagy vitákat váltott ki. Másrészt, édesapja prédikátori tevékenységét s korai iskoláztatását tekintve, beláthatjuk, miként hatották át Horváth Ádám neveltetését a protestáns tanok, ugyanakkor már fiatalon alkímiai ismeretekre tett szert, mely a későbbiekben a legmeghatározóbb vonallá nő filozófiájában.

4 KazLev I, 409.

5 „Bánom, hogy Báróti-t is ifjabb éveimben úgy nem esmerhettem, mint gyerekkoromban Tóth Pápay-t” – emeli ki Szathmáry László ezt az életrajzi vonulatot. SZATHMÁRY László *Magyar alkémisták*, Bp., Természettudományi Társaság, 1928, 159.

6 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988, 11.

7 SZATHMÁRY, i. m., 91.

8 Herbert SILBERER, *Okkult és alkímiai szimbólumok*, Miskolc, Hermit, 2004, 115.

A debreceni református főiskola tanáráként vált híressé az „ördögös Hatvani István, aki pompás kísérleteivel, fizikai készülékeivel érdemelte ki a nép előtt az ördöggel való cimborálás vádját.”⁹ A debreceni kollégiumban eltöltött évek alatt Hatvani István professzor mély nyomokat hagyott Horváth Ádám szellemi fejlődésében. „1780-ban (...) a Hatvanitól szerzett jó matematikai és geometriai alappal földmérői vizsgát (ún. »geometriai hitet«) tett, és sikeresen működött ezen a pályán jó néhány évig.”¹⁰ Fontos, hogy Horváth csillagászati megfigyeléseket is folytatott, melynek eredményeképp 1791-ben megjelent műve: *Leg-rövidebb nyári éjszaka mellyben le-íratik egy olyan Tsillag-vizsgálónak beszélgetése; a' ki a' múlt 1787-dik Esztendőben Nyár-kezdetkor az égi testeket tsudálkozva nézegeti, azoknak forgásait le-írja és az ismérteesebb Tsillagzatok' Neveit a' régi Pogányok Költeményeiből a' nagyjából magyarázza*. Bár végül elhagyta a kollégiumot, Hatvani István pártfogoltjaként megőrizte széles körű tájékozottságát a filozófiai tanulmányokon túl a természettudományok területén is.

Ésszerűség a kinyilatkoztatásban?

Az ész és érzékiség, a hit és a tudás,
a test és a lélek, a szabadság és természet
közötti megszilárdult ellentétek, valamint
az elvont szubjektivitás és elvont objektivitás
közöttiek jussanak el a feloldáshoz, a kibéküléshez¹¹

A kor egyik fontos kérdése a következő volt: „igazolható-e a lélek halhatatlansága a józanész segítségével vagy az a kinyilatkoztatásban már pozitív megoldáshoz jutott?”¹² Kazinczy Ferenc a következőkben látja közte és Horváth Ádám között lévő nézetkülönbséget: „Ő azt állítja, hogy a' Lélek halhatatlanságát természeti okoskodások által is meg lehet mutatni: én pedig azt, hogy a' Philosophia azt nem tanítja pozitíve; leg-alább nem úgy, hogy ellene támadható kétségek egészen eloszlattassanak.”¹³

9 SZATHMÁRY, i. m., 380.

10 FEHÉR Katalin, *Mesterek és tanítványok: Hatvani István és tanítványai*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 105.

11 Klaus VIEWEG ekképp foglalja össze Hegel törekvéseinek irányultságát: „a karteziánus-newtoniánus tudományt ellentétbe állítja egy esztétikai-intuitív, harmonikus természetképpel, egyfajta mitikus-költői szemlélettel, amely a képzelet, az entuziazmus, az intuitív zsenialitás jellemzője.” Klaus VIEWEG, *A felvilágosodás kritikája a korai romantika és az azonosságfilozófia szemszögéből: Az elveszett isten és a természet poetizálása = A magyar felvilágosodás és osztrák, német kapcsolatai*, szerk. RATHMANN János, Gödöllő, GATE, 1993, 97–103.

12 ZSOLDOS Jenő, *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom*, Bp., 1934, Neuwald, 15.

13 *Orpheus* I, 49; az idézet forrása: KAZINCZY Ferenc, *Jegyzések... = Első folyóirataink: Orpheus*,

Horváth Ádám *Psychológiájában*, bevallása szerint, nem határolja el élesen a racionális és empirikus szemlélődést, hiszen úgy véli: e két irány oly mélyen összefonódik, hogy egyiket sem lehet leválasztani a megismerés folyamáról.¹⁴ Az emberben lévő, megvalósításra váró isteni erő az alkímia makrokozmoszbeli leképeződése, jelesül a mikrokozmosz. Ez az egymásra vonatkoztatás maga után von egyfajta egységtételezést, melyet a kor szentimentalista gondolkodói is a középpontba helyeztek. A természeti ember revideálása folyamán mint az egység megtestesítője jelenik meg a században.

Bizonyos tekintetben tehát megfigyelhető egyfajta antikvitás-orientált ősforrás, melyhez újra visszatálnak a kor gondolkodói. Ez a neoklasszicista vonulat Horváth Ádám poétikájának változásain is nyomon követhető, s így módon releváns tézis, hogy a „korszak legjelentősebb képviselői a teljes ember ideájának létrehozásán fáradoztak”.¹⁵ Az antik hagyomány mint inspiráció van jelen a lélektani vizsgálódások eszmeiségében. A neoklasszicista művek szellemiségében az ész egyfajta arányként jelenik meg, rendezőelvként működik közre. Pál József felidéz a *gravina* fogalmát, mely egyfajta egyensúlyt próbál felállítani a valóság, a természetben megjelenő formák s a költött között: „A lapos racionalizmust felváltotta a pusztán intuitív képességekkel megragadható, logika előtti művészet ideája, amely az univerzum dolgainak ősi érzését akarja megragadni (Frattini).”¹⁶ Így módon az ész belemélyed a fantázia, az álom világába, ezáltal engedtek teret az érzelmek szabad áramlásának: „a kozmoszra függesztették szemüket, az öröklétről és az időről elmélkedtek.”¹⁷

A halhatatlan lélek nyomán: a XIII. fejezet

úgy ragad magához, mint a' vidám Haldoklót
a' Halhatatlanságnak Horváthi hitele.¹⁸

szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források, 7), 68.

14 Ezt támasztja alá PFEIFER Vilmos is: „Nagyon jól látja tehát P. H. Ádám, hogy a lélek szubsztanciális meghatározása, természeti jegyeinek leírása apriora lehetetlen s ezért kutatásainak sorrendjét is megfordítja. Először azokkal a lelki jelenségekkel foglalkozik, amelyeket mindenki közvetlenül tapasztalhat, csak másodsorban próbálja meghatározni a természeti tulajdonságokat, és legvégül vizsgálja csak a szubsztanciális valóság kérdését”. PFEIFER Vilmos, *A magyar filozófusok a XVIII. század végén*, Szeged, Ablaka György Könyvnyomdája, 1941, 30.

15 PÁL József *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai, 1988, 24.

16 Uo., 24.

17 Uo.

18 Kazinczy – Horváth Ádámnak (Regmec, 1789. augusztus 21.) = *KazLev* I, 437.

Horváth Ádám a *Psychologia* XIII. részében jut el a halhatatlanság kérdéséhez. Elsőként örökkévalóság és halhatatlanság fogalmát különíti el. A lélek eredendően nem örökkévaló, az csupán az egyetlen Isten attribútuma. A lélek tehát véges teremtmény, ám egyedül Isten képes létének határt szabni. Véges volta abból fakad, hogy nem örökkévaló, hiszen teremtetett, azonban ez nem zárja ki a halhatatlanságot, mint, miként írja, természeti tulajdonságának következményét.

1789 májusában jelenik meg *Lelkemhez. Születésem napján*¹⁹ című verse Kazinczy Ferenc *Orpheus*ában, melyben visszatér s egyben kibővül a gondolat:

Egy hatalom, a' végetlen
Örökké valóságban,
Élt, és él, képzelhetetlen
Bóldog magánosságban.
Teremtett jó tetszéséből
Ez a Hatalom, világot:
Az időben a' semmiből
Hozott-ki valóságot.

Elkülönít egy teremtetett, tehát mégiscsak időhöz kötött létet, melyet a lélek születésétől számít, emellé illeszti a *halhatatlan* jelzőt, s Isten attribútumának tulajdonítja végeredményben az örökkévalóságot. A vers további részében azonban az emberi léthez is köti az örök jelzőt:

Úgy teremtetett a' Lélek,
Hogy örökké fog élni

Örök élet a halhatatlanság révén lehetséges, ám ez egy bizonyos kezdethez kötött lét, így az örökkévalóság a mindenkoriság státuszában elkülönül az örök élettől, mely utóbbi a halál eljövételével nyer igazi értelmet.

Érezni fogom valóban
Istentől vett létemet,
Amaz örökké-valóban
Látom eredetemet;
Értem tiszta természetét
Amaz örök Istennek,
De hogy kezdet nélkül létét
Meg-nem foghatom ennek

19 *Első folyóirataink: Orpheus, i. m., 177–183.*

A halhatatlansággal a következőkben az oszthatatlanság párosul. A lélek Horváth Ádám számára oszthatatlan, emiatt testetlen valóság. Elementum, mint ami minden földi létezőt alkotja. Ugyanis a test halála után elementumaira oszlik szét, része a földi körforgásnak, átalakul, módosul. A legkisebb, oszthatatlan részek, elementumok tehát nem vesznek el. A testek felépítőit olyan parányi részecskéknak képzelem, melyek tovább már nem bonthatók, így természeti erő el sem pusztíthatja, csupán Isten képes arra, hogy „ezeket semmivé tegye, a' mint semmiből teremtette”. A lélekről mint „részetlen valóságról” is hasonlóképpen ír: „Azt értjük hát a' Lélek halhatatlanságán: hogy annak eleven és élő cselekedetei, a' gondolkodás, kívánság, maga esmérete, conscientia (és az én értelmem szerént az életerő is) soha el-nem-múlnak, hanem szakadatlan folyamattal végtelenül tartanak”.

Az „elementumok”-ról alkotott véleménye kísértetiesen hasonlít Leibniz egyszerű szubsztanciáira, vagyis *monaszaira*.²⁰ „A világegyetem „előre megállapított csodálatos összhangja”-nak (harmonia praestabilita) távolabbi oka Isten, aki előre megállapította, elrendezte és így teremtette a monaszokat.”²¹ Horváth Ádám a lélek mibenlétét úgy képzelem el, mint önálló szubsztanciát, mely a testtől függetlenül képes a gondolkodásra.

Isten létok, s egyben hatóok, attribútuma pedig (a lélek attribútumain kívül): a végtelen bölcsesség, az isteni igazság s az örökkévalóság. A léleknek, mely Istentől s egyúttal Istenből származik az isteni akarat megnyilvánulása-ként, a következő attribútumai vannak: gondolkodás, öntudat, éltető erő, halhatatlanság, szabad akarat. (Hasonlóképp Istenhez, mivel ő a teremtő akarat. Utóbbi lényegében az isteni akarat megnyilatkozása a lélekben.)

Isten a teremtéssel beletáplálta a lélekbe az ideákat – Horváth Ádám tehát érvényt ad az innatizmus elméletének. Ellenszegülve Locke tézisének, egyszerűsmind kijelenti, hogy vannak velünkszületett ideáink, úgynevezett *indító okok*. Egyúttal Wolffal vitatkozva amellet érvel, hogy a lélek a halál után is birtokolja attribútumait, tehát rendelkezik az éltető erővel is. A lélek „egyszerű munkálkodó valóság”, vallja: éltet és elevenít. A lélek mint az isteni erő megnyilvánulása az emberben, maga a mikrokozmosz. Ezen éltető (teremtő) erő manifesztálása az alkímisták fő célja. A vas edény (az emberi test analógiája) magában foglalja az aranyat, miként a test is felöleli a megvalósított isteni erőt a lélekben.

20 E gondolatot Platón idea-tanához társítom: „3. Ahol nincsenek részek, ott nincs sem kiterjedés, sem alak, sem lehetséges oszthatóság. Tehát ezek a monaszok a természet igazi atomjai, egyszerűval a dolgok elemei”

„18. (...) az egyszerű szubsztanciák számára elégséges a „monasz” és az „entelekheia” elnevezés, lelkeknek pedig csak azokat az egyszerű szubsztanciákat nevezzük, melyeknek percepciói határozottabbak, és valamilyen emlékezet társul hozzájuk.” LEIBNIZ, *Monadológia* = *Uó, Válogatott filozófiai írásai*, vál. MÁRKUS György, Bp., Európa, 1986, 307–310.

21 NYÍRI Tamás *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, Bp., Szent István Társulat, 2000, 225.

A testet szimbolikusan a sárral azonosítja, mely az érzések által eltéríti az embert, mely elfedi a lélek eredeti állapotát. E ponton kapcsolódik Malebranche filozófiai kiindulópontjához, miszerint: „Az érzékek csupán a test javának és az élet megőrzésének tekintetében számítanak megbízható tanúknak. Tanúságtételük minden mást illetően teljességgel nélkülözi a pontosságot és az igazságot.”²² Egyfajta „terhes tömlő”²³-ként festi le, s úgy véli, hogy az érzékek gátat vetnek a gondolatoknak. Pozitív példaként Newtont idézi, aki mentesíteni tudta magát az érzéki tapasztalattól (alkimista lévén), s pusztán lelkébe merülve tette meg máig érvényben lévő kinyilatkozásait. A lélek gondolkodó szubsztancia, melynek hozománya az öntudata, ami pedig ismét a halhatatlanságának alátámasztásához vezet el, ugyanis úgy véli: míg gondolkodik, van öntudata, s mindaddig halhatatlan is.

A halál Horváth elméletében egyfajta költözésként van jelen. Úgy véli, hogy a lélek eredendően a boldogságra törekszik, ám azt a halál után tapasztalhatja meg, mikor is kiszabadul a tömlőcéből, tehát az úgynevezett valóságos lét a halál után kezdődik. Így elítéli azokat, akik a földi javakat halmozzák, s életükben dicsőségre törekszenek. Többek között ez is afféle bűn, melynek adóját teljességében a halál után róják a lélekre, miként mindenfajta földi bűn is a halál bekövetkeztével válik a lélek szenvedésének okává, hiszen a földön gyakran elmarad, sőt Horváth szerint lényegi büntetés valójában be sem következhet. A lelkiismeret-furdalás szerinte ama sejtéstől való félelem, miszerint a gonosz tett a halál után megbüntettetik. A lelkiismeret pedig valójában nem más, mint a tényleges kapcsolat kialakítása a lelkünkkel, amikor az egyén, az érzéki tapasztalatokkal gáncsolt emberi lény magába néz: „az igazság erejétől ösztönöztetvén”,²⁴ mikor is a „lélek megtér Istenhez”,²⁵ utóbb idézve Lucretiust. A test csupán eszköz, melynek működése csak abban befolyásolja a lelket s viszont, hogy az életerő, mely a lélek sajátosága, mennyiben s miként, milyen minőségben tud megnyilvánulni, úgyszólván cselekedni.

Kálvin a következőképp fogalmaz: „Ha a testből való szabadulás jelenti a teljes szabadságot, mi más lehet ez a test, mint börtön? Ha a boldogság csúcsa az Isten jelenlétében való öröm, nem nyomorúság-e annak hiánya? Amíg ugyanis ki nem szabadulunk ebből a világból, »távol lakunk az Úrtól« (2Kor5,6)”.²⁶ Kálvin a lélek halhatatlanságába vetett hitről a *Keresztény élet* című művében akképp értekezik, hogy az evilági élet testi gyönyörei miként képesek elálatiasítani az emberi lelket, s az emberi lélek mi módon ragad bele a földi élet élvezeteibe. Épp ezért arra sarkallja híveit, hogy minél inkább szabaduljanak meg

22 Nicolas MALEBRANCHE, *Beszélgetések a metafizikáról és a vallásról*, Bp., L'Harmattan, 2007, 36.

23 Uo., 330.

24 Uo., 340.

25 Uo., 344. idézve Lucretiust.

26 KÁLVIN János, *Keresztény élet*, Kolozsvár, Koíónia, 2001, 56.

azoktól a dolgoktól, melyek a földhöz láncolják lelküket: „Ennek az életnek sok vonzása, gyönyöre, szépsége, és édessége kecsegtet bennünket; hogy meg ne tévesszen minket e csillogás, a mi legfőbb érdekünket az szolgálja, ha figyel-münk róla elterelődik.”²⁷

Keresztény szempontból az alkímia olyan volt, mint egy természeti tükör a ki-nyilatkoztatott igazságok szemlélése számára. (...) A keresztény hitbe való asszi-miláció az alkímiát megtermékenyítette, a kereszténység pedig olyan utat talált benne, mely a természet kontemplálásán keresztül igazi gnózishoz vezet.²⁸

A bölcsek köve, melynek megvalósítása szent cél, s ami elérésével arannyá vál-toztatják a fémeket, alapjában véve krisztusi szimbólum. E folyamat során az alkimista hagyomány egyfajta tisztulási metódusról számol be, mely a lélek-ben következik be, s a végső állapot, melyre törekszenek, a „paradicsomi ember tisztasága”.²⁹ Ilyen formán a tömlöc, melyről Kálvin ír, s az ő nyomán Horváth Ádám is a test szimbólumaként említi, az alkimista szimbolikában az edény-nek felel meg, melyben a fém arannyá olvad (vagyis a lélek egyesül a benne rejlő Istennel). Ahhoz, hogy a folyamat végbemehessen, szükségeltetik tehát egy tároló edény, s ez nem más, mint a vas edény.

Halála után képes a lélek Istenben, az ő örökkévalóságában, ami a boldog-ságot eredményezi (melyre predesztinálva van) a legteljesebben elmerülni, s ekképp a boldogságot a maga teljességében valóságosan észlelni. Az eredendő igazságot csak Istentől, Istenből ismerhetjük meg, így jó tanácsként, útravaló-ként szolgál, mikor a következőket mondja: „higgyük, amint azt Isten szava mondja.”³⁰ A válasza tehát Istenben elmerülve lehetünk, melyhez a kapocs: a halhatatlan lelkünk. E fontos megállapítás a hermetikus bölcseletig vezet:

a lélek (psyché) ugyanúgy van jelen a testben, ahogyan az értelem (nus) van jelen a lélekben, és ahogyan az Isteni Ige (Logos) van jelen az értelemben. (Más-felől közelítve az is elmondható, hogy a test úgy van jelen a lélekben, ahogyan a lélek van jelen a Szellemben vagy az értelemben, és ahogy a Szellem van jelen az Igében.) Az Isten e szerint mindenek Atyja.³¹

27 Uo., 52.

28 Titus BRUCKHARDT, *Alkímia: Világkép és szellemiség*, Bp., Articus, 2000, 18.

29 Uo., 23.

30 Uo., 350.

31 Uo., 31.

Horváth kétféle halhatatlanság-élményről értekezik.³² Egyrésztől halhatatlan Isten, „a’ maga természeti valóságában, *effentia immortale*”, hozzá a halhatatlanság mint a mindenkoriség és mindenhatóság egyaránt kezdet s vég nélkül, időtől függetlenül állandó megvalósulásában társul. Az emberi léleknek a halhatatlanságát („*natura sua immortale*”) Isten adományozta, minden felett ezáltal Isten áll: „az Isten a mi tulajdonosunk, mi a jószága vagyunk és gondviselése javunkat szolgálja” – írja Mendelssohn is. Lelkünk „élhet, és a’ mint élhet, úgy fog is élni mind örökké”, szabad akaratától teremtett erő meg nem foszthatja, munkájában fel nem tartóztathatja.

A halhatatlanság okaként a lélek következő „tehetségét”, képességét említi: a lélek ismerheti és szeretheti Istent teljes valóságában.

De még is a’ minden testnek
 ’S minden Léleknek Atyja,
 Magát nékem, mint Mósesnek
 Tsak hátúlról mutatja.³³

A halhatatlanságot úgy idézi, mint Isten ajándékát a léleknek, hogy a tisztességes utat járja, minthogy joga van a jó és rossz közötti választásra. „Aki egy kicsit utánagondol, igen könnyen megtalálja a középutat, amely valójában az önmagában vett igazság.”³⁴ A lelkiismeretnek és a haláltól való félelemnek tulajdonítja, hogy kezdettől fogva a „minden népek és nemzetségek meg-egyeztek abban, hogy a lélek halhatatlan.” Az életben választhatunk, hogy a jó vagy a rossz utat, lehetőséget követjük. Tapasztalata szerint azonban a büntetés életünkben általában nem következik be. Így mindenképpen feltételez egy olyan létezőt, aki a büntetést a halál után kirója, s egy bizonyos létet, hol mindez megvalósulhat. A lelkiismeret „mardosásai” szerint azt bizonyítják, hogy létezik halál után is élet.

A lélek mindvégig a boldogságra törekszik, mivel ez az életben nem valósulhat meg, a folytatás elkerülhetetlen. Boldogságként idézi Isten megismerését, mely lényegében tényleg csak a halál bekövetkezte után valósulhat meg, hisz a test béklyót húz a lélekre, pontosabban a lélek bújik bele ebbe a bizonyos béklyóba. Erre utalnak a *Búslakodás* következő sorai is: „e’ tömlöcben rab vóltál”.³⁵

32 „Különbséget tesz nemesebb és durvább értelemben vett halhatatlanság között. Durvább értelemben midnen anyag halhatatlan (energia megmaradása), nemesebb értelemben csak a lélek halhattalan. A nemesebb értelemben vett halhatatlanság is kétféle: először halhattalan a maga természeti valóságában, másodsor a saját természete szerint.” PFEIFER, *i. m.*, 38.

33 HORVÁTH Ádám, *Lelkemhez. Születésem napján = Első folyóirataink: Orpheus, i. m.*, 180.

34 Moses MENDELSSOHN, *Phaidón avagy a lélek halhatatlansága*, ford. RATHMANN János, Budapest, József Műhely, 2006, 81.

35 Ez az Orpheus-féle tanokkal is kapcsolatban van („börtönfélében élünk mi földi emberek”,

Fogoly vagyok, és naponként
A' Halálra vitetem,
A' tömlőtben apródonként
Fogyatkozik életem.³⁶

Halál után él a lélek igazi valósággal. Horváth úgy véli, Isten gondviselésének és igazságosságának köszönhetjük, hogy a lelkünk halhatatlan. Megállapítja, hogy a lélek úgy munkálkodik, „a' milyen eszköze van”. A legyengült testben a lélek éppoly friss, mint egészséges állapotban. Betegségéből felépülvén ezt írja Kazinczynak: „nagyon jó lett volna akkor meg halnom, mert a' Lelkem igen jó állapotban volt.”³⁷ Például egy gyermeki testben, ahhoz méltóan cselekszik a lélek. Minél több ideig tapasztalja a lélek az adott világot, annál többet tud róla. A betegség s a halál nem gátolja meg a gondolkodást. Az ideák, melyek a világra születésünk előtt is sajátjaink voltak, a földi tudományokat tekintve csak részint használhatók, ezért szükséges a tapasztalás. „Mint az álomban, éppen az történik” a halálunkkor is: „a halál nem lehet egyéb, mint álom (...) hiszen a halálban csak az észrevételek szűnnek meg elég világosnak lenni.”³⁸ Ekkor következik be a valódi felébredés: „mert az istent, az örökké-valóságot, a' boldogságot, hova tovább, mind jobban érzi” (...) „ha szabad a' nevezetben játszani, én is azt hiszem, hogy aluszik a' Lélek is a' halál után: de melly édes álom az! Menynyire édesebb az ennél az életnél.” Ezt az alvást ne tétlenségként fogjuk fel, ez nem az álom sajátja. Horváth Ádám ezen állapotról a következőképp vall: „elrepül a' halál után a' lélek a' maga ki rendelt helyére, és annak idejében vissza jön a' testbe.”³⁹ A halál nem más, mint „által költözés” és egyfajta „lélek-váltás”.

Bús Lelkemnek nyugta csak addig lehete,
Míg az Elízium mezőn pihenhete;
De a szárnyos lábú Istenek követe
Ki hoza újjobban, s más testbe vezete.⁴⁰

„maga a' természet bele tsepegtette Lelkembem a' törvényeket, mellyeket az utolsó szorongattatásokban lévő Lélek magára alkalmaztat, és vagy absolvállya vagy vádollya magát” – olvashatjuk a Kazinczy Ferencnek küldött levelek között. Hor-

miképp Szókratész mondja a Phaidónban). HORVÁTH Ádám, *Búslakodás = Első folyóirataink: Orpheus, i. m.*, 288–290.

36 HORVÁTH, *Lelkemhez, i. m.*

37 *KazLev* I, 231.

38 LEIBNIZ, *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről*, ford. dr. RÁCZ Lajos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1930, 28.

39 *KazLev* I, 231.

40 HORVÁTH Ádám, *Igaz barát: Első beszéd = Hol-mi I*, 13.

váth nem hisz abban, hogy halálunk után Isten elé járulván majd ő kérdéseket tesz fel lelkünknek, hanem „meg marad azok mellett a' rémitő, vagy gyönyörködtető immateriális ideák mellett (...) mellyeket képezett a' halálkor”.⁴¹

Mi történik valójában? Itt, ebben az állapotban nem tudhatjuk meg, így tehát a következőképp zárja le gondolatvilágát: „Elég az nekünk, ki hozhatjuk a' Lélek' természetéből, közönségesen: hogy ő halhatatlan” (...) „be boldog voltam hát én, hogy ezt hittem, hogy a természet törvényeit, Isten, magam, és felebarátaim eránt megtartottam”.⁴² Mendelssohn e gondolatvilághoz így kapcsolható: „Aki tehát a földön gondot visel lelkére, aki tehát gyakorolta magát a bölcsességben, az ére-nyen és az igaz után is tovább halad ezekben a gyakorlatokban, és fokról fokra közeledik a legfenségesebb őslényeghez, amely minden bölcsesség forrása”.⁴³

Rab voltam; de leve sokak váltságára
Kiomlott Jézusom vére, Lelkem ára.⁴⁴

Halott: Most vagyon lelkemnek azon állapotja
Melyben amit gondol tisztán gondolhatja.⁴⁵

Bekövetkezik látóhatárunk minden irányú kitágulása.

Míg egyszer a szabott idők ha betelnek,
Ezek is magoknak rendelt végre lelnék.⁴⁶

A halál által az isteni bölcsesség teljes valójában elérhetővé válik.⁴⁷ A világbölcsesség lényegében arra tanít minket – Mendelssohn szerint –, hogy véges és végtelen, földi és azon túli kerüljön összhangba egymással. „A világbölcsesség a legkitűnőbb múza”,⁴⁸ mely arra ösztönöz minket, hogy cselekedeteink egyez-
zék az Isten szándékával.

41 *KazLev* I. 231.

42 *Uo.*, 231. ,415.

43 MENDELSSOHN, *i. m.*, 70.

44 HORVÁTH Ádám „Páter Ányós Pál” lélekvándorlását írja le, l. *Hol-mi* I, 17.

45 HORVÁTH Ádám, *Ányós Pál halott* = *Uo.*, 29. L. még e kötetben JANKOVICS József tanulmányát.

46 HORVÁTH Ádám, *Világi Mulandóság* = *Uo.*, 75.

47 „Isten gondviselése ott is uralkodni fog fölöttem” – jegyzi meg Mendelssohn. Moses MENDELSSOHN, *Phaidón avagy a lélek halhatatlansága*, ford. Rathmann János, Józseveg Műhely Kiadó, 2006, 42–43.

48 MENDELSSOHN, *i. m.*, 42–43.

A Poézist, – ezt az észnek egy remek szüleményjét,
Ezt a minden mesterségek Dajkáját s testvér Nénjét
Ez, minden erőszak nélkül a jóra erőltetőt,
Ez restesen gondolkodó elméket élesztgetőt.
A kit imád a régiség Homerusban s másokban,
Mikor Vitézt, Törvény-tudót, és Bölts-embert azokban
Mint-egy tűkörben szemlélhet, s szemlélhet olyan elmét,
A melly minden jámbor észnek bámulását s szerelmét
Egy-aránt meg-érdemlette. – A természet szenved, és,
Méltán Természet ellen van e nagy kevélykedés,
Hogy némelly émelygő gyomrúk mámoros íz-érzése
Savanyúnn érzi, ha a bölts Febus lantja zengése
A Füleket, kedveskedő hanggal tsiklandoztatja
Melly egyszersmind a jó szívet sok jóra taníthatja. (...)
Gusztus-e újságonn kapni? – de gusztus, tsupa újság
A Poézis, – itt a szépből telhetetlen szomjúság
Talál egy olyan tengerre, – a hol a különbségek,
Egygyezések, s a kezdettől tsatornánn folyó végek
Ha magokat a Lélekkel jól meg-ismértethetik,
Azt száz ezer Czajtungnál-is jobban gyönyörködtetik.
Ebben ábrázol a Mese valóságot,
Csak-hogy, ha árnyékos színnel fested az igazságot
Músám! rajzoló tábládon a cifra festéseket
Úgy nézik sokan, mint holmi gyermekeskedéseket.

*A Bétsi Magyar Músához sajnálkozó panasz, hogy a Kurirtól el-hagyatott
(Holmi 2, 81–83.)*

GYAPAY LÁSZLÓ

Poézis a hasznosság jegyében

Pálóczi Horváth Ádám irodalom-szemléletéhez

Pálóczi Horváth Ádám költészet-szemléletének irodalomtörténeti elhelyezésekor jó viszonyítási pontot jelenthet, ha barátjáéhoz, Kazinczyéhoz viszonyítjuk. Alig több, mint fél év korkülönbség van közöttük; huszonnyolc évesen, 1788-ban vették fel egymással a kapcsolatot,¹ és változó intenzitással, de hosszú időn keresztül folytatták levelezésüket. 1792-ben Kazinczy gondolta ki és állította össze az író társa portrémetszetét övező, ikonikus díszítményeket, melyek célja az ábrázolt személy karakterének és teljesítményének bemutatása volt.² Ő kapta meg a próbanyomatot is, és azonnal lelkes hangú levélben tájékoztatta barátját az eredményről:

Majd kiugrottam a' bőrből, midőn ma egy Bétsi levelet kaptam és képedet benne leltem. (...) Kiváltképen a' kép ornamentumainak örülök. (...) Tölgyfán függ a' felkoszorúzott kürt és lant; jele annak, hogy Epicum Carmenben szerencsésen futottad pályádat; egy kőre *bas-relief* módjára vagyon vésve a' Delphinen nyargaló Arion, titkos jelentője nevednek;³ – ott van a' félig befedett csillagos mennygolyóbis; résszerint annak jeléül, hogy Astronomiai poémát írtál, résszerint annak, hogy megszüntél lenni αλιτρος [bűnös, nagy kópé].⁴ Ott a' könyvenn a' kard, akár annak jeléül, hogy Scriptor is vagy, Banderista is, akár annak, hogy 19/XI. 89.⁵ Ott a' cirkalom és szegmérő, mert Mathematicus is vagy; 's Özvegynek fija is, ott a' cubus és rajta a' Lélek halhatatlanságának symboluma és

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Szántód, 1788. okt. 14. = *KazLev* I, 220–223. Vö. Kovács Ida, „*Atyámfiai Apollóban*”: Kazinczy Pálóczi Horváth Ádámnál tett látogatása = *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 390–406.

2 E kötet címlapján is ez a kép szerepel.

3 Arion volt Pálóczi Horváth Ádám szabadkőműves neve.

4 Vö. Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, 1789. máj. 13. = *KazLev* I, 353–354.

5 Pálóczi Horváth Ádám 1789. november 19-én lépett a szabadkőművesek közé.

Volumenje. Ott végre a' Templum honoris, melly nevedet még holtod előtt elfogadta.⁶

Jól érzékelhető, hogy ez a leírás az alkalmazott emblémák kompozíciós elvét követi: Kazinczy annak érdekében választotta ki és vonultatta fel az életeseményekre és írói eredményekre utaló jelképeket, hogy számot adjon arról, mivel érdemelte ki helyét Pálóczi Horváth a hírnév templomában. Ennek a sajtó nyilvánossága elé szánt metszetnek (Kazinczy 600, Horváth 6000 példányra gondolt!)⁷ tehát elsődleges feladata az volt, hogy segítsen elismertetni, hogy a harminckét éves embert joggal illeti hely a nemzeti panteonban, és hogy a kollektív emlékezet vizuális képhez köthesse személyét. Kazinczy lelkesedése minden bizonnyal szólt barátja sikerének, saját vizuális elképzelései megvalósulásának, de feltehetően annak is, hogy Pálóczi Horváth esete hozzájárul annak elfogadtatásához a korabeli Magyarországon, hogy a irodalom terén elért teljesítménnyel is lehet olyan dicsőséget szerezni, mely (nem mellékesen a formálódó nemzeti panteon révén) halhatatlansággal ruházza fel a költészet és/vagy a tudomány munkásait.

Az írói tevékenység által megszerezhető dicsőség ekkoriban láthatóan mások számára is fontos szerepet játszott. Amikor Pálóczi Horváth – még a metszet elkészülte előtt – saját munkásságának motivációival vetett számot, hangsúlyosan azzal igyekezett a kérdésre választ adni, hogy tisztázta viszonyát a műveivel elérhető dicsőséghez. 1789-ben Baróti Szabó Dávidhoz írott levelében a *Magyar Museummal* kapcsolatban kifejti:

az a' Ditsősség, melly a' hasonló hasznos munkákból várható, tsak mellesleg való indító oka lehet egy valóságos [értsd: nem hamis, azaz igaz⁸] Embernek. [L]egfőbb tárgy [értsd: cél] a' Haza' szeretete, nemzetnek pallerirozása, nyelvünk tsinosgatása: ezeket tartom én magam előtt, mikor a' Publicumnak dolgozom, 's tudom, hogy haltom után ez válik leg-nagyobb ditsőségemre.⁹

E sorokból kitűnik, hogy számára a literátori munka legfőbb motivációja a nemzeti közösség iránt érzett morális felelősségből ered, és a dicsőséggel csak mint az erőfeszítések járulékos (és esetleges) elismerésével számol. Egy későbbi vitája tovább árnyalja a képet. 1817-ben Kölcsey egyik szonettjéről¹⁰ váltott né-

6 Kazinczy Ferenc Pálóczi Horváth Ádámnak, Regmec, 1792. okt. 2. = *KazLev* II, 281–282.

7 Kazinczy Ferenc Pálóczi Horváth Ádámnak, Regmec, 1792. okt. 2. = *Uo.*, 282.

8 Vö. *A magyar nyelv szótára*, I–VI, szerk. Czuczor Gergely, Fogarasi János, Pest [később: Bp.], Emich Gusztáv, 1862–1874 (a továbbiakban: Cz–F); *A magyar nyelv értelmező szótára*, I–VII, szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., Akadémiai, 1986⁴.

9 Pálóczi Horváth Ádám Baróti Szabó Dávidhoz, Szántód, 1789. ápr. 17. = *KazLev* I, 336.

10 Kölcsey kérdéses szonettje: *Felelet Kazinczy első sonettjére* [II.] = KÖLCSEY Ferenc, *Versek és*

hány levelet Kazinczyval, aki igen nagyra becsülte a verset. Vele szemben Pálóczi Horváth kijelenti, hogy ő eddig úgy nézte azt, „mint occasionalis, de nem remekképen készültt Dalt”, majd az alkalmi költészet és a remekművek közti különbségen elgondolkozva megfogalmazza általános poétikai normáját, melyet közbevetett kifejezéssel csupán saját gyakorlatára korlátozottan mond érvényesnek: „én a’ Poesist, leg-alább a’ magamét, úgy nézem, mint nem tsupán az örökké-valóságban várható ditsőség’ ezközlőjét, hanem élőket, és mennél többeket mulattató foglalatosságot”. A gondolatfűzésből az az előfeltevés sejlik fel, hogy bár a „remekképpen készültt” művek elnyerik szerzőjük számára az „örökké-valóságban várható” dicsőséget, Pálóczi Horváth számára fontosabb, hogy a remekművek feltehetően áttételesnek és nehezen tetten érhetőnek vélt hatásával szemben közvetlenül érzékelhető közösségi reakciót váltsanak ki. Ezek szerint motivációit tekintve a költészettel elérhető dicsőséget nemcsak a hasznosság, hanem a mulattatás oltárán is hajlandónak mutatkozott feláldozni. Erre utal az is, ahogy – a idézett gondolatmenet folytatásaként – saját műveit értékeli: „Én a’ Rudolphiassal (...) magam előtt nem érdemlettem annyit, mint ama’ hajótörést szenvedett Arionnal (...) mellyel fél Magyar-Országot mulattattam annak idejében[.]”¹¹

A mulattatás a jelenségek tág körét lefedő fogalom. Sok példa található arra, hogy ekkoriban a *mulattatás* kifejezést ’a nemzeti közösség számára hasznot nem hozó időtöltés’ értelemben használták. Mátyási József az 1792-es frankfurti utazásáról írott beszámolójához fűzött jegyzetében talán még maga előtt is úgy védi meg írását a *teljes* hiábavalóság vádjától, hogy összhangban lévőknek állítja a Magyarországon elterjedt felfogással, miszerint egy munka mulattató jellege igazolni tudja annak létjogosultságát. A szerző így érvel:

Ha valaki ezen Utazásomnak le írásából, épületes tudományt nem vehetis, de leg alább egy pipa dohány közben, vele néhány szempillantásnyi unalmas idejét rövidítheti; vagy Feleségére ’s tselédeire történt bosszszonkodását mértékelheti: nem sajnálom munkámat, nem vesztettem hijjában időmet; egyébarántis nálunk az Irók nem egyebek, hanem magoknak nem használható, ’s tsupán másokat *mulattató* eleven Muzsikák. [értsd: élő hangszerek] Részemről szerentsémnek tartom, hogy avagy tsak 52 napot [a frankfurti utazás idejét] jól tölthettem életemből; önéki pedig egy óráját meg vidámíthatok[.]¹²

versfordítások, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 44–45.

- 11 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Petrikeresztúr, 1817. dec. 29. = *KazLev* XV, 412. A vita folytatása: Kazinczy Ferenc Pálóczi Horváth Ádámhoz, Széphalom, 1818. jan. 16. = *KazLev* XV, 446–447; Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Petrikeresztúr, 1818. febr. 26. = *Uo.*, 487–488.
- 12 MÁTYÁSI József, *Ötvenkét jó napból mulatságos egy óra, vagyis: Frankfurti utazásom*, s. a. r. MÉSZÖLY Gedeon, Széphalom, 1927, 86.

Az itt megnyilatkozó felfogással szemben az a tény, hogy a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1817-ben induló ismeretterjesztő és irodalmi melléklapja, a *Hasznos Mulatságok* címében olyan jelzős szerkezet szerepel, mely a mulatságok halmazából kiemeli a haszonnal bírókat, arra mutat, hogy a fogalomba nemcsak a Mátyási értelmében vett mulattatás tartozik. A hetenként kétszer megjelenő lapban a szerkesztő, Kulcsár István minden évfolyam végén összefoglalta az érintett témaköröket. Ezek meglehetősen nagy szórást mutatnak:

magyar nyelv, felszólítások és régiségek, szép mesterségek, új találmányok, históriai tárgyak, életrajz, intézetek s megyék ismertetése, statisztikai és hely-leírási jegyzetek, természettudomány és tünemény, hazai mezei gazdálkodás s kereskedelem, költészet, tréfás történetek, aforizmák, rejtett szavak.¹³

A nemzet pallérozását szem előtt tartó és a szellemi élet sok különböző területén munkálkodó Pálóczi Horváth feltehetően annak függvényében vélte a dicsőséget elérhetőnek, hogy a két egymással szemben álló fogalom, a hasznosság és a mulattatás szempontjából hogyan értékelte saját műveit.

A dicsőséget elérhetővé tevő hasznosságot a közösség állapotához és szükségletéhez képest lehet meghatározni. Saját kiinduló helyzetértékelése szerint „a' Gutaütésben régen sinlődő, 's tsak most lábbadozó Magyar” nyelv állt rendelkezésre.¹⁴ Ettől nem független, hogy a jó ízlés sem volt a kívánt mértékben elterjedve. Rájnis és Baróti Szabó vitája kapcsán arról beszél, hogy bár „lábbadoznak” az írói társaságok, azt csak a „jó ízléshez szoktatandó maradékink” fogják meglátni, hogy melyikük volt „jobb és hasznosabb munkás”.¹⁵ Ehhez járult az irodalom alacsony társadalmi presztízse. Erre akkor utal, amikor Varjas Jánosról, aki Debrecenben volt a keleti nyelvek és a héber régiségtan tanára, azt írja, hogy bár orientalista, azaz tudós volt, nem „tartotta Professiója ellen való dolognak, sem valamelly mellyékes alávalóságnak (mint ma sokan) a' magyar Literatorságot”.¹⁶ Mindezekből egyenesen következett, hogy létezett olyan szelete az értékesnek ítélt, új, magyar irodalomnak, melynek nehezen lehetett olvasókat toborozni. 1788-ban Pálóczi Horváth arról értesítette Kazinczyt, hogy a *Bácsmegyei* számára nem sikerült előfizetőket gyűjtenie. Ennek kapcsán a Füreden és környékén szerzett általános tapasztalatáról így számol be:

13 BALÁZS Attila, *A Nemzeti Újság és szerkesztői*, MKSz, 122(2006), 221. A folyóirat művelődési programját és változatos anyagát a legújabbban megjelent antológia is érzékelteti: KULCSÁR István, *Tudósítások és Hasznos Mulatságok (Válogatás a Hazai és Külföldi Tudósítások, valamint a Hasznos Mulatságok cikkeiből)*, vál., s. a. r., bev., jegyz. BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta, Kolozsvár, Kriterion, 2010 (Téka).

14 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Balatonfüred, 1788. dec. 10. = *KazLev* I, 241.

15 Pálóczi Horváth Ádám Baróti Szabó Dávidhoz, Szántód, 1789. ápr. 17. = *Uo.*, 336.

16 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Szántód, 1789. ápr. 24. = *Uo.*, 342.

Igaz, hogy nálunk magyarok laknak, de nem tudom mi által úgy meg-vagynak-igézve; hogy ha a' könyvekről való tudósításokat mutatom és javaslom nekik; többnyire csak mosolygással felelnek – pénzel senki sem kínál; – Próbáltam már sok jó barátim kérésére, de alig találtam egyet kettőt. – Révainak ezelőtt két esztendővel tellyes erővel igyekeztem szolgálni, de nem tudtam.¹⁷

Az észlelt nehézségek megoldására nem dolgozott ki rendszeres modernizációs programot, de az egyedi problémákra volt válasza.

Túl azon, hogy maga anyagi áldozatot hozott az irodalomért, és biztos vásárlók nélkül húsz kötetet rendelt Kazinczy regényéből,¹⁸ valamint hogy buzgó támogatója volt a tudós társaságoknak és azok létrejöttének,¹⁹ a pallérozás érdekében legfőbb feladatának a közönség irodalmi művekkel való ellátását tekintette. Ez felvetette a kérdést: milyen publikumnak dolgozik, és milyen mértékig szerencsés, illetve szükséges annak elvárásaihoz igazodni. 1788 decemberében Kazinczy kritikája, miszerint túlzottan bízik saját magában és tisztelőiben, arra késztette Pálóczi Horváthot (egy számunkra ismeretlen levélre adott válaszában), hogy tisztázza a közönséghez való viszonyát:

magamnak többet hiszek, mint Tisztelőimnek; és a' Tisztelőknak is Gustusát meg-válogatom. (...) Ha sokan szeretnek egy valamit versemben, igyekezem kedvéért hasonlókat ejteni; de azomban törvényűl nem teszem azt, sőt sokszor magam sem szeretem: hanem még is jó az ilyen a' könyvekhez szokatlan Magyaroknak, mézes madzag gyanánt.²⁰

Pálóczi Horváth a pallérozódás és így a hasznosság jegyében olyannyira fontosnak tartotta az irodalomra való rászoktatást, hogy a publikum megnyerése érdekében kész volt tudatosan vállalt engedményt tenni az ízlés rovására. Annak a problémának a mérlegelésére azonban alig van írásaiban utalás, hogy meddig mehet el ezekkel az engedményekkel. Magát a pallérozódást a közönség és alkotó egymásra hatásának olyan folyamatként képzelte el, mely úgy eredményezi az olvasók körének bővülését és egyben ízlésük finomodását, hogy közben az alkotónak is lehetőséget teremt a tökéletesedésre. Ez a felfogás és a sikerek, melyeket az 1787-ben kiadott *Hunniá*ssal, valamint az egy évvel később megjelentetett, vegyes tartalmú *Hol-Míval* ért el,²¹ felszabadítólag hatott az amúgy is

17 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Balatonfüred, 1788. dec. 10. = *Uo.*, 242.

18 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Balatonfüred, 1788. dec. 10. = *Uo.*, 242.

19 Pálóczi Horváth Ádám, Batsányi Jánoshoz, Szántód, 1789. ápr. 17. = *Uo.*, 334; Pálóczi Horváth Ádám Baróti Szabó Dávidhoz, Szántód, 1789. ápr. 17. = *Uo.*, 336. L. még kötetünkben LENGYEL Réka tanulmányát.

20 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Füred, 1788. dec. 7. = *Uo.*, 241.

21 Vö. „Magam talám leg-szerentséssébb Auctor vagyok; mert munkáimat kivált a' Hunniast

könnyen író szerzőre, aki láthatóan inkább a befogadók visszajelzését, mint absztrakt esztétikai tökéletességet állított maga elé mércéként. Az 1789-ben Batsányihoz írott soraiból a közvetlen és azonnali hatás kiváltásának szándéka olvasható ki:

Én sijetek az én munkáim nyomtatatásával – mert ugy-e? mikor nyelvünket gyarapítjuk, akkor a' Nemzetet oktatnunk kell az olvasásra; mert különben izzadva szerzett munkáinkat senki sem olvassa. Most tehát olyat írok, a' minn többen kapjanak, szeressék és az olvasáshoz édesedjenek – míg azoknak izlése javúl, az alatt én is jobb Poëta leszek, 's akkor ha tudok, jobbat írok; most a' Hunniás is, sőt a' Holmi is jó.²²

Amellett, hogy hajlandónak mutatkozott esztétikai engedményt tenni a iskolázatlanok kedvéért, megvolt benne a művelt elithez való igazodás is. A *Hunniás Elő-Beszéde*-ben azzal indokolja, hogy eposzába részleteket fordít az *Aeneis*ből, hogy „a' régi Deák, 's *egyszersmind* mostani Magyar Poésisban gyönyörködő Tanúlt Magyar Urak” megítélhessék, „miképpen esnének annak a' régi Deák vers-szerzőnek gondolatjai, és ki-mondásai Magyarúl? mert ha az ízetlennek nem fog tetszeni”, szándékában áll „az egész *Éneis*-is hasonló szabású Magyar Verseken ki-adni”.²³ Esztétikai normáinak kialakításakor kevésbé törekedett elméletileg átgondolt alapvetés létrehozására, sokkal inkább az őt körülvevő közeg – e szót most szélesebb, nemcsak a közönség értelmében használva – tekintélyére hagyatkozott. Ezt mutatja, hogy a *Hunniás* mintaválasztásának megindoklásában kiemelt szerepet kap a tekintély:

Az *Éneis*' formájára írtam pedig ezen csekély munkátskát, sok okokra nézve; mind azért, hogy *Virgilius* sok nagy emberek', 's még ama' hajszal-hasogató *Skaliger*' ítélete szerént-is olyan Vers-szerző, a' kinek az ilyen szabású írásokban párja nincs, a' mint hogy még ama' nagy emlékezetű *Voltér*-is nem szégyenlette őtet a maga *Henriásában* nagyon, sőt talám felesleg-is majmolni: mind azért, hogy az ilyen mód természettel-is legszebb, mind még azért-is

majd mindennap keresik nálom. Sőt előre már 12 aranyat adtak költségre, azután Debreczen tsmóstúl vette 's az árát haladék nélkül administralta: úgy Erdély is, hol ezt hol a' Holmit tsmósan kéri, de kivált környékünkben kapva kapják akarmit írjak, már egyszer ha a' Plagium gyanúságától nem félnék, a' más munkájának a' magam nevét alája írnam; meg kisírteném a praejudiciumot.” (Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Füred, 1788. dec. 7. = *KazLev* I, 242.)

22 Pálóczi Horváth Ádám Batsányi Jánoshoz, Szántód, 1789. ápr. 17. = *Uo.*, 332.

23 HORVÁTH Ádám, *Elő-Beszéd = Hunniás, vagy Magyar Hunyadi, azaz Ama' híres Magyar Vezér Hunyadi János' életének egyegy része, melyet a' Virgilius' Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófákkal le-írt* HORVÁTH Ádám, Győr, Streibig Jó'sef betűivel, 1787 (a továbbiakban: *Hunniás*), [a mű elé kötött számozatlan lapok 4. oldalán].

hogy *Hunyadinak* sokféle viszontagságai-is, ha a' dolgot nem a' külső színében, héjjában, hanem belső valóságában nézzük, az Énéas' bújdosásihoz nagyon hasonlítanak[.]²⁴

A befogadók elvárásaihoz való igazodást az elismerő visszajelzés okozta közvetlen örömmön túl erősen motiválta az a meggyőződés, hogy az irodalmi mű elősegíti a nemzet pallérozódását. A literatúra iránt érdeklődő, illetve az azért áldozatot hozó közönség létszámának növelésén túl munkáiban Pálóczi Horváth két területet emleget, melyen az író hatásosan járulhat hozzá a kulturális felemelkedéshez: a tudomány művelését és terjesztését, valamint az anyanyelv ápolását és fejlesztését. A *Hunniás Elő-Beszédében* arról vall, hogy „Magyarul írásra, különösen pedig a' vers írásra” Péczeli József azon „serkentgetése” készítette, miszerint „a' nyelvnek tsinosgatása, igen sokat tesz' a' Nemzetiségnek pallérozására.”²⁵ Ezen tétel nemzeti kereteknél általánosabb elvi megalapozásáról a *Rudolphias Ajánló Levelében* lehet olvasni. Ott „a beszéllő tehetség” úgy jelenik meg, mint „olly különös tulajdona az okossággal bíró emberi állatnak”, hogy „akár a' társasági öszve-függést és erköltsiséget, akár az egy vagy más tudomány' és mesterség' nemeiben időnként gyarapodható tökéletesedést”, ami az embert minden más lénytől megkülönbözteti, alig lehet másnak tulajdonítani, „mint az értelmes nyelvnek”. Ebből következik, hogy „ezt a' beszélő tehetséget nagyítani, a' szollást szépíteni, 's annak ékesgetésének bizonyos törvényeket szabni, eleitől fogva fő gondja volt, az emberi Nem' méltóságát kedvellőknek, és ez a' nyelvnek tökéletesítése a' Tudományok' rendjébe számláltatódott.”²⁶ E gondolatmenet szerint a nyelvművelés azért sorolható a tudományok közé, mert maga a nyelv az ember megkülönböztető jegyének számít. Ebből egyúttal az is következik, hogy a tudományok jelentősége szintén a nyelvműveléshez hasonlítható, ami indokolja, hogy Pálóczi Horváth számára miért volt olyan fontos a tudományokkal való foglalkozás, és azok terjesztése.

A tudomány művelőjének szerepében otthonosan érezte magát. Erre utalva az 1788-ban megjelent *Hol-Mi Elő-Beszédében* úgy jellemzi önmagát, mint „a' ki a' Parnaszszusonn inkább Urania' mint Thalia” tanítványa.²⁷ A Batsányi, Kazinczy és Baróti Szabó alkotta Kassai Magyar Társaságot, egy a reményei szerint majdan megerősödő tudós társaságot „tellyes erővel” becsülte. Úgy hitte,

24 U. a. [a mű elé kötött számozatlan lapok 3. oldalán] A *Hunniás* poétikatörténeti háttéréről bővebben I. kötetünkben HÁSZ-FEHÉR Katalin és EGYED Emese tanulmányát.

25 U. a. [a mű elé kötött számozatlan lapok 6. oldalán].

26 HORVÁTH Ádám, *Ajánló Levél = Rudolphias, az az a' Habsburgi I. Rudolf Császár' viseltt dolgainak egy része: Hang-mértékes és egyszersmind egyező-végzetes versekben irta 1815-ben* HORVÁTH Ádám, Bécs, Nemes Haykul Antal betűivel, 1817 (a továbbiakban: *Rudolphias*), [a mű elé kötött számozatlan lapok 2. oldalán].

27 HORVÁTH Ádám, *Elő-Beszéd = Holmi* 1, 8.

közéjük kíváncskozni számára „szabados [illetlen] dolog”, mert arra „még gyengének” vallotta magát, de „nem kíváncskozni (...) vétek”.²⁸ A *Magyar Museum*ot nagy elismeréssel fogadta, és 1789 februárjában tervezte, hogy hamarosan megjelenő műve előszavában kitér a folyóirat érdemeire.²⁹ Két hónappal később Batsányihoz írott, fentebb már idézett levelében rejtve utalt a *Magyar Museum* bevezetőjére, mikor szó szerint idézte onnan az „izzadva szerzett munkáinkat” kifejezést.³⁰ Mindez arra mutat, hogy Pálóczi Horváth mélyen egyetértett a folyóirat célkitűzéseivel. A programot jegyző Batsányi a szerkesztőség nevében azt állította, hogy egy olyan tudós társaság létrehozásával lehet a „leg-nagyobb lépésekkel a’ tökéletességhez” közelíteni, mely „Nyelvünknek ’s Tudományainknak elő-mozdíttatására” törekszik. Ez a meggyőződés határozta meg azt a szempontot, melynek alapján a szerkesztők döntenek a szóba jövő írások közléséről: „Ebbe a’ Gyűjteménybe mind azon kisebb-szabású Munkák bé-fogadtattanak, ’s közre eresztettnek, mellyek (...) Anyai Nyelvünknek gyarapíttására, ’s a’ Tudományoknak Hazánkban való terjesztésére szolgálnak.” Egy lábjegyzetben, amely ehhez a mondathoz kapcsolódik, kiemelten szó esik arról, hogy a „méllyebb Tudományokból-is fordúlhatnak elő darabok”, amelyek a kitűzött célt szolgálhatják.³¹ A folyóirat szemlélete, amely társadalmi hasznosság szempontjából egyaránt döntő jelentőséget tulajdonít a szaktudománynak és a költészetnek, nagyon közel esik Pálóczi Horváthéhoz. Úgy vélem, a közönség közvetlen kiszolgálása mellett a tudományosság igényeinek kielégítése való törekvés is alapjaiban határozta meg munkásságát. Itt nemcsak az olyan nyilvánvaló példákra gondolok, mint a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*³² vagy a *Psychologia*,³³ hanem olyan művekre is, mint például a *Hunniás* vagy a *Rudolphias*.

A tudományosság igényének figyelembe vétele akkor érhető tetten Pálóczi Horváthnál, amikor saját munkáin töpreng. Feltűnő, ilyenkor valamilyen formában nagyon gyakran felmerül benne a valóságghűség, a referencialitás kérdése. Amikor 1789. január 1-jén szigorú bírálatot kérve megküldi Kazinczynak *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája* című poétikus prózáját, a mindenkori kritikát

28 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Szántód, 1788. okt. 14. = *KazLev* I, 222.

29 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Szántód, 1789. febr. 6. = *Uo.*, 272. A kérdéses mű, a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* csak 1791-ben jelent meg, és ekkor Pálóczi Horváth már nem tért ki a *Magyar Museum*ra.

30 Pálóczi Horváth Ádám Batsányi Jánoshoz, Szántód, 1789. ápr. 17. = *Uo.*, 332. Vö. „IZZADVA szerzett Munkáinkat, nem elég, nyerekedő Nyomtatóinknak ingyen által-engednünk; azt kívánnyák, hogy ezenn-fellyül a’ nyomtatást-is pénzünkkel fizessük.” (BATSÁNYI János, *Bé-Vezetés = Első folyóirataink: Magyar Museum*, I–II, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 [a továbbiakban: *Magyar Museum*], I, 13.)

31 BATSÁNYI, *Bé-Vezetés*, i. m., I, 13, 14–15.

32 Bővebben I. kötetünkben BALOGH Piroska tanulmányát.

33 Bővebben I. kötetünkben HEGEDÜS Béla, LACZHÁZI Gyula és CSABAI Lucia tanulmányát.

mintegy elbizonytalanítva megjegyze, hogy „akkor leg-tökéletesebb a' munka, mikor az Irónak nem költöttek, hanem valóságosak és jelen valók indulatai”.³⁴ Néhány hónappal korábban a *Hunniás* folytatását tervezgetve osztja meg barátjával azokat a kétségeit, melyek a történeti hűség és az eposz kompozíciójának feszültségéből erednek:

Még eddig úgy van alkalmaztatva a' Poëma, hogy kettő lehet a' célja: egyik az: hogy *Hunyadi a' Pápától Koronát nyert*; másik már távolabbról való, ez: hogy *Mátyás királlyá lett*; (...) már most, ha (...) célul teszem Mátyásnak királlyá tételét, úgy előbb Hunyadit el-kell temetnem, melly már talán ellenkezne a Poémának természetével; ha pedig a' közelebb való célzt választom, (...) hogy Hunyadi a' Pápától a' Koronát meg kapta, úgy a' *Finis* tsak *verosimilis* lesz, mert a' mi egészen igaz, már benne van az első darabban, hogy a' Pápa megígérte, és el is készítette a' Koronát; és így azt már nem reiterálhatom, hanem azt kellene behoznom; hogy meg-is küldötte a' Pápa a' Koronát Hunyadinak; ez tehát már a' kérdésem.

«1-o. Nem vétkezem e? ha Hunyadit meg haltatom, el temetem, és röviden a' Mátyás királyságára reá ugrom: utolsó célra, *Finisre*.

«2-o. Szabad volna é a' Poémában pro fine olyat hoznom be, a' mit Historiából meg-nem-próbáltak; hogy tudni illik Hunyadinak a' Pápa a' Koronát valósággal meg küldötte volna?»³⁵

A probléma feloldhatatlannak bizonyulhatott, és valószínűleg volt szerepe abban, hogy a második rész nem született meg. Az 1787-ben megjelent *Hunniás* végére Pálóczi Horváth a királyi adománylevélből közölt egy részletet saját fordításban, mely – mint mondja – „az egész Históriát próbálja-is [bizonyítja is], világosítja-is”.³⁶

Az Esztendő Utolsó Éjtszakája című írásában az álom és ébrenlét határán lévő beszélő azért foházkodik Múzsájához, aki „testetlen képzelődésekkel” gyönyörködteti elméjét, hogy ebben a költői állapotban – mint mondja – „magasra vágyó” gondolatai „magas helyekről szemlélhessék mind azokat a' mik alattam és felettem vagynak; a' mik hátam megett vagynak és a' mik előttem; a' mik bizonyosan el-múltak, és a' miket ezután bátran vagy félelmesen reménylhetek.”³⁷ A poézisnek ehhez a típusához, amelyben az ihlet révén mintegy istenül, és így lényeglátóvá válik a költő, többnyire mégis fenntartással viszonyult a költészetről gondolkodó Pálóczi Horváth. A *Magyar Arion* című

34 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Szántód, 1789. jan. 1. = *KazLev* I, 246.

35 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Szántód, 1788. nov. 3. = *Uo.*, 233–234.

36 HORVÁTH, *Elő-Beszéd = Hunniás*, [a mű elé kötött számozatlan lapok 11. oldalán].

37 HORVÁTH Ádám, *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája: Füred, 1788. Decembr. 31dik = Első folyóiratink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 145.

versgyűjteményéhez 1814-ben írott előszavában hosszan fejtegeti az ezzel a problémával kapcsolatos elképzeléseit. Saját énekeit alkalmatosságoknak nevezi, melyek mellett poétikai védőbeszédet tart. Alaptétele, hogy „az ilyen *occasionalis*okra nem lehet egészen azt az *Aristoteles* törvényjét alkalmazni, melyet tesz a de *Poëtica* Cap IX”. Az ezt követő latinul idézett mondat magyar fordítása így hangzik: „Az elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy a költő dolga nem az, hogy a megtörtént dolgokat mondja, hanem hogy olyan dolgokat, amilyenek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség vagy szükségszerűség szerint lehetségesek.³⁸ Pálóczi Horváth a „*Poëta*k tisztí kötelessége felül inkább” Lactantiusszal tart: „*non enim res ipsas falsas finxerunt Poëtae, sed rebus gestis addiderunt quemdam colorem* [Ugyanis a poéták nem alkotnak hamis dolgokat, hanem a szokott dolgokhoz adnak bizonyos színt.]” A fenntartással kezelt, teremtmény jellegű költészethez való viszonyát így jellemzi:

Elnézhetem sőt szeretem, midőn némely hazámfiak a *beszéllő* verselésben is, de kivált a *Lantos* versekben olyan elme gyakorlatokat tesznek, mint a jó eleven eszű festő szokott: hogy ha nincs előtte valóságos tárgy, amelyet kiábrázoljon, csinál magamagának, és lefesti a maga képzelődéseit, (...) mint amikor *Anakreon* (...) a Rózsát dicséri talán éppen télen, mikor puszták a virágos kertek: az ilyenek elme-játékoknak mind jók, és a beszédet szabadabban szépítheti; mert vagy nincsenek bizonyos tárgyhöz lekötve, vagy éppen a képzelődésből vagynak fonva[.]

Látható, hogy Pálóczi Horváth a fantázia teremtette költői világot nem ruházza fel autonómiával, hanem pusztán díszítő szerepet tulajdonít neki. Saját költészetfelfogása mellett történeti fejtegetésekkel igyekszik érvelni:

úgy tetszik, hogy a *Poësis* eredetikeppen nem erre [a feljebb körülírt elmejátékra] volt teremtve: *való* dolgokat, tudományokat, nem csupa szóbul állókat írtak a *Poëta*k eleinte, és azokat cifrázták ki, ékes beszéddel: Az Isteni és természeti tudomány, összefoglalva, és történetírás voltak a versszerzésnek első tárgyai, és minden, ami tudományra tartozott[.]

Az elmondottak szerint a költészet úgy jelenik meg, mint mértékes beszédbe foglalt tudomány. Ezen mérce alapján ítélik meg, és marasztaltatik el Homérosz is, aki

tele van festésekkel, és oly piperés képzeletekkel, melyek a *Históriai* hitelt gyanúba hozzák, és a valóságot homályba; mint *Historicus* éppen nem üti meg a

38 ARISZTOTELÉSZ, *Poëtika* = ARISZTOTELÉSZ, *Poëtika és más költészettani íráskok*, ford. RITOÓK Zsigmond, szerk., jegyz. BOLONYAI Gábor, Bp., PannonKlett, 1997 (Matúra Bölcsélet, 7), 45.

Cicero mértékjét, *de orat. L. 2. Nam quis nescit? primam esse Historice legem, nequid falsi dicere audeat; nequid vere non audeat, – ne qua suspicis gratiae sit in Scribendo, ne qua simultatis* [mert ki nem tudja, hogy a történetíró első törvénye, hogy ne merjen semmi hamisat mondani, és legyen elég bátor a teljes igazságot mondani – ne legyen az írás kitéve az egyoldalúság gyanújának, és ne legyen benne elfogult ellenségesség]: (...) *Homért* nem is tudnám kimenteni, mert a való dolgok leírását, és éppen a vitézi tetteket, melyek voltak egyik eredeti Tárgyja a *Poësis*nek, úgy írni le, hogy az, költeményhez mint az igazsághoz közelebb járjon, annyi, mint a régi történeteket eltemetni[.]

A történeti hűség megszegése miatt kárhoztatott Homérosz a következő lépésben Platón ítélőszéke elé kerül:

alig hihetni, hogy az *Orpheus*, vagy *Arion* vagy *Hesiod* titkos előadásai, hanem inkább *Homér* költeményekkel kevert historiája, festései és más némely Poéták szabadon repdező képzeiseiknek édesgető és a valónál nagyobb mutató szókkal tett előadásai, bírták arra *Platót*, hogy a maga *Respublicájából* a *Poëtákat* kizárja: mert az elmés és nyomós beszédet és mindazt, ami természettel szép ő is szerette; (...) Hanem – már valamit a hihetlenségig nagyítani, kedvelt szerelmesekből, vagy akarmi más tekintetért nagyra becsült halandóbul Istent csinálni, (...) szelíd erkölcs színe alatt puhaságot tanítani: ezek azok, amik vagy épülni nem engedik, vagy el is pusztítják a Plató városát; az ilyenekért tiltotta ki abból a *Poëtákat*; mely előtttem, s akarki előtt is méltó figyelmet okozhat[.]³⁹

Végső soron tehát Pálóczi Horváth – Platón tekintélyére támaszkodva – a valósághoz való hűség és a társadalmi hasznosság hiánya vagy éppen károssága miatt utasítja el az olyan típusú költészetet, amely a referencialitás mércéjén nem megítélhető.

Alapos vizsgálódást érdemelne, hogy Pálóczi Horváth költészetszemlélete hogyan viszonyul saját írói gyakorlatához. Most jelzésszerűen csak a *Rudolphiast* érintem. A munka műfajával kapcsolatban maga a szerző is bizonytalanságot árul el. Ő – úgy mondja – „mint *Epopeiat*” írta, de nem tudja, „mások’ szeme előtt *Poëma* lessz-e? vagy *Historia?* vagy *Román?*”⁴⁰ A kétely indokolt, hiszen a művet talán eposzi eszközök felvonultatásával megírt, meglepő fordulatokban és már-már hihetetlen eseményekben bővelkedő kalandregényként lehet jellemezni. Míg a szöveg a történeti hűségnek sok részletben nyilvánvalóan nem tesz eleget, az előszó komoly erőfeszítéseket tesz, hogy ennek ellenkezőjéről

39 HORVÁTH Ádám kéziratos előszava *Magyar Arion* c. versgyűjteményéhez (1814) = *Magyar vers-tani szöveggyűjtemény*, I, *Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában* (1760–1840), szerk. KECSKÉS András, VILCSEK Béla, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 393–395.

40 HORVÁTH Ádám, *Az Olvasóhoz* = *Rudolphias*, I.

győzze meg az olvasót. Pálóczi Horváth itt arról beszél, hogy az események

leírásában a' *Poëtai* festések úgy vagynak intézve, hogy sem az akkori történetekkel, sem azoknak idő-számjával, *Chronológiájával*, ne ellenkezzenek (...), olyan ne történjen a' festés kedvéért, mint midőn *Virgil Aeneast*, *Didónak* vendégségjé teszi 300 estendővel elébb, mint *Didó* élt.⁴¹

Mikor pedig a költemény megírásának indokait összegzi, röviden érinti irodalom-szemléletének eddig tárgyalt összetevőit: az olvasóközönséghez való igazodást, a közvetlen társadalmi haszon előmozdítását a történeti megbízhatóság és a tudományok által, valamint a magyar nyelv művelését:

A' történetek' öszve rakásában nem tettem akkora ugrásokat, mint az *Odysea*, vagy *Aeneis*, vagy *Henrias*; – tsak olyan formákat mint az *Iliás*; a' festésekben is elkerültem az olyan erőltetéseket, a' millyenekért korbátolja *Plátó Homért*, a' kinél nevetnek az Istenek, sírnak is, sőt jajgatnak; (...) sőt abban is, a' mit az Oskolában *Ornata Syntaxisnak* neveztünk, nem merem *Rudolfiasomat* öszve mérni vagy *Márával* vagy *Voltaireval*; hanem a' magyar nyelvnek, az illyen nemű versek' írásával is, alkalmatos voltát akartam megpróbálni egy jókora hosszú *Poëmában*, melly a' mellett hogy *historiai* bizonyosságokkal támogatható történetet foglal magában, többféle és pedig magasabb tudományokba bele vág, és még is, ha *Lexiconja* nem mindenütt is, de a' *Grammatikája* Magyar.⁴²

Az így körvonalazódó irodalom-felfogást, sajátosságainak kiemelése céljából, érdemes összevetni Kazinczy elképzeléseivel, amelyeket az 1810 októberében keletkezett *A' két természet* című epigrammában foglalt össze tömören. Kis Jánoshoz írva így jellemzi a vers jelentőségét: „örvendek hogy [ezt az epigrammát ...] tőlem veszi literatúránk; mert hanyadik magyar Író az, a' ki az *Aestheticának* ezt a' törvényét csak megálmolni is tudná.”⁴³ A szóban forgó törvény a fűzfapóéta Nyáradai és a vers beszélőjének szemléleti szembenállásaként rajzolódik ki:

A' Poezisz kikap a' népből 's a' durva valóból,
És kiesebb tájra 's lelki valóba vezérl.
És te kevélykedel e, hogy az eltévedtet az eggy és
Szent Természethez, Nyáradai, visszavonod?
A' mit lát, maga, Nyáradinak, Természet. Ez eggy az:
A' Mesterség' Természete néki nem az!⁴⁴

41 *Uo.*, III.

42 *Uo.*, I–II.

43 Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, 1810. okt. 29. = *KazLev* VIII, 146.

44 KAZINCZY, *A' két Természet* = [KAZINCZY Ferenc], *Tövisek és Virágok*, Széphalom, 1811 (a

Abban a levélben, melyben Kis Jánosnak elküldte a verset, Kazinczy a két szemléletmódot egy-egy emblematikus nyelvi szerkezettel jellemzi: ezek szerint Nyáradai a *Nach der Natur*, a vers beszélője az *εις το κρείσσον* elvét vallja.⁴⁵ A görög kifejezés az *εις* hely- és célhatározói jelentésű *ra-*, *re-* prepozícióból, a *το* névelőből, valamint a *κρείσσον* vagy *κρείττον* alakú, *erősebb*, *előnyösebb*, *fenntebb lévő* jelentésű, főnevesült melléknévből áll, melynek szokásos fordítása: törekedj a jobbra. Kazinczy ezzel a formulával többször utal az idealizálás általa kívánatosnak tartott módjára, szemben a másikkal, mely a *természet szerint* dolgozó eljárást jelöli, ahol a cél nem más, mint pusztán az érzékszervekkel tapasztalható világ leképezése. Az idealizálást valló művész lemond arról, hogy az általa megkonstruált világot az érzékszervi tapasztalás hitelesítse. Az ő célja az, hogy művészetével egy tudat, illetve lelki tartalomként definiálható világot hozzon létre, vagy fejezzon ki; egy olyan világot, melyet (a közvetlen tapasztalati ellenőrizhetetlensége miatt) Nyáradai nem ismer el természetnek. Ugyanakkor a vers beszélője kérdés formájában tagadja, hogy a Nyáradai által leképzett világ alkalmas volna orientációs rendszerként szolgálni az eltévedt, tájékozódási pontot veszített ember számára. Bár a versben megteremtett vitahelyzet azt sugallja, hogy a lelki valóként megnevezett, a mesterség (azaz a művészet) által létrehozott természet azonosítható az „egy és Szent” természettel, a szöveg logikai felépítéséből ez nem következik. Abból legfeljebb annyi vonható el, hogy az igazi művészet feladata etikai jellegű: a valódi, a végső létezők birodalmának megképzésével támpontot kell nyújtani az embernek a világban való eligazodáshoz. E feladat teljesíthetőségének pedig az a feltétele, hogy a művészet által megképzett kiesebb táj és lelki való révén az ember valamilyen módon kapcsolatba kerülhessen az „egy és Szent” természettel. A kérdés tehát az, hogy metafizikailag legitimálható-e a művészi képzet magasabb rendű tökéletessége.⁴⁶ Ebben a kérdésben a vers szövege semmilyen irányba nem dönt, hiszen csupán a Nyáradai szemlélete jegyében született képzettől tagadja meg a metafizikai legitimációt.

Kazinczy a vershez prózai magyarázatot kapcsol, melyben lényeges elemmel bővíti ki az idealizálás normájának ontológiai háttérét. Az „Aesthetica’ profánusainak” nevezi azokat, akik csak azt ismerik el természetnek, „a’ mit testi szemeikkel látnak”. Ezzel a minősítéssel kizárja őket azok köréből, akik a művészet révén hozzáférhetnének a versben említett szent természethez, a lé-

továbbiakban: KAZINCZY 1811), 11.

45 Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, 1810. okt. 29. = *KazLev* VIII, 145. Vö. Kazinczy Kis Jánoshoz, 1805. jan. vége körül = *KazLev* III, 254–255; Kazinczy Ferenc Budai Ezsaiáshoz, 1805. márc. 31. = *Uo.*, 309.

46 A problémát nagy kultúrtörténeti anyagon, megvilágosító módon tárgyalja Erwin PANOFKY, *Idea: Adalékok a régebbi művészetelmélet fogalomtörténetéhez*, ford. SZÁNTÓ Tamás, Bp., Corvina, 1999 (Egyetemi Könyvtár).

nyegi valóságához. Erre vonatkozik ugyanis a nem beavatottakra, a templomon kívüliekre utaló profán (pro = előtt; fanum = szent hely, templom) szó. Velük szemben állnak az idealizálás képviselői, akik a közvetlenül tapasztalhatónál jobb, feljebb lévő világ megfogalmazására törekcsenek. Kazinczy szavaival:

Eis to kreisson! (in pulchrius!) ezt kiáltozta a' görög Művész a' tanítványnak, 's így leve, 's csak így leve a' Vaticanói Apoll, az Antinousz, a' Mediciszek' Vénusza; így, és csak így leve 's lelete, hogy a' Gorgon' feje is isteni keccsel mosolyog.

Az itt megfogalmazott esztétika akkor nyerhet etikai érvényességet, ha ontológiai megalapozottá válik az ábrázolás normájává tett fentebbi világ. Ezt a gondolati lépést teszi meg a vershez fűzött magyarázat azon része, ahol Kazinczy Lessing *Emília Galottijából* idézi azt a jelenetet, melyben Conti, az udvari festő bemutat megrendelőjének egy frissen elkészült portrét:

Valóban a' kép nincs is inkább szépítve, mint a' hogyan a' Mesterségnek szépíteni *kell!* mond Conti Emília Galottiban. A' Mesterségnek a' szerént kell festeni, a' hogy' a' *plasmai Természet* – ha van! a' képet gondolá; azon hanyatlék nélkül, mellyet az ellenkező anyag elmellőzhetetlenné teszen; azon roncsolat nélkül, mellyel ellene az idő kikél.⁴⁷

Az eredeti német szöveg *plastische Natur* kifejezését⁴⁸ az 1830-ban megjelent magyar kiadásban Kazinczy *plasztikai természetnek* fordította,⁴⁹ míg itt (1811) a *plasmai* szót használta. Mindkét változat a görög *megformál, alakít, gonddal kicsiszol, elképzél, elgondol* jelentésű *πλάσσω* igével van rokonságban, tehát a kérdéses jelzős szerkezetben a (széppé) formáló (vö. plasztikai sebész) természetről van szó, melynek elgondolható szellemi tökéletessége az idő függvényében és az anyaggal egyesülve csonkul. Az ilyen értelemben felfogott természet létezése mellé ugyan kérdőjelet tesz a szöveg, de ezáltal nem vonja vissza érvényességét az esztétikára nézve, sőt Conti szövege megvalósíthatónak mutatja az olyan műalkotást, mely megfelel ennek a normának. Mindez arra mutat, hogy Kazinczyban az ismeretelméleti bizonyosság hiányának ellenére él az a hit, hogy a műalkotásban hozzáférhetővé tehető az elgondolható legnagyobb tökéletesség, amelynek morálisan orientáló szerepe lehet az eltévedt ember számára. Olyan meggyőződésről van szó, melyet történelmi tapasztalattal is hitelesíthetőnek mond:

47 KAZINCZY 1811, 48–49.

48 G.[otthold] E.[phraim] LESSING's *Gesammelte Werke*, II, Leipzig, G. I. Göschen'sche Verlags-handlung, 1855, 275.

49 [Gotthold Ephraim LESSING], *Galotti Emilia*, ford. KAZINCZY Ferenc = *Külföldi Játékszín*, I, több tudósokkal kiadja BAJZA [József], Pest, Beimel József, 1830, 12.

a história bizonyítja, hogy ha valahol a' *Jó* gyökeret vert, ott mindig a' *Szép* készítette az utat. (...) A poesis és mindaz, a' mi ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben vagyon, a' legszebb virága az emberi elmének, az pedig nyelv nélkül nem virágozhatik; (...) s a' nyelv alatt minden nemzetnek a' *maga saját* nyelvét értem.⁵⁰

Pálóczi Horváth és Kazinczy irodalomszemléletének összevetése az elmondottak alapján az alábbiakban összegezhető. A hasznosság elve mindkettőjüknél szerepet játszik, de míg az előbbi közvetlen társadalmi haszonnal számol, az utóbbi nehezen mérhető morális eredményben bíz. Az előbbi elméleti alapállításait tekintélyelvűen, az utóbbi metafizikai spekulációval igyekszik megalapozni. Az előbbi fenntartja a tapasztalati valósággal való hitelesítés igényét, az utóbbi olyan tevékenységnek tartja a költészetet, ami képes öntörvényű világot teremteni. Az előbbi, Pálóczi Horváth Ádám, műveivel a közönség széles rétegeit kívánja megszólítani, és a mulattatást is költőhöz méltó feladatnak tekinti, az utóbbi, Kazinczy Ferenc, a művelt elit körében remél meghallgatást és hatást.

50 Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelyhez, 1810. júl. 23. = *KazLev* XXII, 256.

EGYED EMESE

Henriás, Hunniás, Hanka, Hol-mi...

Magyar Voltaire-kedők

A címben felsorolt művek közül kettőnek szerzője Horváth Ádám. Magyar írók-fordítók írásos kommunikációjából kiindulva a motiváció, fordítás, adaptálás sőt travesztia tanulmányozásával, a XVIII. század irodalmi gondolkodását firtatva olyan jelentésteret kívánunk létrehozni, amelyben az egymással kapcsolatban álló művek értelme jobban feltárul. A XVIII–XIX. század fordulójának tudós magyar szerzői a franciák IV. Henrik királyával, a Hunyadiakkal és különösen Hunyadi Jánossal vagy Jeanne d’Arc-kal mint nagy emberekkel foglalkoztak, verses narrációk lehetőségeit felhasználva. Európai olvasmánytípusok meghonosítási kísérleteiről beszélhetünk, a francia irodalmi megoldások a hagyományértelmezések módjaira is rámutatnak – ez pedig az imitáció direkt vagy közvetettebb eljárásairól szól a mai kutató számára. A dolgozat a személyes kapcsolatoknak a művek létrejöttében és népszerűsítésében betöltött szerepét hangsúlyozza, és Voltaire e követőit mint a történetmondó hagyomány felfedezőit-megújítóit mutatja be.

1. Horváth emlékezete

Horváth Ádámról többnyire szabadkőműves vagy dalszerző mivolta okán születtek tudományos írások. Prozódiai különutassága, hagyománykedvelése szűkebb környezetében népszerűvé tette, az európai újítások felé hajló kortársait azonban értetlenséggel töltötte el, így az irodalomértést olyannyira irányítani kívánó Kazinczy Ferencet is. Pedig Horváth Ádám hűséges tanítványnak készült. Az inspirációs kölcsönösség esete azonban nem áll fenn: ha hosszan tartó személyes kötődéseit vizsgálták, méltán tekintették a tanult nemest Kazinczy rendíthetetlen hívének, ám a Kazinczy-levelezés alapján még e személyes tisztelet tartósságáról sem beszélhetünk Kazinczy esetében. Tény viszont (s ez mégiscsak összekapcsolja a két szerzőt), hogy Kazinczy – talán az erdélyi Aranka György hatására – foglalkozott a Hunyadi család történetével; az uralkodói legitimitás kérdéskörét, Erdély és Magyarország politikatörténeti kapcsolatait kutatva különösen Hunyadi János származása izgatta.

Horváth Ádám Kazinczynál hamarabb ismerte fel a kérdés jelentőségét, ő azonban inkább népszerű olvasmány és színházi multság tárgyát kereste

benne, nem politikai állásfoglalás jogi argumentumát. A Hunyadi-témát a könnyen verselő és a vershasználat helyi szokásaira (mondhatni, az irodalmi portéka iránti kortárs olvasói érdeklődésre) fogékony szerző kétszer is munkába vette.

2. *A minta*

A történetfajták itt rokonított darabjainak mindenekfelett kedvelt ősforrása a verses történetmondás tekintetében az *Aeneis*. A mű akadémikus vagy sánta-múzsás követésére, néha követőinek követésére maga Horváth Ádám is utal. *Előbeszéd a Hunniáshoz* című írásában magyar szerzőként egyszerre választ szerepet és műfajt az ókor hagyatékából: a lóról leszállított hős sikerét remélve a (nem a magyarnyelvűségnek köszönhető, hanem a közkedveltséggel elért) népszerűség mókamestere kívánt lenni: „Illyen sokon által-ment Eneásnak akartam Virgiliussa lenni”.¹

Az ókoriak követése e klasszicizmusnak nevezett magatartás-korban nem közvetlenül, hanem a nyugat-európai tájékozódás közvetettsége révén valósul meg. Pope Lucanust fordít; Barcsay Ábrahám Bessenyeinek Lucanus *Pharsaliáját* ajánlja fordításra; Voltaire Pierre Corneille műveit adja ki saját kommentárjaival, a Nyugat-Európát járt Teleki Ádám pedig Erdélyben *Cidet* fordít és ad ki.

3. *Voltaire nálunk*

Horváth Ádámtól visszapillantva nem oly nagy a távolság Voltaire-ig. Voltaire munkássága a XVII. századi klasszicizmus és az antik szerzői attitűdök közvetítése tekintetében is jelentős a magyarul írók egyre tudatosabb csoportjában 1761 és 1806 között.

„Voltérhoz, nem bánom, igazítsd utunkat” – olvashatta, aki kézbe vette a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményeit*.² Barcsay és Orczy valóban emlegette (nem ritkán közös élményként felidézhető) Voltaire-olvasmányait. Orczy Lőrinc Voltaire-rel való közvetett kommunikációjára Fekete János *Munkáiból* következtetünk (ezt az elveszettnek hitt opust Vörös Imre adta közre). Orczy báró az egykötetetes világtörténet szerzőjét a magyar történelemkép helyesbítésére kérte főrangú barátja verses levele által.

1 HORVÁTH ÁDÁM, *Előbeszéd a Hunniáshoz*, 2v = Uő, *Hunniás, vagy magyar Hunyadi, azaz ama híres magyar vezér Hunyadi János életének egy része, melyet a Virgilius Eneise formájába öntve, négy sorú magyar stóffákkal leírt*, Győr, 1787.

2 [ORCZY LŐRINC, BARCSAY ÁBRAHÁM], *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, Patzkó Ferenc Ágoston, 1789, 83.

Az irodalmi kapcsolattörténet már feltárt hagyománya szerint Voltaire követőre talált az antiklerikális satíráiról elhíresült Fekete Jánosban és a Péczeli József protestáns komáromi lelkészben Magyarországon. Nem ilyen közismert tény, hogy a ferney-i bölcs Horváth Ádámra is hatással volt, akinek indulását jelentősen meghatározta a rebellis Voltaire-művek olvasásának divatja. „Engem szerentsétlen Hazám’ Földje, ’s szüléim vagyonjaiból vékonyabb jövedelem, nem tehettek olyan boldoggá, hogy Volterral magam majorjában áldozzak gond nélkül Apollonak”³ – írja Horváth Ádám anyagi kiszolgáltatottságáról, mintegy az írói függetlenség modelljét mutatva be Voltaire példáján. Teleki József ifjú korában egész könyvet írt a hitetlen filozófia ellenében (*Essai sur la Faiblesse des esprits-forts*⁴), amelyben a halál gondolatával gyarló emberként szembesülő Voltaire határozott megvetés tárgya. Ez a kép azonban változik: a Voltaire-tragédiák és főleg a költemények nem lelkesítik az egyház támaszát, a konzervatív neveltetésű politikust, ám a poétikai írások és még inkább az író egyszemélyes politizálása a vallási tolerancia jegyében – több jel alapján következtetünk erre – kiváltották a művelt Habsburg-magyar politikus elismerését.

Ha lassan is, de Voltaire írói tekintéllyé vált a magyar szerzők sorában. Személyes ismerőse, Fekete János írói elveinek és megjelent műveinek – az újabb nyugati kultúra példáinak – kelet-európai letéteményeseként és népszerűsítőjeként, főrangú tanuló és tanítvány módjára tevékenykedik a magyar írók kistársadalmában. Levelezésüket saját szerzői köteteibe másolva nyilvánosságra hozza, Voltaire poétikai elveit képviseli, gyakorolja, műveit lelkesen fordítja magyarra, és terjeszti magyarországi és erdélyi körökben. Horváth Ádám bizonyára tőle, Péczelitől (s általa Teleki Józseftől) örökli a Voltaire-re figyelést. Voltaire, e kritikus szellem és polgárjogi harcok irodalmi műveinek meghonosítása a szerző politikai viselkedésével való szolidaritásnak is számít a prohibíciók idején. Ennek bizonyítására most XVIII. századi leveleket, irodalmi szövegeket hozunk egymással diskurzusba.

Antik vagy kortárs poétikák garantálják a szépséget? A mozgalmoszerű irodalmi szorgalomban merre üdvös tartani? Elkerülhetetlen az imitáció kérdése. A külföldet járt és olasz-francia költői körökbe tartozó Fekete János gróf a francia költészeti modellre voksol az otthonosan csengő rímeléshez való öntudatos (patriotizmusnak érzett) ragaszkodással:

Ha külsőt követni tetszik Nemzetünknek
Vegyük a frantziát inkább mesterünknek.
Ugy is német nyelvnek gothus hangozása
Sérti fülünk erger, berger kimondása,

3 Horváth Ádám – gróf Széchényi Ferencnek. Szántód, 1789. oct. 8. MOL Széchényi család anyaga.

4 *Essai sur la Faiblesse des esprits-forts*, Leiden, 1760; Amsterdam, 1761.

És akarmit mondjon Rajnis Versegivel,
Szabó Dávid, mások szegény Kazintzivel,
Mégis több ékesség vagyon a rythmusba
De ne jussunk azért más Labirinthusba...⁵

4. *Henriás*

A XVIII. századi könyvek Mornet által összeállított könyvtári előfordulási statisztikája szerint Voltaire *Henriade*-ja az előkelő harmadik helyet foglalja el (Buffon többkötetes természetrajza és Oluche *Spectacle de la Nature*-je után).⁶ Egy népszerű munka európai szerencsésének helyi indoklása is fontos. Mivel indokolható Péczeli József írói-műfordítói döntése? Németországi, svájci, hollandi tanulmányok után fog hozzá a fordításmunkához.

Irodalomelméleti értekezések és viták kimeríthetetlen tárgya a múlt bemutatásának, megjelenítésének, rekonstrukciójának (művészi vagy tudományos) lehetősége. Hogyan kell eljárni a történelem értelmezésében, hogy a stúdium a jelenhez szóljon, s tényértéke se csorbuljon?

Lukianosz a saját történetírói hitvallását Diogenész mondásaira hivatkozva fogalmazza meg. A költészet szabadságával szembefordítja a történetíró éthoszát. Hivatása az igazság feltárása; nem törekszik gyönyörködtetésre.⁷ Ezt mondja: „Legyen egységes és egyöntetű az egész” (23 rész).⁸ Szerinte „A jó történetírónak két fő képességre van eleve szüksége: politikai érzékre és erőteljes stílusra” (34. rész). Számára egyetlen mértékegység, egyetlen pontos mérce létezik: az utókor elismerése: „ne a mostani közönségre figyelj, hanem írásod későbbi olvasóira” (30. rész). Legyen hát a történetíró bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja. A fügét hívja fügének, a tálat tálnak, amint a vígjátékban mondják. Ne adjon se haragra, se barátságra, ne alázkodjék meg senki előtt. Mint hazátlan idegennek kell írnia a könyvét, aki nincs alávetve sem a törvényeknek, sem az uralkodónak (41 rész). Történelmet is így kell írni, az igazság erejével és az utókor elismerésének reményében (63. rész).

Péczeli és Szilágyi Sámuel bizonyára a protestánsüldözés témája okán választja a *La Henriade*-ot fordításmunkája tárgyául. Voltaire műve Párizs ostro-

5 FEKETE JÁNOS *Sutor non ultra crepidam* = *Fekete János magyar versei*, Kolozsvár, EK Kézirat-tára, Ms.360, 33b

6 Vö. VÖRÖS IMRE, *Voltaire eposza és Péczeli magyar Henriása* = PÉCZELI JÓZSEF, *Henriás*, s. a. r. VÖRÖS IMRE, Bp., Balassi, 1996 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 1), 13–32, itt: 14.

7 LUKIANOSZ, *Hogyan kell történelmet írni* = LUKIANOSZ *Összes művei*, I, Bp., Magyar Helikon, 1974, 601–610.

8 *Uo.*, 23. rész

máról szól. III. Henriket egy, a városból kitörő Domonkos-rendi szerzetes megöli; Navarrai Henriket, aki Angliában Erzsébet királynénál keresett segítséget, a hadsereg IV. Henrik néven királynak választja, de a Liga csak akkor ismeri el uralkodónak, amikor (mondhatni a nagy cél érdekében) vallást változtat. A római katolikus uralkodónak aztán kaput nyit Párizs városa. Voltaire számára II. Frigyes mecénási gesztusai felé nyit kaput a mű: „Ha az *Henriade* tetszeni volt képes, az Excellenciádnak az igaz iránti vonzalmának köszönhető és a költeményem által sugallt irtózásnak a fondorlatosoktól, az üldözőktől, a babonáskodóktól, a zsarnokoktól és a rebellesektől. Tisztességes ember munkájáról van szó: oltalmat remél egy filozófus uralkodó színe előtt” – olvasható Voltaire 1736. augusztus 26-án Nagy Frigyesnek szóló levelében.⁹ A bölcsesség mint vezérelv emlegetése a XVIII. századi írástudókkal kapcsolatosan elterjedt nézet, de a méltányosság, az „igazság” melléje rendelése is figyelmet érdemel.¹⁰ Teleki Józsefhez, Ugocsa vármegye főispánjához, a francia nyelv és a korabeli írói tekintélyek (J.-J. Rousseau, Voltaire) személyes ismerőiséhez 1782. október 15-én fordul Péczeli József költeménnyel; a gróf, „a minden tudomány mestere” munkásságát két istenasszony áldásaiból eredezteti, ezek Pallás (Athéné) és Thetis. 1785-ben már azt sajnálja, hogy utolsó találkozásuk alkalmával nem mutatott be neki néhány részletet *Henriade*-fordításából, hogy alkalmasint azokat kedvére cenzúrázza és alakítsa. A grófot magyar Apollónak nevezi francia nyelvű levelében, s ígéretet tesz arra, hogy eljuttatja hozzá a magyar költészetről szóló értekezését.¹¹

Csokonai is hozzájárul a *Henriás* népszerűsítéséhez a magyar olvasók körében, amikor a *Tempefőiben* Rozáliával megdicsérteti Péczeli és Szilágyi Sámuel fordítását.

Rubens *IV. Henrik* címmel képsorozatot készíttetett, ezt a Luxemburg-palotában állították ki. A sorozat Voltaire-re is hatott. Az *Henriade* IX. énekéből táncot komponált az európai színházak koreográfusa, Noverre – engedélyt is kért rá, megemlékezik erről a *Levelek a táncról* című könyvében (1776). Collé operát írt a témáról, amelyet 1772-ben Eszterházán is bemutattak:

9 Si *La Henriade* a pu ne pas déplaire à Votre Altesse Royale, j'en dois rendre grâce à cet amour du vrai, à cette horreur que mon poème inspire pour les factieux, pour les persécuteurs, pour les superstitieux, pour les tyrans et pour les rebelles. C'est l'ouvrage d'un honnête homme; il devait trouver grâce devant un prince philosophe. À Paris, le 26 auguste 1736 Voltaire a Frédéric le Grand. *Correspondance de Voltaire avec le roi de Prusse / notice par E. de Pompery...* Librairie de la Bibliothèque Nationale (Paris), 1889.

10 Ti légyetek ketten két Vezéri néki,
Hogy egyenlőnn függjön fontja' két mértéki (...)
Ti álljatok ketten felyül a székére,
Vigyázzván a fontot-tartó jobbkezére = *Holmi* I, 98.

11 MOL, A Telekiek gyömrői levéltára. Levelezés 371 és 371v.

Negyedik Henriket vadászva játszották,
Francia király volt, s most azért mutatták.¹²

– írja Bessenyei György az *Eszter-házi vigasságokban*.

A Henrik-költemény eredetijének európai hatását (jelentőségét) így fogalmazza meg Péczeli: „ez az a’ melly a világba nagygyá tette Voltért”.¹³ E centrumra figyelő logika szerint remélhető, hogy a francia szerzőt nagygyá tevő mű jótékonyan hat a fordító karrierjére is. A protestánsok a vallásfelekezetiüket a Voltaire-műben is jelzett szenvedéstartalmak okán kedvelhették, akárcsak ugyanezen időben az erdélyi reformátusok Fenouillot de Falbaire *Gályarab* című színművét (Wesselényi Zsuzsánna és Aranka György is lefordította).

A múlt adekvát bemutatásáról a XVIII. század végi magyar íróársadalomban kevesebb vita dült, mint a magyar nyelv hangértékeiről, a versrendszerek alkalmasságáról vagy időszerűségéről, az igaz magyarság mibenlétéről. A francia salonokban a történelemnek a képzelet keretei közti megjelenítése divatozik. Talán ezzel is teret követelnek a hagyományos erudíció mellett az újszerűbb, érzékeny megismerési formáknak (például az elsősorban a női képességnek vélt intuíciónak).

1996-os, igényes *Henriás*-kiadásában Vörös Imre külön alfejezetben tárgyalja a történelmi események és az eposzi kompozíció viszonyát. Kitér az időbeli átrendezésre, a tények szabad kezelésére, a történelemről való beszédéről pedig mint vehiculumról szól: „A történelmi tényeket Voltaire nem csupán az eposzi kompozíció érdekében kezeli meglehetősen szabadon, hanem aktuális mondánivalójának érdekében is.”¹⁴ A múlt eseményeinek a csoport élete szempontjából jelentőséggel bíró mozzanatainak programszerű közlése egyidejűen zajlik a magyarul olvasó közönség kialakulásával.

A francia közönség számára a fentieket kiegészítette Voltaire tanulmánya az eposzról, amely a teória felől is beavatta az olvasót az irodalmi történetábrázolás poétikai tradíciójába. A *Henriás* e legújabb magyar kiadásából a szerkesztői szándék szerint kimaradt *A beszéllő-versezetről (vagy Epopéról) készített próba* (értsd: esszé), amely a mű második magyar kiadásban, 1792-ben Péczeli fordításában hozta Voltaire *Essay sur la poésie epique*-jét. Közreadták azonban Marmontel írását, benne Voltaire-nek egy más művei elébe illesztett,

12 BESSENYEI György, *Az Eszterházi vigasságok* [1772] = Uő, *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 58.

13 VÖ. SZILÁGYI Ferenc, *Egy nevezetes Voltaire-költemény ismeretlen fordítása a 18. századból: A Poème sur le désastre de Lisbonne Dessewffy József magyarításában a francia író születésének 300. évfordulójára* = Uő, *Az ész világa mellett*, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1998, 180.

14 VÖRÖS, i. m., 18.

Anglia királynőjének ajánlott levelével. Ebben az uralkodónő a mesterségek és tudományok – a tudományos, művészeti, gazdasági képességek és teljesítmények – pártfogójaként jelenik meg, egyben a legpártatlanabb, legigazságosabb olvasóként.

A népszerű Voltaire-mű hiteles kiadásai közül a legjelentősebb változat 1728-ban Angliában jelent meg. A franciaországi protestánsok egykori veszedelmét tárgyaló munka ajánlása stílszerűen éppen az anglikán állam uralkodójához szól. A csodás elem helyett allegorikus figurák fordulnak elő a műben: la Discorde, le Fanatisme, la Politique, la Vérité (a Viszály, a Vakhit, a Politika, az Igazság), akárcsak Péczeli fordításművében. Az *Henriade*-ban a király álmában Szent Lajos, a franciák legendás uralkodója jelenik meg, és a jövő palotájában mutatja meg a jó politizálás áldásos következményeit. Álombeli jóslatról, jóslalomról van szó. Nem volt ezt nehéz magyar körülményekre átírni; Horváth Ádám meg is teszi a magyar XVIII. századra utalva a Hunyadiak rekonstruált korából.

5. Hunniás

A *Hunniás* Voltaire-i elemére, a barokk eposz csodás lényeinek szerepeltetésére már Mezei Márta felfigyelt.¹⁵ Valóban azonosíthatók a *Hunniás*ban az Irigység, a Kevélység, a Széthúzás – bár ezeket Horváth az *Obsidio Sigethianából* is ismerhette. Közös élményről beszélhetnénk: Voltaire a Louis le Grand nevű jezsuita kollégium növendékeként közelről tapasztalhatta az iskolai színjátszás hagyományát; Péczeli a protestáns képzésben a látványvilág visszafogottabb színpadi technikájával találkozhatott.

Nemcsak a téma és a műfaj adaptációjáról van azonban szó, hanem a község nyelvének irodalmi célú használatáról és így presztízisének növelésére irányuló kísérletről is. „A nyelv tsinosgatása igen sokat tesz a’ nemzetségnek pallérozására...”: Horváth Ádám a *Hunniás* (1787) *Előbeszédében* Péczeli *Henriására* vezeti vissza fordítói lelkesedését.

A legfontosabb feladat a mű központi hőséneke megteremtése. Hőseposzi forma és hagyományos, magyaros verselés talál a magyar hős emlékéhez – vallja a szerző sajátos klasszicista poétikát alakítva ki Horatius, Bocatius János, Boileau és Moesch Lukács nézeteiből. „Magyar szerzett verssel, vitézi énekkel tiszteli azt a Magyar hazához utolsó pihenéseig hűséges Vitéz Magyart” – írja magáról és Hunyadi Jánosról Horváth Ádám a *Hunniás* előbeszédében. A *Hunniás* Senecából, Ovidius *Fastijából*, illetőleg a keresztény Monitorból veszi hármas mottóját. Szerzője a történelmi személy kultuszát kívánja építeni saját korában, a nyelvi megformálás kérdései kevésbé foglal-

15 MEZEI Márta, *Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és a korabeli énekgyűjtés = A magyar irodalom története*, III, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 119.

koztatják. „Eneásnak kívántam Vergiliussa lenni” – írja. Mintha nem is a mű létrehozása lenne a célja, hanem a központi figurához való tartozás, az időntéren átívelő vazallusi elköteleződés, hogy ne általában vett író, hanem egy bizonyos történelmi személyiség megéneklőjét lássák benne. (Mint volt Tinódi a megrendelő nemes családoké, Horváth Ádám után pedig Vörösmarty *Hábadorja* vesztesre álló hőséé – tehetjük hozzá.) Mintha a familiárisi rendszert Horváth az időn kívül és minden tevékenységi formára ki kívánta volna terjeszteni, így az irodalomra is, abban mecénás és pártfogolt viszonyt vázolva fel – historikus érzelmekre, hazafiúságra apellált a magyar királyság virtualitása idején. Olyan történelmi alakot választ, amely korában az ország határain túl terjedő elismerésnek örvendett. Viselkedésmóddal, eszménykép keresése közben önálló magyar történelemről is lehet gondolkodni (képzelnéni) az ausztriai uralkodóház árnyékában.

Az előbeszédben Vergilius *Aeneis*-ét mint a Voltaire *Henriade*-jához is mintául vett remekművet emlegeti. „Voltér-is nem szégyenlette ötöt a maga Henriássában nagyon, sőt talán felesleg-is majmolni”¹⁶ – mutat rá Horváth Ádám, s hangneme a kortárs szerzők értékelését jelzi az antik mintákkal szemben.

Horváth *Hunniás*-át a *Magyar Musa* 1788. május 26-i számában Andrád Sámuel¹⁷ iktatja a világirodalmi minták szerint az eposzok előkelő rendjébe:

A görög nemzetnek Homérus Iliást
Virgilius íra Rómának Aeneást
A frantzia Voltér Párisnak Henriást
Szerze a Magyaraknak Horvát-is Hunniást.¹⁸

A *Hunniás* forrásait véve számba Nagy Sámuel Szerdahely György szerepére irányítja a figyelmet: ő a *De Poesi Epica* című értekezésével lett szaktekintéllyé: Horváth Ádám tőle kér tanácsot a *Hunniás* kérdésében.

Fekete János gróf, aki franciául verselt ifjú éveiben, a francia poétika magyar képviselőjéhez mintegy szövetségkötő szándékkal közelít. Ő már Magyar Poémának nevezi a *Hunniást*:

Tettzett énekidnek délczes pajkossága,
Néha szint’azoknak szentebb buzgósága.¹⁹

16 HORVÁTH ÁDÁM, *Hunniás*, 1787, *Előbeszéd*, 3.

17 PÉTERFY Ida András Sámuelként emlegeti Andrád Sámuel. Uő, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódón: Ismeretlen somogyi levelek 1788–1789*, Győr, SIOTOUR, 1980, 18.

18 ANDRÁS [tkp. ANDRÁD] Sámuel, *A Titt. Horváth Ádám úr négy sorú versekben írt Hunniásáról esmeretlen, de igen jó akaró szolgálja A*** S*** Bétsben Májusnak közepén 1787-ben* = PÉTERFY, i. m., 1980, 18.

19 FEKETE JÁNOS, *Horváth Ádám Barátomnak*, Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms. 360, 34.

Hogyha pedig munkám, helyben hagyni fognád,
Tudom, hogy Szűzemhez, nem könnyen férne vád.²⁰

Látszik a tekintély sugara: Horváth már nevet szerzett, viselkedése az olvasók nyilvánosságában jelentéssel bír, ő ismerheti el az újabb művek értékét. Irodalmi viszonyok és nem társadalmi pozíciók érvényesülnek ebben a kommunikációban: Fekete gróf reméli, hogy Horváth Ádám rábólint Voltaire *Jeanne d'Arc*-ja (vagyis a magyar Janka-Hanka általa magyarított) szövegére...

A történeti forrásokra való sűrű hivatkozások a költemény tudományos megalapozottságát jelezhetik az olvasónak. Horváth Ádám Bonfini *Decadeseiből*, Kallimakhosz és Pray műveiből vesz át részeket a *Hunniásba*.

5. Hanka (*La Pucelle d'Orléans*)

Franciaország védőszentje Saint Denis-n kívül Jeanne d'Arc. Sequentiáját már 1456-ban mint pápailag jóváhagyott liturgiarészt énekelhették a római katolikus templomokban. Hogy alakját a burleszk jegyében rajzolta újra Voltaire, botránynak számított a korszak Franciaországában. Nemcsak a katolicizmussal ekkoriban azonosított keresztény vallás és az azt képviselő államegyháznak, hanem a nemzeti (általános francia vonatkozásúnak szánt) történelemnek is szimbóluma volt a honvédő szűz – nem volt kockázat nélküli döntés őt vastag humorú történet szereplőjévé tenni.

A költői szabadság prozódiai döntést kíván. Ezen túl azonban támogatót is kell szerezni, ha az ember nem a fióknak szánja műveit. Ezt írta Fekete János gróf, miközben a magyarra fordított mű francia jegyzetei mellé saját „notáit” (magyarázó jegyzeteit) készítette, a kulturális transzfer problematikusságát és a támogatás-terjesztés fontosságát felismerve (59b):

Ideges szüzemet éppen el végeztem
S már notaihoz is serénységgel kezdtem,
De tudod, Barátom, hogy Aristarchusra
Még Homér is szorult, mint czégér Rókusra²¹

Az elkészült *Hanka* (*Az Orleáni Szűz*, 1796) egyik első olvasójaként Horváth Ádám a magyar mű erejét és szépségét emlegeti Feketéhez szóló levelében, s cserébe új munkáját küldi:

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

Méltóságos Groff Ur

Nekem különösen kegyes uram!

Szerentsés vagyok, ha tsak ilyen sietve is vagyom módom tsekély személyemre emlékeztetnem és egyszersmind magamat gratiájába ajánlanom. – Az Orleáni Szűzet nem tsak én nem felejtethem-el, hanem valakinek tsak Jo Barátim közül annak fordítását a’ benne találtató erőül és szépségrül emlegettem, maradhatatlanok látni és olvasni. – Én pedig tsekély elmém szüleményeibül most ez úttal (: mivel több kezemnél nints :) a’ Második darab Holmivel udvarlok Nagyságodnak. – Többire könyörgöm, hogy engemet Kegyelmességében tovább is meg tartani, és arrúl hogy én jó barát vagyok, meg győződve emlegetni mééltoztasson s egyszersmind holtomig ’s tovább is vagyok Nagyságodnak

Zala Egerszegh

21a Aug’ 1796

Alázatos szolgálja

Horváth Ádám²²

Fekete János grófot a hagyomány szerint éppen Horváth biztatta a *La Pucelle d’Orléans* lefordítására.

Az Erdélyi Nyelvemelő Társaságot Fekete János a kiadói ambíciók miatt értékelte leginkább. Voltaire-fordításáról a társaság titkáranak, Aranka Györgynek számol be, és a korán érkezettség érzéséről vall:

Alázatosson köszönöm orleáni szüzem hibái jobbitását még talám többekis találatnának, mert a magamnak tartott exemplárban ujjakra akadtam, melyek magában aprok, de mégis le iroim tudatlanságát bizonyítván, néhant a munkát rutittyák; ha vagy az idén vagy jövő esztendőre, sorsom mostohasága, Ditső Erdélyi Hazánkban, régtől fogvást el tökélet menetelemet nem gátolya, el hozom ezen általam, már végső képpen meg rostált orleányi szüzem le írását, és azután amazokatis hozája hasonlokká tehetjük, hogy a jövőendő század (mert ebben szegény ideges Johannámnak! Tudom csak lappangani kelletik) benne legalább tsak a Posta elégtelenségének jeleit láthassa.²³

Fekete a vallásos költők komolyságból eredő nehézkességét s emiatti türelmetlenségét emlegeti, amikor megfogalmazza poétikája tételeit. A költői nyelv által elérhető legfelső szint szerinte a „böls könnyűség”! Ezt az ókori szerzők között Anakreónban és Horatiusban tartja bámulatra méltónak, de a kortárs francia költők némelyikében, „Chaulieuben, Saint Aulerben és a Ferney-i bölsben”²⁴ is

22 MOL E szekció 584 III. 53.

23 Fekete János levele Aranka Györgyhöz = ENYEDI Sándor, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*, It 1999/1, 434–498, itt: 437.

24 Fekete János levele Aranka Györgyhöz = *Uo.*, 447.

felismerni véli. Levelezésükből egyértelmű, hogy Aranka György kíméletesen, de folyamatosan leckéztette mint hiányosan oskolázott nemesi személyt. (Honnan ez az előítélet? Fekete a bécsi Teresianum tanítványa volt, s az újlatin iskola nem egy jegyzett szerzője mesterének tekintette.) Aranka a rá jellemző, körülmenyeskedő megfogalmazásban is határozottan bírál:

Szabadé egy két jegyzést tennem N[agy]sád Verseire? (...) gr. Gvadányi és Szalkai mint comicusok szerencséseket tettek: de nem mint Gyöngyösik [értsd: Gyöngyösi Istvánok]. Gr. Fekete leg közelebb járt ama Szüzbe: de soha meg nem fogja a világ szeretni. Az a cserélt cadentiákkal irt Versek neme: igen szerentsétlen követése volt a francia versnek. A' Femininus Verseknak egy Syllabával leg-alább kurtábbaknak kellett volna lenni.²⁵

A francia szótagok hangértékéről okítja tehát egyik magyar szerző a másikat – az erdélyi deákoskolán képzett (Aranka) éppen azt, aki évekig élt külföldön és nemzetközi *árkádikus sodalitas*nak is megbecsült tagja.

A művészet egyik lényegi jellemzőjét Fekete a kifejezésformák egyenértékű választékában jelöli meg. Az eposzt nem értékeli többre egyéb műfajoknál, a négyes rímű verselést sem más sorfajtaéknál. Arankával Gyöngyösi István poétai jelentőségéről és általában az irodalom kérdéseiről leveleznek. Fekete a *pièce fugitive*-re – a versben megfogalmazott olvasói vagy helyzetértelmező reflexióra – mint tökéletes poétikai formára voksol. S bár a kortárs magyar szerzők között Horváth Ádám éppen a *Hunniással* szerzett magának nevet, Fekete szerint Horváth tekintélyét a rövidebb, könnyedebb műfajok alapozták meg, s úgy véli: ezt a *Hunniás* ugyan nem rombolja le, de érdemben nem is növeli.

A pedantériának Fekete János nem barátja; könnyedsége, hanyag eleganciája azonban tudatos szerzői magatartás következménye. Az általa sokra értékelt franciás rím fajta bevezetését és következetes használatát a poémában nyelvi-prozódiai teljesítménynek tartja (magyar költészetben újításnak), e kérdésben szelíden visszautasítja Aranka bírálatát; Horváth Ádámot azonban, aki ennek alkalmazására buzdította, mint magyar költészeti tekintélyt említi.

A'mi azon vers keverését az én Pucellámnak vagy is Orleani szüzemnek illeti:
Horváth Ádám vala az, a'ki reá bátorított.

A francia vershangok költészeti értékeit úgy taglalja magyar költőtársának, ahogyan neki Voltaire magyarázta az 1768-as levelében.²⁶

25 Aranka György levele Fekete Jánosnak = *Uo.*, 456–457.

26 Vous ne pouvez faire des fautes, monsieur, que dans le mécanisme de notre langue & de notre poésie qui est fort difficile. Vous n'en sauriez faire dans tout ce qui dépend du gout, du sentiment et de la raison. D.14916 p. 255.

A vers keverést könnyű lett volna az Orleani Szűzben elkerülni, de úgy tartom hogy Comicus Poemákban, a' millyen a' Pucella, minthogy a gúnyolást segíti, ékességére vál a munkának.²⁷

A célravezető poétikai-stiláris döntések híve, ebben – és a poétikai meggyőződése melletti kitartásban – kortársai között Gyöngyössi Jánost, Földi Jánost, Csokonait és Kazinczyt említhetjük.

Voltaire műveinek magyarországi hatásáról szólva kutatóink a drámafordításra és színházi nyilvánosság jelentőségére figyeltek.²⁸ Voltaire leginkább drámaszerzőként kívánt nevet szerezni magának az európai irodalomban. Fekete következetes akadémiizmus-ellenességében Voltaire-nél is az aprócseprőségeket értékeli: „De maga a Ferney-i Bölts is, nem tsak Tragédiáiban, de más apróbb szerű vers költéseiben is, én előttem, sokkal remekebb Poéta, mint ama hires Epopeia költésében.”²⁹ Nemzettörténeti kérdésekben Gibbont vallja mesterének; tervezi egy magyar történelmi szintézis megírását is (bizonyára a Voltaire-követés jegyében). Tapasztalt fordító, ismeri a műfajokat, foglalkoztatja a komikum mibenléte. Az írói képességekkel is számol, amikor egy-egy szerzői szándékot értékel Erdélybe küldött, szokása szerint irodalomszemléleti megállapításokban gazdag levelében: „Ariosto fordítása két esztendőt kíván, ha élünk, kezdedhez fog jutni. Voltér Pucellája Orlando Furioso olvasásából támadott...” Ha komolyan vesszük levélbeli megállapításait, az adaptáció (a Voltaire-mű) fordítása után röviddel a Jeanne d'Arc-poéma megírásában Voltaire számára modellként használt szöveg, az (olasz nyelvű) *Orlando furioso* jelent méltó fordítói feladatot. Fekete egyébként a „maga nyelve” szintagmával jelöli az eredeti (szöveg) nyelvét.³⁰ Konceptiózus fordítói program.

Miféle közönségnek szánják mind e műveket? Rendkívül kis létszámú lehetett ez a csoport. Az írók olvassák egymás műveit, s írásra serkentik egymást. Fekete János arisztokrata szerzőtársának, gróf Teleki Lászlónak ad feladatot, éspedig Szent István királyról szóló műre (feltehetőleg eposzra),³¹ de javallt volna egy Bocskai fejedelemről szóló tervet is (ennek magyaros strófákban való megírására Teleki Lászlót alkalmasnak tartja).³² A levelekből ítélve ez utóbbi tervvel mint a protestantizmus erdélyi történetének apológiáiról álmodozó, re-

27 Fekete – Arankának = *Uo.*, 460–461.

28 FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon* = „Sorsotok előre nézzétek” (*A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*), szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László Bp., Akadémiai, 1975, 183–200.

29 ENYEDI, i. m., 460

30 Fekete Arankának = *Uo.*, 479

31 Fekete Arankának = *Uo.*, 448

32 Fekete Arankának = *Uo.*

formátus papi csemete, Aranka György is (1799. szept. 17.) egyetért.³³ A női közönség létezését, magyar nyelvtudását és hazafias érzelmeit Fekete jó irodalmi motivációnak tartja a magyar íróársadalom (és különösen az erdélyiek) számára. Hasonlóan vélekedik Aranka György is, bár ezt csak magánlevelezése és néhány művének témája, illetőleg ajánlása bizonyítja. Horváth Ádám Göcseji Helikonja mutatja, milyen sokat jelent a poétai figyelem – és mekkora teljesítmény az írásra is hajló olvasótábor létrehozása.

Blumauer parodizált *Aeneis*ének hatását a magyar irodalomra már többen vizsgálták.³⁴ A mű keletkezése (1782–1788) csaknem egyidejű a *Hunniáséval* (megjelenési éve: 1788) és Fekete *Hanka*-fordításával. Szalkay Antal első részét közvetítette a magyar olvasók felé, de néhány évvel később: „Virgilius Éneássa, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Szalkay Antal úr által öltöztetett. Béts, 1792.” Szalkay poétai képességeiben nem ér Fekete nyomába, de a satirikus műfaj iránti korabeli olvasói igényt ezek szerint valamiféle olvasói alpműveltségre építő átírási-újraírási kísérletek sorával is vizsgálhatjuk. (Bizonyára közismert témák és több nyelven való olvasás hozta létre ezt az elvárásként működő olvasói műveltséget.)

Horváth műve az iskolás költészet csoportjába is beletartozik, erre utal Révai Miklós antológiája (*Révai Miklós elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai: függelékben hozzájuk adatnak másoknak is némelly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is* – Kreskay Imre, Tóth Farkas, Horváth Mihály, Benkő József, Mártonfi József, Bolla Márton, Horváth Ádám, Baróti Szabó David.³⁵) – Egy vallásfelekezettől független szerzőválogatás eredményeként létrejött, reprezentatívnak szánt költészeti kötetről van szó.

6. *Hol-mi*

Jegyzőkönyv, napló, mindenek füzet értelemben használja a XVIII. század a terminust. „HOLMI ez is, minden-féle öszve van benne keverve, mind az érdemre, mind a’ versek-nemeire nézve. (...) A nálunk környül írt szabadság szerént” – Horváth Ádám a cenzúrára céloz. „Hübner Úr volt olyan könnyű, fzemü vizsgáló, a ki ennekelsőbb réfzében a tsalfábbatskáknek tetsző darabokat sűrűbb rostába tette. ’S nem nézte olly fzámkivetéft érdeml’öknek, mint az Ovid’ Szerelem könyvét; noha ő is némellyéket ki törölt belőle.”

A *Hol-mi*t, saját művét, egyik mecénásához címzett levelében az alkalmiságok, gyermekes kísérletek kifejezéstáráként emlegeti (bocsánatos gyarlóságként):

33 Bocskait egy epicumba, vagy vitézi énekben megírni szép Gondolat! *Uo.*, 474.

34 Például Kiss József.

35 Szeged, Egyetemi Könyvtár, RA 47

Excellentziádnak ajánlott Nyári éjtszakám még most sem nyomtatódik; nyomos okai vagynak késedelmeknek; de egyszersmind óhajtanám azt is; hogy a Társaság helyre álhatna; annak Gyűlyteménjébe mehetne be ez munkátskám. Már esztendő óta irogatott darab verseimet, mint a Hunnias; és meg-embere-dettebb elmével írt munkákból állanak, mint az első Holmim. Ha ez kész lessz, az Erköltsi tudományt végzem el. És egy magyar Satyricont.³⁶

Horváth három *Holmija* (de Bessenyei több *Holmija* is) a francia *mélanges* műfajnak feleltethető meg. Az önmeghatározások retorizált hagyománya szerint Horváth is klasszikus vagy újabb modellek választékával szembesül, a *Hol-mi Elő-beszédében* és a természettudományok iránti vonzódását tartja mindenek-nél előbbre valónak saját személyiségjegyei sorában: „a Parnasszuson Inkább Urania’ mint Thalia’ tanítványának tartom magam.”³⁷ Ezzel nem csökkenti ön-értékét, hanem a természettudományoknak követel több megbecsülést. A *nosce te ipsum* mondás jegyében a mitológiai-poétikai felmenők kiválasztása mellett élete szűkös kereteit is láttatni kívánja:

Engem szerentsétlen Hazám’ Földje, ’s szüléim vagyonjaiból vékonyabb jövedelem, nem tehettek olyan boldoggá, hogy Volterral magam majorjában áldozzak gond nélkül Apollonak vagy Tuskulanumot építsek Ciceróval.³⁸

Nem mellékes, hogy Voltaire-t emlegeti. Az európai hírnévre jutott író ekkor már nem él, művei azonban az *Index Librorum Prohibitorum*ban továbbra is a tiltólistán szerepelnek.

Horváth „Holmi nevezetű rongyos magyar Múzsájáról” beszél, verseit illetően hirtelenséggel, alkalmisággal mentegetőzik. (Ezt a korabeli alkotói viselkedések antik eredetű, bevett változatának tartjuk.) Ugyanakkor a közönség rétegzettségére, az ízlések különféleségére, a változatosság poétikájára hivatkozik. Leginkább a humorérzék-hiányban szenvedőktől tart, azoktól, akik mindenben a valóságghűség elleni vétséget keresik.³⁹ (A *Magyar Satyricont* nem ő készíti el.)

Az 1790-es *Holmiban* Horváth Ádám a Hunyadi-témát tragédiában is feldolgozza. (*Hol-Mi. Benne III. Darab Fogoly Hunyadi szomorú játék Budán 15 jul 1790.*⁴⁰) Kevertség ez vagy egészséges kétféleség? Nagyság (eszmény fele tartás) vagy emberi természet elfogadása? Mi áll a költészeti rendszer csúcán?

36 Horváth Ádám – gróf Széchényi Ferencnek. Szántód, 8 octobr 1789. MOL Széchényi család levéltára. Gróf Széchényi Ferencnek szóló levelek 30.

37 HORVÁTH Ádám, *Hol-Mi, Elő-beszéd*, 8. Költ Füredenn 7 Junii 1787.

38 Horváth Ádám – gróf Széchényi Ferencnek. Szántód 8 octobr 1789. MOL Széchényi család levéltára 30. verso.

39 Uo., 10.

40 Kolozsvár, EK 2087 (az Erdélyi Múzeumé volt).

6. Gróf Fekete Horváth nyomdokain

Verseit az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságnak ajánlva Fekete tisztázza költészeti elveit. Egy stílusos párhuzammal teremt kulturális kapcsolatot a franciák és a magyarok művelődéstörténetében: ha vörösborkészítésben francia királyok (Martell Károly, s Nagy Lajos fia) idején sajátították el a magyarok a burgundi technológiát, a francia királyok udvartartásával Magyarországra érkezett trubadúroktól tanulhatták a versszerző mesterséget: „Talám az ő trubadurjai is voltak első Mesterei Poézisünknek.”⁴¹

A négyes rímű strófákat a régi francia verses históriákból (*fabliaux et contes*) és Marot-ból mutatja ki, tehát prozódiai közös formákat feltételez.

Engemet a' Deák, Olasz, 's frantzia Poeták olvasása birt a Parnassus göröngyös útjára, még minek előtte a' Frantzia Prosodiát kitanultam volna, már ezen a nyelven verseket dúdoltam. Voltaire-nak az első Munkáimhoz mutatott kegyesége, többekre vitt, s így egyszeribe a' Frantzia munkáim jöttek a' világra.⁴²

Tudod apád modját, néha nyájaskodva,
Vagy pedig vaktába, talám okoskodva
Ki szokta mondani nemzete hibáit
S tsak ritkán használja kéméllés pólyáit⁴³

Horváth Ádám Barátomnak című versében azonban már bírál, a *Hol-Mi* alkalmisága nem nyeri meg tetszést:

Vettem Egerszezből, küldött Leveledet,
'S Munkádban tsudáltam, sok ékes versedet.
A' Múzsák tenéked tsevegnek kedvedre,
'S készen vár Pegasus, Fűredi nyergedre.
Nagyobb azért vétke, ha rossz nyomon próbálsz,
S Tizen öt lábakra mint pók, hálóban szálsz.
Ezen könnyebséget bizd olly Poétára,
Ki nehezen mászkál Hélikon hantjára;
Nem illik illy restség, Hunniás Attyához,
Ditső Gyöngyösinek, egy méltó fíjához.⁴⁴

41 Kolozsvár, EK Kézirattár, Ms 360.

42 Uo., 5.

43 *Fiamnak* = Uo., 29.

44 FEKETE János, *Horváth Ádám Barátomnak* = *Fekete János versei*, Kolozsvár, EK Kézirattár Ms. 360., 33a.

Amikor egymás dicsérgetése helyett kritikai észrevételt is megfogalmaznak: ott kezdődik az irodalom tényleges önálló élete, a magyar szerzők ekkor válnak méltóvá ideáljaikhoz. *Hunniás* atyjának nevezi gróf Fekete Horváth Ádámot: eszerint a mű (nem mint produktum, hanem mint szülemény) megkezdte önálló életét a magyar művek szépreményű társadalmában. Teremtettben teremtmény, létrejöttben élő, *Hunniás*ban Hunyadi János; az író mint a modern világ teremtménye követel magának és teremtett alakjainak, narratívumainak helyet a lassan kibontakozó irodalmi magyar nyilvánosságban.

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásának* szerkezeti, műfaji és forrástörténeti kérdései

A (nem)olvasás fokozatai

Irodalomtörténetünknek alig van kevésbé olvasott és gyakrabban elmarasztalt műve, mint Pálóczi Horváth Ádám első nagyszabású munkája, az 1787-ben megjelent *Hunniás*. A lelkesedő kortársakat, köztük Csokonait leszámítva a recepció több mint kétszáz éves történetén keresztül végigvonul az a toposz, hogy Pálóczi Horváth műve széthulló szerkezetű utánzata Voltaire *Henriásának*, illetve Vergilius *Aeneis*ének. Kazinczy és Toldy Ferenc ítéletén túl irányadó jellege Arany János és Gyulai Pál értékelésének volt. 1860-ban Arany, amint arra Dávidházi Péter is utal, a szerves kompozícióeszmény jegyében látta „idomtalannak” a XVII–XVIII. századi epikus költészetünket, köztük Pálóczi Horváth művét:

a XVII. és XVIII. század epikusai sem jobbak e tekintetben, az egy, az egyetlen Zrínyit kivéve; Liszti „Mohácsi Veszedelmétől” Etédi „Magyar Gyászáig” a „Phoenixtól” a „Hunniásig” ugyan azon idomtalan idomítás.¹

Gyulai Pál nemcsak a művészi erényeknek, hanem az eredetiségnek is híját érzékeli e szövegekben:

A XVIII. század eposzai még hátrább állanak. Horváth Ádám *Hunniásza* és *Rudolfiásza*, Kulcsár István *Nándorfehér győzedelme*, Gáti István II. *Józsefe*, Etédi Márton *Magyar gyásza*, Vályi Nagy Ferenc *Hunyadi Lászlója* és *Pártos Jeruzsáleme* epikai költészetünk tökéletes süllyedtségét mutatják. Nincs bennök semmi költői, se a tartalom, se a forma tekintetében, s ami új volna, az nem egyéb, mint Voltaire *Henriásának* szerencsétlen hatása.²

1 ARANY JÁNOS, *Naiv eposzunk* (1860) = *Arany János Összes Művei*, X, *Prózai művek* 1, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban: AJÖM X), 266; DÁVIDHÁZI PÉTER, *Hunyti mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 154; fontos hivatkozni itt Dávidházi Péter egész gondolatmenetére is: 151–165.

2 GYULAI PÁL, *Vörösmarty életrajza* [1866], Bp., Szépirodalmi, 1985, 4. rész, 56.

Azonban míg Arany János és Gyulai Pál a szöveg ismeretében és egy esztétikai/műfaji ideál felől formálták meg véleményüket, a XX. századi rövid bekezdések, melyekben a *Hunniásról* egyáltalán szó esik, mintha nagyon régi szövegművekből táplálkoznának. Az irodalomtörténeti összefoglalók értékelései nem is annyira Horváth művére, mint három bővebb elemzésre vezethetők vissza a XIX. század végéről. Az egyik Vende Ernő tanulmánya, aki Voltaire *Henriásának* Péczeli József által fordított szövegét veti össze a *Hunniással*, és a szolgálai utánzást emeli ki az utóbbiban.³ Tíz évvel korábban Illésy János hasonló végkövetkeztetéssel végezte el Vergilius *Aeneis*ének és a magyar eposznak az összeolvasását.⁴ Ízetlen másolatnak tartotta a művet ugyanebben az időszakban Gerecze Péter is a *Pálóczi Horváth Ádám*ról szóló hosszabb tanulmányának V. részében.⁵ Állításaik a XX. századi *Hunniás*-értékelésekben erősen jelen vannak, és attól függően, hogy az irodalomtörténészek mely tanulmányt részesítették előnyben, hol a voltaire-i, hol a vergilusi hasonlatosság dominál náluk. Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvben például – Vende Ernő tanulmányához hasonlóan – egyetlen mozzanat, a *Hunniás* ötödik énekének allegorikus ábrázolása kerül előtérbe.

Első irodalmi sikerét a Hunyadi Jánosról írt eposzkísérletével aratta (*Hunniás*, 1787), melyet Csokonai is nagy elismeréssel fogadott. Ma már csak szándékát tartjuk figyelemre méltónak, nem a művészi kidolgozást. Hunyadi a rigómezei csata után régi ellenségének, Drákula vajdának fogságába esik, neki beszéli el a várnai és a rigómezei csatát. Az eposz elsorolja Hunyadi további harcait, de nem tudja nemzeti jelentőségűvé emelni őket, az ábrázolás szűkkörű személyes intrikákat sorakoztat fel. És bár Horváth Ádám a felvilágosodás humanizmusának jegyében azt bizonygatja, hogy Hunyadi sorsában épp az a nagyszerű, hogy nem a származás, hanem érdem emelte magasba, az eposz végén mégis kideríti róla, hogy királyi származású. Voltaire *Henriade*-ja nyomán a csodás elemeket allegorikus formában szerepelteti (Irigység, Kevélység, Széthúzás). Bár Horváth Ádám szemléletét a felvilágosodás tartalmi és formai hatása is alakította, műve a magyar múlt dicsőségének nemesi szemléletű feltámasztása; sikerét főként ennek köszönheti.⁶

3 VENDE ERNŐ, *Horváth Ádám „Hunnias”-a*, EphK, 20(1896), 18–34.

4 ILLÉSY JÁNOS, *P. Horváth Ádám Hunniása*, Figyelő, 1886, XX, 283–305.

5 FIGYELŐ, 1883, XV, 266–270.

6 MEZEI MÁRTA, *Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és a korabeli énekgyűjtés = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI PÁL, Bp., Akadémiai, 1965 (A magyar irodalom története, főszerk. SÓTÉR ISTVÁN, 3), 119; UŐ, *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958, 95.

Voltaire eposzának nyomaira utalni az egyébként csupán látszólag barokkosan allegorikus énekkel kapcsolatban jogosult lehet, tény azonban, hogy Pálóczi Horváth ezekben a részekben is, mint másutt mindenütt, Vergilius művére hivatkozik, olykor szó szerint fordít belőle.

Mindezek az ellenvetések csak megismétlődnek Kosáry Domokos nagy szintézisében, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című korszakmonográfiájában. Ő ugyancsak voltaire-i hatást lát a *Hunniás* címében, és szintén a nemzeti múlt késő barokk, nemesi szemléletű dicsőítése miatt hibáztatja a művet és szerzőjét.⁷

A felvilágosodás 1994-es korszakmonográfiájának vonatkozó fejezetében, Bíró Ferencnél ezzel szemben Illésy János elemzéséhez hasonló gondolatok olvashatók a vergiliusi párhuzamról, helyenként ironikus hangnemmel párosulva. Pálóczi Horváth eszerint „poétikai szempontból teljesen fegyelmezetlen, mondhatni gátlástalan tehetség”. Más korabeli szerzők, például Kazinczy köteinek számát és szerzői öntudatát figyelmen kívül hagyva, kissé igazságtalannul túlhangsúlyozza Pálóczi Horváth ambícióit: „roppant terjedelmű életművet” hozott létre, „csak nyomtatásban 26 munkája jelent meg”. A *Hunniás* előtt a monográfus szerint „fékevesztett dicséretet” állnak; „a közvetlen környezetét verseivel oly készségesen kiszolgáló vidéki poéta (...) természetesen tekinti magát összemérhetőnek a világirodalom nagyságaival”; mindebben „addig lapangó gigantomániájának megnyilvánulását kell látnunk”, „túlhabzó és irracionálisnak tetsző” öntudatot. Hunyadi János „a nemzeti büszkeségnek hízelgő tárgy”, melyben a „nemzeti témaválasztás és a klasszikus minta imitációjának az ellentéte nyilvánul meg” (Vergiliusnak ezek szerint görög tárgyú eposzt kellett volna írnia). A fejezet erénye, hogy a *Henriás*-utánpótlás megismétlése helyett tudomásul veszi, Pálóczi Horváth, noha Péczeli fordítását ismeri és helyenként követi, tudatosan és programszerűen Vergilius imitátorának tekinti magát, irodalmi célja pedig – az *Aeneis* néhány énekének fordítása után – a latin eposz magyar témára alkalmazott változatának megszólaltatása.⁸

Pálóczi Horváth életművének recepciója a fentiek fényében máig részleges: elsősorban énekgyűjteményére, illetve a szabadkőművesség iránt az utóbbi időben újra feléledő érdeklődés révén a *Felfedezett titok* című regényére korlátozódik.⁹

7 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 3., kieg. kiadás, Bp., Akadémiai, 1993, 669.

8 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 319–328.

9 *Az Ötödfélszáz Énekek* című gyűjteményén kívül (s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József = *ÖÉ* [1953]) ez az egyetlen műve, melynek modern kiadása van (s. a. r. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988). Pálóczi Horváth eposzirói tehetségének konszenzusos megítélése játszhat közre abban, hogy mindössze két kismonográfia született róla a két évszázad alatt, s mindkettő megkerüli az életműnek ezt a korpuszát: HEGYI Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám*, Debrecen, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem, 1939. Az eposzt megelőző pályasza-

Az alábbiakban nem teszünk mást, mint a gördülő ítéletek nyomába eredünk, vagyis elkezdjük olvasni a szöveget. Elsődleges értelmezésben a szöveg, a cselekmény struktúrája, az eposzi logika működése, a narráció alapkérdései állnak a figyelem középpontjában. Ezt kell majd követnie az ún. mélyolvasásnak, az utalások, irodalmi minták, intertextusok, a klasszikus imitációs technika és a történeti források feltárásának.¹⁰

Ha Pálóczi Horváth nem tért volna ki rá előbeszédében, s nem hivatkozott volna lábjegyzetben a párhuzamokra, átvételekre, szó szerinti fordításokra, a vergiliusi minta követése magából a cselekményszerkezetből és a történetfelfogásból is világosan látható volna. A hat énekbe sűrített elbeszélés Hunyadi János utolsó évtizedéről ugyanúgy egy felbomlott és újjáépülő rend története, mint az *Aeneis*. Pálóczi Horváth Vergiliushoz hasonlóan építi fel a cselekményt. A csatavesztett, bujdosó, a saját előtörténetét elbeszélő, a különféle akadályokon és veszélyeken keresztül hazájába jutó és új birodalmat megalapozó Hunyadi számos ponton emlékeztet Aeneasra, kétségtelen érdeme azonban a magyar imitátornak, hogy a nagyon bonyolult, szerteágazó, egymással mégis összefüggő eseményektől terhes történeti időszakban és Hunyadi életrajzában megpillantotta e mintázatot. A vergiliusi történetséma és komponáló tehetsége következtében nemhogy szétfolyó, hanem egy kifejezetten feszes szerkezetű, *eposzi jellegű* művet hozott létre. Az irodalmi szándék magyarázza azokat az ellenvetéseket, amelyek szintén sorra megjelennek a recepciótörténetben, ti. hogy miért a veszített ütközeteket választja témául Pálóczi Horváth.¹¹ Részben a vergiliusi minta kívánta ezt a cselekményegységet, részben pedig – Vergiliustól eltekintve is – a műfaj szakrális dimenziója, hiszen egy-egy győztes csata vagy akár csatasorozat önmagában véve parciális eseménysor, s nem elegendő az eposz megkövetelte isteni rend működésének felmutatásához.

Az eposzi szerkezet megalapozása és a várnai csata elbeszélése

A cselekmény az elvesztett rigómezei csata után indul, 1448. október 18-án vagy 19-én, és 1456 augusztusában zárul, Hunyadi János halála előtti napjaival. Az *elbeszélt* történet azonban ennél bővebb időkeretet ölel fel, hiszen a második és

kaszról: PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985; azonban az utolsó fejezetben, a *Magyar Músa* 1787-es híradásai és az első énekből közölt részlet kapcsán kitér az eposzra.

10 A jelen tanulmányban e második szakasszal nem foglalkozunk bővebben, tekintve, hogy a szegedi Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék volt hallgatója, Keppel Dániel részletesen összeveti Vergilius és Pálóczi Horváth művében a szövegkapcsolatok különféle változatait, s munkája várhatóan kiterjed majd a források kérdésére is.

11 Egyedül Péterffy Ida az, aki ebben történeti áthallást vél felfedezni, s javaslata az aktualizáló olvasásra jogos, termékeny felvetésnek tűnik. PÉTERFFY, *i. m.*, 201–202.

harmadik ének retrospektív jellegű, első személyű elbeszélést tartalmaz a várnai és a rigómezei csatáról. Az eposz első éneke teljes egészében Hunyadi bujdosását és az eseményekre történő reakcióit foglalja magában. Valahol Bulgária és Szerbia határán bolyong, nappal rejtőzve és éjszaka továbbhaladva, rablókkal viaskodva, mígnem összetalálkozik egy tolvajnak nevezett szereplővel, akit meggyőznek Hunyadi külsejének nemes és bátorságra valló vonásai: nem támadja meg őt, sőt befogadja kunyhójába, pihenést és ételt biztosít a számára, s ő lesz az a személy, akinek a hadvezér – mint Aeneas Didónak – végül elmeséli sorsát. S minthogy ez az elbeszélés arányaiban sokkal terjedelmesebb, mint Vergilius eposzában – az egész műnek a felét teszi ki –, nem pusztán epizódjellegű, nem is a személyes leszármazás igazolása vagy egy kulturális és nemzeti eredetmítosz megalkotása, hanem *maga a mű*, egyben a rákövetkező három ének és a végkifejlet oksági előzménye.

A Hunyadi elbeszélésében kitágított időszáv 1444. június 12-én kezdődik, a drinápolyi béke időpontjával, az emlékezés során időben hol korábbra visszalépve, hol pedig – a jóslatok révén – előreutalva az események sorában. Ez a technika lehetővé teszi a szerző számára, hogy az időrenden túllépve az erkölcsi rend logikája szerint kapcsolja össze a bonyolult történeti korszak eseményeit.

Elbeszélése szerint Hunyadi a drinápolyi béke időpontjáig hatszor verte meg a török csapatokat. Amurates (II. Murad) szultán követei 1444 nyarán a szerb uralkodóval, Brankovics Györggyel kezdtek egyezkedni, akinek két fia volt török fogságban. Békét akartak kötni, erre használták fel a szerb fejedelmet. Hunyadi hajlott a békekötésre, s Ulászló király az eposz szerint az oltáriszentségre tett esküt a tíz éves fegyvernyugvás betartására. Nem sokkal később azonban megérkezett a pápai követ, Julianus, és átoknak, bűnnek, Isten és a kereszténység ellen való vétkeknek minősítette az egész békekötést. A főuraknak, s különösen a Hunyadinak címzett monológjában a magyar vitézi büszkeségüket éppúgy megalázta, mint amennyire igaz hitüket kétségbe vonta. Megjelenésével és felszólalásával feloldhatatlan konfliktust teremtett a keresztény, a vitézi és a nemzeti erények között. Ez a kétely képezi Pálóczi Horváth eposzának erkölcsi hátterét.

A második ének elején lezajló jelenetben Hunyadi és Brankovics György egyaránt tiltakozott a béke megszegése ellen, s magánemberként mindketten az eskü megtartása mellett szólaltak volna fel. Hunyadi még azt is visszautasította, hogy jutalomként az újabb hadjárat után bulgáriai területeket nyerjen. Julianus azonban, amikor látta a habozást, magát Ulászlót győzte meg a támadás szükségességéről. Hunyadi ily módon magánemberként nem vált esküszegővé, csupán a király döntésének és akaratának végrehajtójává, közvetetten mégis részese lett a bűnnek, amely az Istentől felkent király révén immár kollektív jelleget öltött. Kulcsfontosságú az a jelenet, amelyben Julianus a királyt és a főurakat egyszerre oldozza fel az eskü és az esküszegés terhe alól, miután a békekötést minősítette a kereszténység elleni bűnnek és a hitszegést feloldozható tévedésnek:

Légyen hát a' Király 's ország akaratja
A' kiknek készen van bűnök bocsánatja (59).

A döntés pillanatában lezajló természeti jelenség, a földrengés, az ég elsötétülése és a vizek felfelé folyása azonban jelzi: megbomlott az összhang az isteni és az egyházi értékrend között.

A fiatal Ulászló döntése és Julianus feloldozása nem nyugtatja meg Hunyadi lelkiismeretét. Alattvalóként köteles alárendelni magát a király akaratának, hadvezérként ugyanakkor jól érzékeli a csata kétes kimenetelét, s elbeszélésében többször felmerül a gondolat, vajon az isteni sugallatra, a vitézi becsületre és saját erkölcsi érzékére támaszkodva vagy hadvezérként érvelve megakadályozhatta volna-e a bekövetkező tragédiát. Nemcsak a kollektív felelősség vádja terheli tehát, hanem a személyes döntés súlyát sem tudja elhárítani magától.

A Bulgária felé vezető úton és a várnai csatáig eltelt időszakaszban több alkalommal tapasztal baljós jeleket, melyek erősítik benne a leendő vereség gyanúját. Az oláh Drakula, akinél megszálltak, kevesellette a sereget; a Szullon nevű falucskában egy vénasszony megjövendöli a király halálát és a török győzelmét; a magyar seregben megszűnik a fegyelem, pusztítanak és rabolnak, amerre járnak, újabb bűnökkel tetézve az eredeti vétket (63–65).

A várnai csata előtt látomásban jelenik meg Hunyadinak Nagy Lajos és Szent László. A jövendőmondó öregasszonnyal ellentétben ők nem jósólnak semmit a csata kimenetelére vonatkozóan, rossz jelnek legfeljebb a Szent László összetépett zászlója tekinthető, azonban figyelmeztetik Hunyadit, védje és mentse meg a királyt, ha janicsároktól körülvéve látná. Jóslatot itt egyelőre csak az ő személyére mondanak: „De a Te éltedet az Isten meg-öllja” (75).

Az előrevetített helyzet – a történelmi forrásokhoz híven – az eposzban be is következik. Ulászló néhány emberével valóban belerohan a janicsárok seregébe. Hunyadi utánamegy, kimentí, s azt hiszi, a király ott lovagol mögötte, az azonban visszafordul, és újra a törökökkel kezd küzdeni. Hunyadi későn veszi észre, hogy a janicsárok megölték és fejét kardra tűzték. A hadvezér már csak a holt király szellemével találkozik, aki magára vállalja az esküszegés terhét, s halálával a megváltást reméli a sereg és az ország számára. A harmadik ének végén, a rigómezei vereséget követően, Ulászló második megjelenésekor derül majd ki, hogy a király halála korántsem a feloldozás, hanem újabb bűn következménye volt, és újabb konfliktusok forrásává vált. Julianus pápai követ azt a gyanút ültette el Ulászlóban, hogy Hunyadi magának akarja az esetleges győzelem egész dicsőségét, azért igyekszik távol tartani a királyt a harcoktól. Ulászló hiúságból, személyes bátorságának és uralkodói rátermettségének bizonyítására kereste az alkalmat és lelte halálát. A király eleste nemcsak a külső határok veszélyeztetését idézte elő, hanem összeesküvésekkel, érdeklentékekkel terhelt polgárháborús állapotokat teremtett az országhatárokon belül is.

A várnai ütközet felidézésében Hunyadi elforgatott tükörképét adja a vétek és az isteni pártfogás keresztény értelmezésének. A törökök a keresztény isteni igazság védettjeként tekintenek önmagukra, s így fohászkodnak:

Krisztus! mutasd-meg hát most Istenségedet:
Veszesd-el e' gyilkos bűnre vetemedett
Hitszegő kegyetlen kereszttyén népedet,
Mely mikor minket bánt, tsúfolja nevedet. (78).

Kitüntetett szerepe van az elbeszélésben Nagy Lajos és Szent László jelenéseinek. A büntetés súlyának enyhítése, az ország megóvása a végpusztulástól csak Hunyadi személyes életének megőrzésével lehetséges, a felkent királyok ezt a feladatot teljesítik. Hunyadi így válik Arany János-i értelemben véve egyszerre drámai és eposzi hőssé: bátor a sors ellen, mert tudja, hogy személyes szinten leküzdhető, és bátor a sors ellen, noha tudja, hogy nemzeti, közösségi dimenzióban nem iktatható ki a büntetés ideje.¹² Egyszerre győztes és vesztes, minden győzelme vereség közepette valósul meg és minden vereség újabb győzelmeinek előtörténete. Ez történik a várnai ütközetben is. A magyar sereg győzelmének Julianus állja útját az ifjú király hiúságának feltüzelésével, Hunyadi azonban életben marad, hogy újabb vesztes csata túlélőjévé váljon. S bár Julianus szerepeltetése történeti tényeken és – a források kérdésére alább visszatérünk – Heltai Gáspár munkáján nyugszik, a református Pálóczi Horváth eposzának ez a része ily módon erősen vallásos, ugyanakkor szintén nagyon erősen pápaelenes szemléletre épül.

A rigómezei ütközet és az eposzi szerkezet kiteljesedése

Ulászlónak a Julianus cselszövése révén bekövetkező halála Pálóczi Horváth művében közvetlen okaként jelenik meg a polgárháborús állapotoknak a korabeli Magyarországon. A várnai ütközet után Hunyadi éppen azért sietne haza, hogy a híreknél és álhíreknél előbb, ő maga vegye kézbe az események irányítását. Ebben a szándékában hátráltatja az oláh Drakula, amikor várában foglyul ejti. A költő ezt a cselekményszálat köti össze az első énekkel. Hunyadi ugyanis a várnai csata utáni években visszatér Erdélybe, és fogságáért bosszúból kiirtja a családot. Egyetlen fiúnak kegyelmez meg, miután fél szemére megvakíttatta, ez a fiú az erdei kunyhó lakója és Hunyadi vendéglátója. A Drakulaszál cselekményformáló erejű epizód is: a belpolitikai eseményekre való áttérést teszi lehetővé, később pedig, a jelenidejű elbeszélés újraindításakor, amikor a negyedik ének elején Hunyadi az ifjú Drakula vezetésével Belgrádba indul,

12 ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = AJÖM X, 367.

újabb késleltetés forrásává válik. A fiatalemberben szintén feléled a bosszúvágy: Szendrő várában Hunyadi Brankovics György szerb despotának játssza át, s a hadvezér ismét rabságba kerül.

A harmadik ének azonban egyelőre a várnai és a rigómezei ütközet közötti időszak elbeszélésénél tart. Első része az 1444–1445. év fordulójának hazai állapotairól szól. A megkoronázott csecsemőkirály, V. László körül a főúri csoportok legkülönbözőbb érdekütközései jönnek létre, beleértve a Giskra-féle lázadást, melynek témája itt még csak érintőlegesen vetődik fel. A hangsúly a László királyt visszatartó gyám, az osztrák Frigyes császár és a Cilleiek ügyére esik. Hunyadi egyetlen telet sem tölthet pihenéssel, a királyválasztás, a Frigyesrel való egyezkedés, a kormányzóvá való kinevezés, majd a töröknek a Száváig történő előrenyomulása újra cselekvésre kényszeríti. Ebbe az eseménysorba iktatja be Pálóczi Horváth a Drakula család kiirtását, melyet úgy menteget, hogy a hadvezér immár nem magánemberként, hanem kormányzóként teszi ezt meg. Az erdélyi utat követi a sikertelen karintiai hadjárat László király visszaszerzése érdekében, miközben formálódik a Szkander béggel történő összefogás terve a török elleni újabb támadásra, melyet Brankovics ingadozása zavar meg. Az utóbbit Hunyadi kellőképpen megtorolja, lerohanja és végigpusztítja Szerbiát, mire Brankovics szövetkezik a törökökkel, s a rigómezei ütközet kimenetele az elbeszélés szerint Szkander bég késlekedésén túl ennek tulajdonítható.

Eposzi dimenziót a történeti eseménysornak a harmadik ének végén ismét felvonultatott csodás szint kölcsönöz. Ulászló megjelenése ezúttal több szempontból érdekes megoldás: elbeszéléstechnikailag narráció a narrációban, retorikailag bővített ismétlés, a várnai csata újraelmondása, de annak már nem emlékező és elbeszélő jellegű felidézése, mint Hunyadi esetében, hanem drámai jellegű megjelenítése. Ugyanakkor a cselekmény és a szerkezet továbbléptetése, hiszen Ulászló és Hunyadi olyan epizódokat mondanak el egymásnak (Nagy Lajos és Szent László látomásos figyelmeztetését, Julianus féltékenységre ösztönző szavait), melyeket kölcsönösen nem ismerhettek.

A teljes eposzi szerkezetre is itt, Ulászló kijelentésében derül fény:

Tudod: hogy a Török frigynek esztendeje
Még ki nem tölt; minden népednek ereje
El-vész (112).

A mondat a drinápolyi béke megszegését jelöli meg minden elbeszelt esemény eredendő okaként, s így módon központosítja a mű cselekményét. Jövendőlésszerű jellege is van, amennyiben a tíz éves időtartamot végig az átok – vagy keresztény értelemben vett büntetés – időszakának minősíti át, s ezzel minden bel- és külpolitikai esemény végkimenetelét előre meghatározza. Erkölcsi/szakrális értelemben az isteni rendet minősíti végérvényesnek az egyházzal szemben, azt sugallva, hogy a hitszegés terhe alól nem létezik feloldozás. Végül Hu-

nyadi személyes életére nézve tartalmaz előrevetítő mozzanatok: életben kell maradnia, hogy a tíz éves büntetés után megszüntesse a véték okozta káoszt. A mű eposzi cselekményének ívét tehát az *átok ideje* határozza meg. A hatodik énekben az 1456-os nándorfehérvári ütközet és győzelem jelzi majd a büntetés időszakának lejártát és a kegyelmi állapot helyreállítását.

A külső és belső visszavonások időszaka

Ulászló mondatainak fényében az elkövetkező három ének logikusan és szerve-sen illeszkedik az eposzi koncepcióba. Hunyadira a külső és a belső viszályok sorának rendezése vár. A cselekmény visszatér az elbeszélte idő jelenébe, a had-vezér Drakula fiával útra kel, ám az oláh útitárs árulása révén Brankovics György elfogatja. Ez az a narratív helyzet, amikor színre léphetnek Hunyadi fiai. Ismét a hazát és Hunyadit védelmező királyok szellemei avatkoznak be, amikor Nagy Lajos arra figyelmezteti álmában Mátyást, induljanak Lászlóval atyjuk kiszabadítására. Az az elrendezés, hogy Nagy Lajos Mátyásnak és nem Lászlónak jelenik meg, túlmutat az eposzi cselekmény időkeretein, ugyanakkor szakrális alapokat teremt Mátyás majdani királlyá választásához.

A szabadulás után Hunyadi bosszút áll Brankovicson, feldúlja Szerbiát és elfoglalja magyarországi birtokait, azonban kibékülni kényszerül vele, amikor a törökök újra megközelítik Magyarország déli határait. A külső ellenség felett Hunyadi ezúttal kisebb győzelmet arat, sikerül elhárítania a közvetlen veszélyt, de az országon belül már ott van a veszélyesebb ellenség, a főurak összeeskü-vése és Giskra a maga csapataival. Közismert történeti tényekről van szó: Giskra, a huszita vezér, Zsigmond király egykori kapitánya Albert halála után az özvegy Erzsébetet és V. Lászlót támogatta Ulászlóval szemben, ezért Kassa kapitányává neveztetett ki, majd Zólyom várát nyerte el szolgálataiért, míg uralma végül egész Felvidékre kiterjedt. A várnai csata után, 1445-ben Hunya-di egyszer már megkísérelte a cseh hadak kiűzését a Felvidékről, terve akkor kudarcba fulladt. 1449-ben ismét hadjáratot indított ellene, de leverni ekkor sem sikerült Giskrát. 1450-ben békét kötöttek, majd 1451-ben újabb hadjárat és újabb béke következett. Azt is tudni, hogy V. László megerősítette Giskra hatal-mát az északi területeken. Túl van az eposzi cselekmény idején, de a kérdéskör-höz hozzátartozik, hogy Giskra ellen még Mátyás is kénytelen volt harcolni, míg 1463-ban szövetséget nem kötöttek, és a zsoldosok át nem minősültek a híres fekete sereggé.

Pálóczi Horváth eposza csak egyetlen hadjáratot emel ki ebből a hosszú történetből, az 1451. szeptember 7-i losonci támadást, melynek során Hunyadi vereséget szenved Giskrától. Az újabb veszített csata, akárcsak a rá következő epizódok, a Cillei-féle összeesküvés, végül V. László terve, hogy miután megju-talmazta, meggyilkoltatja Hunyadit, szintén az isteni áldás hiányát példázzák.

Nagy Lajos király szelleme azonban itt is hol álmában figyelmezteti a vezért a cselszövésre, hol pedig ködöt bocsát rá, és így menti ki a csatából.

Az ötödik énekben megváltozik Pálóczi Horváth technikája. Az első három Könyv viszonylag terjedelmesebb, részletezőbb, lassúbb önelbeszélését, majd a negyedik Könyv menetesebb szerzői narrációját allegorikus emberi tulajdonságok megjelenítése váltja fel, s ezek párbeszédeire, harcára építi fel a belső politikai viszályok történetét. Az a tény azonban, hogy lábjegyzetben úgy mentegetőzik: a „Pokolbéli Tündéres személyek”, a „mesés gondolatok többnyire ezen ötödik könyvbe vagynak rekesztve; de itt-is a történet valóságos igaz” (153–154), jól mutatja, nem reflektálatlan átvétele történik a barokkos megszemélyesítésnek. A felvilágosodás valószínűség- és valószerűség-kultusza idején, amikor a fikciót a leghelyesebb módon kényszerülnek a szerzők hitelesíteni,¹³ Pálóczi Horváth szerzői öngazolása a korszak esztétikai, poétikai normáihoz igazodik. Az allegóriára reflektáló jegyzet narratológiai tudatosságra is utal, mert valóban ily módon lehetséges a szövevényes eseménysort összefogottan, Hunyadi személyére és az átok működésére összpontosítva, egyetlen énekbe besűríteni. Eközben továbbra is gyakran utal történeti forrásokra és Vergiliusra, így nemcsak referenciálisan, hanem klasszikus műfaji előzménnyel is igazolja az erkölcsi fogalmak mentén megkomponált éneket.

Az eposzi történet az ötödik énekben a végkifejlethez közelít: V. Lászlót sikerül kiszabadítani és hazahozni Frigyes császár udvarából, s Hunyadi, akinek öregsege, gyengülése egyre többször kerül szóba, egy megőrzött, a széteséstől, külső és belső ellenségtől megóvott birodalmat ad át neki 1452-ben.

13 Gvadányi József például az *Egy falusi nótárius budai utazásában* „kapott kéziratról” beszél az előszóban, akárcsak Kármán József a *Fanni hagyományai* előbeszédében; Csokonai a *Dorottyában* a kaposvári helyszínt hitelesíti; Dugonics az *Etelka* külsőében kulcsregénynek minősíti művét, s ily módon teremti meg referencialitását, de részben ezt szolgálja a történeti munkákra való hivatkozás és nyelvi magyarázat tömkelege is a szövegben. A témakörhöz tartozik a Milton-vita, melynek során a pokolbéli képzelte figurák elfogadása jelenti a gondot Rájnys József számára. S Kazinczy merész tetteire is gondolnunk kell, amikor a közízléssel dacolva odaírja a *Bácsmegyei öszve-szedett levelei* alá, hogy „költött történet”. A reakciók is ismeretesek, amikor Pálóczi Horváth üdvözlí az eljárást, Szirmay Antal azonban 1790. jan. 16-án ezt írja Kazinczynak: „Utóllýára megint kérem Uram Eöcsémet: hogy ne Románokat, de valóságokat írjon. Nem csak férfiak, de aszszonyaink is jobban fognak rajtok kapni. Ne nézzén más nemzeteket. Azok már minden valóságokból ki koptak, azért írják Románokat, ez csak a' külső írók eszének viszketsége. De szegény Nemzetünknek még tulajdon nyelvén Historiája sincsen. Ajánlom Pálma fordítását. E' mellett az Nemzetünknek betegsége, hogy mindenkor meséket szeretett írkalni, mint Hallernek az Hármás Historiája, vagy öreg Patainak az Indusokról ki bocsájtott meséji. Ezen betegségből Nemzetünket ki kell gyógyítani, nem pedig régi rosz ízlésébe meg gyökeresíteni eötet. Ide nem értem pedig a' jó verseket, és szép gondolatokat. Mert a' ki ezeket nem szeretné, az ember se volna.” *KazLev* II, 282. lev., 7.

*A vitézi, erkölcsi, nemzeti és isteni rend harmóniájának helyreállítása:
a nándorfehérvári ütközet*

A hatodik ének a nándorfehérvári ütközetet és Hunyadi életének utolsó napjait foglalja magában. A csata előtörténetében, még az ötödik énekben, az átok idejének lejárta tematizálódik:

De már az adósság le-fizetésére,
Meg van olly gazdagonn adva e' bűn' bére;
Hogy e' miatt Iffjú Királyom' fejére
Nem száll új büntetés, ártatlan létére (180–181).

Ezzel párhuzamosan újra megfordított tükörkép-technikát alkalmaz Pálczi Horváth, mint a mű elején, s így önmagába zárja a szerkezetet, a kiindulópont-hoz csatolja vissza a befejezést. Ezúttal a törökök azok, akik Amurates halála (1450) után megszegik a görögökkel kötött szerződésüket, lerohanják és elfoglalják Konstantinápolyt. Miklós pápa Dávid zsoltárának soraival küldi Kapisztránt az idős Hunyadihoz, hogy – mint majd hat évtizeddel később Arany János művében, a *Toldi estéjében* az idős bajnok – még egyszer induljon meg az ellenség leverésére. A várnai csata helyzete most megismétlődik, de ellentétes előjellel, a törökök veszítik el erkölcsi alapjukat a győzelemhez. A nándorfehérvári ütközet révén új összhang jön létre a (pápai) keresztény, a vitézi, a nemzeti és az isteni rend között, hiszen Kapisztrán János nemcsak a győztes csata kimenetelét segíti, hanem ő lesz az, aki felkészíti Hunyadit a halálra, és aki a család genealógiájának elbeszélésével igazolja a hadvezér vízióját, az újra megjelenő Nagy Lajos jövendölését Mátyás király fényes uralkodásáról.

Hunyadi látomásának elbeszélése, a fényes oszlopokra vergiliusi módon felrótt élettörténete az eposz idejénél és szelektív, központosított cselekményszerkezeténél jóval tágabb referenciális-történeti kerettel látja el a művet. Vizuális szinten, az arany „rajzokon” olyan jelenetek is feltűnnek, melyekre az eposz nem tér ki: az erdélyi ütközet *Metsettel*, a szendrői csata *Isákkal*, a vaskapui és szófiai győzelem. A képsor Ulászló véres testével, vagyis az eposzi cselekmény egészét megalapozó jelenettel zárul, majd újabb látomásban a jövőnek, Mátyás király fényes palotájának, udvarának, hadseregének, könyvtárának a rajzai sorakoznak. A *Hunniás* így kettős perspektívát teremt a tágabb időszakasz történeti eseményei felé. Egyrészt a maga poétikai eszközeivel, látomásként, jövendölésként megjeleníti azokat, másrészt az általa felvonultatott történeti referenciába mintegy intarziaként illeszkedik be. A mű tehát egy történeti, erkölcsi és isteni nagyszerkezet tükréeként, ugyanakkor kiskompozíciójaként, kicsinyített másaként is tétéleződik.

A *Hunniásról* szóló irodalomtörténeti ítéletek között visszatérő vád a rendi, nemesi szemlélet és az a váratlannak tekintett fordulat, hogy Hunyadi uralko-

dói származására fény derül. Ha az ötletet Pálóczi Horváth találta volna ki, még abban az esetben is anakronisztikus lenne egy XVIII. századi nemesen a *nem rendi* szemléletet számon kérni. A költői fantáziától azonban valóban nem egészen mentes Hunyadi születésének Horváth által feldolgozott legendája. Ismeretes, hogy a család eredetéről számos legenda kereng, melyeket – Bonfini is beleértve – történeti források idéznek. Egy ilyen legendára épül például Arany János *Szibinyáni Jank* című 1855-ös versének története. Ott Hunyadi János a szerb vajda és egy előkelő magyar budai lány (más források alapján egy szebeni lány) törvénytelen gyermeke. Többen állítják a régi historikusok közül, hogy Hunyadi János Zsigmond király és egy oláh nemes leány gyermeke lett volna. Bonfini is kitér rá, majd regényesítve dolgozza fel Heltai Gáspár a *Magyar Krónikájában*, s tőle veszi át Pethő Gergely, Pálma, Benkő, Engel, Hormayr és mások. A legendák eredetét és hagyományozódását feldolgozó Teleki József a nándorfehérvári ütközet négyszáz éves évfordulója idején, az 1850-es években felhívja rá a figyelmet, hogy Bonfini cáfolja ezt a leszármaztatást, s az egészet a Hunyadi családra irigykedő Cilleiek koholmányának tekinti.¹⁴

A harmadik elgondolás, hogy a hadvezér Zsigmond és Mária törvényes, de titkolt gyermeke lett volna, Teleki József szerint Decsy Sámuelről ered, ezt a verziót azonban Teleki még megcáfolásra is érdemtelennek tartja, mert annyi történeti hitele és lehetősége sincs, mint a többinek.¹⁵ Azonban ha Decsy hivatkozott *Osmanographiája* 1788-ban jelent meg, akkor semmiképpen nem lehetett forrása Pálóczi Horváth egy évvel korábbi művének. Inkább a fordítottja lehet igaz, hogy a *Hunniás* az eredete Decsy Sámuel koncepciójának. Pálóczi Horváth ugyanis lábjegyzetben hosszú érveléssel, meggyőző logikával számíttatja Hunyadi születésének valószínű idejét, s ebben egyébként olyan következtetésre jut, mint később Teleki József a hasonló fejtegetésében (214–216). Decsy tehát joggal gondolhatta történeti igazságnak az eposz leszármaztatási verzióját.

A *Hunniás* utolsó jelenetét Pálóczi Horváth nem viszi el Hunyadi haláláig, a betegségben Mátyásnak elmondott intelmekkel zárja a történetet. Még egy szerkezeti elemet azonban alkalmaz: az alvó Hunyadi leírását, amellyel szintén összekapcsolja a kezdetet és a véget, hiszen az első énekben is a rózsás arcú, alvó Hunyadit szemléli a fiatal Drakula, mint ahogyan a végén Kapisztrán.

A szelekció, az erkölcsi fogalmak mentén történő eseményszerkezet, a központosítás, az időbeli kihagyás, a párhuzamosság és tükörszerkesztés, az elforgatás, kicsinyítés és nagyítás, egymásra vetítés és a szimmetria mind olyan eljárások, melyekkel a geometriában, mérnöki és matematikai tudományokban jártas Pálóczi Horváth az eposzt megépíti. Nincs olyan elem a művében, amely szerkezeti szempontból feleslegesnek bizonyulna, s feltehetőleg további narra-

14 Gróf TELEKI József, *A Hunyadiak kora Magyarországon*, Első kötet, Pesten, Emich és Eisenfels könyvnyomdája, 1852, 26–31.

15 *Uo.*, 32–33.

tológiai eljárásokra fog fény derülni a források és irodalmi minták összevetése során.

Ha művének folyamatos lett volna a recepciója, az aktualizálás és modernizálás feltehetőleg azt a nyelvi, ortográfiai és tipográfiai idegenséget is eltüntetette volna, amellyel az olvasó az 1787-es első és egyben utolsó kiadás olvasása során szembesül. A *Hunniás* kétségtelenül *nyelvújítás előtti* nyelvezettel íródott, noha a stíluszintek tudatos alkalmazására történik utalás benne. A 68. oldalon például a „fogát ott hagyta” szólást vitézi versezetben alacsonynak minősíti a szerző, a *culinaris terminus* körébe utalja, bocsánatot is kér érte Hunyaditól és Vergiliustól egyaránt. A nyelvhasználati és a stilisztikai tudatosság mibenléte ez idő tájt azonban nemcsak Pálóczi Horváth művében lehet érdekes, hanem meglehetősen nagy szövegtörzset érint, melynek recepciótörténete nyelvi, esztétikai vagy ideológiai okokból szintén megszakadt a XIX–XX. században. Bizonytalan vállalkozásnak tűnik ilyen időtávból emelni át és most szorgalmazni a posztmodern irodalmi érzékenység felől akár még esztétikai-nyelvi naivitásukban is frissnek, érdekesnek tekinthető műveket, másfelől megfontolandó, nem luxus-e lemondani és végleg elenyészni hagyni egy akkora szöveghalmazt, mint amilyen a XVIII–XIX. század fordulójának sokrétegű, sokféle változatot felmutató epikus költészete.

Történeti források, irodalmi minták

A történeti források közül Pálóczi Horváth név szerint Bonfini (11), Franciscus Carolus Palmát,¹⁶ Bél Mátyást (66, 85), Thuróczyt (151) és Pray György *Annales Regum Hungariae* című művét említi többször is.¹⁷ Az utóbbiból lefordítja V. László Hunyadinak szóló Diplomáját, és beilleszti a könyve végére. Az említett nevek azt mutatják, alapos forráskutatást végez, összeveti őket, sőt olykor kritikai megjegyzésekkel látja el az egymásnak ellentmondó adatokat.

A történeti forrásokat Nagy Sámuel a XX. század elején röviden összevetette a *Hunniással*, és úgy találta, Pálóczi Horváth leginkább Bonfiniust követte, de számos ponton saját fantáziájával színezte a jeleneteket. A következő mozzanatokat tartja eredetieknek:

16 Feltehetően az évszámok alapján szerkesztett történeti művére gondol: *Notitia rerum Hungarorum*, Conscripta a. Francisco Carolo PALMA, Societatis Jesu Sacerdote, Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, Anno 1770, I–III, itt a II. kötet. A kérdéshez l. még: NAGY Sámuel, *Adalékok a Hunniás forrásához*, EPhK, 35(1911), 317–322.

17 *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti*, Opera, et studio Georgii PRAY, I–V, Vindobonae, 1763–1764, 1766–1767, 1770.

P. Horváth Ádám tehát Hunniását Bonfinius és Callimachus nyomán írta. Épp úgy tud szolgálai lenni, mint önálló. Általában szorosan, némely helyt szóról-szóra követi forrásait, de főbb kérdésekben az eposz céljaihoz képest eltér tőlük. Így önálló leleménye Drákula szerepeltetése, Kurkut és az anatóliai basa megölése, Mahumet megsebesítése Hunyadi, – Karák basa megöletése Szilágyi Mihály keze által. A szereplők szájába adott beszédek is nagyrészt önállók.¹⁸

Sem Pálóczi Horváth nem szól róla, sem Nagy Sámuel nem veszi észre ugyanakkor a nyelv és a cselekményszerkezet szempontjából legfontosabb forrást, Heltai Gáspár *Magyar Krónikáját*.¹⁹ Heltai munkája, mint ismeretes, Bonfini átültetése, így természetes, hogy a *Hunniás* cselekménye visszavezethető az eredeti latin munkára. Az eposz nyelvezete, történetértelmezése azonban, sőt olykor csaknem szóról szóra a szövege is Heltai magyar nyelvű könyvéhez kapcsolódik. Közös bennük az a felfogás, hogy a várnai vereséget Julianus pápai követ és a magyarok esküszegése okozta. Hasonló megfogalmazásban szerepel mindkettejüknél a jelenet, amikor Amurates a keresztény Krisztust kéri a magyarok büntetésére. Heltaitól veszi Pálóczi Horváth Drakula vajda történetét és megbüntetését.²⁰ Híven követi a szerb deszpota árulásának és a rigómezei ütközetnek a leírását is. Heltai időrendi elbeszéléséből emeli át az első énekbe Hunyadi János bujdosásának jeleneteit, a tolvajok támadását és az erdei kunyhóban való meghúzódását. Heltainál így szerepel az epizód:

Az Gubernátor Hunyadi János, a' mint oda-fel meg-jelentém, lóra ülvén, futni kezde. És mikoron harmad napig hegyen völgyen bújdosott volna minden eleddel nélkül, el-állá a' lova. Mikoron ez-okáért negyed napra gyalog költ volna, találkozik két tolvajra. És miért hogy fegyver nélkül vala, meg-foszták ötet a' tolvajok. Mikoron le-vontak volna minden ruhát róla, egybe-vezve a' két tolvaj az arany-keresztben, melly az Gubernátor' nyakába vala. Az Gubernátor az egyik tolvajnak fegyverét meg-szemlélé az vissza-vonásban, és néki szökellvén, meg-ragadá azt, és az egyik tolvajt mindjárt le-vágá.²¹

A bujdosás ötödik napján fellelt erdei pásztor azonosítása Drakula fiával Pálóczi Horváth leleménye, az a fordulat azonban, hogy a pásztor Szendrő várába kíséri Hunyadi, és itt Brankovics rabja lesz, Heltainál is fellelhető, a CXXXII. részben. A szerb rabságból való szabadulás a főbb mozzanatokban szintén megegyezik,

18 NAGY Sámuel, *i. m.*, 322.

19 Itt az 1789-es kiadásra hivatkozunk: *Magyar Krónika*, írta HELTAI Gáspár, Nyomattatott Kolosvárat MDLXXIV, Most pedig Nagy-Győrben MDCCCLXXXIX, Első darab, Streibig Jósef betűivel.

20 *Uo.*, CXXVI–CXXVII. rész.

21 *Uo.*, 403.

majd Heltainál ugyancsak a Giskrával való harc következik, oly módon értelmezve a történeteket, ahogyan Pálóczi Horváthnál is megtalálható: az összeesküvést éppúgy a Hunyadira irigykedő főurak szervezik.

V. László kiszabadulása, hazatérése és a főurakkal való tanácskozása ugyanazon módon zajlik az eposzban, mint Heltainál, sőt Hunyadi beszéde is ráépül a *Krónika* szövegére. Mutatóban csak néhány sort idézünk az egyébként csaknem teljes egészében egyező részből. Horváth Ötödik könyvében ez áll:

Nékem pedig, a' ki már nyóltz esztendeje
Hogy Királyom helyett vagyok Hazám' feje. (...)
Helyetted e'nehéz kormányonn ültömbe
Személlyed' a' hűség viselte szívembe;
Igyekeztem a' mint vólt tehetségembe,
Őrzeni Hazámat sok veszedelembe.
A belső tüzeket le tsendesíttem,
A háborgás hevét mind addig szenvedtem,
Míg Hazámat olyan karba helyheztettem,
Hogy Tenéked tsendes lakást készítettem (...)
Elég az, hogy meg tsak kétszer győztettem,
S a' mint jut eszemben, nyertes húszszor lettem.
Mikor *Julián* Fő Pap' unszoltára,
Meg-szeztük a hitet; kit a' szent óltárra
Le tevénk..." (180)

Heltainál a következőképpen olvasható e beszéd:

Én pedig a' te választásodnak utánna immár nyóltz egész esztendőig a' te nevedben viseltem a Gubernátorságot: és minden tehetséggemmel, az én mivóltom szerént, igyekeztem az Magyar Országot meg-óltalmazni mind belső, mind külső hadaktól. Az Istennek kegyelmességéből mindeneket le tsendesíttem, mind belől, mind kívül, a' mi pedig hátra maradott, az meg-tartatott a' te dicsőségednek (...) Hogy az *Julián* Kardinál az ő prédikállásával meg-tsalt vala, hogy meg-szeztük vala a' frígyet, mellyet esküvéssel tettünk vala a' Törökkel: kétszer ugyan jól lakoltunk azért a' nagy bűnért... (419)

Az összevetést folytathatnánk a törököknél esett változásokkal, Amurates halálával, Konstantinápoly lerohanásával és Miklós pápa döntésével, majd a nándorfehérvári ütközetrel. Hunyadi külsejének leírása is hasonló Heltaiéhoz, aki ezt írja: „Szép férjfiú vala Hunyadi János: nagy fejű, fodor és fényes gesztenye színű hajú, nagy szemű, kegyes tekintetű, szép ortzája sárga szép színre hajólván, és kegyes és tisztességes ábrázatú, széles vállú, és inas kezű” (351). Horváth a történeti hűség elvét követve itt némileg eltér Hunyadi alakjának

megformálásában, ő idősödő, ősz hajú vitézt formál belőle. Az arcszín nála nem sárgás, hanem pirosas, és ez a leírás, valamint néhány apróbb eseményrészlet és névváltozat egy másik forrást is valószínűsít, Petthő Gergelynek a nagyrészt Heltaira épülő *Rövid Magyar Kronikáját*.²²

Ha Pálóczi Horváth kései kritikusan az időrendi egymásutániségot kifogásolják művében, akkor semmi sem cáfolja ezt erősebben, mint Heltai tényleges időrendi elbeszélésének és a *Hunniás* szerkezetének az összevetése. A szövegyszerű hasonlóság, illetve a bűn és bűnhődés logikájára épülő, lényegében késszen kapott cselekményfelfogás ellenére Pálóczi Horváth műve – Vergilius imitációjának és az időrendet szigorúan komponált, többrétű szerkezetbe átalakító eljárásnak köszönhetően – eposzá formálódik. Igaz, hogy jellegzetesen felvilágosodás kori eposz válik belőle. Az Ovidiust fordító szerző előszeretettel épít be érzékeny jeleneteket a művébe, ily módon ötvözve a vergiliusi és az ovidiusi hagyományt.²³ Felvilágosodás kori vonás a klasszikus eposz történeti adatolása, mely nemcsak a kötelező referencialitását alapozza meg művének, hanem a „románosítását” is. Hasonlóképpen jár el, mint a gyengébb tehetségű kortárs, Kónyi János, aki Zrínyi *Szigeti veszedelmét* transzponálja *Hadi románná*, helyesbítve, ellenőrizve, kiegészítve az eredeti mű történeti hitelét.²⁴

Az elmaradt folytatás

1788 őszén Pálóczi Horváth Ádám az eposz folytatását tervezte, ami szerencsére rövid életű ötletnek bizonyult csupán. Két lehetőséget említ a Szerdahelyi Györgynek és Kazinczynak ez év november 3-án írott levelében: vagy a meglévő énekek közé illeszt be új részeket, vagy pedig folytatólagosan írja tovább a művet. Időközben elolvasta Szerdahelyi György *Poesis narrativa* című munkáját,²⁵ és hozzá fordul tanácsért. Levelében részben a kiadott mű koncepcióját írja le, részben a leendő folytatás történetét meséli el.

A *Hunniás* célja az ő fogalmazásában, hogy „Hunyadi magának Koronát, a Fijának pedig valósággal Királyságot is érdemeljen”. A folytatás tehát vagy arról

22 *Rövid Magyar Kronika*, sok rendbéli fő historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetet és irattatot PETTHŐ Gergelytől, Cassán, Az Akadémiai Bötűkkel Frauenheim Henrik János által, MDCCXXIX. Hunyadi leírása itt a 77. oldalon: „Vala pedig Hunyadi János közép ember, temérdek nyakú, gesztenye színű, fodor hajú, nagy szemű, kegyelmes tekintettel, piros Orczáju, és mindenben fejedelemhez illendő erkölcsű.”

23 Ovidiusnak mint epikus mintának a jelenlétéről a XVIII. századi eposzköltészetben lásd: SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., AmfipressZ, 1993.

24 *Magyar Hadi Román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várában tett vitézi dolgai*, Irta KÓNYI János strása mester, Pesten, Royer Ferentz Betűivel, 1779. Esztendőben.

25 *Poesis narrativa ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata*, a Georgio Aloys. SZERDAHELY, Budae, Typis Regiae Universitatis, anno MDCCLXXXIV.

szólna, hogy Hunyadi János kapta meg a koronát, de ezzel vétene a történeti hűség ellen; vagy pedig Mátyás megkoronázását helyezné középpontba, ebben az esetben viszont, mint írja: „előbb Hunyadit el-kell temetnem, mely már talán ellenkezne a Poémának természetével”. A Szerdahelyinek feltett kérdés tehát a következő:

1-o. Nem vétkezem e? ha Hunyadit meg haltatom, el temetem, és röviden a' Mátyás királyságára reá ugrom: utolsó célra, *Finisre*. 2-o. Szabad vólna é a' Poémában pro fine ollyat hoznom be, a' mit Historiából meg-nem-próbáltatok; hogy tudni illik Hunyadinak a' Pápa a' Koronát valósággal meg küldötte vólna?

A kérdésekből úgy tűnik, a hősi eposz végcélja Pálóczi Horváth számára mindenképpen a koronázáshoz kötődő esemény lenne. S elégedetlensége a megjelent művel kapcsolatban is innen ered: „Csekély itiletem szerént az utólsóban tsak-ugyan kevesebbet hibáznék, és talán tsak annyit: mint a' mennyit különbözök Virgiliustól a' *Principiumban*; mikor Hunyadinak nem adtam valamely bizonyos el tökéltett célra való igyekezetet, hanem, hogy ő tudása nélkül, tsak tsupa hűségből, addig törekedett a' Ditsősségre, hogy egyszer Koronát kapott”.

A folytatásban a következő történetstort vázolja: az első könyvben folytatódna Hunyadi intelmei Mátyáshoz és V. Lászlóhoz; a második könyvben látomásban Hunyadi felvezeti a történetet II. József császárig és néhány XVIII. századi méltóságig, különösen Balassa grófig, aki e betétért cserébe támogatta volna a mű kiadását. A harmadik könyvben Hunyadi egészsége kissé javul, Kapisztrán Rómába siet, hogy elhozza számára a koronát. A történeti hűség kedvéért homályban hagyná, vajon az érkező koronát látta-e még Hunyadi János, vagy majd csak Mátyás.²⁶

1789. február 9-én Pálóczi Horváth beszámol Kazinczynak Szerdahely válaszárol, mely egyáltalán nem volt kedvező a folytatáshoz:

Budáarul Szerdahely' Levele meg érkezett a' Hunnias' ki tóldásáról; de ő engemet nagyonn el ijesztett, (egész candorral ir pedig) ugy hogy ha valaha úgy ki tóldhatom: hogy valóságos Epopeja legyen belőle, egyedül az én ditsősségem lessz; neki ugyan már Levele után meg ajánlottam: hogy ha írom, tsak filo Historico continualom, azt is pedig a' többek közt Gróff Balassa kedvéért tse-lekszem, a' ki vólt az új darab' írására leg-első és hathatós ösztönzőm.²⁷

A részletből az látszik, Horváth időközben maga is belátta a folytatás összes esztétikai, műfaji és történeti pradoxonát, és Szerdahely levele csak megerősítette benne a szándék feladását.

26 *KazLev* I, 156. levél, 233–234.

27 *Uo.*, 177. levél, 275–276.

POLGÁR ANIKÓ – CSEHY ZOLTÁN

Korinna és a vénasszony

Pálóczi Horváth Ádám és a latin műfordítás

Pálóczi Horváth Ádámot műfordítóként nem igazán tartjuk számon. Dolgoztunk viszont amellett érvel, hogy korántsem elhanyagolandó az úgynevezett „magyarosok” sémájába sorolt alkotók antikvitásképének vizsgálata, különös tekintettel az archi- és intertextuális, illetve fordítói megnyilvánulásokra, hiszen ezek az alkotói vagy önreprezentációs gesztusok a mindenkori szöveg-generálási stratégiák, konkrétan a szöveghagyományhoz való viszony egyik lehetséges, sajátos modelljét villantják fel. Az alábbiakban két latin költemény (egy Ovidius- és egy Beroaldo-vers) fordítását, illetve adaptatív domesztikálását követjük nyomon, elsősorban a szöveggenerálási eljárások és a műfordítói hagyomány képlekenységének fókuszba állításával.

1. Hellas istenei, Cupido nyila – Pálóczi Horváth és a latin hagyomány

„...még a keresztyén tanokról elmélkedő soraiban is szépen megférnek Hellas istenei, Cupido nyila játszik legmagyarosabb költeményeiben is, Neptunus, Thetis lakják a Balaton világát és Somogyban találhatni Arcadiát” – írja Garda Samu Pálóczi Horváth Ádám antikos költői karakteréről debreceni tanulóéveivel kapcsolatban, de egész költészetére célozva.¹ Kubáss Margit, aki a költő nyelvújításhoz való viszonyát lexikológiai szinten vizsgálta, azzal is magyarázta Pálóczi Horváth konzervativizmusát, hogy vélhetőleg a magyar nyelv szépségét a statikus latin szépségének „eredetiségéhez” mérte, megfelelkezve annak szerves alakulástörténetéről. A nyelv régisége egyenes arányba kerül nála a szépséggel és a nyelv tökéletességével: ebben a kontextusban természetes ellenfelekké válnak azok, akik azt akarják „a világgal elhitetni, hogy a magyar nyelv szűk”.² De szólaltassuk meg legalább egy idézet erejéig magát Pálóczi Horváthot is. 1794-ben Balatonfüreden kelt, Csokonaihoz írt levelében többek közt ezt írja: „Nálatok talán most is a’ Deák Poësis uralkodik, mely a’ maga nemében oly igen szép, hogy én azt tartom az ékessen szollás’ meleg-ágyának, nálunk pedig a’ miatt rút, és azért nem érhetik meg, mert olyankor taníttatik,

1 GARDA Samu, *Horváth Ádám életrajza*, Nagyenyed, Wokál János nyomdája, 1890, 9.

2 KUBÁSS Margit, *Pálóczi Horváth Ádám és a nyelvújítás*, Bp., Bruckner Gyula nyomdája, 1910, 3.

mikor még a' nyelvet sem értjük, olyankor akarunk énekelni, mikor még szólni sem tudunk, 's éppen nem azt tselekesszük, hogy melegágyban érlelnék az ékesen szóllást, hanem meg sütjük azt éretlen korában".³ Noha oldalakon át gyűjthetnénk ki a szakirodalom antikizáló karaktert sugalló utalásait, Pálóczi Horváth költészetének antik olvasata nem készült, hiszen szerzőnk a „magyaros iskola” sémarendszerébe sorolt kismesterként, „egy szeretetreméltó kurutz”-ként⁴ találta meg stabil helyét az irodalomtörténet-írásban,⁵ illetve Mészöly Gedeon szavait idézve „gazdátlanul csapongó pillangók”,⁶ azaz dalok gyűjtőjeként híresült el, és természetesen szokatlanul pajzán poétaként is jelentős a reputációja. Szerb Antal a hagyománytisztelet és a kezdődő népiségkultusz ötvözőjeként tartja számon, miközben anekdota-karakterként kezeli, sőt magát a személyiséget is papírfigurának láttatja, mondván: Pálóczi Horváth olyan, „mintha Dugonics képzelte volna el”.⁷

A latin Pálóczi Horváth számára tehát a nyelvi és költészeti etalon szerepében mutatkozik, ugyanakkor a politikai ellenállás eszköze is. Garda Samu egyenesen úgy véli, hogy a latin iránti féktelen rajongás altatta el benne a modern nyelvek iránti érdeklődést.⁸

Érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon a latin irodalom ismerete, az antikizáló gesztusok és önreprezentációs fogások mennyire hatották át ezt az életművet, illetve mennyire voltak felületiek, hogy a magyarosság és a deákosság mindenkor felfogásai mennyire egészítik vagy oltják ki egymást, hogy a latin irodalom szövegszerűsége és az antik reprezentáció kultúrtörténeti aspektusai mekkora szerepet játszottak Pálóczi Horváth éntörvényszerűsítésében és szövegalkotó eljárásaiban. Kétségtelennek látszik, hogy a deákosság és a magyarosság két mátrixa számos átmeneti formát is mutat, illetve, hogy nem kizárólagosítható kategóriák az antik recepciótörténet felől nézve: az antik irodalom konstansnak látszik, legfeljebb az antik szöveggel való bánásmód mutat széttartó fejlődést. Így megközelíthető az a talán elsőre meredeknek ható tézis, hogy a magyar felvilágosodás irodalmának létezik egy határozott latinos (vagy antikos) ősmagva, egy már az oktatási és politikai rendszerből is adódó irodalmi-kommunikációs minimuma, melyre rátelepszik a konkrét szövegekkel való tudatos művészi munka esztétikai sokfélesége. A deákosság tehát a magyaros iskolában is kardinális jelentőségű, hiszen alapot nyújt és kiindulópontokat, ahonnan egy sajátos értelmezői prizmán keresztül változik át a szöveg a magyar irodalom részévé.

3 DEBRECZENI Attila, *Horváth Ádám kiadatlan verstani tárgyú levele*, ItK, 101(1997), 168.

4 Vö. *Kazinczy – Aranka Györgyhöz* (Kassa, 1789. december 20.) = *KazLev* I, 518.

5 BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, Bp., Athenaeum, 1888, I, 127.

6 MÉSZÖLY Gedeon, *Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve*, Szeged, Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1930, 4.

7 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1992, 242.

8 GARDA, *i. m.*, 9.

Hogyan viszonyult Pálóczi Horváth a latin szövegekhez, és milyen módon gazdálkodott velük az átváltás során? Az antikvitáshoz (illetve annak utóéletéhez) és a latinsághoz való (szöveg)viszony alábbi sémáit és válfajait tapasztalhatjuk meg:

- a) *önreprezentációs, éinformálási jellegű párhuzamkeresés* – Pálóczi Horváth szabadkőműves neve Kazinczy javaslatára *Arion* lesz (a korábban használt *Orfeus*t visszaadja Kazinczynak).⁹ Ez a név azonban az antik betájolhatóságon túl költészettörténeti szövegösszefüggéseket nem teremt Pálóczi Horváth világával. A misztikus beavatottság önreprezentációs gesztusrendszerében nyeri el jelentését a költőkánonban, a Parnasszuson: „Árion, hogy a virtust meglelhette, / A szent hajlékba Orfeus vezette”.¹⁰ Az irodalmi társaságok antik reprezentációs kultuszának a humanizmus óta öröklődő éinformálási stratégiáit követi a Göcseji Helikon is: alapjaiban antik tér- és hagyománykonstrukció.¹¹ Horváth önmagát Amade Antalhoz írt levelében például Tyrtaeushoz, vagyis Túrtaioszhoz, a sánta athéni költőhöz hasonlítja,¹² aki a spártaiakat tüzesítette hazafias költeményeivel derekasabb harcra. Epikusként természetesen a kor (sokszor üres) magasztaló retorikájának köszönhetően Homerus és Vergilius társaként is gyakran aposztrofáltatik.¹³
- b) *műfordítás, parafrázis készítése* – Pálóczi Horváth több latin szöveget magyarított: ezek zöme kifejezetten műfordításként is értelmezhető, s jól illeszkedik a kor egyébként meglehetősen széttartó fordítói paradigmáinak rendszerébe. Természetesen a fordítást itt célszerű megvizsgálni a barokk és késő barokk hagyomány szöveggeneráló eljárásainak erősen domesztikáló karaktere felől is. Pálóczi Horváth ókori, középkori vágáns, neolatin szövegeket is magyarított. Vergilius és Ovidius-fordításait regisztrálja a szakirodalom, de konkrét elemzésük és értelmezésük még várat magára.¹⁴
- c) *az elocutio eszköztárának erős antikizálása* – ez a technika Pálóczi Horváth egyes hatványozottan magyaros szövegeit is képes kidekorálni az antik rekvizitumok mozgósításával (többnyire az árkádiai dimenzió lendületbe hozásával). Ez a radikális, párhuzamos világok interakciójaként megnyilvánuló poétika olykor történetileg bizarr társításokat is eredményezhet. Ez nem elsősorban csak a költői fantázia irányultságainak függvénye, hanem talán a

9 BORZSÁK István, *Pálóczi Horváth Ádám lírája*, Monor, Popper Ernő Könyvnyomdája, 1919, 16.

10 *KazLev* I, 272.

11 *A Göcseji Helikon*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., Universitas, 2002.

12 MÉSZÖLY, i. m., 18.

13 PÉTERFFY Ida, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon*, Szántód, Siotour, 1980 (Szántódi Füzetek, 1), 18.

14 PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunnias” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985, 193–196.

Gyöngyösi István-féle örökség textuális radikalizálódása egy epigon jellegű szöveggenerálási eljárás eredményeként. Sikeres esetben ez a technika hozzásegít, hogy egy-egy vers történeti szempontból is megnyíljon (értelemtulajdonító mechanizmusok), illetőleg intertextuális játékokra csábít.

- d) *az antikvitás mint azonosítható imitációs bázis* – A Hunniás erőteljes vergiliusi karaktert mutat.¹⁵ Egyes lírai verseinél is kimutatható Horatius, Ovidius, Lucretius, Claudianus és Tibullus inter- és architextuális jelenléte.
- e) *a közös műveltség horizontjának biztonsági szerepe* – Pálóczi Horváth költészetében a tudós költő nyomait hiába keresnénk, antikizáló törekvései és gesztusai a dekorativitás mellett elsősorban a befogadói horizonthoz igazodnak. Péterffy Ida is kifejezetten a szórakoztatásban látta az antikizálás egyik alapfunkcióját: „Horváth Ádám szívesen szórakoztatta társaságát az antik világ regényes történeteivel.”¹⁶ De tegyük hozzá: ezek a regényes betétek vagy párhuzamképzések nem túl különlegesek, jobbára arra az anyagra támaszkodnak, melynek elsajátítása a korabeli olvasó számára nem okozott gondot vagy épphogy nosztalgikus jelleggel bírt. Pálóczi Horváth annyira sem mélyed el az antikvitás irodalmában (legalábbis ami lírai verseinek szövegvilágát illeti), mint például egyik nyilvánvaló mestere, Gyöngyösi István. A becserkészett tudásanyagot viszont olykor kimagasló megformáltsággal képes prezentálni, álljon itt egy alkalmi költészeti példa:

Bizony Lengyel Antal a Toti megyébe,
Boldogabb mint Paris az Ida hegyébe.
Junót, Pallást, Venust tsókollja rendébe
Inkei Mária kedves személyébe.¹⁷

A szöveg egyszerre idézi meg Paris és Helena közismert mítoszát, párhuzamba vonja a megénekelte referencialitással, amit a Rimay Jánostól, de akár már Balassitól ismert mítoszkorrekciós technikával tesz elevenné és csattanószerűen logikussá, miközben formáját és karakterét illetően a strófa Gyöngyösit (illetve az ő neves és névtelen XVIII. századi alkalmi költészeti utánpótlását) hozza képbe.

- a) *magyar szövegek, dalok latin fordítása* – Borzsák István Pálóczi Horváthot szinte csak a fordítói minőségben vizsgálja, s teljes joggal „hevenyészett” „áttételeknek” nevezi ebbéli vállalkozásait.¹⁸

15 VENDE Etnő, *Horváth Ádám Hunniása*, EPhK, 20(1896), 18–34.; TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 289. L. még kötetünkben HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát!

16 PÉTERFFY, *Pálóczi Horváth Ádám Szántódón*, i. m., 20.

17 Uo., 20.

18 BORZSÁK, i. m., 19, 83.

- b) *antik versformák használata alkalmi jelleggel* – Pálóczi Horváth nem kedveli, sőt ellenzi az antik versformák használatát, ennek ellenére például több versében is találkozunk jól sikerült hexameterekkel.¹⁹ Latin műfordításainak esetében viszont sosem tartja be a pretextus antik metrumait, inkább domesztikálja azokat, méghozzá a Gyöngyösi-hagyomány nyomvonalán.

Mivel e tanulmány keretei közt Pálóczi Horváth Ádám antikvitásképének teljesebb vizsgálatára nincs lehetőség, a továbbiakban a költő két műfordítása kerül részletesebb elemzésre: az első egy Ovidius-, a másik egy Beroaldo-vers, de a fenn vázolt tendenciákra a témán belül így is kitérünk.

2. A „Vers író Dajmon” és Cupidó – egy Ovidius-fordítás

„Szegényke! Meg nem elégedett a theoretica poesiával, hanem practicára is lépett, és eltevék láb alól” – hangzik Vitkovics Mihály humoros *Kis enciklopédiájában* az *Ovid* címszó.²⁰ Ez a frappáns mondat a pajzán antik költő találó jellemzése, s egyben humorosan jelzi is a költői invenció és a referencialitás szokásos elméleti problémáját. Az erotikus Ovidius Pálóczi Horváth számára egyszerre modell és költészetapológiájának része. Az *Ötödfélszáz Énekek* vaskosabb darabjainak közlését, melyeket „fajtalanabb daraboknak” nevez, Szapphó és Ovidius tekintélyével próbálja meg igazolni, de a *verissima lex* ovidiusi-martialisi elve²¹ is megfogalmazódik: a versben megképződő én (a „character”) nem feltétlenül azonos a versíró vagy közlő (a „poéta”) egyéniségével.²² Pálóczi Horváth vaskosságainak („ízléstelenségei”-nek) mentegetése Borzsák István pszichológizáló monográfiájában is hangsúlyos helyet kap, ám érdekes módon éppen a költő „dacos, erős magyarsága” kínálgatik magyarázatul: a finomkodást elvető költő „számúzi a finomságot is”.²³ Az elv kétségtelenül rokonítható az antik latin költészet tipikus apológiáival, különösen a martialisi ún. *simplicitas*-elvvel, mely a szókimondást az őszinteség hitelességének és a valódi rómaiság megnyilvánulásának tartja.²⁴

19 Vö. *uo.*, 35.

20 VITKOVICS Mihály *válogatott művei*, s. a. r. LÖKÖS Isván, Bp., Szépirodalmi, 1980, 390.

21 ADAMIK Tamás, *A catullusi kisköltészet esztétikájához* (16. *carm.*) = *Opuscula classica medievale in honorem I. Horváth, Bp., ELTE, 1978, 23–48.*

22 *ÖÉ* (1953), 113–114.

23 BORZSÁK, *i. m.*, 9.

24 Vö. pl. AMY RICHLIN, *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humor*, New York, Oxford University Press, 1992.

szedd ki az Ovid Heroidesséből a' leg szebb szerelmes leveleket, sőt olvasd a' szerelem könyvezetése után az én Holmimban az *Aestus erat*-ot: meg engedem, hogy ezek magokban mind szépek és Felségesek, de fordítsd, vagy fordítsa bár a hatalmas fordító Batsányi, sőt tsinállyon előre a' fordításról minden szónak és betűnek újabb regulát; de még nem lesz *Ovidből* olyan *fürgencz* és *vidám*, olyan *könnyebb szerű* és *enyelgő*, sem Pindarusból 's a többiből olyan *érzékeny* és felséges; mint a' Te magyar Originálisod...²⁵

– írta Horváth Ádám Kazinczynak. Ehhez teszi később hozzá: „Lám, Ovidius nem félt a' meztelen Corinnától, de meg is tettzett, mert a' Vers író Dajmon Cupidónak olyan testvérje lévén, mint az álom a halálnak...”²⁶ A versírás és Cupido évezredes testvéri viszonyának történeti dokumentuma Ovidius *Amores*-ének ötödik verse, a fenti levélben megidézett „*Aestus erat*...” kezdetű erotikus költemény. A szóban forgó elégia a rokokó óta a magyar fordítók egyik kedvence. Pálczy Horváth mellett számos magyar fordítója van: a XVIII. század második felében Galánthai Fekete János,²⁷ a XIX. században Vitkovics Mihály²⁸ és Peretsényi Nagy László,²⁹ a XX. században Babits Mihály,³⁰ Karinthy Gábor³¹ és Gaál László.³²

Cenzurális okokból több Ovidius-fordítás is kéziratban maradt vagy sorsa megpecsételődött. Galánthai Fekete János magyarítása mindmáig kiadatlan, hatásával gyakorlatilag nem számolhatunk, afféle kuriózumként tarthatjuk számon a magyar erotikus költészet történetében. Vitkovics szövege is csak 1957-ben látott napvilágot először, Szvorényi mértékadó Vitkovics-kiadásában mindössze kétsornyi, jelzés értékű részlet szerepelt.³³ Peretsényi Nagy László

25 KazLev I, 350.

26 Uo., 352. Az utóbbi megjegyzéshez l. még HEGEDÜS Béla tanulmányát kötetünkben!

27 MTAK Kézirattár, K 684/I.

28 Homér és Osszián: *Versfordítások Faluditól Arany utánig (1750–1900)*, szerk. VARGHA Balázs, Bp., Magvető, 1957, 279–280.

29 P. OVIDIUS Nasónak *Enyeltései*, magyarázta PERETSÉNYI NAGY László, Pest, Trattner János Tamás betűivel, 1820, 25–27. Peretsényi fordításmódszerét és a fordítás megjelenési körülményeit körültekintően ismerteti: WALDAFEL József, *Ovidius Amoresének magyar fordítása 1819-ből*, EPhK, 53(1929), 144–150.

30 BABITS Mihály, *Erato. Az erotikus világköltészet remekei*, Bp., Officina, 1947, 47–49.

31 P. OVIDIUS *Naso Szerelmei*, ford. KARINTHY Gábor, Bp., Officina, 1943, 33–35.

32 OVIDIUS, *Szerelmek*, ford. GAÁL László, Bp., Akadémiai, 1961. A kötetről Koós-Kurcz Ágnes írt komparatív értékelést, melyben Karinthy Gábor fordítására is kitér: KOÓS-KURCZ Ágnes, *Ovidius: Szerelmek*, Nagyvilág, 7(1962), 132–133.

33 Homér és Osszián, i. m., 377. A Szvorényi-kiadást Fried István a következőképpen értékeli: „E kiadásra a hevenyészetség a jellemző, a kronológiát nem tartja be, szövegközlése pontatlan, a helyesírást úgy korszerűsíti, hogy olykor a szövegen is változtat.” FRIED István, *Vitkovics Mihály jelentőségéhez*, Filológiai Közöny, 19(1973), 424.

ugyan kinyomtathatta *Amores*-fordítását (1819), ám a megjelent könyv árusítását és könyvtárakban való olvasását a cenzúra erkölcsi okokra hivatkozva betiltotta – hiába érvelt a felelősségre vont, a könyv kiadását korábban engedélyező cenzor azzal, hogy a latin eredeti olvasása engedélyezett, és hogy a magyar fordítás a latinnal összevetve jóval visszafogottabb.³⁴ Babits Mihály *Erató*ja először név nélkül jelent meg Bécsben, első magyarországi kiadása pedig az *Officina Kétnyelvű Klasszikusok* sorozatban látott napvilágot 1947-ben, immár nevesítve. Babits gyakorlatilag egységes narratívát teremt az *Erató*ban: az erotikus világköltészet remekeinek kronologikus, ugyanakkor dramaturgiailag is megszerkesztett ívét hozta létre. Az Ovidius-vers egy Cornelius Gallusnak tulajdonított szerelmi elégia („Lydia bella puella candida”) és egy hasonló tárgyú (a fordítói gesztusok és megoldások révén is, de lexikálisan is összekötött) Propertius-elégia (III, 7) közt kap helyet.

Pálóczi Horváth fordítása meglepő módon megjelent, méghozzá a *Hol-mi* című gyűjteményben.³⁵ Keletkezési ideje ismeretlen, Péterffy Ida szerint „egyedül a kezdetleges ragrímek jelzik korai voltát”.³⁶ Péterffy nem mulasztja el megjegyezni azt sem, hogy „a cenzor liberális gondolkodására vall, hogy e »travesztáció« esetén 1787-ben nem törölte a kötetből az antik római világ szemléletéből fakadó, az életörömet leplezetlenül kifejező érzéketes leírást.”³⁷

A nem formahű fordítások közül Galánthai Fekete János kéziratos fordítása páros rímű felező tizenkettesekben íródott, melyekben (s ez Fekete formai specialitása) francia mintára a hím- és nőrímek váltakoznak. A párversek sorszámukban és szerkezetükben következetesen megfeleltethetők az ovidiusi disztichonoknak, a fordító nem ékel be és nem hagy el sorokat, még az enjam-bement-ok is ritkák.³⁸ Hasonló a módszere (a franciás rímelést leszámítva) Vitkovics Mihálynak is, ám ő korántsem olyan következetes, mint Fekete: Ovidius 13 disztichonból álló elégiáját 14 párversbe írta át,³⁹ szintén páros rímű, felező tizenkettesekbe, hiszen ez a forma mintegy a disztichon magyar megfelelője lett. Meglehetősen sarkított az a kijelentés, mely szerint Vitkovics műve „szabad, terjedelmes” fordítás,⁴⁰ hiszen explikációkról, bővítésalakzatokról szó

34 WALDAPFEL, *i. m.*, 149–150.

35 *Hol-mi* I, 149–151.

36 PÉTERFFY, Horváth Ádám munkássága..., *i. m.*, 160.

37 *Uo.*, 161.

38 Galánthai Fekete fordítói módszeréről bővebben írtam egy korábbi tanulmányomban: POLGÁR Anikó, *Galánthai Fekete János Amores-fordításai = Emlékkönyv Turczel Lajos 90. születésnapjára*, szerk. MÉSZÁROS András, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2007, 86–99.

39 A szöveg kiadásához a *Homér és Osszián* című kötetben közölt jegyzet több ponton is hibás: nem az *Ars amatoria*, hanem az *Amores* a fordítás forrása, s az eredeti nem 14, hanem 13 disztichonból áll. *I. m.*, 377.

40 *Uo.*

sincs, a redundanciára egyetlen példa a második disztichon négy sorba írása, a többi esetben a disztichonok és párversek egymásnak megfeleltethetők. Pálóczi Horváth felező tizenkettesekbe és 12 versszakba transzformálja a 13 ovidiusi disztichont. Érdekes viszonyba kerül a széttagoló, analitikus-részletező tendencia a versszakok zárt feszességével, melyek rendszerint következetesen illeszkednek egy-egy ovidiusi disztichonhoz.

Bár Ovidius szerelmi költészetét már kortársai és az utókor is különösen frivolnak tartották, nyelvi kifejezőmódját (például Catulluséval összehasonlítva) bizonyos mértékű visszafogottság jellemzi: ez a pikáns utalásokban, körülírásokban vagy hatásos és sokatmondó elhallgatásokban mutatkozik meg.

Ovidius költeményének épp ez a játékos és sokatmondó elhallgatás az egyik fő jellegzetessége, mely a későbbiekben a *cetera quis nescit* alakzatát meghonosította az erotikus irodalomban. Ez az elégikus szemérmesség természetesen szexuálisan explicit evidenciát leplez. A költemény felépítése az epigramma kettős struktúráján alapszik, de korántsem azonos vele: az expozíció itt elidőzéssel jár együtt, melynek lényege a kéjelgő késleltetés, hogy a konklúzió mind erőteljesebb lehessen. Ovidiusnál ennek megfelelően a témavezetés egyszólamú és amplifikációs karakterű: a retorika izzó lüktetése hivatott kifejezni azt, amit a költő elhallgat. A nyár forrósága fokozatosan válik az érzékiség hevévé: az általános intimmé, a nyugalom dinamizmussá. A nyugalom festését két, részletekbe menően kidolgozott, pusztán dekoratív hasonlat is jelzi, ám az események felgyorsulását a költői képek megritkulása és az egyszerűbb retorikai alakzatok eluralkodása jellemzi. Az *Amores* egyik központi verseként aposztrofálható költemény amúgy is egy fokozó technikából fakadó kötetkompozíciós elv érvényesüléseként nyerte el helyét a fragmentált, de mégis egy határozott szerelmi regényt kirajzoló korpuszban.⁴¹ Az első könyv két párhuzamos vonala közül az első (2–7) közepén helyezkedik el, és a másik vonal (9–14) 12. elégiájával (mely a lemondás verse) alkot markáns ellenpontot.⁴² Mind a költői program megvalósulása, mind pedig kompozicionális és toposztörténeti szempontból kulcsfontosságú költeményről van szó, mely nem csak az erotikus költészetben teremtett modellt és épített ki allúzióbázist.

Ha a mozdulatlanság–dinamizmus ellentétet vizsgáljuk, világossá válik, hogy ez a költemény központi szervezőereje. A nyári hőséget (annak ellenére, hogy Ovidius időmeghatározással indít) a végtelenség, az időtlenség jellemzi,

41 Az *Amores* karakteréről szóló szakirodalmat összegzi: Barbara WEIDEN BOYD, *The Amores: The Invention of Ovid = Brill's Companion to Ovid*, ed. by Barbara WEIDEN BOYD, Leiden–Boston–Köln, 2002, 91–116. Szerelmi költészetét szélesebb kontextusba helyezve: Alison SHARROCK, *Ovid and the discourses of love: the amatory works = The Cambridge Companion to Ovid*, ed. by Philip HARDIE, Cambridge University Press, 2002, 150–162.

42 Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, I, ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi, 2003, 591.

s a hosszúnak érzett várakozást a fény–árnyék kontraszt költői kiemelésével emeli be a főtémába. A belső tér és a belső idő játéktérébe csöppenünk: a szoba a lélek és a vágyakozás terévé is válik. Ovidius első hasonlata a hőség és a fény elleni védekezést fejezi ki, miközben a szoba és a várakozás hangulatát is festi. A szoba olyan, mint az erdő, melynek lombján átszűrődik a fény. A köztességet, fény és árnyék együttes jelenlétét idealizáló leírás lélektanilag is fontos a teljes mű kontextusában, hiszen metaforikusan a szerelmi érzés alaptermészetét is kifejezi.

Pálóczi Horváth maximálisan kiaknázza az erotikus érzékeltetés képekbe sűrítendő retorikai lehetőségeit, sőt a (vers egészére nem jellemző) bukolikus enyelgés rokkó környezetét sugallja:

Úgy szívárog vékony sugár a' szobába,
Mint a' sűrű berek híves árnyékába.

Vitkovics elhagyja az ovidiusi árnyalást, és a nyári napsütéssel egyenesen a sötétséget állítja szembe:

olyan vala szobám csendes sötétsége,
mint a sűrű erdő hanyatló zöldsége.

Ez a sejtelmesség helyén álló elsötétítés tudatos költői programnak látszik: a szüzek szemérme így bátrabban tud megnyilatkozni. Pálóczi Horváth ezt az érzéki környezetet a „szerelmes Szűz” számára tartja ideálisnak, ez nála meg-
lépő módon a „timidus pudor” megfelelője:

A' kik szerelmes Szűz' névvel neveztetnek,
A' hol a' szégyennel titkoltt szeretetnek
Költött rejtek bújó-helyet reménylhetnek

Babits szövege még Pálóczi Horváth erotizált megoldásánál is érzékibb lesz: „a remegő lánykát merni tanítja az árny”, mivel még a fényt is lehalkítja egy (redundáns) szinesztézia erejéig: „Illik az ily halk fény, ha szemérmes látogatót vársz”. Ez a halkítás megjelenik már a második késleltető hasonlatnál is, mely a szoba privát idejét az alkonyhoz hasonlítja. Karinthy Gábor a „timidus pudor” szerkezetet aggódó szégyenként értelmezi, mely „bujni zugokba szeret”. Gaál László elkerüli a latinos absztrakt szint beiktatását, és radikálisan konkréttá teszi, s ezzel mintegy trivializálja is a helyzetet, azonban a feltételeesség beiktatásával mégis megtöri az intimitást:

Ennyi világosság kell csak, ha szemérmes a kedves:
Senki se lássa, midőn bújni szeretne szegény.

Az *Amores* I. könyvének 5. elégiájában a félhomály nemcsak a találka helyszínét lengi be, hanem a történés leírásának kifejezőmódját is: a sokat idézett „*cetera quis nescit*” (a többi ki ne tudná) fordulat⁴³ látszólagos szemérmessége a félig nyitott, félig zárt ablakú szoba hangulatához hasonlít, melyben a tisztességes hölgyek sem szégyellnek megtenni olyan dolgokat, amiket nyíltan nem mernének.

Ovidius elégiájában Corinna délidőben érkezik szerelméhez egy jól előkészített találkára. A hölgy megjelenését a találka idejének és helyének részletes ecsetelése előzi meg, melynek célja az olvasó érdeklődésének felcsigázása. A szieszta idejéhez a római költészetben nemcsak Ovidius révén kapcsolódnak erotikus képzetek: Catullus Ipsithillához írott erotikus verse (*Carm.* XXXII.) is az ebéd utáni pihenő idejéhez kötődik. Mind Ovidius, mind Catullus versének narrátora napközbeni pihenőjét tölti az ágyon elterülve – Ovidiusnál múlt időben, egy visszatekintő, egyes szám első személyű elbeszélésbe, Catullusnál a levélforma jelenidejűségébe iktatva:

Aestus erat, mediamque dies exegerat horam:

Adposui medio membra levanda toro.

(Ovidius: *Am.* I. 5, 1–2).

Pálóczi Horváthnál:

Meleg volt – ’s már a’ nap kezd’ délről le-menni,

Le-dülék egy kitsinyt az ágyra pihenni.

Ovidiusnál a hőség hangoztatása van az első helyen („*aestus erat*”), utána következik az időmeghatározás. Catullusnál nincs szó hőségről, csupán ebéd utáni jóllakottságról:

nam pransus iaceo, et satur supinus

pertundo tunicamque palliumque.

(Catullus: *Carm.* XXXII, 10–11)

Faludy György kissé redundáns, ám a catullusi obszcenitást hangulatában jól kifejező fordításában:

43 Az elhallgatás-alakzatoknak az antik költészetben betöltött szerepéről, illetve az obszcenitáció hiányáról az ovidiusi költészetben lásd: Thomas SCHMITZ, *Cetera quis nescit: Verschwiegene Obszönität in der Liebesdichtung Ovids*, *Poetica*, 30(1998/3–4), 317–349. A téma régi magyar irodalmi vonatkozásairól: CSEHY Zoltán, *Intelligentibus pauca? (Egy antik elhallgatásalakzat karrierje a régi magyar irodalomban)* = „Mielz vált mesure que ne fait estultie”: *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István et alii, Bp., Krónika Nova, 2008, 71–79.

Én már megebédeltem,
ágyamon dögölök, válaszodat várom.
Farkam épp most fűrt lyukat tunikámon.⁴⁴

Catullusnál a jóllakottság hangsúlyozása az erotikus kiéhezettséggel kerül el-
lentébe, s ezáltal (de a műfaji konvenciókból adódóan is) a testiség sokkal erő-
teljesebb szerepet kap. A Catullus-vers narrátora szeretné ebéd után meghívat-
ni magát Ipsithillához („iube ad te veniam meridiatum” – ’hivass magadhoz
ebéd után’), s vágyakozása a versben beteljesületlen marad; az ovidiusi találka
viszont túlságosan idilli, előre megtervezett, a beteljesületlenség ezért (az olva-
só elvárásait kijátszandó) retorikai síkra kerül át a jelenet csúcspontjára beik-
tatott elhallgatásalakzat révén. A visszafogottság a szerelmi elégia konvenciói-
ból is adódik, ennek része a szerelmi aktus képi megjelenítése is, például a
másutt részletesebben is kidolgozott, de az Am. I. 5-ben is felbukkanó katonai
metaforarendszer:

Deripui tunicam; nec multum rara nocebat,
Pugnabat tunica sed tamen illa tegi;
Quae cum ita pugnaret, tanquam quae *vincere* nollet,
Victast non aegre prodicione sua.

(Am. I. 5, 13–16).

Pálóczi Horváth a harci metaforarendszert ügyesen veszi át és magyarítja:

Le-kapom palástját, ’s jóllehet a’ selem
Leplen-által testét mind egyre kémlelem:
Még-is a ’kértelen szemérmű szerelem
Küszködik a’ vékony takaróért velem.
’S mivel úgy küszködött, mint a’ki szerette
Ha nem győz – friss kezem hogy ezt megsejtette,
A’ fel-adott várat könnyen meg-vehette:
(’S magát a’ vár-örzőt-is rabúl ejtette.)

A négy Ovidius-sort Horváth nyolc sorra dolgozta szét, módszere a részletezés
mellett a konkretizáló érzékiség kiemelése volt, s ezáltal a harc általános meta-
forarendszerét is egyértelműsítette, a várostrom kézzel foghatóbb metaforájává
alakította át, és magyarázatot is fűzött a konstrukcióhoz, melyet zárójelekkel
jelzett. Valószínű, hogy Csokonai közismert erotikus vármetaforájára is hatás-
sal lehetett e vers erotikus allúziótechnikája.

44 FALUDY György, *Test és lélek: A világlíra 1400 gyöngyszeme*, Bp., Magyar Világ, 1988, 70.

A várva várt nő megjelenése két párhuzamot is kap: Semiramis és Lais személyében. Ovidius itt újabb kontrasztot olvaszt egybe, a szemérmesség szűzies fenségét a testiség evidenciájával. Babits megcseréli Ovidius „famosa” jelzőjét, és Semiramis helyett Lais nevéhez illeszti:

Így mehetett hajdan nyoszolyája felé Semiramis,
így a híres Láis dús szeretői elé.

Ezt egyébként Gaál is átvette. A „multis Lais amata viris” a babitsi jelzőbetoldás (dús) révén egyértelműen utal a kitartott nő karakterére. Vitkovics megoldása rendkívül általános, s ráadásul azt a látszatot kelti, mintha Lais is menyasszony lett volna, mi több, a rím kedvéért beiktat egy forrásszövegen kívüli hibás referenciát is (Lais nem athéni, hanem korinthuszi hetéra volt):

Így ment szép Szemirám mennyasszony-ágyába,
s Lais, kit szerettek sokan Athenába’.

Pálóczi Horváth Corinna jellemzéséből kiindulva készíti elő a kettős hasonlatot:

Igy ment el-készülve ’s illy gyenge ruhába’
A’ szép Szemirámis az ágyas-házába,
’S Lais, kinek édes íze hajdanába’
Sok nyalánk férjfinak maradt a szájába’.

Horváth fordításában a „multis amata viris” egy széttagoló étkezési metaforarendszer révén emeli ki a testiséget. A lelemény nem pusztán költői ötletességével tűnik ki, hanem azért is figyelmet érdemel, mert evidenssé teszi a két megidézett nőalak közti különbséget még azok számára is, akik járatlanok az antikvitásban. Talán épp ezért került a „famosa” jelző magyarítását, és helyette a „szép” semlegességét alkalmazta Szemirámisz esetében, míg az „amata” esetében átláthatóbb nyelvi konstrukciót akart a célzás helyett.

Ovidius Corinna testét előbb részleteiben csodálja. Érdekes módon nem az arcával, hanem a hajával és a vállával kezdi, Corinna tulajdonképpen egy arctalan nő, a költő elképzeléseinek kivetülése.⁴⁵ A Corinna státuszáról, fiktív vagy valós voltáról zajló vitát kiválóan összegző J. C. McKeown egyenesen *Konzentrationsfigurnak* nevezi, és Zeuxisz Helenéjéhez hasonlítja. A pusztán retorikai konstrukciók sorozatából összeálló női test így egyértelműen a fikció univerzumába kerül át.⁴⁶ További kérdés, hogy az ovidiusi jelenet egy

45 Niklas HOLZBERG, *Ovid: Dichter und Werk*, München, C. H. Beck, 1998, 57.

46 J. C. McKEOWN, *Ovid: Amores. Text, Prolegomena and Commentary*, Liverpool, Francis Cairns, 1987 (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 20), I, 19–24.

szerelmi beteljesülésről vagy inkább csak egy az epifánia jellemvonásait parodisztikusan vagy legalábbis játékosan kiaknázó erotikus látomásról szól-e. A déli időponthoz kötődő misztikus élmények, isteni megjelenések egész kelléktárát és tipológiáját vonultatja fel T. D. Papanghelis, s mintegy azt sugallja, hogy az időpont és a hozzá kötődő epifánia lényegében egy antik toposzrendszer része.⁴⁷ A nő feltűnése a költemény egyik dramaturgiaiailag fontos része, hiszen a nagyepikus hagyományt is játékba hozza. A vergiliusi mikrostruktúrák intertextuális viszonyrendszerét W. S. M. Nicoll tárta fel teljes részletességgel.⁴⁸ A nyitó sor („Aestus erat”), akárcsak Corinna megjelenése („Ecce, Corinna venit”) ebben a kontextusban verstagoló szerepű. Egy számszimbolikus értelmezés szerint a 26 sorból álló vers 8+8+8+2 tagolású,⁴⁹ azaz Corinna megjelenése a második egység nyitánya is egyben, és akárcsak a költemény első sora, kontrasztív módon hozza játékba Vergilius szövegvilágát. A nyitó sor eleve erotikus konnotációjú.⁵⁰

Ezt Babits fordítása tökéletesen érzékelteti is: „Forró nyár”, míg Pálóczi Horváth („Meleg volt”), Vitkovics („Hőség volt”), Galántai Fekete („Meleg volt”), Karinthy Gábor („Dél volt s nagy hőség”) az egyértelműsítő gesztust választotta, Gaál László pedig egyenesen antierotikus színezetet ad szövegének („Tikkasztó nyári meleg volt.”). A Papanghelis-olvasat által kulcspozícióba helyezett időpont (dél) meghatározása szintén Babitsnál sikeredik a legművészebbre: „fele útját járta meg a nap az égen”. Karinthy Gábor egyenesen a vers élére helyezte, nyitószavává avatta a kardinális jelentőségű időpont-meghatározást („Dél volt s nagy hőség”), Gaál viszont alighanem a belső egzaltáltságból fakadó bizonytalanság illúziókeltő hatása miatt, mindenesetre az epifánia toposzrendszerének Papanghelis-féle szabályszerűségét megtörve csak körül-belül határozza meg a napszakot: „Délfele járt az idő.” Galánthai Fekete pedig egyenesen délutánról beszél: „már a nap délutánnak jára.” Pálóczi Horváth kissé óvatosabb: „s már a' nap kezd' délről le-menni”, hasonlóképpen Peretsényi is: „és az idő Délről Ozsonyára hanyatlott”. Corinna belépésekor a magyar fordítók közt teljes az összhang, az ünnepélyesség és az erotikus beteljesedés reménye közti lebegtetés mindannyiuknál jelen van. Pálóczi Horváth az ünnepélyességet azzal is növeli, hogy nem tunikát/köntöst/köpenyt mond, hanem „lepletskét”, ráadásul szokatlan módon egy közismert, de mégis tudós utalást is beleszó a versbe: a leplecske „Páfusban szövetett”. Ez a venusi allúzió az erotika hevét a ruhadarab karakterével együtt az összes magyar fordító megoldásával egybevetve ismét jelentékenyen túlfokozza. Meglepo le-

47 T. D. PAPANGHELIS, *About the Hour of Noon: Ovid, Amores 1, 5*, Mnemosyne, 42(1989), 54–61.

48 W. S. NICOLL, *Ovid, Amores I 5*, Mnemosyne 30(1977), 40–48.

49 Friedrich Walter LENZ, *Ovids dichterisches Ingenium: Zu Amores 1, 5*, Das Altertum, 13(1967), 168.

50 Vö. pl. Barbara WEINLICH, *Ovids Amores. Gedichtfolge und Handlungsablauf*, Stuttgart und Leipzig, B. G. Teubner, 1999, 40.

het, hogy a fordító szövegébe antik allúziót iktasson be, miközben verse más helyein azok kiiktatására tesz kísérletet.

Corinna neve sokat elárul a hölgy identitásáról is: az elégikus hagyományban Apollónhoz vagy általában a mitologikus istenvilághoz kötődő neveket választottak kedvesük számára a költők (Delia, Cynthia, Leucadia, Lycoris, Nemesis), Corinna neve viszont etimológiailag a görög *kóré* (lány) köznévvvel hozható összefüggésbe, és prozódiailag egyezik a latin *puella* (lány) főnévvel.⁵¹ Corinna tehát a neve alapján (s a hölgynek az *Amores*-kompozícióban betöltött szerepe alapján) lehet egy típus megtestesítője, s a név általában véve azoknak a hölgyeknek a neve, akikkel a lírai én szerelmi viszonyt folytatott.

Az erotikus játék leírása a magyar fordításokban különféle intenzitású, s ezt nagyban befolyásolják az egyéni olvasatok mellett cenzurális és öncenzurális okok is. Galánthai Fekete valósággal túlerotizálja a költeményt, míg Vitkovics inkább visszavesz az ovidiusi szókimondásból. Babits az artisztikus sejtetés ovidiusi bravúrjainak híve. Egyetlen példa: „Forma papillarum quam fuit apta premi!” Babitsnál: „mily dagadón idomult emleje ujjam után!” Galánthai rokokó galantériája szintén elevenné varázsolja Ovidius pajkos, városi humorral (urbanitas) átítatott retorikáját, s kijátssza az eltakarás, illetve a kitakarás, felfedés, elleplezés kettős (erotikus) konnotációját: „kerek tsetsecskeit feddvén tenyereim”. Karinthy Gábor Galánthai technikáját követve teremt izgalmas, egyéni változatot: „S két bimbója milyen kézbe-való, hegyes is / Volt...” Vitkovics változata a rokokó pásztorköltészet rusztikus hangulatát idézi: „Kerekded csecseit gyengén nyomogattam”, Peretsényi megoldása nyakatekert és modoros, szóválasztása nem illik az erotikus hangulathoz: „Mint ropogott kezeim közt felemelte tsetse”. Gaál László finomító megoldása egyenesen banális ebben a kontextusban: „Kebled milyen gyönyörű: megsimogatni való!” Pálóczi Horváth mindannyiukon túltesz az érzékiség ábrázolásában:

Melyjének gömbölyűnn ki-kerekítetett
Dombja, tapintásra születte születte,
Kik Parnász'us kettős hegy-formát adának
Mentelessen női haskója dombjának.

A női test leírásának összekapcsolása a költői reprezentáció gesztusaival (Parnasszus hegyének megidézése) a versnek új értelmezési dimenziót is ad: a szűz meghódítása lényegében a parnasszusi Múza meghódítása is lesz. A Parnasszus beiktatása ismét a vers mitológiai gazdagodásához vezetett, hasonlóan a Paphus esetéhez.

51 Werner SCUBERT, *Ovid, Am. 1,5 und die Gestalt der Corinna*, Würtzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft: Neue Folge, 19(1993), 145–159.

Ovidius költeménye nem szemérmes. Az elhallgatást részletező kifejtéssel, egy folyamat eleven megjelenítésével készíti elő. Jobban mondva megszakít valamit, a kontrolálatlannak ható lendületet töri meg, ez a lendület azonban a belőle következő evidenciához vezet. Ezért a vers legendás „cetera quis nescit?” fordulatainak átültetése külön kihívás: egyszerre kell bezárkózónak és látszatra sejtetőnek, valójában azonban evidensnek lennie. Babits a kérdést nem érezte elég kettős természetűnek, ezért a sejtetést a választott mondattípus és az írásjelhasználat révén is kiemelte: „Gondolhatni a többbit... Lankadtan pihenünk már...”. Gaál László próbálkozott hasonló technikával, ám szóválasztásának csináltsága magába fojtotta a költői kifejezőerőt: „Tudnivaló, mi esett!... Végül, kimerülve hevertünk...” Karinthy Gábor szintén él az írásjeles sejtetéssel, ám megőrzi a kérdést is: „A többbit ki ne tudná?... Ő s én is kimerültünk.” Galánthai Fekete („Többbit ki ne tudná? nyugodtunk fáradva”) és Vitkovics („Többbit ki nem tudja? bágyadtan elnyugvánk.”) megoldásai konvencionálisak. Peretsényi szóválasztása ezúttal sem a legszerencsésebb: „Értheted a’ többbit, ketten tikkadva füleltünk”. Pálóczi Horváth kicsit részletezőbb: „Tudod már a’ többbit – lassú pihegéssel / Pihentetjük egy-mást költsön öleléssel.” Figyelemreméltó viszont az az intimitás (az E/2 használata), amely közvetlenül szól az olvasóhoz, s a verset a költő és az olvasó intim összekacsintásaként kezeli.

3. „A hollók és varjúk húzzák ki béledet”

Beroaldo átokverse Pálóczi Horváth Ádám átiratában

Pálóczi Horváth, a műfordító a modern latin irodalom iránt is fogékonnak mutatkozott, erre jó példa a latinul verselő Németi Pál – aki mellesleg Horváth szobatársa volt a debreceni kollégiumban, és aki elsősorban Petrus Lotichius neolatin költészetét követte⁵² – „Funde merum vati” kezdetű versének sikeres átültetése,⁵³ illetve Filippo Beroaldo *Dirae in Maledicam* című költeményének magyarítása. Beroaldo híres átokverse kizárólag Horváth fordításában olvasható anyanyelvünkön, így kézzel fogható összevetési alap nem kínálkozik a szöveg magyar hatástörténetének vizsgálatakor. Maga Horváth a *dirae ad formam Dirarum Beroaldi* alcímet fordítja,⁵⁴ s ezzel mintegy eltávolodást vagy aktualizálást, illetve domesztikálást sugall. Ezt az elbizonytalanítást megelőlegezi több apológia is:

- a) a vers egy nagyobb kompozíció részeként is olvasható, azaz ellenpólusként szegül szembe néhány korábbi, ellentétes tárgyú szöveggel – erre utal a

52 SZÖRÉNYI László, *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon*, ItK , 95(1991), 596.

53 HORVÁTH Ádám, *Hol-mi I*, 149.

54 *Uo.*, 163–168.

terjedelmes magyar nyelvű magyarázkodás: „Ha már a’ szép jó Aszszonyokat így meg-dítsérte a’ Vers-író, meg-engedi talám a’ kellemetes Aszszonyi Nem, hogy a’ rosszat, mely különben-is Nemének gyalázatjára van, meg-átkozza, a’ ki irtózik tőle, ne olvassa”. Pálóczi Horváth verse tehát asszonydicsőítő verseinek párja, s ugyanakkor repulsiója a potenciális olvasó esztétikai előítéleteit is kioltja.

- b) A magyar apológia után a latin *Castis omnia casta* fordulat következik, mely elsősorban a valódi virtus megfellebbezhetetlen diadala mellett azt is tanúsítja, hogy a költő nem keveri össze a szöveg valóságát a feltétlen referencialitással.

A szakirodalom a költeményt kontextualizálja: Garda Samu például a nőellenes Pálóczi Horváth-versek azon csoportjába sorolja (*Ének a szemérmertlenségről, Ének a rossz asszonyok csalárdságáról*), melyeket a költő első házasságának kellemetlenségei ihlettek, mondván: „Mindezekben a gyalázó versekben éle ugyanarra az egy nőre fordul, aki nejében a féltékenység mérgét elhintette s költőnk kedélyét oly sokszor lángba borította”.⁵⁵ Borzsák István a költő „ízlésbeli kisiklásainak” magyarázata közepette így jellemzi a verset: „tartalma nem egyéb a hirtelen fellángolt indulatú költő válogatatlan kitéréseinél. (...) Lelke érzékenysége oly nagyfokú, hogy kizökkentve egyensúlyából, rögtön a másik végletbe csap.”⁵⁶ A gorombaság tekintetében Péterffy Ida is ezt a verset tartja a tetőpontnak: „Mintha a boszorkányüldözések legsötétebb átkozódásait szedte volna össze, s elragadta a gyűjtőszenvédély, amikor »csokorba kötve« adja elő mindazt, amit valaha hallott vagy olvasott”.⁵⁷ A megállapítások számbavételekor azonban azt is tudatosítani kell, hogy Beroaldo⁵⁸ és Pálóczi Horváth versének összevető olvasata még nem készült el, így a magyar költő „gyűjtőszenvédélyének” mértéke, illetve „ízlésbeli kisiklásainak” magyarázata sem tekinthető lezártnak.

A pretextust Horváth itt is erőteljesen széttagolja. Ezt a technikát Borzsák *versnyújtásnak* nevezi, és Pálóczi Horváth költészetének egyik verstechnikai alappillérvé teszi: „az első egyetlen gondolatra gyakran oldalakra menő fejtegetéseket alapít, melyekben hol itt, hol ott nyúlik ki az eredetinek csücske”.⁵⁹

55 GÁRDA, *i. m.*, 82.

56 BORZSÁK, *i. m.*, 10.

57 PÉTERFFY, *Horváth Ádám munkássága...*, *i. m.*, 151.

58 Berolado versének szövegét az alábbi kiadás alapján használom és idézem: *Orationes, praelectiones et praefationes et quaedam mythicae historiae* Philippi BEROALDI: *item Opusculae Angeli POLITIANI, Hermolai BARBARI atque una Jasonis MAINI oratio: quibus addi possunt seorsum tamen impressa; varia [ejusdem]* Philippi BEROALDI *opuscula: nunc demum coimpressa*, Párizs, 1505, 24b–26a.

59 BORZSÁK, *i. m.*, 13.

A Beroaldo-vers 122 sorát Pálóczi Horváth 36 felező tizenkettes, bokorrímes (aaaa) egységbe rendezi át, ám ez az arányszám nem mérvadó, hiszen a vers jelentősen átstrukturálódik a fordítás során. Pálóczi Horváth az alkalmazott, adaptatív fordítás módszerét használja, melynek első jele a vers tematikájába való beavatkozás. Beroaldo szövege lényegében a szerelmi elégia egyik szélsőséges típusát képviseli: egy rossz nyelvű kerítőnő miatt lehetetlenné vált szerelmi viszony miatti indulatos átokvers. Pálóczi Horváth mellőzi a közvetlenebb motiváció felfedését.

A nyitókép, mely az átok tárgyát közvetlenül nevezi meg, precíz fordítás: „Est quaedam deformis anus”, Pálóczinál „Van egy rút vén asszony”. Tovább lép Beroaldónál: ő még az általánosságok szintjén marad, a fordító pedig a konkrét ihletés illúzióját hinti el, ugyanis a versbe egy rejtélyes szakaszt told be: az asszony „... Városában” élt és ráadásul „öltözött Kimera-formában”. A verstani következetesség két szótagnyira kiterjedő városnevet engedélyez beilleszteni az enigmatikus helyre. A konkretizációs gesztust mégis homályban hagyó eljárás párbeszédbe vonja Faludi Ferenc agglant-versének (*Nincsen neve*) világát is,⁶⁰ erre a számos szereleméhségre célzó, Beroaldónál nem szereplő gesztus utal: pl. „Vén és még-is vágyik Ifjak’ szerelmére”. Ugyancsak belejátszhat Horatius híres Lydia-versének hatása is (Carm. 1, 25).

A mitológiai referencialitás beiktatása Pálóczi Horváth tudós leleménye. A vers további része azonnali szidalomáradatba torkollik, melynek elemei Beroaldótól származnak: „motskos” (maculosa), „szitkos” (latratrix), „átkos” (lingua garulla), „hazug” (detractrix), „hamis” (perfidiosa) stb. A vénasszony Beroaldo versében a vipera és a csahos eb karakterét veszi magára („dente canino / oreque vipereo nigra venena vomit”), sőt épphogy a vénasszony fiziológiájának része a két említett állat: talán ez az emberi és állati kettősség eredményezte a Kiméra-hasonlatot Pálóczi Horváthnál. A test tehát torz és szörnyeszerű, tükre a belsőnek. Horváth a viperamotívumot egyelőre mellőzi, ám a kutya-fog-téma köré egy érzékletes descriptiót kerekít ki, erősen megtoldva a pretextust:

Fekete méreg forr heregő torkából,
Két-három kutya-fog látszik a’ szájából,
Az-is a’ tziklopszok ro’sdás hámorjából
Került ’s nyárs-formára faragott nagygyából.

Versnyújtó technikája itt korántsem válik a szöveg kárára: a küklopszok beiktatása eredeti lelemény, s a nyárs alakúra kovácsolt fogak jelenléte a fegyverkövacsolást oly kiemelten szerepeltető antik heroikus gesztusok paródiájaként

60 A versről: SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc*, Pozsony, Kalligram, 2005 (Magyarok emlékezete), 192–193.

értelmezhető. A viperatéma Pálóczi Horváthnál hasonlóképpen gazdag kifejtést nyer, s utólag értelmezi a „fekete méreg forr” kezdetű sort. A szívből felbugyogó epeforrás éppúgy a költő leleménye, mint a „két boszorkány néz-ki két durva-szeméből” motívum beiktatása. A szörny („Világ maskarája”) részletezőbb leírást nyer, s különösen a testi aspektusok kerülnek előtérbe (a lehetével golyvát okozó bűdös száj). Az explikációs szakaszok a verset erőteljesen átstrukturálják, és a pretextushoz viszonyítva lényegében kommentárként értelmeződnek. Beroaldo a vénasszonyt „lena”-nak (kerítőnőnek) nevezi, amit Pálóczi Horváth latinul hagy a vers alcímébe iktatva. A versnyújtásnak köszönhetően meglehetősen nagy expozíció után jutunk csak el Beroaldo ötödik disztichonjának fordításáig:

Hanc fugiunt omnes: pavet hanc vicinia tota,
Ut pavet aspectum cominus agna lupum.

Ez a fordítás azonban ismét bőbeszédűre sikeredik:

Minden jámbor ember iszonyodik tőle,
Mert milyen? mindenek jól tudják felüle,
Félnek a' szomszédok és futnak elüle,
Mert legio ördög ordít-ki belüle.

A bárány–farkas motívumot Pálóczi Horváth mellőzi, helyette az ördögi légiók beiktatását tartja célravezetőbbnek. A megoldás sajátosnak tetszik, a probléma inkább a felvezetés redundanciájában lappang: a műfordító olykor megadja magát a formai keret kitöltendő penzumának. A félelem festésére azonban itt sem elégszik meg Beroaldo ötleteivel, az általa nyilván vérszegénynek tartott szöveget tovább színezi a szörnyeteg vénasszony külsejének festésével, aki varangyos béka arcú, dögletes gőzt okád, kész Hárpia. A szinonim halmozáson alapuló ismétléstechnika itt korántsem olyan üde, mint korábban, s a mitológiai plusz sem teremt radikálisan más feszültséget. Így lesz nyolc sor az egykori kettőből, sőt valójában csak egyből, hiszen Beroaldo 11. sora kimarad a magyar szövegből, s helyette kerül be a hatalmas protézis. A vénasszony mételyező tevékenységét Beroaldo az idevágó mitológiai apparátust kiaknázó enumerációval mutatja be. E felsorolás a vénasszonyt a barátság és a testvéri kötelék megomlása miatt vádolja:

Oderit Aeacidem Patroclus: Castora Pollux
Ogygiden Tydeus, Thesea Pirithous:
Nec Pythiam Damon: Pyladem nec amabit Orestes
Nec Siculi fratres pectora fida gerent.

Érdekes módon Pálóczi Horváth itt előbb szelektál:

Rontja Pirithous' 's Thezéus' barátságát,
Kásztornak Polluksal vólt Atyafiségát.

Majd beiktat:

Tán Éneásnak-is szép hajlandóságát
Ez dönté dugába, s' Didó'bóldogságát.

Dido és Aeneas történetének bizarr magyarázata kétségtelenül növeli a komikumot, de nem illik a pretextus által sugalmazott témába, hiszen Beroaldo a szerelmi témát és katalógust későbbre iktatta, de ott sem emlékezik meg Aeneas és Dido viszonyáról. Pálóczi Horváth itt nagyobb kihagyást eszközöl, hiszen költeménye céljainak immár nem felel meg Beroaldo versének forrása: itt derül ki ugyanis a vénasszony vétke. Beroaldo verse lényegében szerelmes vers is, melyben Panthia iránti reménytelen vonzalmát énekli meg, s kettejük viszonyának reménytelensége nagyban köszönhető a rossznyelvű vénségnek. A szerelmi aspektust nélkülözve Pálóczi Horváth a szakasz lényegét egyetlen sorba sűríti: „Hírem, 's becsületem már mennyit szenvedett / Miattad, átkozott!”. Csak a 61. sortól veszi fel újra valamelyest a fonalat, melyben Jupitert kéri, hogy végezzen az ármánykodó vénséggel. Az átok kidolgozása ismét eltérő: Horváth csak egyes motívumaiban követi a pretextust, s hogy átokáradata messze meghaladja Beroaldo átkainak mind stilisztikai, mind tartalmi radikalizmusát. E terepen olykor önellentmondásba is keveredik, hiszen például a Hárpiának akar könyörögni, hogy kínozzák meg a vénség mellét, miközben korábban a vénséget ő nevezte Hárpiának. Az indulat olykor egészen meredek, egyenesen trágár képzettársításokra ragadtatja a költőt új mitológiai elemek betoldásával, valamint a prezentációt illető öncenzurális gesztusokkal, pl.:

Legyen egész melyed darázsok' köpűje,
Láb-szárod Ikszion' kereke küllője,
El-is fogad Plutó' s...g piszkáló túje,⁶¹
Hajad Boszorkányok' rokkája tsepűje.

Sokasodjanak-meg számoddal a' dögök,
Szántsanak hátodonn vassal az ördögök
Teremjenek rajtad ludvértz sz-rta rögök,
Inkább az orrodra egyet én-is nyögök.

61 A harmadik sor helyesen talán: *Éles fogad...*

Pálóczi Horváth feladja Beroaldo „tudós”, elsősorban a *Priapeán* és Martialison csiszolódott eleganciáját, s már csak egy-egy kiragadott motívum köré kerekít ki további explikatív halmozásokat. Beroaldo a vers egy újabb hangsúlyos dramaturgiai pontján veti be a harmadik mitológiai katalógust, melynek célja, hogy a banya holta után vállalja fel az alvilági szenvedések együttes súlyát:

Post obitum tibi sit tormentum vulturis atri:
Sisyphiusque labor, Tantaleumque liquor.

Ezt Pálóczi Horváth átveszi, és a korábbiaknál is szemléletesebben adja vissza:

Részesülyj a' szomjú Tantalus' kínjában,
Éh kopot helyette nyelj üres kádjában,
Zizifus nyugodjon a' hegy-oldalában,
Te görgesd helyette a' követ hijában.
Ne ragadja a' nagy sas a' Titzius' máját,
Tsak ezt nyomorgassa a 'kutya-fajtáját

Pálóczi Horváth részletesen, szinte didaktikus elszántsággal fejti ki Beroaldo allúzióit, ám a kifejtés a szemléletesség karakterét ölti magára, s így nem hat redundánsnak. Beroaldo ezután a fúriákat kéri bosszúra, Pálóczi Horváth konkrétan „Tizifone minden Furiáját”. Beroaldo a gyűlölet szemléltetésére egész hasonlatkatalógust kreál, melyből Pálóczi Horváth csak egy motívumot vesz ki: „quanta inter mures atque est discordia feles” („sem a' körmös matskák a' kis egerekkel”), átveszi azonban a párhuzamos halmozást képviselő, az örökkévalóságot tematizáló idővariánsok (*Donec pugnabunt...*) közel teljes skáláját, igaz, mellőzi a mitológiai utalásokat (*Cynthia*) és nehezebben felfejtethető allúziókat, a hangnem pedig radikalizálódik. A „tecum bella geram” fordulat is vaskosabban tér vissza: „ellene-leszek e' kurvának”. A halál utáni üldözés motívumait Pálóczi Horváth szintén fordítja, s a vers egyre inkább visszatér a pretextushoz, igaz, a szétagoló tendencia, a versnyújtás stratégiája itt is uralkodik. A holttest meggyalázásának motívuma egy-egy elemmel kibővül, illetőleg egy-egy motívumot a fordító erőteljesen átalakít:

Cumque tuum steterit fossa tellure cadaver:
Id lacerent volucres, diripiuntque ferae.
Intestina canes, omentum et viscera corvi
Discerpant: rapideque caetera membra lupae
Conque minutatim fueris concisa, locutrix
Vulturis in primis sit tua lingua canis.

Madarak ássák-ki akkor-is szemedet,
A' hollók és varjúk húzzák-ki béledet,
Melly ártatlan vérrel meg-nem-elégedet'
'S Mint-hogy nyelved vala bűnödnek majd-fele,
Sokat kiméltetlen rágalmaztál vele,
Azt-is mérges szádbúl a' Hóhér messe-le,
Osztán a' sasoknak legyen eledele.

Összegezve elmondható: Pálóczi Horváth különféle fordítói stratégiákat működtet, melyek közt találni szorosabb értelemben vett átültetést (Ovidius esetében) és a saját költői világhoz illesztett, aktualizáló karakterű átdolgozást is. A fordítói mechanizmusoknak az alábbi jellegzetességeire figyelhetünk fel:

- a) Pálóczi Horváth mindig életművéhez jól illeszkedő, domesztikációra alkalmas szövegeket választ.
- b) A pretextust rendre a maga képére alakítja, betoldásokkal, kommentár jellegű magyarázatokkal látja el, illetve szükség esetén nem kívánatos részeket mellőz; az átstrukturálás nem jellemzi.
- c) A mitológiai allúziókat általában megőrzi, legfeljebb kifejtő magyarázatot iktat melléjük, s gyakran meg is toldja azokat, megcsillogtatva saját mitológiai műveltségét. A megtartás vagy a pótlás a korabeli átlagos iskolai műveltség antikvitásszemléletével magyarázható: Pálóczi Horváth sosem nehezíti meg a befogadó dolgát.
- d) Folyamatos allúziókat, intertextuális hidakat épít ki a kortárs és a korábbi magyar költészettel. Domesztikáló tendenciái tehát nemcsak felületi elemek, nem pusztán statikus, kimutatható jelenségek, hanem a múlttal való kommunikáció lehetséges csatornái.
- e) Fordításai gyakran áthágják a korabeli cenzurális szokásokat, mégis megjelenhettek: ez alighanem épp a tudós apparátus felvonultatásának, a szövegek elejére iktatott apologetikus gesztusoknak köszönhető. A költő magyaráításainak ezért jelentős szerepük van a saját költői nyelvért való küzdelemben is.
- f) Pálóczi Horváth versfordítóként jelentős szerepet játszik a nyelv érzékiségének felszabadítása terén is, s fordítói-asszociációs képességének köszönhetően képes napvilágra hozni egy-egy fordított mű rejtett vonatkozásait, illetve új értelmezői kontextus teremtésére is alkalmas szövegeket alkot.
- g) Versfordításaira is jellemzőek azonban a versnyújtás gesztusai: ezeknek azonban, miként a Beroaldo-fordítás esetében többször kiderült, pozitív hozadékaik is lehetnek.

JANKOVICS JÓZSEF

Pálóczi Horváth Ádám verse Ányos Pál haláláról

Ányos Pál költő-tanár 1784 júliusában Székesfehérvárról nagy testi kínok között Veszprémbe kocsizott, hogy ott Koncz József orvosdoktor megszabadítsa őt szenvedései okától. A kezelés azonban nem volt eredményes: a beteg súlyos fizikai és lelki gyötrelmek közepette szeptember 5-én elhunyt. Barátja és költőtársa, Pálóczi Horváth Ádám Füredről vagy Szántódról átjárva hozzá látogatóba, hogy felvidítssa és verseivel-nótáival elterelje figyelmét a földi nyomorúságáról, tanúja lehetett látomásos végnapjainak, miközben Ányos költészetével is alaposan megismerkedhetett, sőt arról beszélgetve még poétikai kérdések tisztázására is futotta idejükből és a nagybeteg költő erejéből. Ányos halálára írott verséből, illetve a halott költő verseit összegyűjteni és kiadni készülő Batsányihoz címzett egyik leveléből értesülhetünk róla, hogy egy ilyen alkalommal, közel járva már a halálhoz,

egy nálunk forgó énekjéről beszélgetvén, szokásom szerint magyaránn meg mondtam, hogy énekjeinek egy nagy híja van; tudni illik, hogy a' quantitasok, az Áriának tactussával ritkánn egyeznek. Helyben hagyta jegyzésemet, és megvallotta, hogy ő arra tudva nem vigyázott, megengedte volna tehát az ő jó szíve, hogy verseinek más fogyatkozását is megmondjam. – Meg engedem én azt: hogy felette szép Ányos úgy is a' mint van: a tűz, elevenség, kedvesség mindenütt annyira megvan benne, hogy nem elég neki az a' ditséret, mellyel őtet vagy a' Museumban, vagy a' nekem küldött Leveledben meg-ditsérted.¹

Horváth Ádám egyik ilyen látogatásakor a „Beteg Páter” hat nappal a halála előtt az alábbi verset ajándékozta kollégájának:

Barátom!
Mivel érdemlettem érzékenységedet?
Hogy érettem búra süllyefzd víg Lelkedet,
Hogy ér'tem keseregj; hogy ég' végzésével
Vígafztald fzívemet jobb sors' reménnyével,
Nem vagyok, sem véred, sem régi barátod,
Tsak azolta fzeretfz, hogy kínomat látod.

1 PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Bp., Akadémiai, 1985, 169.

A kis költeményt a megajándékozott őrizte meg Ányos halálára írt *Igaz Barát* című versében, s az idézet paratextusában még azt is megörökítette a keletkezés körülményeiről, hogy „verset kezdte felelni, amint bírta szegény a kezét (...) De ezeket is alig írhatta, mikor a halálos nyavalya egész testét ellankasztván hatod napra meg is holt”.²

Pálóczi Horváth Ádám egyébként érdemdús halotti búcsúztató versére nem sok szót pazarolt irodalomtörténet-írásunk. Annál pozitívabb fogadtatásával nem találkoztam, mint azé a „jámbor Pap úr”-é volt, aki Pálóczi *Hol-mijának* „tsalfáb-bacska versein”, erotikus utalásain, szókimondásán és néven nevezésén felháborodván „kitépte az Ányosról írt méltató verset és az egész kötetet a tűzbe vágta.”³ A könyvrombolás története lehet persze anekdota is – de annál beszédesebb. A verset a korral foglalkozó szakirodalomban nem szokták emlegetni. Horváth monográfusa, Péterffy Ida is alig tesz többet, mint megismerteti az olvasót az *Igaz Barátság* narratívájával. Bevallom, magam is csak Ányos Pál halálának körülményeit kutatva vettem elő. S nem is szabadultam többé tőle.

Horváth Ádám 650 sornyi, *Igaz Barát* című versének műfaját „elégia”-ként határozza meg, de e megjelölés a vers alaposabb ismeretében gyanússá válik, mert éppen az a műfajtagító-elegyítő, kísérletező költői törekvés teszi figyelemre érdemessé, amelyről e kötetben gyakran szó esik. Szerkezete, gondos komponálása, narratológiai összetettsége, létfilozófiai kérdései, Ányos költészetére való intertextuális visszautalásai, együttesen: tudatos költői programja a Horváth-életmű alapkérdéseinek egyik korai összefoglalójává teszi. Amit Horváth Ádám a *Holmi* I. verselésének legfőbb sajátosságául határoz meg a kötet összeállításakor, szintűgy vonatkozik az ott olvasható halotti búcsúztatóra. Az tudniillik, hogy „itt a rendetlenség [a] legjobb rend”.⁴

S ezen most én (a szerzővel együtt) nem a meggondolatlanság és a véletlen sorrendjeit, hanem az igen tudatos varietas-elvet értem, amely nemegyszer az utánzás játékosságában valósul meg. Az egy művön belül alkalmazott más-más műfaji jellemzők bátor egymás mellé rendelésével, a beszélő alanyának és alakjának változtatásaival, intertextuális-mitológiai utalásokkal – amelyek felismerése a kortárs olvasó számára érzéki örömet jelentett –, a szerző rejtekezésével, sőt bújócskázásával, a paratextuális elemek kitüntetetten fontos szerepével kíván váratlan és erős esztétikai élményt és hatást elérni.

Már a költemény *címével* és első *paratextusával*, a hozzáfűzött alcím funkciójú magyarázattal jelzi ezt a törekvését: *Igaz Barát*. Figyelemfelkeltésre ez a

2 „Higgy, remélj, szeress!” ÁNYOS Pál versei, szépprózai írásai és levelei, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet, utószó JANKOVICS József, Veszprém, Vár Ucca Műhely, [2007], 89, 203–205.

3 HEGYI Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám*, Debrecen, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem, 1939, 34.

4 *Holmi* I, 8, 10–30.

szintagma bőven elegendő. De miről is, kiről is van szó? Milyen lehet az az igaz barátság? A főhős az igaz barát vagy a szerző? Vagy mindkettő, és akkor az *Igaz Barátság* lenne a pontosabb cím? Vagyis a két barát viszonyáról, az igaz barátságról szól az ének? Halmozódnak azonnal a kérdések.

Az alcím segédkezet nyújt:

A' ki a' boldog emlékezetű Páter Ányos Pált, mint életében kedves Barátját, az ide íratott első Elegiában, kínos beteg-voltáért siratja, a' régi Poeták' költeményi fzerént; a' másodikban, Kerefztyén módonn Papossan bátorítja; a' harmadikban pedig, meg-hólt kedves emberét kesergi; és hólta után álmban befélgetvén vele, el-bútsúzik tőle.

Tehát e pontos szerkezetet kijelölő szövegrészből kiderül: a háromrészes elégiában a megboldogult kedves barátot, Ányos Pált siratja Horváth Ádám, a vers szerzője. Az első versszak a még élő, sebeitől szenvedő Ányos pátert szólítja meg szerzőként, ám azonnal át is adja a szót egy Nimfának. A szerzői én tehát ezután egy Nimfa képében beszél, aki szánja a beteget a szenvedéseiert, ám szerző-Nimfa rögtön, még ugyanebben a strófában átadja a szót a megszólított betegnek, ugyanis a Nimfa az ő képében-nevében és személyében (egyes szám első személyben) mondja el a fájdalmakat, panaszolja fel az egeknek a rá bocsátott kínokat. Erre a közvetítő Nimfára, a háromszoros személycserére a narrációban valószínűleg azért van szüksége a szerzőnek, mert a panaszkodás már-már az istentagadással ér fel – pogány istenekével és a keresztényekével egyaránt –, s ez utóbbit saját képében sem a pálos szerzetes Ányos, sem a protestáns Horváth nem vállalhatja.

A beszélő nem ismeri olyan nagy bűnét, amellyel ezt a méltatlan szenvedést kiérdemelte volna, ezért Isten gondviselésében kénytelen kételkedni, azaz újabb, bármely eddiginél is nagyobb vétket elkövetni. Talán mégis inkább a lélekvándorlás ugyancsak keresztényhez nem illő meséjében érdemesebb hinni? Mert akkor őbelé Orféus lelke költözött, aki már kétszer is megjárta a poklot, mivel ő most valóban pokoli kínokat él át. Vagy nem is a művész-előd volt igazában bűnös, hanem az az emberi lény, akinek lelke Orféusba szállt? Ugyanis akkor, amint Orféus „szép éneklésével” győzhetett a „feneketlen pokol mélységével”, úgy

Bírhathna Lelkem-is versek' fzerzésével
Ezen Pokolbeli kínnyaim' terhével.

Orféusból Ovidius Názó testébe költözött a lelke, s nemsokára számkivetett Rómából, s közel kétezer év múltán az istenek észlelvén, hogy „Nálunk a vers írók nagyon ritkulának”, s „Hogy várja Lelkemet Pannonia tállya”, Mercurius hazairányítja lelkét „Szám-kivetett Názó Hazája' helyére”, sőt még

Adott-is egy deli teftet a' kezére,
A' kivel élhetne bús Lelkem kedvére. (...)
Ányos régi Magyar Nemzetnek ízülettem
Görög 's Deák utánn Magyar Nemes lettem,
Hajdani munkámat el-sem felejtettem
Született nyelvemenn verset fzerzegettem.

Ahol csak lehet, Horváth kihasználja az alkalmat, hogy Ányos költői tevékenységére irányítsa a figyelmet. (Valóban sokra tartotta költészetét, három versét is felvette az *Ötödfélszáz Énekek* közé.⁵)

Ányos az előző életeiből, a költőelődök – hiszen mindketten a szerelmi érzés megszólaltatói voltak! – példájából okulván lemondott a világi örömeiről, s Remete Szent Pált választotta követendő például, és beállt a pálosok rendjébe, ahol a költő-ösök tehetsége kitündöklött belőle, s dicsőségére vált rendjének. Ám szenvedései nem múltak: a képirók az ő testét fessék meg, ha szenvedő embert akarnak megörökíteni; kínjait Herkules sem bírná elviselni, fájdalmait az asszonyok által széttépett Orféuséval, Zizifuséval, Prometheuséval vetekednek, teste Pandora mérgező pikszisétől sorvad. A thrák nők által szétszaggatott Orpheusz esete – igen árulkodóan felbukkan a holt költő önelemzésében is: a dühös asszonyok

Tán én reám jöttek nyavalya formában,
Hogy teftem enyhülést nem kaphat kínnyában.

Vagy a Múzsák vélték őt Árionnak és elevenen megnyúznák, mint a mitológiai elődjét? Ő ekként sem vétett:

Hifzem én senkivel próbára versemet
Nem tettem, hogy azért bántnátok Lelkemet.

(Orpheusz-Ányos és Arion közelsége a szövegben esetleg nem véletlen: Kazinczy Horváth Ádámot aposztrofálta a „magyar Arion” címmel.) Mindenesetre már Eskulápius orvossága, Apolló flastroma sem használ, élete befejezéséért könyörög védőszentjének. Ezt kéri az Egektől is, s nyelve elakad a sok panaszkodástól, kínjai előszámolásától. Ha volt is ihlete a versíráshoz, végül csak szenvedő testébe zárt lelkének siratásához maradt ereje.

Fárad a versszerző is, s az első részt keretbe zárja, visszavévén saját hangját és képét a Nimfától:

5 Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál; Titkos Polyxena; Egy hív szívnek kedvese sírja felett való panasz, *ÖÉ*, 207–209. sz.

– Bádgyad ez Nimfa-is közös siralmában;
Beteges Barátján fázakozásában.

Ezután a szerző egy újabb paratextusi közléssel zárja az első részt, vagy nyitja meg a másodikat? „Ezeket a’ beteg Atya kedvessen vette ugyan, mint Verseket, de azt felelte, hogy nem keresztyén Versek. A’ Poeta azért így kezdi magát észre venni.”

A második rész – beszéd – újabb költői alakoskodásokkal lepi meg az olvasót, teszi mozgalmassá a verset. A szerzői én ellentétébe fordítja az első beszédnek egészen az istentagadásig merészkedő pogány mondatait, elutasítván azokat, mivel nem keresztyén szellemiségű gondolatok, hiszen igenis van Isten és annak „bölcshetősége”, amely előtt ismeretes „Ányos Pál nyögése”. Ha késik is a segedelem, nem marad el – majd amikor nem is várja, akkor jön el. Sorsát viselnie kell, mert a Fatum, az eget rendelő az oka, nem a „forgó szerencse költött kerengése”. A csapások pedig nem büntetések rajta, hanem atyai próbák. S ha most sujtató kézzel rá is bocsátotta őket, egyedül a tűrés használ a kínok ellen, a mennyben pedig majd Isten jobbján együtt vigasztalódik a boldog lelkekkel. S újfent Ányos költői tevékenységére hivatkozva kínálja fel a szenvedéstől való menekülés lehetőségét és útját, a költőtárs életrajzából merítve az ötletet. A paptanár ugyanis nemrégiben Székesfehérváron azt a feladatot kapta egyházi előljárójától, Nagy Ignác püspöktől, hogy katolikus énekeskönyvet állítson össze, saját szerzeményekkel is kibővítve a kanonizált szövegeket. Bizonyítsa hát be, hogy pap az Isten házában – ébresztgeti a nagybetegben a költőt barátja:

’S adj a’ Szentegyháznak éneklő fájában
Verseket; kiket írfz, ’s írtál mostanában.⁶

A szerző ekkor újfent alakot vált:

Ez Vers-író pedig, ki *Nimfa*’ képében
Nem keresztyén verset adott a’ kezében
Nem rég’ ez keresztyén Papnak, a’ helyében
Ekképp’ énekelget ez Páter’ nevében:
Jésus! Én öröömömet édes fízemem’ fénnyel!
Idvességem’ fízarva, életem’ reménnyel!
Bűneim’ váltsága, Menny-orfízá’ ösvénnyel!
Hívek’ fízerelmese, Lelkem’ Vő-legénnyel! (...)

6 A kötet meg is jelent: *Énekek Könyve szükséges Litaniakkal és Imádságokkal A’ Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház Isteni Szolgálatjára*, Pest, Fűskuti Landerer Mihály, 1785.

Ez az emelkedett versrészlet kifejezőkészségét tekintve akár szöveg szerinti idézet, átvétel is lehet valamelyik katolikus vagy protestáns énekeskönyvből.⁷

A második beszélgetés utolsó, a betegnek Jézust magához szólító strófája után újabb, szerzővé való visszaalakulással különös, paratextus jellegű szövegszöttest, *intarziát* hoz létre Horváth Ádám: „Érre a’ beteg Páter ezt kezdte felelni a’ mint bírta szegény a’ kezét:” – s ez alá *montázsolja* be a fentebb már idézett, neki ajánlott Ányos-verset! Majd egy újabb életképszerű, minden bizonnyal *referenciális* vonatkozásokat is tartalmazó kiszólással fejezi be a beszédet: „De ezeket-is alig írhatta, mikor a halálos nyavalya egész testét el-lankasztván, hatod-napra meg-is holt; halálát hallván a’ Vers-író álmában így beszélget a meg-hóltal”. A megbízhatónak tűnő (a fentebb ugyancsak idézett levelével azonos, önreflexív) emlékkép után kezdődik a harmadik beszélgetés. Egy érdekes *verstani* élénkítő fordulatot is végrehajt költeményében: a saját monoton, négyes rímű tizenkettesei közé beiktatja az Ányos-vers modernebb, a korízlásnak jobban megfelelő *aabbcc* párrím-képletét.

A harmadik beszélgetés szintén a poétikai változatosság jegyében alakul: egy *álombeli párbeszéddel* indul az immár halott Ányos és a Poeta, vagyis a szerző között. Az szituációnak megfelelően viszont nem az élő, hanem az elhunyt szólítja meg, serkenti fel az élő költőt. A költemény *verstani*lag is újdonságot hoz: a párbeszéd menetét követve felbontja a strófákat, illetve a halott strófazáró 6-os (mintegy belső rímnek számító) félsorára a Poeta szakaszkezdő, ám az előzményre rímelő félsorával válaszol; de 3-as, nem rímelő negyedsorral is felel. S egy újabb csavarás: az alvó poeta nem tudja eldönteni, hogy az élő Ányost látja, vagy a halott jelent meg neki. Horváth ügyes *retardálással* kis ideig még eldöntetlenül hagyja a kérdést, az álom és a való, a jelen és a múlt igealakjainak keverésével pedig bizonytalanságban hagyja az olvasót is:

Poeta.

(...) Eleget hánykodom, de fel-nem találom
Ha vallyon e’ fzőzat igaz-e vagy álom?
Mert úgy tettzik Páter Anyos vagyon nálom.

Halott.

Az vagyok igen-is a’ kinek gondolál.

Poeta.

Így tehát tsak álom talám az a’ Halál,
A’ mellyel előttem el-hírelve valál,
Hanem-ha előttem Pál, áll-ortzával áll.

7 Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a *Jesu meine Freude* evangélikus korál szövegének hatására gondolunk, amelyre és amelynek dallamára Horváth maga is utal az *Ötödfel-száz Énekekben*. (Csörsz Rumen Istvánnak köszönöm, hogy erre a megoldási lehetőségre felhívta a figyelmemet.)

Halott.

Én vagyok.

Poeta.

No – de hát élfz-e vagy meg-hóltál?
Mert nekem úgy tettzik élő-fzóval fzóltál,
Te vagy-e hát a' ki Páter Ányos vóltál?

Halott.

Én vagyok 's a' vagyok, a' kinek gondoltál.

Poeta.

Szerelmes Barátom! be el-keseredtem,
Mikor Halálodrúl fzmorú hírt vettem,
Kivált azt nehezen, 's könyvezve fzenvedtem,
Hogy temetésedenn jelen nem lehettem.

Ezért hát kétszeres öröm szállt a költő szívére, hogy kedves élő emberét nézheti, akinek halála keserűségére esett volna, és a látvány még inkább olajat önt hű szeretetére.

A halott válasza újabb *késleltetéssel* fokozza a feszültséget:

Halott.

Szerelmes Barátom! való, hogy én élek,
Mert nem-is halhat-meg jól tudod a' Lélek;⁸
De ezen formárúl, mellyben most befzéllek
Tán Te-is úgy ítélész, a' mint én ítélek.

A poéta e kétértelmű közlés hallatán tovább bizonytalankodik, most azon morfondírozva, hogy álmában látja-e barátját, vagy pedig annyira elmerült a gondolkodásban, hogy önszugesztio áldozata lett.

A halott költőtárs megpróbál egyértelműbben fogalmazni:

Halott.

Ányos vagyok, a' ki befzéllek 's befzéltem,
De nem olyan Ányos, mint vóltam míg éltem.

8 Horváth a számára izgató kérdést végigvonultatja a filozófiatörténeten: „Nem tettem a lelket sem örökké valóvá, sem egyből másba költözővé Pythagorassal, nem tettem semmivé Hobbezivel, testté Volterral, szabad akarat nélkül valóvá Volffal, halandóvá Epicurussal, hanem azt állítom, hogy a Lélek egy személy, de testtel öszve-köttetett valóság; amely érzékenységek által érez, maga erejétől képez; a testet eleveníti, gondolkodik, szabad akarral bír, nem csak részetlen, hanem testetlen is, okos és értelmes, s olyan, hogy tudja magát, és a maga munkáját; és ámbár nem örökké való, de halhatatlan.” *Psychologia az az 'Lélekről való tudomány* [1789], Pest, 1792.

A szerző előtt még mindig nem világos, hogy milyen test az, amely megjelenik előtte, s erre a halott költő megnyugtatója: azért jelent meg előtte élő test alakjában, hogy megerősítsék baráti kapcsolatukat. A szerző – ezúttal ő szólítván „szerelmes barátom”-nak a megholtat –, bevallja: nem is remélt ilyen megtisztelő baráti szeretetet, hogy élő formában megjelenjen előtte.

Halott.

Úgy vagyon Barátom! mert mennél erősebb
Az igaz fzeretet, annál költsönösebb:
Nálom fzereteted mindennél bötsösebb,
Mert kezdete vala halálom' fzerző seb.

És most megint ravasz poétikai-retorikai fogáshoz nyúl a szerző, visszautalás-ként, az életbe visszarántó *külső és egyben belső idézetként*, kissé áthangolva, pozitívabbra fordítva, beiktatja Ányos hozzá intézett, s fentebb már idézett *versének variánsát*:

Nem vólt barátságom, sem pedig vérségem
Hozzád, sem hitbeli nagy kötelességem;
Kár, hogy veled hamar kötött egyességem
Illy hamar végezte velem együtt végem'.
Kínnyaibúl Lelkem mint-egy meg-éledett,
Mikor könyves fzemem meg-látott Tégedet;
Mivel; a' mint rólad elmem vélekedett,
Kínom gerjefztette rám szeretettedet.

Ez a baráti gesztus gerjesztette magasabbra Ányos szeretetének lángját is, egy olyan korban – mint vallja –, amikor a barátságok csak haszonért köttenek. Horváth viszont minden érdek nélkül szánta és szerette meg az ágyban kínok közt fetrengőt, s ez az igaz barátság biztos jele. Megint visszatér az irodalmár-lét jelentőségére és az irodalom szórakoztató-vigasztaló funkciójára:

Vóltál mindennapi bíztatóm 's vendégem,
Versekkel ofzlattad búm' 's keserűségem',
Mellyekben mivel vólt nagy gyönyörűségem,
Mint-egy könnyebbedett terhes betegségem.

A halott újabb részletekkel egészíti ki vallomását: búcsúzni jött hozzá, mégpedig kölcsönös búcsúzásra, mivel az nem történhetett meg, mert a költőtárs nem lehetett ott a temetésén. A szerzőt boldoggá teszi ez a közlés és főleg az a megtiszteltetés, hogy ő, aki még halált nem látott s él,

Még-is most eleven halottal befzélek,
'S engednek a' holtak társolkodni vélek.

Azaz mint Orpheusz, ő is bejuthatott a halottak világába. Itt a 'társolkodás' persze nem csupán a 'beszélgetés' jelentésben értendő, hanem – miként Gyöngyösi István *Márssal társolkodó Murányi Vénusának* címében – a baráti szövetség, 'szövetségkötés' értelem is hozzátársítandó. Ha valóban a szerző baráti érzésének viszonzása a halott látogatása, akkor elismeri, hogy azt ő készséggel elfogadja, mert

Úgy már meg-esmérem, hogy meg-érdemlettem,
Mert én *Páter Ányost* valóba fzerettem.

De felmerül a szerzőben a kétely, hogy vajon csupán egyedül ő érdemelte ki azt a megtiszteltetést, hogy „Értem egy darabig fel-hagytál az éggel”? A halott megmagyarázza döntését:

Te néked tartoztam. – de noha vólnának
Mások-is, kik igaz Barátim valának,
Féltem, hogy ha teftben meg-hóltat látnának,
Képtelenségeket rólam gondolnának.

S itt tegyük egy rövidke kitérőt. Horváth ugyan nyilatkozott Ányos betegségének természetéről, halálának körülményeiről, azonban bevallotta, hogy az igazi okot ő sem tudja, mert nem merte, vagy talán inkább nem tartotta illendőnek e túl személyes kérdést feltenni.⁹ Ez viszonyuk bizalmasságára is következtetni enged. Az itt olvasható sorok is utalhatnak ugyan valami, a seb eredetének okát körülvevő titokzatosságra, mindenesetre helyütt inkább arról lehet szó, hogy míg Horváthnál találkozásai miatt természetesebbnek tűnhet a jelenés magyarázata, a többi barátot, pap- és tanártársait, költő-barátait viszont, akik szintén nem voltak halálakor körülötte, megrémíthetné az alaktalan, idomtalan kísértet, s rossz érzéseket válthatott volna ki belőlük személyének ilyen felbukkanása.

Ezután a halott végleg búcsúzni szeretne, s kéri az élő, hogy akiknek illik, adja tovább üzenetét. A költő azonban váratlan kérésével megakasztja a búcsúzás

9 „Szegény Ányos! ő sebbe holt meg, gyógyíthatatlanba, de én nem kérdeztem tőle, hol vette?” (Pálóczi Horváth levele Kazinczyhoz, 1789. ápr. 17-én Szántódról.) Idézve: „*Higgy, remélj, szeress*”, i. m., 205. Kazinczy pedig Ányos Krajnik Lászlóhoz írt levelének másolatára jegyezte rá: „Szegény Ányos, ki titokban éltél, s mohón kapván a tiltott gyönyörűséget, magadat a Helicon' elfelejthetetlen kárára idő nap előtt öled meg.” *Uo.*, 235. – Kazinczy szövegének további burkolt utalásai Ányos betegségének nemi fertőzőesű eredetére engednek következtetni.

menetét, s ezzel az újabb fontos *retardáló* beavatkozásával nemcsak a feszültséget nyújtja el, hanem egyben filozofikusabb magasságokba is emeli a költeményt. Arra kéri a megholtat, a már boldog lelket, hogy mióta halálával e világból feljebb emeltetett e világból, „Beszéld meg, bódogabb mint ’s mennyiben lettél?” Ez alapvetően jelentős információ számára, ugyanis ha a „természeti Tűdós okosság” hallgatja,

(...) az ugyan jövendő világot
Hifz, tart, és tanít-is egy olly boldogságot,
Melly követi ezen bódogtalanságot.

Azonban e tudós okosság, a tudomány, a filozófia e kérdésről másként vélekedik, csakúgy, mint a lélek és a test viszonyáról, illetve a világban való tartózkodási helyéről halál előtt és halál után.

Pálóczi Horváth, folytatva a megkezdett gondolatsort, előszámlálja a tudomány válaszait a test és a lélek mibenvalóságáról, összetartozásukról és elválásukról:

De, hogy ez, valamelly helyhez köttetne,
'S az ég, mint egy fényes bólt, olyan lehetne
Nem hifzi; 's bódoggá alig-is tétetne
A' Lélek, ha oda tsak azért síjetne –
Hogy a' más világnak minden ditsőssége
'S a' teftűl szabadúlt Lélek' könnyebbsége
Abban áll azt mondják, 's az a' nyeresége
Ha nintsen magára semmi nehézsége.
Ha meg-nyúgfzik 's tsendes Lelke' esmérete
Hogy úgy folyt 's úgy tölt-el a' teftben élete,
Hogy vádot magátúl nem érdemelhete,
Azt mondják, a' Lélek úgy idvezülhete.

A „testtűl szabadult Lélek” megdicsőülése színhelyének a tudósok a Szentírást követve ugyancsak az eget tartják,

(...) de nem holmi tzifra fényességnek,
Mellyre nints fzűksége Lelketlen vendégnek.

Vagyis a lélek a testtől elválván, az égbe kerül, a test pedig élet nélkül a földbe. Hivatkozik azokra is, akik Leibniz bölcs találmányát követik:

Nem hihetnek Lelket lenni teft híjjával,
Hanem láthatatlan kis teft Házatskával,
Mellyet mikor meg-hal, el-vífzen magával.¹⁰

Aztán a következő lépcsőfok:

Mások a' Lelkeket nem tartják Lelkeknek,
Hanem agy-velőnek, inaknak erekek,
És így tsupa testből lett Lelkek ezeknek,
Meg-halnak a' tefttel, és el-temettetnek.

Megint mások a lelkek aluvásában hisznek, s olyan értelemben vannak a kérdéssel kapcsolatban, hogy a gondolatok nem a lélekben keletkeznek, hanem a testi érzékenységekben, érzésekben. Ők hiszik ugyan a lélek létét, ám úgy képzelik, hogy a testtől elválván addig alszanak, amíg a testtel újból nem egyesülhetnek.

Sokann sem a Lélek' halhatatlanságát
Nem hízik, sem a' teft' ditső boldogságát
'S úgy tartják, mint Papok' költött hazugságát
A' fel-támadandók' Poklát, 's Menny-orfzágát.

De a Jézus Krisztust imádó igaz keresztyének azt vallják a halálról, hogy az csak „keveskori el-változás”, és

Él, 's a' halál után sem hal-meg a' Lélek
Kit én ofzthatatlan valóságnak' vélek,
Testem fel-támadván mind örökké élek
Minden boldogokkal, 's örvendezek vélek.

Ám azt, hogy miként folyik a feltámadás utáni élet, száj el nem mondhatja, szív el sem gondolhatja, ahogyan az a Szentírásban olvasható. Annyit tudhatni csak, hogy a halál után az ember eltemettetik, de a lelke lélekként él tovább. S ha a feltámadt testével újra egyesül, a testet is lelki testnek nevezhetni. Vannak sokan, akik a boldog mennyei életet testi boldogságnak képzelik,

10 Másutt így ír Leibniz felfogásáról: „Az ember magvában is megvagyon a Fiú embernek eleven valósága. Most megyek már a Lélekre: de itt rá kell szorulnom a Leibnicz borítékjára, vagy ha arra nem is, azt kell gondolnom: hogy a testnek a legkisebb eredeti valóságához hozzá vagynak kaptsolva az emberi Lelkek, és a nemzés alkalmatosságával el-választatnak az embertől, s újj ember lesz belőlök és más ember.” *Holmi* II, 130–131.

Mivel a' fzent Írók a' miket írának
Tefti embereknek íratva valának.

Horváth Ádám egyaránt utal itt a bibliai történetek íróira, de gondolhat vizuális élményekre is, azokra a képiírókra, festőkre, akik a szakrális tárgyú képeiken szintén antropomorf alakokat örökítenek meg.

Végül a Poeta e dilemma megoldására kéri azt, aki már túl van minden evilági, földi mulandóságokon, s csak homályosan, mintegy vakon lát a végső kérdéseket illetően.

A halott költőtárs kijelenti, hogy első boldogsága az volt megdicsőült lelkének, hogy vége szakadt terhes kötelékének, mellyel testi szenvedéseinek börtönéhez kötöttetett. Noha nem lehet annak zúgolódni, aki a földi kínoktól szenved, és ha a halálra kell gondolnia, elszomorodik, ám ha tudnák az élők, hogy mi csoda „gyönyörűséges változást kóstoltak” azok, akik testüktől már megszabadultak, még a legszerencsésebb testből is sietne a lélek a jobb életre, amelyet még csak elképzelni sem tudnak. Legfőbb boldogsága azonban az, hogy egyesülhetett Teremtőjével, vagyis visszatérhetett oda, ahonnan eredett, s akit élén nem láthatott, már láthatja. Teste jövődő életét megtudhatja, lelke halhatatlan létét megélheti, mivel test nélkül való minden gondolata. De minderről mégsem számolhat be pontosan és részletesen, hiszen még Szent János és Pál sem tudta eldönteni, amikor elragadtattak, hogy mit hallottak, s testben láthatták-e, amiket láthattak. Ezt élő ember meg sem értheti, és meg sem tudja magyarázni.

S a halott üzenetének lényegét foglalja össze, amikor visszautasítja azokat a tudományos-filozofikus magyarázatokat, amelyeket előbb az élő költő sorolt fel: tagadja a „tudós tudatlan” világmagyarázatokat, „Mind Mesék, és költött találmányok ezek”. A hatalmas „Isteni kezek” vitték végbe mindazt, amit „még Te hiszel, de én már érzek: / Isten adta beléd ártatlan Lelkedet”, amely „a bűnös testtel összekeveredett”, ezért nem csoda, „ha ő-is rosszra vetemedett”. Vagyis az eredendő bűn ellenére a lélek és a test egy személy, „egy állat”: egy lény. Egyébként pedig bárki „mit tartson jól-is, bolondul is” akár erről, akár a lélek halálon túli hollétéről, akár a jövődő feltámadásról, egy a lényeg:

Hogy vagyon Mósefték, vagyon Prófétátok
Kiktúl az igazat meg-tanulhatjátok,
Azok meg-mondották, őket hallgassátok.

A jelenés oka és értelme tehát kimondatott. Íme az egyértelmű üzenet: a hitében-erkölcsében megkérdőjelezett, legendáktól körülvezt Ányos Pál pálos szerzetes eljutott kora metafizikus gondolkodásának legvégső határáig, ahonnan visszatért a keresztény/keresztyén katolicizmus középpontjához. Ahogy Bíró Ferenc oly pontosan megfogalmazta Horváth Ádám *A Lélek halhatatlansága felől való gondolatok* című elmefuttatásáról, hogy míg a newtoni válasz a „lélek

természetéről” való felfogásában nemcsak összeegyeztethető a keresztény vallás tanaival, de az annak alapja is, addig nála ez már (Ányoshoz hasonlóan) „a kételyekkel felbolygatott hit visszaszerzésének és megszilárdításának érdekében” történik.¹¹ Ányosnál a visszatérésnek, amely a világi gyönyörűségek örökös keresésének értelmetlenségétől a rendhez, az örömhöz és az állandósághoz vezet, egyetlen lehetősége Istenben és a Természetben található.¹² Valószínűleg e rokon gondolkodás is barátságuk oka és alapja volt, ám Bíró Ferenc szerint Horváthnál a newtoni szisztéma érvényben marad, és a beavatkozó hatalom, Isten, elengedhetetlen a világegyetem működéséhez.

Németh József Ányos és Horváth rokon gondolkodását véli felfedezni a *Felfedezett titok* című, önéletrajzi elemekből is építkező szentimentális regény hőségében: „A halálos ágyán vallomást tevő ifjú vonásai, fontosabb gondolatai, még életkora is megegyezik Ányoséval, akinek utolsó napjainál a szerző jelen is volt.”¹³ Véleményét azzal támasztja alá, hogy a főszereplő sokat elmélkedik a lélekről, idegenkedik a szabadkőművesektől, mert „istentelennek” gondolja őket, s amikor megtudja, hogy nem ateisták, hanem éppen ellenkezőleg, a tételes vallások hívei, csatlakozni akar hozzájuk. A valóságban annyi a különbség, hogy Horváth Ádám valóban szabadkőműves lesz.

A Poeta végül a távozó Halott áldását kéri, s azt elnyervén, és egyúttal versét is szoros keretbe zárván újabb adalékkal gazdagítja a mű címének komplexitását:

Ah Atyám 's Barátom Ányos Pál formája!
Ah igaz Barátság' eleven példája!

A hagyományos (a halott és a családtagok dialógusára épülő) halotti búcsúztató vers tehát Horváth Ádámnál dramatikus stílusjátékká, filozofikus elmélkedéssé válik. Így tisztelőg a „Bessenyei és íróbarátai” közötti „Igaz Barátság” köteléke előtt.

11 Bíró Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, ItK, 82(1973), 681.

12 *A világi gyönyörűségeknek haszontalansága* = „Higgy, remélj, szeress”, i. m., 161.

13 NÉMETH József, *Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő*, Veszprém, 1984 (Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 17).

Idő és örökkévalóság Pálóczi Horváth és Csokonai verseiben

1

Köztudott, hogy a XVIII. század végén lényeges változás megy végbe az időfogalom átértelmezésében. A változások homlokterében természetesen a teológia által hagyományozott időfogalom áll; helyére a modernitás időfelfogása kerül. A biblikus idő helyébe a történelem ideje lép, amely a mindennapi élet területén is érvényesíteni fogja hatását. A költői szövegek is tudósítanak erről a drámai folyamatról. A barokk költészetben visszatérő félelmetes örökkévalóság-versek körüli izgalom elcsendesedik egy időre, a teremtményi létezés kollektív félelmei helyére az egyéni élet kérdései kerülnek. A bensővé tett, az egyéni életidőre szabott kérdések egyéni válaszokat hívnak életre. Toposzként kerül elő a leginkább Horatius-versek által hagyományozott antik időfelfogás, amely a ciklikusság mintázatát mutatja fel, és egyfajta sztoikus, epikureus *modus vivendi* helyez mellé. Berzsenyi Dániel és Virág Benedek Horatius-imitációi mutatják ezt legtisztábban.

2

Csokonai protestáns teológiai műveltségével az idő apropóján az örökkévalóságról gondolkodó embert mutatja fel korai verseiben, főként a halotti búcsúztató versek műfaji keretei által megszabott versek beszédmódjára érvényes ez a megállapítás. Fiatalkori mesterének, Pálóczi Horváth Ádámnak az egyik fontos, visszatérő témája az örökkévalóság értelmezésével való kísérletezés. Pálóczi Horváth számos versben nekirugaszkodik a probléma megfejtésének, de már nem elégszik meg a tudható információk újramondásával, hanem megpróbálja a személyes jelentés megragadása felől megérteni ezt a teológiai igen csak terhelt fogalmat. Minden nekirugaszkodás után visszatér azonban a konszenzuális jelentésekhez, mely szerint az örökkévalóság az isteni ítélet jegyében fogható fel, és a lélek halál utáni sorsát határozza meg. Az örökkévalóság éppen hogy szemben áll az idővel, amely az esendő és kiszolgáltatott földi létezés járulékos eleme. Ezzel szemben az örökkévalóság a halál és az ítélet után veszi ténylegesen kezdetét, felette és kívül áll az időn, amely véges. Az örökkévalóság a

határtalan és végtelen, az emberi értelem számára felfoghatatlan és a megragadhatatlan dolgok közé tartozik.

3

Pálóczi Horváth Ádám számos verséről kellene szót ejteni, de most csupán Csonkai és Horváth egy-egy versének párbeszédét szeretném érinteni, ezért a témához kapcsolódó művekről csak érintőlegesen teszek említést. A *Holmi* kötetéből a szempontból termékenyen kiaknázzható anyagot kínálnak az értelmezés számára. A téma szempontjából az idő határhelyzetét, vagy más-ként közelítve: a határhelyzet időbeliségét tárgyzó versek tűnnek igazán fontos példának. A fordulópont, a töréspont tudatosítása mint az idő természetéhez tartozó sajátlagos jelenség épp az időnek az örökkévalósággal szembeni elkülöníthetőségét mutatja fel. Az örökkévalóságban nincsenek törések, határpontok, forduló, átlépések; a teljesség együttállása egyszer és mindörökké mutatkozik meg benne, a pillanat és a végtelen, vagyis a rész és az egész között nincs kitapintható különbség. A *poeta doctus* Pálóczi Horváth (akire valóban illik ez a klasszicista terminus technikus, szemben Csokonaival) az asztronómia és a kozmológia időfelfogását számos tudós poémájában segítségül hívja, bevonja az örökkévalóság és az idő paradoxonának taglalásához. Legismertebb, a magyar irodalomban szinte társtalan és példa nélküli vállalkozása a nagyszabású poéma: *A leg-rövidebb nyári éjszaka, mellyben le-íratik egy olyan Tsillag-vizsgálónak Beszélgetése, a'ki a' múlt 1787dik Esztendőben Nyár-kezdetkor, az égi testeket tsudálkozva nézegeti, azoknak forgásaikat le-írja, és az isméretebb Tsillagzatok' Neveit a' régi Pogányok Költeményjeiből, a' nagyjából magyarázza* (Pozsony, 1791).

Pálóczi Horváthnál hangsúlyosan jelennek meg a naptári év fordulói, vagyis a csillagászati kronológia összekapcsolása az emberi élet értelmezői alakzataként szolgál. A keresztény naptár vallási ünnepei és a kalendárium évköre ezáltal elválik egymástól. Az egyházi év ugyanis szeptemberben kezdődik, míg a kalendárium csillagászati éve januárban. Szilveszter napja rendelkezik ugyan vallási összefüggésekkel, de január első napja a polgári év kezdőnapja, nem bír semmiféle szakralitással. A polgári társaság tagjai számára azonban nagyon fontos határkő, hiszen az évek számlálása az egyéni életben is ennek megfelelően történik. Pálóczi Horváth számos olyan csillagászatilag megalapozott, tehát időbeli vetületű eseményt emel be versei terébe, amelyek asztronómiai fordulópontként válnak a poéta személyes életének is értelmező pillanataivá. Ekként adódnak a napfordulók: a leghosszabb nap és a legrövidebb éjszaka, illetve az önkényes kezdőpont maga is, a Szilveszter éjszaka, amely éjfél után átlép, pontosan megragadhatóan, de mégis megfoghatatlanul az Új Esztendőbe (vö. *Az esztendő utolsó éjszakája. Füred, 1788. December 31dik.* című, az *Orpheus*ban megjelent írásával).

Pálczi Horváth verseiben számos alkalommal visszatér a kalendáriumi fordulópont adta alkalmi témához, amelyet mindig személyes jelentőségű esemény nyé avat. Apokaliptikus váradalmak szövik át ezeket a verseket, amint erre Bíró Ferenc is utal,¹ aminek okait kevésbé ismerjük. Talán korabeli félelmek, különféle kozmológiai aggodalmak is motiválhatták. Az 1780-as évek Európában egy kisebb klimatikus változás következett be. A naptevékenység aggodalomra adott okot, a nyarak szárazabbak voltak, a telek hidegebbek, mintha a Nap ereje kihunyóban lett volna. A 6000 éves világ modell szerint² a végidő közelsége mindenképp szorongást kelthetett, még akkor is, ha ezt bizonyára maga Pálczi Horváth is kételyekkel kezelte. A természetleírások egyre több adatot szolgáltatott ahhoz, hogy a teremtés bibliai alapú elképzelése idézőjelek közé került. A mineralógia, a korszak egyik legnagyobb presztízsű tudománya a földfelszín olyan módosulásairól szolgáltatott információkat, amelyeket sokkal nagyobb léptékűek voltak, mint amiről a 6000 éves modell írott emlékei bármit is közvetítettek volna. A kataklitikus változásokról a bibliai hagyománynak kellett volna tudósítania, hiszen a mineralógia bűvárai a hegyek tetjén találnak bizonyítékokat arra, hogy ott egykor tenger volt. A bibliai teremtéstörténet mellett megjelennek ekkor a természettudomány elméletei is. Budai Ézsaiás 1800-ban megjelent könyvében ezekre összefoglalóan utal:

a' mi földünk, vagy kialudt üstökös tsillagból, (Whiston szerint;) vagy kialudt napból (Leibnitz szerint,) vagy a' Napnak valamely üstökös tsillag által leütődött, és osztán kialudt darabjából (Büffon szerint); vagy pedig azoknak a' fejünk felett égő ezer meg ezer *fixáknak* gözölgésének egy tsumóba lett gyűléséből; (Wideburg szerint); mellyet a' mi *electric*a erővel bíró napunk magához vont, és azután ide levetett, – származottnak mondatik. De mind ezek a' Móses leírásától meszsze távozó hypothesisek.³

Nemcsak az új tudományos eredmények teremtettek radikálisan más összefüggést a mindenség, a föld és az ember időbeliségének értelmezéséhez – amelyek Pálczi Horváthot, a tudós poétát, aki egyben hívő protestáns volt, gyülekezeti

1 Bíró Ferenc, *Pálczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, ItK, 81(1973), 680–685.

2 Csokonai maga is műveltségbeli közhelyként kezelte ezt az ismert toposzt: „Ügy van: tsak hat Heroica Epopeiát mutathat még ez a' hat ezer esztendő Világ...” [*Értekezés az Epopeáráról*] = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 45.

3 *Közönséges história*, Készítette tanítványai számára BUDAI Ézsaiás Philosophia Doctora, és a ' Debreceni Ref. Collegiumbann Históriana, Görög Nyelvnek, és Deák Ékesszóllásnak Professora. Első rész, Debreczenbenn, Nyomt. Szigethy Mihály által. M. CCC. Esztendőbenn, 14.

énekek szerzője, a kérdés újraértelmezésének kihívásával szembesítették –, hanem a továbbélő korábbi szemlélet sem halványult teljesen el. A 6000 éves világoxája szerint az idők végezte közelgett. Ugyancsak Budainál olvashatjuk a világ korának számairól. Arra Budai is hivatkozik, hogy a „Chronologusok” számításai bizonytalanok, többféle következtetésre jutottak, de magát a dolog érvényességét nem vonja kétségbe: „Elég ebbenn állapotodni meg, hogy az Özönvízig, a’ Sidó Textus szerint 1656, Kristus Urunk születéséig pedig, 4004, vagy, kerek számmal, 4000 esztendő folyt el.”⁴ A világ kora és a 6000 éves határ azonban nyugtalanítóan közeledni látszik egymáshoz.

5

Pálóczi Horváth versei alapján arra következtethetünk, hogy az 1780-as években valamiféle nyugtalan várakozás állapotában volt. Mintha egy-egy bevégződő év és egy új kezdete megnyugvással és ugyanakkor aggodalommal tölténé el. Megnyugvással, mert megengedettett a világnak szerencsésen megérni ezt az évet is, és nyugtalanság az elkövetkezőt illetően. Ez az aggodalom a világban működő kegyelem érvényesülését illeti, s a gondviselésre való ráhagyatkozással szembeni kétely miatti büntudatban mutatkozik meg.⁵ A büntudat pedig az aggodalom személyes értelmezésére sarkallja, lelkiismeret-vizsgálatot tart: az örökkévalóság jelenlétének, az örökkévalóság je-

4 Uo., 18.

5 Tanulságos az a Pálóczi Horváth-vers, amely épp ezt a ’göggöt’ kapcsolja össze egy társasági divat ürügén:

III. Egy jegyző Könyvnek Homlokára.

*Melly könyv 1789-dik esztendőre előre
el-készítettett 1788. Ádám Éva’ napján.*

Mit tsinálsz? oh boldogtalan testben pihegő lélek!
Ígérhetek-e *hólnapot* magamnak, ki ma élek?
Erős az Isten meg-ölni egy por szemmel engemet;
Hogy merem tehát hosszabbnak remény elni éltemet?
Én egy halandó léttremre könyvet szerezek előre
Emlékeztető könyvet – ma – a’ jövő esztendőre –
Hát-ha még az éjtszaka is, az én író pennámat
Egy *falra* író kéz forma fel-váltja, ’s a’ nap számát
Be töltvén, az új esztendőt meg-érnem nem engedi,
Oh Isten! – de jó az Isten! – a’ bűnöst el-szenvedí.
És meg-tarthat engemet is az ő kegyessége,
Hogy még élek, amaz örök életnek reménysége,
Ösztöne legyen szívemnek, annak dítseretére,
A’ ki teremtt engemet maga ditsóságára.

(Holmi 3, 11.)

leinek értelmezésére ösztönzi. Amennyiben a teremtet világ többé nem jele az örökkévalóságnak (hiszen például a hegyek valamikor tengerek voltak és fordítva, a Föld keletkezésére és az univerzum genezisére is a teremtet Istent nélkülöző hipotéziseket állítanak fel a korszak tudósai), akkor a változásban lévő, szakadásokkal, törésekkel teli idővel szemben az örökkévalóság más területen védhető vagy cáfolható meg. Ilyen örökkévalóság-jelként fogható fel a lélek. Pálóczi Horváth nagy energiákat fektet ennek megértésébe és újraértelmezésébe is.

Az elmondottakban kitapinthatónak véljük azt a lázas érdeklődést, amely Pálóczi Horváth alkalmiságtól erősen meghatározott költészetében az év fordulópontjait számára a poézis kitüntetett alkalmává avatta. A *Holmi* negyedik kötetébe sorolva Pálóczi Horváth életében kiadatlan maradt egy figyelemre méltó verse, az *1797-dik új esztendőre* című⁶ (lásd Függelékben), amely Csokonai *Újesztendei gondolatok*⁷ költeményével hozható kapcsolatba.

6

Csokonai éppúgy a Pálóczi Horváth által versbe emelt 1797-es évnek a végén elmélkedik a következő, 1798-as év kapcsán hasonló gondolatokról, mint az egykor példaképnek tartott poéta. A vers keletkezési körülményeiről keveset tudunk; ismereteink pedig javarészt a versszövegből származnak. Csokonai az 1797/98-as év fordulóját Keszthelyen tölti, pontosabban egy Keszthelyhez közeli, nem pontosítható, „hegyközi lakó helyem”-ként megnevezett szálláson, amint azt az *Új Esztendei Ajándék* című, szintén az új év kezdetét tematizáló verses levélből tudjuk. A Csokonai-filológia egyhangú feltevése szerint minden valószínűség szerint a Vajda Juliannával tervezett házasság, a leány kezének megkéréséhez szükséges hivatalszerzés reményében időzött akkoriban itt. Kereste a kapcsolatot Festeticcsel, akinek uradalmában, az általa fenntartott vagy patronált iskolákban remélhetett állást. A fő cél a Georgikon lehetett, amelyben tudós tanárként szolgálhatott volna. Ez lett volna méltó hozzá, nem egy rektoria. Anyagilag is biztosabb egzisztenciát jelentett volna, s az sem lényegtelen, hogy ez az állás még hagyott volna szabad időt Csokonai számára, hogy a literatúrai dolgokkal foglalkozzon.

6 Pálóczi Horváth Ádám *Holmi-jának negyedik darabja*, s. a. r., bev., jegyz. Dr. Écsy Ö. István, Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 1942, 62–63.

7 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 4, 1797–1799*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 47, 399–416. – A vers a Lilla-kötet Harmadik Könyvében foglal helyet, a 43. vers. V. ö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla, A ciklus*, teljes, gondozott szöveg, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1996.

A keszthelyi évforduló-vers azonban más szempontból is kiemelkedő jelentőségű lehetett Csokonai számára. Szilveszter napja ekkoriban még kevésbé jelentős nap, mint manapság. Amennyire tudható, a legkevésbé sem világi ünnep. A csendes számvetés ideje, a vallási kultusz értelmében inkább Isten és ember kapcsolatának átgondolása jegyében ülik meg. Az időről való gondolkodás tehát egyszerre szakrális és személyes, a kettő pedig szoros kapcsolatba lép egymással. Annál inkább így van ez, mivel minden jel arra mutat, hogy az individuális létezés és az idő között ekkor a vallási időfelfogás, vagyis a személyes idő mint az üdvösségre nyíló lehetőség és a halál fenyegetése mint a kárhozat lehetősége nyílik fel az ember előtt. Az új év fordulója ennek a kettősségnek a jegyében készletti meditációra és elmélyülésre a kor emberét.

A személyes életidő tudatosítása még alig ragadható meg. A személyes életidő elbeszélésére a vallás által felkínált narratív minták állnak rendelkezésre. Csokonai, amennyire ez megítélhető, nem volt a vallási kultusz gyakorlója. Szabadgondolkodóként emancipálta magát a hitelvek rendszere alól. Az *Újlesztendei gondolatok* jó példája annak, hogy az időhöz fűződő személyes viszony elbeszélhetőségére tett erőfeszítései a filozófiai költészet új útjait nyitották meg. Ebből a szempontból pedig nagyon is volt mire támaszkodnia. Pálóczi Horváth Ádám hatalmas szöveganyagot hozott létre a témában, melyet Csokonai bizonynyal jól ismert. De Horváth örökkévalóság-versei is a korszaknak, az 1700-as évek második felének jelentős, filozófiai tekintetben magas szinten álló hagyományához kapcsolódhattak. Csak egyetlen nagy hatású, igaz, idősebb kortársat – aki sokkal inkább Ráday Gedeon (1713–1792) nemzedékéhez tartozott – említünk meg: egy rejtőző, a későbbi irodalomtörténeti kánonok által negligált szerzőt, Szőnyi Benjámin (1717–1794).⁸ Szőnyi nagy hatású munkája nem sokkal Pálóczi Horváth és Csokonai műveinek megszületése előtt, 1790-ben látott napvilágot Budán. Barokkos címe jelzi tájékozódása irányát is: *Istennek Trombitája, melyet az Ur fuvall és harsogtat az örökké való evangéliomban közönségesen e' rövid élet után bé-álló ÖRÖKKÉ-VALÓSÁGRÓL*.

Az örökkévalóság helyére az idő fogalma kerül. A teológiai erősen terhelt jelentések kimozdítása érdekében Pálóczi Horváth, a tudós költő, az asztronómia időfogalmát helyezi előtérbe. A szakadásokkal teli profán időt veszi szemügyre, mindeközben hangsúlyosan a beszélő esendő és részleges tapasztalatát felmutató nézőpontot. A csillagászati fordulópontok által jelezett időt az emberi létezés egyéni, szakadásokkal teli horizontján mutatja fel. A csillagá-

8 IMRE Mihály, *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével* (Szőnyi Benjamin öregkori verseskötete: *Istennek Trombitája...*, Buda 1790–1791) = Szőnyi Benjamin és kora (1717–1794): *Tanulmányok Szőnyi Benjáminról*, szerk. IMRE László, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997, 131–176.

szati időfogalom rémítő félelmetessége a végtelen űr rideg és felfogatatlan fogalmával az ember kicsiségét drámai erővel teszi láthatóvá. A nézőpont és a horizont összekapcsolása az időt a személyes létezés szakadásaihoz köti hozzá. Az új év külsődleges és történő volta kontrasztként hozzáférhetővé teszi a beszélő én belső időfogalmát, időtapasztalatainak töredezettségét. Az időről beszélve az örökkévalóság fogalmának megújítása megy végbe. A toposz nem vész el, csak a jelentései helyeződnek át a teológiából a poézisbe. Ám ez a megújító vállalkozás természetesen a vallási kultusz és gondolkodás képeit, mintáit, felfogását használta kiinduló pontul.

8

Mindez akkor válik beláthatóvá, ha számot vetünk azzal, hogy Csokonai gazdag, terjedelmileg sem lebecsülhető anyagában nincsenek születésnap versek – sem mások, még kevésbé pedig saját születésnapjára nem írt ilyet. A születésnap, vagyis az időbeliség személyesség, az individuális kezdőpont kijelölése és számon tartása nem tartozott a korszak tudati beszédalakzatai közé. A névnap versek viszonylag nagy száma már jelzi ugyan, hogy az individualizáció, a személy jelentősége emelkedőben van. Ez persze némiképp csalóka képet fest a mai olvasó számára a korszak tudásalakzatairól. A mai felfogás szerint a névnap egyedül és immár kizárólag a személyről való ünnepi megemlékezésnek az ideje. Mivel sokan viselnek azonos keresztnéveket, ezért ugyan azon a naptári napon számos más ember is névnapját ünnepli, de mindegyik a maga egyedi létezése okán válik az ünneplés alanyává. A névnap megünneplése valójában nem olyan régi szokás Európában és nem is egyetemes, hanem árulkodó módon a katolikus kultusz hegemoniájának örökségeként maradt fenn. A szokás változása természetesen itt is a vallási kultusztól való lassú elszakadás, majd pedig a szokás értelmének elhomályosulásaként ment végbe.

Csokonai idejében azonban még nem felejtődött el, hogy a névnapok esetében egy mind inkább gyanúval illetett katolikus hagyomány kierjesztéséről van szó. A katolikus naptár szentjeiről emlékeztek meg ugyanis ezeken a napokon. Az egyházi hagyomány szerint a névadó szentek valójában a védőszentek. Az üdvösség szempontjából nem jelentéktelen, hogy az ember milyen viszonyt ápol védőszentjével: a kegyelem elnyerésében mint közbenjárókra lehet számítani rájuk. Példának okáért a Mihályok Szent Mihály ünnepén, szeptember 29-én emelték poharukat védőszentjük tiszteletére.

De mi lehet annak az oka, hogy noha Csokonai számos névnap köszöntőt írt, de egyetlen születésnap verset sem? Vélhetően az, hogy a polgári anyakönyvezés általánossá válásáig a születésnapot nem tekintették lényegesnek, feljegyzendőnek. Az egyes emberek születésnapját a templomi keresztelesekről maradt anyakönyvi feljegyzések alapján következtették ki. Ebben pedig arra a

szokásrendre hagyatkozhattak, hogy a keresztelőre csak a születés után egy héttel került sor. Csokonai fennmaradt írásainak ismeretében elmondhatjuk, hogy nincs nyoma annak, miszerint Csokonai számon tartotta volna saját születésnapját. A családokon belül bizonytalán tovább adódott a születésnap emlékezete, de ennek a dátumnak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Csokonai sem írt soha önéletrajzot. A születésnap és a személyes idő kezelése alapján úgy tűnik, hogy az egyes emberek éveik számát nem a kevés figyelemre méltatott születésük napjától számlálták, hanem attól az évtől kezdődően, amelyben meglátták a napvilágot. Ilyenformán életkorukat sem pontosan a tényleges életidőhöz, hanem a naptári év múlásához kapcsolták. A csillagászati időben éltek, nem saját, születésnaptól születésnapig terjedő egyéni életidőben.

9

1797 utolsó napján az új esztendőre készülő Csokonai a következő évet úgy fogadta, mint amelyben ő is egy évvel lett idősebb. Vagyis annak ellenére, hogy ő történetesen közel háromnegyed évvel később született, úgy érezhette, hogy mindjárt január 1-én maga is egy évet lép előre az időben, noha majd csak november 17-én töltötte be a következő életévét. Csokonai Szilveszterkor érezte meg és tudatosította magában, hogy egy évvel idősebb lett. Saját időfelfogása szerint tehát 1798 januárjában lépett át életének 24. évébe. Az *Újesztendei gondolatok* ezért valójában több, mint amit eddig feltételezett a recepciótörténet. Nemcsak egy klasszicista poétika jegyében megírt filozofikus költemény, egyfajta alváltozata az alkalmi költészetnek, s nemcsak abban áll az újdonsága, hogy egy általános eseményként kezelt évforduló helyett egy időben pontosan vonatkoztatható eseményhez, történethez kapcsolja a vers apropóját. Erre mintát és bátorítást jelenthettek Pálóczi Horváth Ádám időt, vagyis örökkévalóságot tematizáló versei. De Csokonai műve esetében ennél is többről van szó. A szöveg jelentékeny újítása az, hogy az idő személyes felfogásának és megélésének egyik első dokumentuma. Ez a bensőséges intimitás, a személyes történet részeként való olvashatósága az, amely a szerelemhez csak érintőlegesen kapcsolódó verset a Lilla-kötet fontos szöveghelyévé avathatta, és Csokonai helyet biztosított neki a Lilla-ciklusban.

10

Csokonai ebben a versében valójában az elmúló óév és a kérlelhetetlenül közelítő új év apropóján saját, személyes létezése idejéről beszél. A korban még a műfajok közül hiányzó születésnapi vers első példáját találhatjuk meg ebben a költeményben. Az épp elkezdődő 1798-as évben ugyanis Csokonai életének 24. évébe lép. Ma már ennek az évnek nincs semmiféle kitüntetett jelentősége, nem határpontja

az emberi életkoroknak. Csokonai azonban, mint a kor minden embere, nagyon is számon tartotta ezt a határt. A korabeli jog- és szokásrend kiemelt jelentőséget adott ennek az évnek a férfiak életében. Idézzük Csokonai sárospataki tanárát, a jogász Kövy Sándort:

Ha a' 12 Esztendőt el-töltötték, és így a' Törvényes időt el-érték, akár Férjfiak akár Leány gyermekek légyenek, a' magok Józságainak ugyan már Uraivá lettenek, magok nevek alatt perelhetnek, Prókátort és Testamentomot tehetnek, ajándékozhatnak, adhatnak, vehetnek, mint más akár ki, de még-is a' Férjfiak 12 Esztendő fellyül 24 Esztendő korokig Curátor alatt szoktak lenni, a' ki az ő gazdagságokat folytassa, a' Leányok pedig szintén addig, míg Férjhez nem mennek, vagy a' Vármegye által, a' Tútorság alóll fel nem szabadíttatnak, Tútor alatt maradnak, ha mindjárt a' tellyes időt, a' melly ő reájok nézve a' tizenhatodik esztendő, bé-töltötték-is...⁹

A vers alkalmának gyakorlatias összefüggéseit így pontosabban érthetjük. Csokonai 13 éves korában vesztette el apját, aki debreceni polgár volt; ezt követően maga is elvileg „Curátor” alá került. Mivel élt Csokonai anyja, ezt a funkciót az anya töltötte be, aki a vagyonnak nemcsak kezelője, hanem birtokosa is volt. Jogilag és ténylegesen özvegy Csokonainé bírta a szülei utáni örökrészből vásárolt Hatvan utcai kis házat a hozzá tartozó további javakkal. Csokonai a korabeli társadalom teljes jogú tagjává ekkor, 1798-ban vált. Nem teljesen világos, hogy a hazai és különösen a debreceni városi jogszokás miként rendelkezett ilyen esetekben az özvegy anyja és annak gyerekei között az örökölt tulajdon fölötti rendelkezésről. Annyi bizonyos, hogy ettől az évtől kezdve Csokonai – legalábbis szimbolikusan – jogképesé vált, vagyis teljes körű és felelősségű cselekvőként „adhatott, vehetett” stb. Ekként házasságkötési szándékai is elvileg szabaddá válhattak a „Curátor” elvárásaitól.

Az életrajzok könnyedén átsiklottak Csokonainak egy kalandosnak látszó terén, és mint puszta retorikai jellegű érvet nagyvonalúan átléptek felette. 1798. január 22-ei, Komáromból keltezett levelébe írja a következőt: „Ugyanis régi hosszas gondolkozásaim után kifőzött Feltételem az, hogy jövő tavasszal, kevés örökségemet eladván, olly véggel Helvétziába menjek, hogy ottan a' Mezei

9 Kövy Sándor, *A magyar törvénynek rövid summája: a gyermekek számára*, Pozsony, 1798. Hasonmás kiadás: s. a. r. CSORBA Csaba, [Miskolc], Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Csoportja, 1989, 12.

Gazdaságnak azt a' részét (...) megtanúljam.”¹⁰ Okkal gondolhatjuk, hogy nem véletlenül épp ekkor, 24. évébe lépve jut eszébe az örökség értékesítésének gondolata, amelyből maga kívánná finanszírozni külföldi tanulmányait. Az ötletnek aligha lehetett különösebb alapja, hiszen nem tudjuk elképzelni, milyen „örökség”-re utalhat itt Csokonai. A család tulajdonában egyedül a Hatvan utcai ház és a hozzá tartozó javak volt, azonban Csokonainak osztozkodnia kellett volna előbb öccsével, ifjabb Csokonai Józseffel. Ha József meg is tudta volna váltani pénzben bátyja örökrészét, ami aligha állhatott módjában, még mindig ott volt az anya, özvegy Csokonai Józsefné, aki haláláig ténylegesen birtokolta Csokonai leendő örökséget. A Darabos utcai ház eladása az anya utcára kerülésével járt volna, ami valójában elképzelhetetlen, hiszen botrányos, és egy fiúhoz morálisan semmiképp sem illő cselekedet lett volna. A Festeticsnek írt levél felvetése tehát nem életszerű, jogilag is nonszensz, csupán a főúrnak szóló levél túlzása. Azonban ha egy ilyen terv egyáltalán az anya tudomására jutott volna, méltán okozhatott volna családi egyenetlenséget. Ebben meg is nyugodhatnánk, ha nem volnának Csokonai leveleinek visszatérő elemei azok a nyelvi formák, amelyek szerint Csokonai a Darabos utcai házra kizárólagos tulajdonaként tekintett. Ezt ugyanakkor semmilyen adat vagy dokumentum nem támasztja alá. A házra elsőszülöttként hosszabb távon joggal formálhatott igényt, de ehhez előbb meg kellett várnia az anya halálát, és ki kellett volna elégítenie az öccsét. Ismereteink szerint egyik sem történt meg.

Az *Újesztendei gondolatok* ugyanakkor mégis a felnőttkorba lépő Csokonai számvetése, amely az örökkévalóság-versek bölcseleti hagyományát modernizálva Pálóczi Horváthtal kel poetái versenyre.

12

Összefoglalásként: Az *Újesztendei gondolatok* gondolati mélységei mögött fel sejlik egy a magyar literatúrában az esztétikai elvek által leértékelt hatalmas terjedelmű hagyomány, amelyről a versbeszéd bölcseleti és teológiai kifinomultsága tanúskodik. Távlatos következtetéseket tesz lehetővé, hogy Csokonai a verset beválogatta a *Lilla*-kötet anyagába. Ez arra utal, hogy a szerzői szándék tágasabb összefüggéseket és gazdagabb jelentést szánt ennek a kötetnek, mint a szerelmi költészet továbbírása. A *Lilla*-kötet újításai közé tartozik, hogy narratív fikciója alapjának az időt tesz meg. A szerelmi ciklusból „poetai román”-t építeni szándékozó szerzőnek szembe kellett néznie az új műfajban az idő szerepével. A narrativitás alapjául szolgáló történet időben megy végbe, amely idő mibenlétére az elbeszélőnek valamiképpen reflektálnia kell, az olvasó tájékoz-

10 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 77.

tatása véget is.¹¹ A puszta elokvenciára vagy a retorikai alakzatok alkalmazására épülő szöveg az időtlenség jegyében olvasható, pontosabban ahogy a kor szak teológiailag tájékozott olvasója felfoghatja: az örökkévalóság jegyében. De Csokonai épp az örökkévalóság-retorika átértelmezésére tett nagyszabású, bölcséleti mélységű kísérletet.

Az *Újesztendei gondolatok* archaikus mintázatát az örökkévalóság-versek jelentik. Ennek a megújítására tett nagy költői erejű kísérletet ez a zseniális vers, amely a felnőtttség korába lépő költő poétai remekmunkájaként is értelmezhető. Erre az ambícióra utal a sorok metrikai váltása is. A költemény egyúttal Pálóczi Horváthtal folytatott vita és versengés. Másik fontos előképe az alkalmi költészetben létező ajándék-vers. Vajda Juliannának készült újesztendei ajándékként született: a férfikorba lépett Csokonai maradandó ajándékkal akart kedveskedni kedvesének, amely legyőzi az időt.

*

Függelék

HORVÁTH ÁDÁM: 1797-dik új esztendőre.

Idők melly sebes folyással folytok egymás rendébe,
 Amaz örökké valóság végetlen tengerébe.
 Melly hirtelen elrepültek 's rövidek voltak ezek
 A' napok a' mellyeket én esztendőnek nevezek.
 De melly álhatatlan víz gömb 's múló álom a' létel,
 Az idő tsak egy perczentést 's egy gráditst sem vét el,
 Utjában, a' mellyen siet el múlni és nem lenni,
 És ama' végtelenségbe örökre vissza menni:
 Ez a föld, a mi lakhelyünk, maga tűz helye körül,
 Mellyet bizonyos ki szabott idők keretén (?) kerül

- 11 Az idő, az örökkévalóság és a halál összekapcsolása szemléletesen mutatkozik meg ebben a versrészletben is:

De ímé nem tekint sem időt sem nemet
 A' halál, 's mint embert engem' is el-temet;
 'S míg érdekesebbé tehetném nevemet,
 Örökké-valóság végzi ez érdemet.

Hertzeg Eszterházi Antal halála' hallására mikor mint Kapitány Belgrád' vivásában meg lövetett, és a' Bétsi újságban, mint meg holt úgy hirdettetett ik. 1. Januar 1790. = *Holmi* 3, 7. (A versíró Eszterházi Antal perszónájaként beszél.)

Minket e' tágas üregben széllyel hordoz magával,
 És egy egy esztendőt tsinál egy egy fordulatjával.
'S midőn életünk idejét szakaszokra szaggatja,
 'S midőn egyszersmind létünket változáshoz szoktatja,
'S több több erőtlenségeket raggatván por testünkhöz
 Kényszerít észre sem vévén közelíteni végünkhöz,
Oh erőtlen test, vagy inkább oh nagyra vágyó Lélek,
 A'ki abbul hogy naponként vénülök midőn élek,
Ritkán tud egy szabott végre következést tsinálni,
 'S hogy az időnek valaha végetlenné kell válni,
Hogy én ki test 's Lélek vagyok, meg szünök ember lenni,
 És mindenik nem sokára kéntelen haza menni,
Csak némelly idő szakaszok és tsak némelly Lelkeket
 Emlékeztetnek így nézni a' napokat heteket,
Mint ama' fő Alkotótul ki rendelt graditsokat,
 Mellyek a' porrá lételig vezetik a' porokat.
Üdvöz légy szerentsés ünnep, a' melly ma fel tetzettél,
 'S engem mulandó létemre reá emlékeztettél,
Méltó vagy mindenek' felett hogy szentül meg üljelek,
 És mint boldog reménységem eszközét tiszteljelek,
Áldott légy örök Hatalom por testem' teremője,
 De halhatatlan lelkemnek is belém lehellője,
Imádom Végetlen Jóság örök valóságodat,
 Úgy nézem önnön magamat mint olly alkotmányodat,
A' ki midőn az időknék tengerén által kelek,
 Végetlen Valóságodban nyugvó rév partot lelek.
Ti pedig, a' mult esztendő szárnyakra kelt napjai,
 Az én mulandó vóltomnak tanúbizonyságai;
Oszoljatok e' mindenség végtelen üregébe,
 Vigyétek el magatokkal a' multak lak helyébe
A' miket folyása alatt az el múlt esztendőnek
 Kedve ellen tselekedtem az örök Teremőnek,
Elmulástok serkentője lessz értelmes Lelkemnek,
 Hogy ezután igazábban szolgáljak Istenemnek.
Tanuljon Lelkem okosan új esztendőt szentelni,
 ' S Istentül vett lételemnek igazán meg felelni.

A *Fel fedezett titok* mint az érzékeny levélregény poétikai változata

A *Fel fedezett titok* című regénynek¹ – 1792-es megjelenése után – csak majdnem kétszáz évvel később jelent meg a második kiadása,² s ez volt az első eset, amikor Pálóczi Horváth Ádám neve alatt látott napvilágot. A regény ugyanis először névtelenül jelent meg, s az egykorú, igencsak gyér fogadtatásában is alig mutatkozott meg a szerző megnevezésének igénye.³ A szöveg anonimitása ilyenformán a mű szerzői intencióinak egyik fontos, értelmezendő jelensége lehet, miközben érdemes regisztrálni azt a hiányt is, amely a regény hatástörténetében mutatkozik meg: ezúttal elmaradtak a szerzőhöz kötés – más esetekben igencsak erőteljes⁴ – egykorú gesztusai, s ez alighanem összefügg azzal, hogy a *Fel fedezett titok* sem megjelenésekor, sem a későbbi irodalomtörténeti tradícióban nem került be a korszak reprezentatívnak tekintett prózaepikai alkotásai közé.

Bár eligazítónak tekinthető szerzői kommentár és autorizációs nyilatkozat nem áll a rendelkezésünkre, a regény vállalt névtelenségéhez több irányból is közelíthetünk. Ez a megoldás először is összefügghet azzal, hogy Horváth Ádám ezzel a művével szinte közösségi feladatot vélhetett megoldani: a szabadkőműveseket ért vádakát kívánta cáfolni egy fikciós műfaj felhasználásával.⁵ Már II. József 1785-ös szabadkőműves pátensének megjelenése táján számos,

1 [Név nélkül], *Fel fedezett titok. Az-az Vallástétele egy olyan Tüdos Ifjúnak, a' ki sokáig igyekezett rajta, hogy Frajmaurer lehessen; sokat ki-tanúlt; el-is-ment fel-tett útjában a' leg-utólsó pontig; minden próbákon által-esett; de tzélját tsak-ugyan el-nem-érhette. 's miért nem érhet-te? Beszélli a' Vallás-tételt az Ifjú, halála előtt kevéssel*, [H. n., k. n.], 1792 [a továbbiakban: HORVÁTH Á., i. m. (1792)]

2 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Felfedezett titok*, szöv. gond., bev., jegyz. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988. [A továbbiakban: HORVÁTH Á., i. m. (1988)]

3 A könyv Pálóczi Horváth Ádámhoz kötésének érveit I. NÉMETH József, *Horváth Ádám és a szabadkőművesség* = HORVÁTH Á., i. m. (1988) 17.; JÁSZBERÉNYI József, *A Sz: SOPHIA' Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT*: A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség, Bp., Argumentum, 2003, (Irodalomtörténeti Füzetek, 153), 69–71.

4 Erre látványos példa nagyjából két évtizeddel későbből, a *Lúdas Matyi* recepciójában megfigyelhető, némileg divergensnek látszó törekvés a szerző megnevezésére. Erről bővebben: SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija* = *Uő, Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 165–173.

5 Erre a feltételezhető szándékra már utalt: ALSZEGHY Zsolt, *Adalék a magyar regény előzményeihez*, It, 1944, 15.; valamint Németh József is: i. m., 20.

elsősorban német nyelvű röpirat jelent meg a Habsburg Birodalomban, amely a közvéleményt a szabadkőművesség iránt pozitív vagy negatív irányba akarta befolyásolni.⁶ A regény megjelenésekor pedig a francia forradalom okainak feltárását is célzó, igen kiterjedt röpirat-irodalomban – Bécsben éppúgy, mint a Magyar Királyság területén – felbukkant az a vád is, hogy a szabadkőművesek titkos szervezete tehető felelőssé az európai társadalmi rend felbomlásáért. Ebből a kiadványtermésből külön figyelemre méltó egy Kassán, 1794-ben megjelent röpirat, amely már címével is azt állította, hogy a szabadkőművesek jakobinusok.⁷ Ez a mű nyilvánvalóan cáfolata kívánt lenni egy másik, egy évvel korábbi, szintén kassai röpiratnak, amely éppen ezt az elterjedt vádat kívánta elhárítani, s ezért címül ugyancsak egy határozott állítást választott: *A szabad kőművesek nem jakobiták*.⁸ Mivel ennek a munkának a szerzőjét az újabb bibliográfiai kutatás éppen Horváth Ádámban látja – bár nem világos, milyen külső és belső érvek alapján⁹ –, érdemes ezt a szöveget az egy évvel korábban megjelent regény közvetlen kontextusaként kezelnünk; e egyébként akkor is megtehetjük, ha a röpirat szerzőjét esetleg nem tekintjük azonosnak a *Felfedezett titok* írójával. A röpirat érvei a köré az állítás köré épülnek, hogy a szabadkőművesek társasága nincs az állam és uralkodó ellen:

- 6 Székely Lászlónak, a bécsi Testőrgárda tagjának sikkasztási ügye kapcsán is fölmerült a szabadkőművesek ártó befolyása a tiszttartókra; az ennek kapcsán kialakult bécsi röpiratvitáról: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888, 112–127. Az időszak bécsi röpiratterméséről részletesebben: Ernst WANGERMANN, *Die Waffen der Publizität: Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, Wien – München, Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004 (Schriftenreihe des Instituts für Österreichskunde: Österreich Archiv), 125–135.
- 7 *Felfedezett álarcza, mely nyilván kimutatja, hogy a' szabad kőművesek valóságos Jakobinusok*, Írta Igaz Hazafi, [Kassa], 1794. Keletkezéséről és az elrendelt vizsgálatról l. még: *A magyar jakobinusok iratai*, I–III, kiad. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952–1957 [a továbbiakban: BENDA], itt: I, 1062. A röpirat szóba került az egyik abaúji megyegyűlésen is; erről l. Kazinczy beszámolóját: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály, Eredeti művek; Kritikai kiadás), 107–108. Az azonosítás: *Uo.*, 1069. Az esetet Kazinczy más hangsúlyokkal és részben más tartalommal is már korábban összefoglalta egy levelében: Kazinczy – Hajnóczy Józsefnek, [Regmec, 1794. júl. 24.] = *KazLev* XXIII, 40–41.
- 8 A kiadványról Váczy János azt állítja, hogy ismeretlen, létezéséről csak Kazinczy följegyzéséből tudunk: VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 486. A kötetet nem azonosítja a kritikai kiadás sem: KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, i. m., 1069. Valójában a következő kötettről van szó: *A' szabad kőművesek nem jakobiták, Eggy egyenes szívű Embernek az Itélete* [sic!], Fordítottatott Németből, Kassán, Ellinger János József betűjével, 1793.
- 9 A névtelen kiadvány szerzőjét a Petrik-féle bibliográfia pótkötete Horváth Ádámmal azonosítja – s talán a bibliográfia műfajából is következik, hogy sajnálatos módon nem tudhatjuk meg innen, miért: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, V, *Pótlások*, közreadja az Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1971, 482. A röpirat keletkezéséről és a megjelenése miatt elrendelt vizsgálatról l. még: BENDA, i. m., I, 1062.

Az által hogy Szabad-Kőművesekké lesznek, meg nem szűnnek a' Status Tagjai lenni, olyan Tagjai mint mások; Azt nem tekintvén, ők ugyan azon kötelességben maradnak Pólgár Társaik eránt, ugyan a'ban az állapotban, hivatalban, és Mesterségben; és búzdítják, 's öszve tsatolják magokat ezen kötelességeiknek tellyesítésére.¹⁰

A másik fontos tételmondat pedig arra vonatkozik, hogy a szabadkőművesek nem vallásellenesek:

És hogy lehetne még-is valami ollyas a' Szabad-Kőműveseknek tzéljok, a' mi a' Keresztény Religionak ellenére lehetne, nagy részét ditsősségeknak a'ban keresvén, hogy tsak Keresztyénekből állhatnak; melly maga viselete által azt jelenti-ki, hogy a' Rend' Principiumai a' Keresztény hitnek vallásából származnak! Vagy hogy lehet egygy olly Társaságnak, mellynek se tehetsége, sem akaratja magát a' Religiótól, kivált a' Keresztyén Religiótól félre húzni, az a' tzélja, hogy a' Religiót ki-irtsa, el-pusztittsa?¹¹

Horváth Ádám 1792-es regénye szempontjából sokatmondó ez az érvelési technika, noha – szemben a diszkurzív kifejtésre épülő, bár elsősorban retorizált kijelentésekre és nem adatokra vagy tényekre alapozódó röpirattal – a poétikai szervezettségű szöveg az érzékeny levélregények kereteit kihasználva kapcsolódik ehhez a vitához, amelynek akkor aktuális tétje volt.

Éppen a választott regényforma poétikai lehetőségei vezethetnek el a névtelenség funkcionalitásának második rétegéhez. Hiszen a szerző feltüntetésének hiánya miatt áttétel nélküli, hiteles vallomásnak minősülhet az a megoldás, hogy a másodlagos narrátor egy haldokló életgyónásra emlékeztető vallomását jegyzi le és adja közre (a „talált kézirat” XVIII. századi sémájának megfelelően).¹² A regény ugyanis egy olyan fiatalember élettörténetét mondja el – az egyes szám első személyű vallomásosság révén –, aki be akart lépni a szabadkőművesek közé, ám élete legnagyobb kudarcává vált, hogy ez a saját hibájából nem sikerülhetett.¹³ A névtelenség vállalásához igen alkalmas lehetett az érzékeny regényekre emlékeztető regénykeret, hiszen a szerző funkciójával összekopírozódó másodlagos narrátor csak szerény közreműködőnek láttatta magát.¹⁴

10 A' szabad kőművesek..., i. m., 7.

11 Uo., 12.

12 Ennek poétikai távlatairól a korszak egy másik, magyar nyelvű regénye, a *Fanni' Hagymányai* kapcsán: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár, 16), 369–403.

13 A regényről legújabban l. még JÁSZBERÉNYI, i. m., 156–189., ill. kötetünkben LABÁDI Gergely tanulmányát.

14 A regény narratív szerkezetét Jászberényi József nagyra értékeli: „A románnak számos új-

Horváth az érzékeny levélregények poétikáját egy visszatekintő nézőpont megteremtésével kombinálta. Mindez azért figyelemre méltó, mert egy olyan titkos társaság morális magasrendűséget kívánta érzékeltetni, amelynek maga is tagja volt, s ezért tartania kellett magát a titoktartási fogadalomhoz: mivel pedig ilyenformán magáról a szabadkőművesség céljairól és szertartásairól semmiféle információt nem adhatott, éppen ez a szerkezet hidalhatta át ezt a feszültséget. A regény címével ellentétben ugyanis itt semmiféle titok felfedése nem történik meg – már ha titkon csupán a szabadkőművesség lényegéhez tartozó misztériumokat értjük. Ezért is lehet a regény tanulságos szövegkörnyezete az a szabadkőműves káté, amely a felvételi eljárás részletes leírását tartalmazza, s amelyet – mivel Kazinczy Ferenc hagyatékában maradt fenn – Miskolczy Ambrus Kazinczy kátéjaként közölt;¹⁵ noha (Horváth Ádám és Kazinczy Ferenc 1814-es levélváltásainak tanúsága szerint) talán inkább egy Horváthtól Kazinczyhoz eljuttatott szertartás-könyv másolatáról lehet szó.¹⁶ Márpedig mindaz, amiről itt a kátében olvashatunk, parabolikusan ki van

szerű vonása van. A mű eredeti szövegnek látszik (a szakirodalom és magam sem találtam még hasonló témájú műre eddig), s szintűgy teljesen egyedi az a narrációs összetettség, amelyet saját kora nem ismert fel, sőt az eddigi értelmezések sem említették meg.” *Uo.*, 176., vö. 183–189. A műről újabban figyelemre méltó elemzést író Bodor Béla némileg más véleményen van: „A regény narrációja többnyire meglehetősen monoton. Ez azonban magából az alapszituációból adódik, ami ritkán enged mozgalmasabb szövegformálást, lévén a halálkölő főhősnek élete utolsó napjaiban tett és egyes szám első személyben előadott vallomása. Ebből adódóan a cselekményvezetés is egyvonalú; ráadásul az írónak itt arra is gondolnia kellett, hogy hőse minden fontos és a nyilvánosságra tartozó tudnivalót elmondjon a szabadkőművesekről, nézeteikről, mentalitásukról, és azokról a próbákról, melyeken a »keresőnek« át kell esnie, mielőtt felvételt nyerhetne a »frajmaurerek« társaságába.” BODOR Béla, *Régi magyar regénytükör*, Pécs – Budapest, Halász & Társa, [2001?] (Seneca Könyvtár), 221.

15 MISKOLCZY Ambrus, *Kazinczy Ferenc szabadkőműves kátéja*, It, 2009, 462–509.

16 Ezt az valószínűsíti, hogy Kazinczy fordult kéréssel Horváth Ádámhoz: „Hát az inas és legény és Mester Kátéját nem kaphatnám e meg tőled? Az enyéimek nincsenek-meg; elégtek 1794ben. Elégtek a' szegény Ipaméi is, és mind azok a' mellyeket e' tájon ismertem. Szeretném bírni emlékezetül minthogy az idők annak hasznát venni nem engedik. Bízom jószágodhoz, hogyha kérésemet e' részben teljesítheted, bizonyosan fogod. Nagy kedvemet fogod velek tölteni.” Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. júl. 3. = *KazLev* XI, 448. Horváth válaszában azt mondja, kéziratok nála sincsenek, de fejből tudja az egészet: „Az Inas, Legény és Mester Rituálék mind meg vagynak a' fejemben: némelly rész azon fellyül is: a' több amazokhoz tartozandókat per amica silentia Lunae az ölemben hoztam Varasdról Egerszegre, Ilium in Italiam portans. Aen. VI. v. 72 de azok a' nem sokára következett kataklysmusban jelen nem létemben meg semmisítődtek: A' mit tudok: le írni nem restellem;...” Horváth Ádám Kazinczynak, 1814. aug. 3. = *KazLev* XII, 6. Az ügyre még több levél utal (l. még Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. júl. 27. = *KazLev* XI, 486.; Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. aug. 14. = *KazLev* XII, 26.; Horváth Ádám Kazinczynak, Petrikeresztur, 1814. szept. 4. = *KazLev* XII, 68.). Bár ezekből a levelekből nem derül ki, hogy Horváth valóban teljesítette-e az ígéretét, ez a hiány nem perdöntő, hiszen az sem bizonyos, hogy a levélváltás összes darabját ismerjük.

hagyva a *Fel fedezett titokból*: éppen a beavatás itteni folyamata kerül ki a regény teréből mint olyan esemény, amely a főhős számára megismerhetetlen marad. Ezért is bizonyult igen alkalmas megoldásnak egy olyan narrátor megteremtése, aki csupán vágyik a szabadkőművesek közé, de nem sikerül taggá válnia. Az ezzel a nézőponttal való azonosulás eleve kizárja a titkos tartalmakba való beletekintés lehetőségét, ugyanakkor a főhős rokonszenvesse formálása önmagában is érzékeltetheti a szabadkőművesség pozitív tartalmait. Ez a megoldás kiterjed azokra a mellékszereplőkre is, akikről a főhősre váró próbák alkalmával kiderül szabadkőműves mivoltuk: az ő erényességük és vallásos jámborságuk cáfolja a főhős számára is kételyként megfogalmazódó vádakat a társaság esetleges sötét, istentelen szándékairól. A beavatás felé haladó, fokozatos és ígéretes folyamatot a szerelem zavarja meg: amikor a főhős választani kényszerül a házasság lehetősége és a szabadkőművesség iránti vágyakozás megtagadása között, a szívére hallgat, s a szerelmet választja, ám ezzel mindent elveszít. Először elveszíti jövődöbelijét, majd mindörökre kizárja magát a szabadkőművességből is, hiszen saját bűnösségének a tudata miatt elbukik az utolsó próbatételén. Ez a hibája pedig végzetes: ahogy szabadkőműves kísérője elmondja neki, ez „állhatatosságbéli véték”¹⁷ – márpedig, ahogyan ezt a már említett szabadkőműves káté szövegében található esküformula is mutatja, az esküvés egyik legfontosabb eleme éppen a „constantia” vállalása lett volna.¹⁸ A regényszüzsének ez a mozzanata az érzékeny regények szerkezetének áthonosítását mutatja, még ha a boldogtalan szerelem csupán a cselekmény alárendelt eleme marad is, s kidolgozottsága nem mérhető a levélregények lélektanilag s retorikailag jóval részletezőbb poétikai megoldásaihoz. Jellemző módon ugyanis itt a két szerelmes közti, írásban rögzített kapcsolat mindössze egyetlen levélváltásnak az idézésére korlátozódik, s ilyenformán az elhagyás, illetve az elhagyatottság regisztereinek csak igen csekély hányada fér bele a narrációba. A jelzés azonban egyértelmű: egy lehetséges, de a szövegben ki nem épülő érzékeny levélregény körvonalai mutatkoznak itt meg. Ráadásul úgy, hogy a szerelem kettős tragédiához vezet: egyfelől a főhősbe szerelmes, a szabadkőművesség iránti vágy miatt időlegesen elhagyott leány halálát okozza, másfelől magának a főhősnek a halálához is hozzájárul. Ebben a regényben tehát mindkét fél az érzékeny hős karaktervonásait mutatja: a kizárólag a férfi nézőpontja révén látható, saját hangján csupán egyetlen idézett, búcsúnak szánt levelében megszólaló leány csak annyiban, amennyiben a poétikai tradícióra képes ráutalni, a főhős azonban már jóval kidolgozottabb módon. Ahogyan Bodor Béla jellemezte:

17 HORVÁTH Á., *i. m.* (1988), 328.

18 MISKOLCZY, *i. m.*, 490. (latinul), illetve 505–506. (magyar fordításban). A latin szöveg fordítását Balogh Piroska készítette el.

Horváth Ádám a *Fel fedezett titok* főszereplője személyében olyan jellemet alkot, mely tele van kétségekkel, és ezek az idő múltával csak szaporodnak. Sodródik az eseményekkel, szenved kétségeitől – de ezek a kétségek mindvégig megalapozottak, egymásnak ellentmondó következtetései (pro és kontra egyaránt), logikusak és helyénvalóak, döntései átgondoltak és motiváltak. Sorsának tragikus mivolta tehát részint személyiségének olyan eredendő sajátosságaiból fakad, amelyek fölött az értelem kontrollja nem érvényesülhet: az eleve meglévő, és magának utólag tárgyat kereső szorongás irracionális hatalma akadályozza meg abban, hogy származásának, társadalmi helyzetének és egyéni értékeinek megfelelően boldog, tartalmas és hasznos életet éljen.¹⁹

Ez a fajta életképtelenség azonban Horváth Ádám regényében nem a szerelem kizárólagos birtoklása iránti vággyal indokoltatik meg; ennyiben tehát az érzékeny levélregények felidézett poétikai hagyománya alá van rendelve egy következetesen megvalósított koncepciónak.²⁰ Ám ezáltal a regény címében említett „titok” értelme is átalakul: az életgyónásra emlékeztető vallomás maga lesz az a titok, amely feltárul a főhős szólama révén. Az érzékeny levélregény poétikájának beszűrődése és a mű diszkurzív céljaként azonosítható célzat – a szabadkőművesség megvédelmezése – így lesz képes egymást átható, s ezáltal összetettebb jelentésképzésre.

Ezt a célzatot erősíti a kötet végén olvasható két latin nyelvű ima az *Officium Rákóczianumból*.²¹ Ennek a két szövegnek a regényhez kapcsolása mindenképpen értelmezendő.²² Horváth Ádám címüket és forrásukat is pontosan megadja: ezek az Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított imák („Oratio S. Thomae

19 BODOR, *i. m.*, 222–223.

20 Alszeghy Zsolt így fogalmaz: „Mint tendenciózus munka rendkívül ügyes; nem vitatkozik, hanem emberek és sorsok révén igyekszik meggyőzni. A szabadkőművesség mivoltáról szóló fejtegetések is szervesen beleszövődnek a mesébe.” ALSZEGHY, *i. m.*, 16.

21 A Németh József gondozásában megjelent 1988-as kiadás ezt a két imát nem tartalmazta. A kihagyás tényére a sajtó alá rendező az egyik, az *Officium Rákóczianum* magyarázatával megadott szómagyarázatában hívta fel a figyelmet: „a kor népszerű imádságoskönyve, melyből Horváth annak bizonyosságául idézett, hogy a szabadkőművesek is vallásos emberek. Az imákat, mivel nem Horváth szövegei, a kötet végéről elhagytuk.” HORVÁTH Á., *i. m.* (1988), 335.

22 A *Fel fedezett titok* – nem túl nagyszámú – értelmezői közül voltaképpen egyedül Jászberényi József tett kísérletet az imáknak a regény részeként való olvasására. Az ő értelmezése szerint: „A szerzői én e poétikai-retorikai megoldásai, kiegészítve az előző fejezetben említett, Németh József által nem közölt két imával (amelyek egyrészt hangsúlyozhatják a vallásosság fontosságát a szabadkőművességgel szemben, de ugyanígy a vallás és a szabadkőművesség összhangját is mutathatják), elbizonytalaníthatják az allegorézisre törekvő olvasót. A szöveget ettől fogva nyitott, lezárhatatlan műnek, a barthesi- értelemben szövegnek mondhatjuk, hiszen az olvasásunk tapasztalatában ilyenként jelentkezett.” JÁSZBERÉNYI, *i. m.*, 184.

Aquinatis ad emendationem vitae quotidie recitanda. Off. Rákoczian: p. 432. edit: Tyrnav: 1749.”; „Ante studia S. Thomae Oratio. ibid: p. 437.”)²³ az *Officium Rákoczianum* 1749-ben, Nagyszombatban kiadott kötetéből származnak.²⁴ Ez az igen népszerű, katolikus imádságoskönyv laikus breviárium volt, amelyben jó-részt liturgikus eredetű, a magánáhitatot szolgáló verses és prózai szövegek szerepeltek, igen változatos összeállításban. A gyűjtemény először 1693-ban jelent meg, s – amint ezt Knapp Éva alapos bibliográfiai kutatásai rögzítették – 1882-ig még százöt kiadásban látott napvilágot.²⁵ Az *Officium Rákoczianum* első összeállítója minden bizonnyal egy jezsuita szerzetes volt, s a kötet a későbbiekben is főként jezsuita irányítású kongregációkhoz kötődött. A két, Szent Tamáshoz kapcsolt imát is tartalmazó részről egyébként Knapp Éva – a kiadvány szerkezetét áttekintve – a következőket állapította meg:

Jezsuita elgondolást tükröz a meditációra ösztönző áhítati szövegek (commendatio, confessio, oblatio, supplicatio, praeoratio, pia exercitatio) feltűnése, valamint a középkori eredetű (pl. Szent Ágoston, Szent Bernát, Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződő imádságok) és az újabb, jezsuita szerzőktől (Petrus Canisius, Pedro Ribadeneyra stb.) származó szövegek szerepeltetése is.²⁶

A második szövegről – amelynek a címét kismértékben korrigálta is a szerző a *Fel fedezett titokban* – csak az alapul vett kiadásból derül ki, hogy ez egy másik, hasonlóképpen a tanulmányok megkezdése előtt elmondandó, a Szent Lelket segítségül hívó ima társa.²⁷ A két ima eredeti szövegkörnyezetének és használati módjának az ismerete pedig hozzázámítandó a regény szerzői intencióihoz, hiszen Horváth Ádám az azonosításhoz szükséges pontos bibliográfiai információkkal megadta a kulcsot ennek a felidézéséhez vagy feltárásához. A jezsuita eredetű (bár a rend feloszlata után nyilván más lelkiségű magánáhitat számára is felhasználható) imák helye a regény szövegében ráadásul nem véletlen: *epilógusi* szerepben vannak, a cselekvény voltaképpeni lezárulása után – a magyar nyelvű regényszöveg utolsó mozzanata az, hogy a

23 HORVÁTH Á., *i. m.* (1792), 483–485.

24 *Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum honori debita. Editio novissima, omnibus prioribus auctior, et locupletior.* Tyrnaviae, Typis Academicis Soc. Jesu. 1749. Horváth címleírása és a tőle megadott oldalszám egyébként teljesen pontos. Ennek a kötetnek a bibliográfiai leírását és a jelenleg ismeretes példányok felsorolását l. KNAPP Éva, *Officium Rákóczianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 137. Ezt újabb példányok leírásával kiegészítette: Uő, *Officium Rákóczianum – Pótlások*, MKSz, 127(2011), 103–106.

25 Uo., 5.

26 Uo., 37–38.

27 A két ima szövegét újraközölte, magyar fordításukat is mellékelve: JÁSZBERÉNYI, *i. m.*, 72–75.

főhős „elaludt”, ami bizonyosan a vallomás végének és valószínűleg a halál bekövetkeztének eufemisztikus megnevezése –, s paratextusként kapcsolatban állnak az Újszövetségből kölcsönzött mottókkal, amelyek János evangéliumából és a Jelenések Könyvéből származnak. A szövegek státuszához érdekes adalék Horváth Ádám 1789 végén Kazinczyhoz írott levele. Eszerint Csapodi Gábor Somogy megyei főszolgabíró, maga is szabadkőműves, Horváth avatása napján egy 5784-re datált imádságos könyvet adott neki.²⁸ Maga a datálás is azt mutatja, hogy ez szabadkőműves imakönyv lehetett. Horváth valamivel később erről a – vagy ismeretlen nyelven, vagy ami valószínűbb, titkosírással írott – könyvről azt írja Kazinczynak: „A Betbuchból már láttam három imádságot le fordítva, egyet a’ Szűz Szent Anyához – Kettőt láttam Deákul az Officium Rakoczianumban, Szent Tamásét; ez a kettő többet ér az egész Betbuchnál...”²⁹ Bár innen pontosan nem derül ki, vajon az *Officium Rákóczianum* mely szövegeiről volt itt szó, ám mindez egyrészt azt valószínűsíti, hogy az imakönyv – vagy annak legalább bizonyos részei – szabadkőműves használatban is lehettek, másrészt pedig felhívja a figyelmet arra, hogy Aquinói Szent Tamás Horváth Ádám számára szabadkőműves elődként volt értelmezhető, ahogyan ezt jóval későbbi, 1814-es levelei is megerősítik.³⁰ Mind-ebből persze még nem következik feltétlenül, hogy a *Fel fedezett titok* végén olvasható két ima azonos volt azzal, amelyet Horváth Ádám a Kazinczyhoz írott levelében szóba hozott,³¹ ám ez egyáltalán nem zárható ki, mint ahogy az sem, hogy a szövegek beillesztése hordozhatott valamiféle szabadkőműves utalást. Ez pedig a mottóként olvasható bibliai citátumokról is föltehető. Mivel azonban a regényről nem áll rendelkezésünkre a szabadkőműves szimbolikát azonosítani törekvő egykorú olvasat – mi több, semmiféle egykorú értelmezést nem ismerünk –, s maga a regény sem kizárólag beavatottakhoz szóló szöveggént akar feltűnni, nem indokolatlan történeti-poétikai magyarázatot is keresnünk.

Nem zárható ki persze az sem, hogy az *Officium Rákóczianumból* átvett két ima kiválasztása esetleges, azaz csupán az ima pozíciójának és katolikus tar-

28 Horváth Ádám Kazinczynak, Hely és keltezés nélkül [valószínűleg 1789. nov. 15. és dec. 29. között] = *KazLev* I, 509.

29 Horváth Ádám Kazinczynak, Szántód, 1790. febr. 18. = *KazLev* II, 36. Vö. még JÁSZBERÉNYI, *i. m.*, 64–65.

30 Az egyik levelében Horváth egy olyan munkájáról tesz említést, amely a „Böltesség Fő Mestereinek Biographiáját” egészen Aquinói Szent Tamásig foglalná össze (Horváth Ádám Kazinczynak, Petrikeresztur, 1814. jún. 13. = *KazLev* XI, 423–424.), egy másik pedig Szent Tamást „Tudós Apánk”-nak nevezi (Horváth Ádám Kazinczynak, Petrikeresztur, 1814. dec. 7. = *KazLev* XII, 243.). Mindehhez l. VÁMOS Hanna tanulmányát a jelen kötetben.

31 Legfőljebb annyi kockáztatható meg, amennyit Jászberényi Józsefnél olvashatunk: „E két ima elvileg megegyezhet azzal a két imával, amelyet Horváth a *Felfedezett titok* végén közölt.” JÁSZBERÉNYI, *i. m.*, 65.

talmának jelzése számított – ám a regény négy bibliai locusával való összefüggésük nem tűnik átgondolatlanak. Az első mottó, amely János evangéliumából származik, a teremtésre utal vissza: „Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala Istennél, és az Ige Isten vala.”³² Vagyis a mottók – egységesen János nevéhez kapcsolódva – a Teremtéstől az utolsó ítéletig húzódó ívet rajzolják ki, azaz az üdvtörténet egészének a Krisztus második eljöveteleig tartozó szakaszát. Az idők beteljesülésének érzékeltetése ráadásul az Apokalipszisnek azokkal a paszszusaival történik, amelyek a kiválasztottakra és a Templomra vonatkoznak, márpedig ennek igen könnyű a szabadkőműves misztikára való ráértése, annál is inkább, mert a *Fel fedezett titok* szövegében a kiválasztottság hangsúlyosan felbukkan, s a szabadkőművesek közösségének mint templomnak az értelmezése is jelen van.³³ A regény hosszú alcímében szereplő utalás a szabadkőműves-ségre („...hogya Frajmaurer lehessen”) már előkészíti ezeknek a paratextusoknak a szabadkőműves jellegű értelmezését, még akkor is, ha az olvasó nincs beavatva a misztériumok ismeretébe, ráadásul úgy, hogy az üdvtörténeti folyamat részeként állítja be e közösséget.

A két záróima azonban már ehhez képest hangsúlyváltást jelez, hiszen magánkönyörgésekről van szó, s nem bibliai passzusokról, azaz személyesebb, az egyén és a Teremtő viszonyát előtérbe állító szövegekről. A státuszuk is más: az olvasás folyamatában akkor érünk el ide, amikor már a főhős számára a szabadkőművességbe való belépés meghiúsult. Míg tehát a mottók a szabadkőművesség üdvtörténeti távlataira készítenek fel, az epilógusként felfogható két imádság az ehhez való csatlakozás kudarcának morális következményeire látszik utalni: az itt szereplő könyörgések azon – isteni adományként, kegyelemből elnyerhető – erények újbóli birtoklásának a lehetőségére mutatnak rá, amelyek a főhősből eleve hiányoztak vagy valami módon elvesztek. Az ima pozíciójából következően, valamint a második imába beleértendő Szentlélek révén viszont ezek akár újból elérhetők lehetnek. Ezért nem tűnik véletlennek, hogy a második ima egy „ante studia” elmondandó könyörgés:³⁴ a tanulás, a felkészülés előtti, a Szentlelket segítségül hívó ima az újrakezdés lehetőségét, s így a remény távlatát hordozza. Annak a reményét, hogy a mottók által fölrajzolt üdvtörténeti távlatú szabadkőművesség mégis elérhető – nyilván nem a főhős már lezárult, kudarcos életében, de az ő, regényben tárgyiasuló életének tanulságai nyomán mások számára.

32 HORVÁTH Á., i. m. (1988), 26. Ebben a kiadásban a sajtó alá rendező korrigálta az első kiadás egyik sajtóhibáját is.

33 Ez utóbbira l. a regény végén a sikertelen próba leírását: *Uo.*, 318–329.

34 A két imát magyarra fordító Kecán Mariann a második ima címét így adta vissza: „Aquinói Szent Tamás beszéde foglalatzkodás előtt” (JÁSZBERÉNYI, i. m., 74.). Az „ante studia” azonban – az alapul vett *Officium Rákoczi*anum kontextusát is figyelembe véve – inkább az iskolai tanulmányokra, a tanulásra vonatkozik.

A regény paratextusai tehát jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a mű legfontosabb, ideologikusnak tekinthető vonulata poétikailag is átgondolt szerkezetbe illeszkedhessen bele. Ilyenformán még tanulságosabb lehet, ha a regényt az érzékeny levélregények poétikája felől próbáljuk meg értelmezni, hiszen akkor irodalomtörténeti helyét és jelentőségét is újra kell gondolnunk. Eszerint ugyanis nemcsak arról van szó, amit már többen emlegettek a szakirodalomban, hogy a *Fel fedezett titok* egy olyan műcsoport tagjaként láttatható, amely Kazinczy Ferenc *Bácsmegyeyjétől* a *Fanni' Hagyományain* át Kisfaludy Sándor *A két szerető szívnek története* című regényéig húzódik.³⁵ Horváth Ádám regénye ugyanis Kazinczy *Bácsmegyeyje* után³⁶ – amely az első próba az érzékeny levélregény szerkezetének a magyar irodalomba való integrálására – a második, esztétikailag méltányolható kísérlet volt. Ráadásul esztétikailag is innovatív módon, hiszen poétikai megoldásai jelentősen eltérnek a Kazinczy-regény poétikájához egyszerűbben hozzáköthető, későbbi kísérletektől. Az irodalomtörténeti hagyományból való kizárulása már csak ezért is elgondolkodtató.

35 Horváth regényének ezt a beágyazását l. ALSZEGHY, *i. m.*; Németh József = HORVÁTH Á., *i. m.* (1988), 21.; JÁSZBERÉNYI, *i. m.*, 176. skk.

36 Kazinczy művéről l. korábban kifejtett gondolatmenetemet: *Az érzékeny levélregény magyar variációja. Kazinczy Ferenc: Bácsmegyey össze-szedett levelei*, Széphalom, A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 19. kötet, 2009, 21–26.

LABÁDI GERGELY

A könyvbeli ember

A Fel fedezett titok mint érzékeny regény¹

„titok, idegenség”

(*adyendre*)

A magyar irodalomtudományban meghonosodott szentimentalizmus- és érzékenység-koncepciók ismeretében valószínűleg szokatlan a következő kijelentés: Ady Endre érzékeny költő, sőt Ady inkább az, mint mondjuk Ányos Pál vagy Dayka Gábor. Az állítás szokatlansága annak köszönhető – durva leegyszerűsítéssel –, hogy a szentimentalizmus, illetve utóbb az érzékenység látens korszakfogalomként működik az értelmezések során. A kutatástörténet fontosabb szereplői (Szauder József, Bíró Ferenc és Debreczeni Attila) természetesen egybehangzóan figyelmeztetnek arra, hogy a szentimentalizmus-érzékenység nem meghatározó egyetlen korszakban sem, sőt a szentimentális-érzékeny szövegeket alkotó szerzők életében sem feltétlen kizárólagosak, mindazonáltal korszakfogalomnak tekinthetők, mivel ezeket csak a XVIII–XIX. század tágabban értett fordulóján született szövegek elemzésekor használjuk. Ez annál is inkább meglepő, mert igen régóta rendelkezésünkre áll egy másfajta értelmezés lehetősége. Szauder már 1958-ban amellet érvelt, hogy *A naiv és szentimentális költészetéről* című Schiller-tanulmány nagy hatást gyakorolt Berzsenyre és Kölcseyre, e felvetéshez kapcsolódva aztán Csetri Lajos bontotta ki Berzsenyi antirecenziói kapcsán a schilleri tipológia 1810–1820-as években egymásra torlódó értelmezéseit.² *A naiv és szentimentális költészetéről* valódi jelentőséget azonban akkor nyer a magyar irodalomtudomány érzékenységek-konceptiói között, amikor Debreczeni Attila az érzékenység diskurzusának értelmezésekor ezt tette elmélete alapjává, amellet érvelve, hogy az ily módon felfogott érzékenység voltaképp a modern ember alapvető létélményét fejezi ki. Ahogy Debreczeni írta a Schiller-tanulmány értelmezésekor:

az eredendő egységtől elidegenedett világ mint való élettér áll szemben a képzeletben újraalkotott egység eszményi világával. Az érzékeny ember ebben *ott-honos* [tehát a képzeletben újraalkotott egység eszményi világában], de abban

1 A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

2 SZAUDER József, *Génius szall...*, ItK, 68(1958), 187–199.; CSETRI Lajos, *Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával*, ItK, 87(1983), 463–481.

él [tehát az eredendő egységtől elidegenedett világban]. Az irodalom kitüntetett szerepet kap az oppozícióban: megteremti az *eszményi világot*, amely az érzékeny ember számára az *igaz* valóságot jelenti, s amelyből mély megvetéssel szemlélheti az *igazi valóságot*, amelyben élnie kell.³

Úgy gondolom, hogy ha ezek után az értelmezésekben a stílustörténeti alapozású szentimentalizmus-fogalom időhatárait alkalmazzuk a schilleri, szentimentális-ként felfogott érzékenységre, az olyan önkorlátozás, amely egyáltalán nem következik az elméletből. Az elmosódó időhatárok okozta veszteségért az érzékenység e kiterjesztett felfogása annyiban kárpótol, hogy egy olyan perspektívát nyit meg a kutatás számára, amely erőteljesen hangsúlyozza a XVIII. század végi irodalom kapcsolatát a későbbi fejleményekkel, vagy legalábbis megteremti az összevetés lehetőségét. Ez a megközelítés ráadásul egyáltalán nem idegen az érzékenységtudomány nemzetközi szakirodalmától. A Karl Eibl és Diethelm Klippel által szerkesztett, 2001-ben megjelent *Aufklärung*-évkönyvnek az érzékenységtudatásról szóló tematikus blokkja például annak jegyében állították össze, hogy a kutatás jelenkori, esetenként egymással erőteljes vitákat folytató irányzatait képviselő tanulmányok révén láthatóvá váljék a XVIII. század második felében felemelkedő érzékenység „továbbélése”. Az érzékenység ugyanis olyan elképzeléseket, magatartásmintákat, illetve egy olyan értéktárat bocsátott a rendelkezésünkre – így érvel Karl Eibl a bevezetőben –, amelyek az élet orientációjának egyre növekvő társadalmi igényét elégíthetik ki. A teljesítményorientált, „brutális kapitalizmusban” a „valódi emberség” kontinuitását hivatottak biztosítani az érzékenység szerelemről, családról, barátságról, erkölcsről, művészetről alkotott elképzelései.⁴ A kötet szerzői közül Lothar Pikulik a Schiller-féle szentimentális pszichológiai struktúrára támaszkodva írja le a kevert érzelmek XVIII. századi elméletének figyelembe vételével az így felfogott érzékenység sajátos érzésstruktúráját (ti. az érzékeny nem a tárgyra közvetlenül, hanem a tárgy által keltett benyomásra reflektál);⁵ York-Gothart Mix pedig amellet érvel, hogy a XIX. század végi modernitáskritika a XVIII. század második felének érzékenységi témáit tematizált problémákat megjelenítve (elszemélytelenedés, identitáskriszisz, szerepkonfliktusok) a felvilágosodás kori észkritikához nyúl vissza. S ami még fontosabb: a XIX. század végének e törekvései esetenként tudatosan is vállalják az érzékenység hagyományát.⁶

3 DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, It, 1999/1, 21–22. L. még Uő, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 167–171.

4 *Aufklärung: Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte*, Band 13, Hg. von Karl EIBL, Diethelm KLIPPEL, 2001, 5–8.

5 Lothar PIKULIK, *Die Mündigkeit des Herzens: Über die Empfindsamkeit als Emanzipations- und Autonomiebewegung = Aufklärung...*, i.m., 9–32.

6 York-Gothart MIX, *Männliche Sensibilität oder die Modernität der Empfindsamkeit: Zu den*

Az érzékenységek ez a megközelítése korántsem idegen a magyar humán-tudományoktól, bár a magyar felvilágosodás-kutatásban nemigen hivatkozunk erre a hagyományra. Balázs Béla *A lírai érzékenységről* című tanulmányának kiinduló tétele, hogy a modern líra az individuumnak, a „modern társadalom atomizált egyéniség”-ének magányából születik. Balázs munkája első felében (*Az újkori líra keletkezése, vagy az emberi magányosság története*) a kapitalista társadalomban „tetőpontjára ért” folyamat leírásakor bevezeti az eldologiasodás fogalmát, általános politikai-filozófiai háttérként pedig Lukács György *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című tanulmányához utalja az olvasót.⁷ E két szöveg számára *A naiv és szentimentális költészet*ről egyaránt fontos hivatkozási pont az elidegenedés leírásakor, sőt Balázs tanulmányának koncepciója egyértelműen a schilleri tipológia történetfilozófiai átértelmezésének eredménye. Schiller munkája azért is jelentős számukra, mert példaszerűen mutat rá, hogy mely területen maradt lehetőség a modernitásban az emberi lényegétől megfosztott ember számára önmaga emberségének megvalósítására: a művészetéről van szó.⁸ A történelem menetéről vallott nézeteik miatt természetesen érdemes erős fenntartásokkal kezelni Balázs és Lukács állításait, Schiller-értelmezésük azonban egyáltalán nem szokatlan a tanulmány magyarországi recepciójának történetében, és ez az, ami lehetőséget nyújt a szentimentalizmus, érzékenység fogalmának újraszituálására. A *naiv és szentimentális* tipológiapárjának romantikus átértelmezése, azaz történetfilozófiai kategóriákként való értéke ugyanis szintén nem ismeretlen a magyar irodalmi hagyományban. Bár értékelése természetesen koronként változott, az 1810-es évek második felétől kezdve – amint arra Csetri idézett tanulmányában felhívja a figyelmet – egyértelműen ez dominál, s a népiesség felőli részleges újraértelmezésével magyarázható a schilleri tipológia masszív továbbélése a XIX. század közepe irodalomtudományi, kritikai írásaiban is.⁹

Szintén a népiesség jegyében végrehajtott újraértelmezés áll a magyar irodalomtörténet-írás egyik legelső olyan értelmezése mögött, amely Pálóczi Horváth Ádám kapcsán a szentimentalizmus kategóriáját alkalmazza. Heinrich Gusztáv 1878-ban – dacára annak, hogy a Kazinczy-féle átdolgozást *természetessége miatt* az eredeti fölé emeli – nem tudott mit kezdeni Pálóczi Horváth Ádámnak a *Bácsmegyei öszve-szedett levelei* iránti lelkesedésével: „És ez a

„Leiden des jungen Werther”, „Anton Reiser”, „Buddenbrooks” und den „Verwirrungen des Zöglings Törleß” = Uo., 191–207.

7 BALÁZS Béla, *A lírai érzékenységről* = Uő, *Halálos fiatalság*, vál. és szerk. FEHÉR Ferenc, RADNÓTI Sándor, [h.n.], Magyar Helikon – Szépirodalmi, 1974, 329–368. L. LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Bp., Magvető, 1971, 319–510.

8 LUKÁCS, i. m., 401. L. még Uő, *Adalékok az esztétika történetéhez*, Bp., Magvető, 1972, I, 308–309.

9 MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata, Bp., Osiris, 2000, 35–39.

»csupa természet« sem tudta derék Horváth Ádámunkat a kor uralkodó betegsége, a sentimentalismus ellen védelmezni!¹⁰

A fentiek után már érthetővé válik a tanulmány elején olvasható kijelentés (Ady Endre érzékeny költő), hiszen háttérben az érzékenységet a modernitással azonosító értelmezési hagyomány áll. Ez a magyarázata a mottóban olvasható – egyébként a vállalkozhatatlanságig elhasznált – verstöredéknek is: *ebben a formában* képes a *Fel fedezett titok* sajátos érzékenységeinek kifejezésére, ami a kutatástörténeti hagyomány felől közelítve nehezen érzékelhető. Balázs, Debreczeni, Eibl kiterjesztett érzékenység-interpretációja azért lehet releváns Pálóczi Horváth regénye kapcsán – mondanám lényegét előre bocsátva –, mert a névtelen főszereplő sorsa, ahogyan én értem, a modern individuum végletes magányosságának és meg-nem-érthetőségének problémáját tematizálja, a regény a személyiség széthullásának történetét ábrázolja.¹¹

(titok)

Arra a látszólag könnyű kérdésre, miként fejeződik be a *Fel fedezett titok*, valójában többféle választ adhatunk. Amennyiben például a névtelen haldokló által elbeszélte történetre irányuló kérdésként értjük, akkor azt felelhetjük: a szabadkőművesek egyértelművé teszik a főhős számára, hogy „álhatatosságébéli” vétke (481)¹² miatt soha nem léphet közjük. Amennyiben az elbeszélés aktusára helyezzük a hangsúlyt, úgy azt fogjuk válaszolni, hogy a névtelen haldokló történetét elmondva „végső álom”-ra (482) hajtotta fejét. Végül ha a regényt nem pusztán az elbeszélte történettel vagy magával az elbeszéléssel azonosítjuk, hanem egy visszaemlékezésre történő visszaemlékezésként, illetve ennek lejegyzéseként értelmezzük, akkor a közreadás az utolsó momentum. A lehetséges válaszok nem feltétlenül zárják ki egymást, az eltérések azonban abból a szempontból jelentősek, hogy egyértelművé teszik azt a nézőpontot, ahonnan a történetet megformált egészként érzékeljük, azaz ahonnan az egyes események értelmet nyernek.¹³

10 KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek gyötrelei*, bev. és jegyz. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin-Társulat, 1878, 40. Kazinczy fordítása Heinrich szerint annyival jobb a német eredetnél, hogy az olvasó „oly különbséget fog tapasztalni – daczára a fordítás hűségének, – mint a ki nyomott, bűzös levegővel telt szobából az utcára lép, – vagy a ki egy és ugyanazon dolgot, pl. emberi arcot, előbb kék szemüvegen keresztül és aztán józan, ép két szemével nézi”. *Uo.*, 48.

11 Az érzékenység ilyen típusú értelmezésének elvi problémáiról: ROHONYI Zoltán, *A romantikus korszakküszöb*, Bp., Janus–Osiris, 2001, 79–81.

12 A tanulmányban zárójelben lévő oldalszámok végig a regény első kiadására utalnak: [PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám:] *Fel fedezett titok. Az az Vallástétele egy olyan Tüdos Ifjúnak, a’ ki sokáig igyekezett rajta, hogy Frajmaurer lehessen; sokat ki-tanúlt; el-is-ment fel-tett útjában a’ leg-utolsó pontig; minden próbákon által-esett; de tzélját tsak-ugyan el-nem érhetette. ’s miért nem érhetette? Beszéli a’ Vallás-tételt az Ifjú, halála előtt kevéssel*, 1792.

13 Paul RICOEUR, *A hármas mimézis*, ford. ANGALOSI Gergely = *A hermeneutika elmélete*,

Az előző bekezdés elején feltett hipotetikus kérdésére adható válaszok közül az utolsó, amelyik a publikálás aktusára helyezi a hangsúlyt, a XVIII. század végi érzékeny regény poétikáját helyezi a középpontba. A regény értelmezésének kulcsmomentuma ebben az esetben – mint erre Szilágyi Márton e kötetben olvasható elegáns értelmezése meggyőző példát mutatott – a szerzői intenció szempontjából döntő jelentőségű peritextusok interpretációja. A peremszövegek közül az *Officium Rákóczianum* 1749. évi nagyszombati kiadásából származó két ima (amelyek kizárólag a *Fel fedezett titok* egykorú változatában, az elbeszélte történet és az elbeszélés lezárulása után olvashatók) a kiadás mint utolsó mozzanat jelentésére és jelentőségére mutatnak rá. A Szilágyi által epilógusként értelmezett imák az eredeti szövegek környezet és a regény kontextusa közötti feszültség révén az olvasók számára a szabadkőművesség elérésének kulcsát, tehát az újrakezdés lehetőségét nyújtják, dacára az elbeszélte történetnek.¹⁴ Első közelítésre úgy tűnik, hogy szintén a kortárs poétika felől értelmezi Pálóczi Horváth regényét Németh József – aki 1988-ban megjelent kiadásával az irodalomtörténet-írásnak tulajdonképpen felfedezte e munkát –, hiszen bevezetője alig kétoldalmi szövegismertetőjében kétszer is „szokásos”, illetve „szabályos szentimentális regény”-nek nevezi a szöveget.¹⁵ Az általa szentimentálisként azonosított hangulati elemek, valamint *Fel fedezett titok* tömör tartalmi összefoglalója a főszereplő halálát folyamatos vívódásaira, a „szerelem vagy szabadkőművesség” konfliktushelyzetére adott „válaszára”, azaz a betegségre vezeti vissza. Mindazonáltal mégsem a Szilágyi által követett úton haladt, mert bár az általa megnevezett elemek egy része, mint például a főhős neve és életkora, kétségtelenül jellemző az érzékeny regényekre,¹⁶ a mű „végső tanulságát” Németh egy olyan idézettel érzékelteti, amelyet a főhős még története legelején mond: „Én azt számtalanszor megsirattam, hogy abba a társaságba be nem mehettem...”¹⁷ Noha egyáltalán nem magától értetődő a regényt az elbeszélte történettel azonosítani, azok az értelmezések, amelyek egy kudarcot vallott szabadkőműves beavatás elbeszéléseként tekintenek rá, alapvetően mégis így járnak el.¹⁸ A választás mellett nyomós érvek szólnak, maga a Németh által

szerk. FABINYI Tibor, Szeged, 1998 (Ikonológia és Műértelmezés, 3), 225–226.

14 L. SZILÁGYI Márton *A Felfedezett titok mint az érzékeny levélregény poétikai változata* c. tanulmányát e kötetben A SZTE Egyetemi Könyvtárában olvasható példányban (RA 5342) az imák a *Jelentés* után és a *Fel-fedezett Titok* c. részek között olvashatók.

15 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, s. a. r. NÉMETH József, [h. n.], Szépirodalmi, 1988, 17, 18–19.

16 MIX, i. m., 192.

17 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett titok* (1988), i. m., 18.

18 PL. JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: Sophia’ templomában látom én felszentelve nagysádat”: A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség, Bp., Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153), 180–189.

választott idézet is jelzi, hogy ez az értelmezés erőteljes szálakkal kötődik a szöveghez: nemcsak a főhős vezet be ezzel történetét, de a haldokló történetének hallgatója, a visszaemlékezés lejegyzője és közléte is a szabadkőművességbe való törekvésként értelmezi az elhangzottakat. Ezt azzal is nyomatékosítja, hogy a regény legelején olvasható *Jelentés* két állítólagos „Frajmaurer” véleményét közli a történetről.

A *Fel fedezett titok* befejezésére irányuló kérdésre három választ soroltam fel, amelyek közül az előzőekben Németh és Szilágyi értelmezéséből kiindulva valamelyest részletesebben az első és a harmadikat mutattam be. A második lehetőség az elbeszélés aktusára koncentrál, s innen nézve a főhős halála a végső pont. A regény meglehetősen rövid szakirodalmában erre is van példa: Bodor Béla a *Régi magyar regénytükör* című munkájában ugyanis azt tartja döntő jelentőségűnek Pálczy Horváth műve kapcsán, hogy a főhősben

Nem személyiségének »állati« része lázad fel tehát, mint a *Werther*...-ben és utódaiban, nem is szerelmi indulat, a melankólia vagy a halálösztön gyűri le, hanem intellektusa egy rétegének, a gyakorlati ész ellenőrzése alá nem vonható tartományának erői. Ennek a gondolatnak a középpontba, a történetsszervezés tengelyébe állítása, éppen a racionalizmus korában, figyelemre méltóan modern vonás; és hogy nem véletlen »ráhibázásról« van szó, azt bizonyítja az alapelv következetes, töretlen, a főhős haláláig való végigvitele.¹⁹

E »figyelemre méltó« elképzelés újdonságát Bodor azzal is hangsúlyozza, hogy határozottan szembelyezkedik a regény kapcsán elsődlegesen adódó, a szabadkőművesség és a szentimentalizmus felőli megközelítésekkel. Sajnálatosan, bár műve koncepciójából következően rövid értelmezése nem a defektusos beavatás-történetet, nem is az érzékeny embert körülvevő ellenséges közeget állítja a regény középpontjába, hanem azt a folyamatot, amely során a főszereplő »bölcseleti értelemben vett egzisztenciája egyre kétségesebbé válik«.²⁰ Az első fejezet végén előre bocsátott értelmezésem e tekintetben Bodoréhoz kapcsolódik.

A jó barátjának vallomást tevő névtelen haldokló a beavatás utolsó jeleneinek elmesélése közben két olyan momentumról is beszámol, amelyek egyértelművé teszik a főhős egzisztenciális válságát, az ebből fakadó szorongást, ami identitása megrendüléséhez, végül szükségszerűen halálához vezet. A pontos időt tudakozó »ismeretlen Ur« bizarr kávéházi jelenetével induló utolsó epizód első felében a kísérő egy egyszerű kérdést tesz föl, amelyre a hasonlóan egyszerű válasz nem várt következményeket von maga után:

19 BODOR Béla, *Régi magyar regénytükör*, I. kötet, 2008². <http://mek.niif.hu/06700/06797/06797.htm> [2011. február 14.]

20 Uo.

Barátom! itt van az Isten a' fejed felett; annak színe előtt felelj nékem, 's emberségedre mond-meg, te vagy e' az az Ember, a' ki A' bódogult Barátunk' közben járása által társaságunktól helybe hagyást nyertél, és a' ki most ismét T. Barátunk által zörgetsz--- Alig mondhattam ki ezt az egy szót: Én vagyok: már olyan háborodásba jöttem, hogy ég-föld fel-kezdettem velem fordulni – – – (467).

A főhős „háborodás”-át az érzékenység egykorú kritikái persze az „olvadékony szívű eszelősködők”²¹ kétségeskedései közé számlálnák, a „háborodás” azonban valójában az „én” azonosságának problémáját tematizálja: a „Te vagy az?” kérdésre adott „Én vagyok.” válasz csapdája a névmás mögé értett személy azonosságának problémája. Ugyanígy az identitás válik a feladat tétjévé nem sokkal később, amikor felszólítják, hogy írja le nevét:

Ird ide hát nevedet, ezen a' koporsónn, erre a' tiszta papirosra. --- Oda megyek le térdepelek, le írom nevedet; de míg azt az egynehány betűt le-írtam, már utól ért a' kétségbe esés (...) úgy annyira meg zavarodott életemnek minden folyása erre a' kérdésre, 's már nevednek is le-írására, hogy alig tudtam fel állani térdelésemből; fel-fordult velem a' Ház... (480).

Azok a viszonyok és cselekedetek, amelyekre a kérdés, illetve a kérés irányul, nyilvánvalóan ugyanahhoz a fizikai testhez kapcsolódnak, amelyik a választ adta, a nevet leírta. Az „ugyanaz” értelemben véve az azonosságot, joggal feltételezzük, hogy van egy szilárd, az időben nem változó mag, amit például maga a név is kifejez.²² A főhős számára viszont a cselekedetek és a mögöttük álló intenció azonos módon történő értelmezése a tét az azonosságra irányuló kérdésnél, amiről viszont tudja, hogy nem egyeznek.

A főhős egzisztenciális válságának kiváltója az őt körülvevő világ adekvát értelmezésének állandó kudarca. Gondoljunk csak arra a jelenetre, amikor a főhős házában egy magát szabadkőművesnek kiadó kapitány jelenik meg: még vacsora után is értetlenül keresteti vendégét, pedig a valójában csaló vendége a többiek előtt már akkor lelepleződött, amikor még csak hallottak róla, sőt az ifjú főhős szeme láttára derült ki, hogy a kapitány nem ismeri fel az általa jó barátának mondott szabadkőművest. A főszereplő a történet során nem talál olyan immanens kritériumot, amely alapján megítélhetők volnának a cselekvők intenciói, és mint az előző jelenet is mutatja, szinte groteszk, mennyire nem tudja értelmezni a mindenki más számára egyértelmű jeleket. A személyiség egysé-

21 [Elise REIMARUS], *Kupás Lórintz és Ilona, annak lánya*, ford. Kis János = *Gyermekek' és ifjak' bibliotékája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszéltetések, utazások és versek*, Pest, 1805, II, 139.

22 Paul RICOEUR, *A narratív azonosság*, ford. SEREGI Tamás = *Narratív pszichológia, szerk. LÁSZLÓ JÁNOS, THOMKA Beáta*, [h. n.], Kijárat, 2001 (Narratívák, 5), 16.

ge, azaz cselekedet (akár beszédről, akár tetről van szó) és szándék összhangja számára mindvégig problematikus, márpedig az elbeszélte történet világában – ahogy a főhős érti – ez bír valódi jelentőséggel, ez jelenti a személyiség egységét és identitását. Jakab levelének a regényben idézett passzusa is ebből szempontból jelentős: „*Mutasd-meg nekem a' Te hitedet a' Te jó tselekedetidből; én is meg-mutatom neked az én hitemet az én jó tselekedetimből.*” (103)²³ A főhős viszont még saját tettei mozgatórugóit keresve is csak ritkán találja azt, amit a többiek ott látni vélnek: hazudott nekik, megcsalta őket, tettetett (456). Azt vonhatja le tehát saját példájából, hogy a cselekedetekből nem következtethetünk a személyiségre. Ezért rendül meg világa, akár szó szerint is értve, amint a beavatás utolsó epizódjából vett két példa mutatja, amikor bármilyen formában kijelenti magát.

Az elbeszélő semmi felé tartó útját, azaz e megrendülés különös erejét a beszélő bemutatkozásával történő összevetés emeli ki, mivel a névtelen haldokló az általa elbeszélte történet legelején egyetlen, ám két oldalon keresztül áradó összetett mondattal jellemzi magát: testi, lelki és értelmi képességei, neveltetése, szorgalma tudománya még azelőtt kiemelték az ismeretlenségből, hogy bármiféle nyilvános fellépésére sor került volna, híre „tsak-nem” az egész országban ismert volt, kereste és meg is találta a társadalmi-szellemi elit nagyjaival való barátságot (20–22). Ennek a visszatekintő, ám az elbeszélést közreadó barát által jóváhagyott meghatározásnak legfontosabb eleme az „elmebéli” tehetség és a „tisztességes tudományok”-ban járatos „szép elme”, azaz a főhős a tudomány világának, vagy amint a születési előjogokkal kapcsolatos szkepsziséből következik (21–22), a szellem köztársaságának embereként tekint magára. Énértelemezése a szabadkőművességgel való találkozását szükségszerűnek tünteti föl a világban elfoglalt helye miatt („Az ilyeneknek köszönhetem én mind azt valami utóbb rajtam esett...” [22]), e találkozás azonban saját magáról alkotott képét teszi próbára. A haldokló utolsó szavait („Imé kedves Barátom, ez, az életem' kitsiny részének, de még is igazán mondván java életemnek, emlékezetet érdemlő le-írása.” [482]) tehát nemcsak a szabadkőművességbe való törekvés kudarca felől értelmezhető, hanem az identitás problémája felől is. E megközelítést nemcsak a két végpont éles ellentéte indokolja, magában a történetben is elhangzik a felszólítás, „Ismerd meg magadat” (386). A bölcs, szabadkőműves nagybácsi intése a szabadkőművességbe vágyó főhőst cselekedetei mozgatórugóinak folyamatos, kíméletlen elemzésére figyelmezteti, és mint azt maga az elbeszélő hangsúlyozza az őt sikertelenül próbára tevőknek: nagybátyja az egyetlen, aki jobban érti őt, mint ő önmagát, azaz tudja, valójában milyen indí-

23 Az egykorú református Bibliában nem pontosan így szerepel: „Mutasd-meg nekem a' te hitedet a' te tselekedetidből; és én-is meg-mutatom neked az én tselekedetimből az én hitemet.” *O és Ujj Testamentomban foglaltatott egész Szent Iras*, ford. KAROLI Gaspar, P. F., Utrecht 1794, II, 213. (Jak. 2.18)

tékok állnak cselekedetei mögött (339–340). Pedig a főhős régi barátja, A. azt állítja, hogy a szabadkőműves próbák tétje voltaképp az „én” azonossága, azaz a személy intencióinak és cselekedeteinek mindenkor kongruenciája: „itt nints titok; indulatidből, erköltsidből, magad viseléséből nyilván kell lenni, egész szivednek” (108). Mindezek alapján úgy gondolom, a *Fel fedezett titok* a főszereplő narratív azonossága szempontjából modern regénynek tekinthető, abban az értelemben legalábbis, hogy a modernításban immár nem a szereplő van a történetnek alárendelve, mint Arisztotelész nyomán a klasszikus poétikákban. A viszony teljesen megfordul: a történet vagy a szereplő fejlődését szolgálja, vagy a személyiség teljes identitásvesztését mutatja be.²⁴

Két további érvet lehet felhozni amellett, hogy a regényben is emlegetett „titok” nyomzás”-t (33) nem pusztán a szabadkőművesség titkára (pl. 33), vagy a főszereplő történetére vonatkozó (pl. cím, 14–15) utalásként lehet értelmezni, hanem a főhős önismereti útjaként, az identitás problémájának előtérbe helyezéseként is. Az első érvet Johann August Starck Kassán, szintén 1792-ben megjelent, könyvnyi terjedelmű értekezése szolgáltatja, *A’ Frey-maurer avagy szabad-kőműves rendnek óltalmazása*. A munka a felvetett probléma szempontjából is analóg a *Fel fedezett titok*ban foglaltakkal. *A’ Szabad-Kőműves Rend felől való külömb-külobbféle Itéletekről* című bevezető fejezet²⁵ kiinduló kérdésére, ti. hogy kik ítéhetnek a szabadkőművesekről, illetve mi alapján lehet lehet őket megítélni, meglepő módon aporisztikus válaszokat kap az olvasó: sem a renden kívül, sem a belül lévők nem alkalmasak elfogulatlan ítélet meghozatalára, továbbá nem lehetséges sem a személyekből, sem cselekedeteikből kiindulni, mert – és ez az igazán lényeges – nem lehet a cselekedetek mögött álló indítékra következtetni, nem lehet a cselekvők intencióit egyértelműen megítélni. Hogy Starck munkájában ez nem vezet az identitás problémává tételéhez, nemcsak a műfaji különbségeknek köszönhető, hanem – mint a rendkívül személyes, regényes kerettörténetből kiderül – annak is, hogy az elbeszélő világában csak a szabadkőművesek közé kerülve szembesült e problémákkal.²⁶

Starck könyvének analógiája mellett a *Fel fedezett titok* érzékenység-fogalmának részletesebb vizsgálata is arra mutat, hogy az identitás problémája központi jelentőségű a regényben. Az érzékenység erős diskurzusának, azaz egykorú értelmezésének kutatására maga a műfaj különösen alkalmas, mivel a kortársak számára gyakorlatilag elválaszthatatlan volt az érzékenységtől,²⁷ és mert a regény – ahogy Volker Dörr egyik tanulmányában fogalmaz – „az indi-

24 RICOEUR, *i. m.*, 20.

25 [Johann August STARCK], *A’ Frey-maurer avagy szabad-kőműves rendnek óltalmazása*, Kassa, 1792, 1–15.

26 Uo., 16–30.

27 Georg JÄGER, *Empfindsamkeit und Roman: Wortgeschichte, Theorie und Kritik im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kolhammer, 1969, 9–11.

viduum intencióit és megnyilvánulásait szociális környezetével való összjátékával együtt írja le”.²⁸ Az érzékenység klasszikus regényeinek – Dörr Gellert (1747/1748), LaRoche (1771) és Goethe (1774) egy-egy művét vizsgálja – egyik központi problémája felszín és mélység összhangja, tehát az érzékeny diskurzus az intenció és a cselekedetek megfelelését ígéri a kommunikáció résztvevőinek. A regények hősei azonban mindig azzal kénytelenek szembesülni, hogy nincs olyan immanens kritérium, amely alapján megítélhetők volnának a cselekvők intenciói, rendre tévednek világuk figuráinak megítélésében, ezért csak a transzcendensbe vetett bizalom, illetve az olvasó számára előre feltárt indítékok kezeskednek az érzékenység moralitásáért. Pálóczi Horváth regénye ez utóbbi megoldást követi, ám annyi változtatással, hogy nemcsak az olvasó tud meg mindent, hanem a főszereplő maga is folyamatosan értelmezi történetét, ami azonban csak az olvasónak jelenthet megnyugvást, ön maga számára véglegesen elvész.

Az érzékenység erős diskurzusának kontextusában válik érdekessé a regény szóhasználat is. Amint arra Erämetssä óta az érzékenység-kutatás mindig is reflektált, a kortársak Nyugat-Európában egy jól körülírható szótár használatként látták az érzékenységet, amely szótár szavai közül néhányat neológia-ként érzékeltek. Magyar közegben azonban éppen a neológia hiánya miatt, azaz hogy az *érzékenység* nem minősül annak, sokkal nehezebb a szótár összeállítása, azaz a fogalom történeti változásainak követése: Debreczeni Attila monográfiájának vonatkozó fejezete az *érzékeny/érzékenység* szóalakok használatának XVIII. század végi szóródásáról ennek nyilvánvaló jele.²⁹ Pálóczi Horváth Ádám regényében az „érzékeny” szóalak mindösszesen nyolcszor fordul elő, fosztóképzős alakkal együtt is csak kilencszer szerepel, ami az eredeti kiadás majd 500 oldalára vetítve nagyon kevés, különösen, ha összevetjük más kortárs regényekkel. A *Bácsmegyey öszve-szedett leveleiben* 22, az átdolgozott változatban mindössze 9, a *Kártigámban* 36, a *Herfort és Kláríka* első kötetében 21, a *Gróf Kaczajfalviban* 78 előfordulással találkozunk. Természetesen nem pusztán a szám az érdekes, hanem a használat. Ez pedig azt mutatja, hogy Pálóczi Horváth regényében az érzékeny – legtöbbször: „serkenő és érzékeny eszű” – alapvetően az idegek érzékenységét jelenti, ami a XVIII. századi német antropológiai szakirodalom fogalomhasználatával mutat rokonságot, ahol az „empfindsam” és az „Empfindsamkeit” ilyen értelmű használata független az ekkor terjedő morális jelentésaspektustól.³⁰ Az elhagyott grófkisasszony levelé-

28 Volker C. DÖRR, „... bey einer guten Handlung böse Grundsätze zu argwohnen!” *Empfindsame Diskurse bei Gellert, Sophie von La Roche und in Goethes Werther (17.05.2004)* = Goethezeitportal (http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/doerr_diskurse.pdf [2010. szeptember 17.]) A következő összefoglaló e mű alapján készült.

29 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, i. m., 104–106.

30 JÄGER, i. m., 15.

ben ugyan a „reflexív együttérzés” jelentésben találjuk az „érzékenyűl”-t (453), tehát az érzékenység morális karakterére történő utalásként értelmezhetjük, egy hasonló szituációról azonban már jóval korábban kiderült, a főhős számára mindez pusztán szó: „Érzékeny szívvel veszem a’ Hadnagyak is jó ítélet tételét (de már itt meg-vallom, hogy meg-tsaltam Barátomat a’ szóval, ’s nem bántam vele olyan ki nyílt szívvel, mint ő én velem, mert úgy intéztem a’ szokat, hogy abból sem azt ki nem hozhatta, hogy hallottam valamit, sem azt, hogy nem (...)) sokszor is eszembe jutott ez nekem, mikor az utóbbi próbák meg zavartak, hogy most bizonyosan annak büntetését szenvedem)...” (120). Az idézetben szereplő „meg-tsaltam Barátomat a’ szóval” a barokk etika alapvető kérdését, a színlelést hozza játékba. Morálisan az érzékenységben már nem igazolható, de rámutat a *Fel fedezett titok* kulcsfogalmának, a közel ötvenszer előforduló „emberséges ember” kifejezésnek alapvető problémájára. Ez az öreg gróf számára azt jelenti, hogy nem frajmaurer az illető, a frajmaurer számára viszont egyszerűen az igaz szabadkőműves szinonímája: „ez leg-első meg-ismertető jele” (185). Az érzékeny (itt: szabadkőműves) éthosz szerint cselekedet és szándék összhangjában nyilvánul meg az emberségesség, ám a regényben a főhős számára épp ez az, ami valójában mindig bizonytalan, mert egyetlen tapasztalata az, hogy az észlelhető jelek egyáltalán nem maguktól értetődők: a Hadnagy már a próbák előtt „emberséges embernek” ismeri (113), a nagybácsi szerint (297) viszont még egyáltalán nem az...

(idegenség)

Az elbeszélést közreadó jóbarát szavai alapján a főhős rögtön a regény legelső lapjain tanult, rendkívüli olvasottságú figuraként jelenik meg, s e legelső benyomást saját, korábban már idézett önértelmezése is alátámasztja. Ennek fényében érthető, hogy a regény világában elég sokszor történik utalás könyvekre, kéziratokra, illetve magára az olvasásra. Ezek az utalások azonban egyáltalán nem egyneműek, sőt sokszor úgy tűnik, a könyvről és az olvasásról alkotott elképzelések eléggé széttartók. Meglepő például, hogy a főhős egy-két alkalommal kifejezetten babonásan viselkedik, amikor könyvekről van szó, ugyanúgy, mint az egykorú elbeszélések, visszaemlékezések általában kigúnyolt, írni-olvasni nem tudó parasztjai. E passzusok közé tartozik a titkosírással írt kézitról³¹ alkotott elképzeléseit ismertető epizód (az irat vagy mágiát foglal magában, vagy fegyver ellen való, esetleg egyéb boszorkányság van benne [242–243]), vagy amikor azt reméli, hogy az öreg professzor (450) a főhős nagybátyja által ráhagyott könyvből valami varázslással kigyógyítja a szerelemből... A regény világában ezek a momentumok azonban jól körülhatárol-

31 A regénybeli kézirat lehetséges mintájáról l. e kötetben VÁMOS Hanna tanulmányát!

hatók, mivel részben a szabadkőművességet övező hiedelmekhez kapcsolódnak – amelyek Magyarországon egykorú vélekedés szerint különösen erősek, ám bár nevetségesek³² –, részben pedig a főhős neveltetéséhez (95, 103–104). E zárványokon túl azonban még mindig igaz, hogy számos jelenetben, ha meg is jelenik, nem a könyv vagy maga az olvasás aktusa áll a középpontban. A jellemzően könyvtáron kívüli helyszíneken az olvasás, pontosabban az olvasás kísérlete mindig pótcselekvés: a főhős olvas éjjel, amikor az izgalomtól nem tud aludni, de feladja (36, 130); úgy tesz, mintha olvasna, nehogy azt higgyék a többiek egy félreérthető szituációban, hogy hallgatózik (116, 161); könyvet vesz magához és egy asztalhoz ül, kimegy a kertbe, hogy egyedül hagyják, de persze ki sem nyitja (140, 141). Ezek az esetek annyiban mégis kapcsolódnak az elbeszélés elején található önmeghatározáshoz, hogy a könyv jelenléte a maga mindennapiságában az ábrázolt világban magától értetődő, nem szorul semmiféle magyarázatra.

A regényben ugyanakkor a könyvhasználatnak egy olyan aspektusa is megjelenik, amely szorosabban kapcsolódik az identitás-problematikához. Ehhez az elbeszélés végének eseményeit kell felidézni. Az elbeszélés harmadik napján a haldokló állapota rosszabbra fordul, hangja egyre halkabb, emiatt történetében is „nagyon rövidítette a’ le-írásokat” (432), állapotáért aggódó barátja, elbeszélésének közreadója még biztatja is „rövidítse a’ mennyire lehet”. Az utolsó részben így hát egyre nagyobb léptekkel haladunk, fél oldalt alig haladja meg az a beszámoló, amely a főhős betegeskedésének és gyógyulásának hat hónapját meséli el. Az erről az időszakról szóló szöveg legfontosabb eleme – amennyiben feltételezzük, hogy a rövidítés a lényegretartja meg –, hogy megnevezi a gyógyulás helyszínét-eszközét: a főhős a barátaitól és ismerőseitől önként félrevonulva, elhunyt nagybátyjának ráhagyott könyvtárában épül föl (455). Amikor önmagát gyógyultnak nyilvánítva felkeresné barátait, és kiderül, hogy régi világa teljesen széthullott, ismét ide húzódik vissza remeteként, hogy a „kedveltető tudományokat” (461) újra elővéve távoli tudósbarátokkal bonyolódjon levelezésbe. E biztonságos menedékből egy ilyen kapcsolat hatására lép ki megint, hogy nekivágjon a beavatás utolsó próbájának, ahol aztán az „Én vagyok” kimondására minden végérvényesen összeomlik. Az utolsó hónapok eseményei még ebben a redukált formában is rávilágítanak a főhős identitásának egy olyan összetevőjére, amely a történet megértése szempontjából döntő jelentőségű lehet: *könyvember*.

A könyvtárak kitüntetett jelentőségét a történet során már a gyógyulás előtt számos szituáció jelzi. A magánkönyvtárak – amelyeket „könyves ház”-ként, „Museum”-ként, „Tanuló Ház”-ként, „Bibliothéácska”-ként is emlegetnek a történet folyamán – a személyiség lényegét fejezik ki, amelyek megismerése egyben a tulajdonos megismerését jelenti. Amikor a főhős számára kiderül, hogy

32 STARCK, i. m., 2f.

barátja, A. szabadkőműves, úgy gondolja, ez magyarázatul szolgál A. „belső titkos szobá”-jának díszítésére (24). Ide csak a kiválasztottak léphetnek be, ajtaját tulajdonosa be szokta csukni, ha bevonul (34), a könyvtár birtokosa nyugodtan és őszintén beszélhet benne jó barátaival (96, 113, 245). A belső szobát A. felesége maga takarítja (47), de neki magának külön szobája van, ahol másokkal beszélgethet, magyar könyveket olvashat (112, 116, 140). Amikor pedig a főhős azon elmélkedik, hogy meg kellene ismernie nagybátyját, mivel valószínűleg mélyebb ismeretekkel rendelkezik, mint azt a környéken bárki gondolná, rögtön az jut eszébe, hogy még egyszer sem látta könyvtárát: „soha sem láttam én még az ő Tanuló Házát; könyv-tárjába soha sem vezetett be – ki tudja mi lakik ott?” (238). E gondolatot tett követi, s amint másnap meglátogatja nagybátyját, első kérése, hogy megnézhesse a könyves házat (241). E „Museum” (262, 383) a könyv hátralévő oldalain – a szerelmi kaland előtti és utáni eseményekben – különleges jelentőségre tesz szert, a személyiség formálásának (formálása kísérletének), majd pedig integritása helyreállításának (helyreállítása kísérletének) helyszíne.

A főhősnek nagybátyja könyvtárában tett első látogatása alkalmával elhangzó kérésére („nem kívánok tőled egyebet, hanem mindennapi gyakorlást és szoktatást a’ *Virtusra*” [259]) magától értetődően válaszolja a megszólított: „Imé itt vagyon egész könyves Házam” (260). A feleleten nem ütközik meg az unokaöcs, mindkettőjük számára természetes, hogy a könyvek határozzák meg a *praxist*, azaz a könyvek alapján tehető belsővé a cselekvés. E párbeszéd alapján érdemes a nagybátyja által olvasásra kijelölt könyvek leírásának is nagyobb figyelmet szentelni. E könyveket azzal jellemzi az elbeszélő, hogy azok „többnyire Historiákból állottak, és igen kevés írt egyenesebben az erköltsi Tudományról” (261). A két félmondat közötti ellentét arra utal, hogy a főhős számára a könyveknek két típusa van: az egyik történeteket tartalmaz, a másik viszont „egyenesebben” szól a tudományról. A nagybácsi könyvtára tehát a tudás mindkét formájának, a narratívának és a tudományosnak egyaránt otthona.³³ A kérés után az elkövetkező három hét eseményei a regényben 120 oldalt töltenek meg, s a napok nagy része csendes magányban telik, a „Museum” kirendelt könyveinek folyamatos olvasása, egy próba, a rokonnal folytatott beszélgetések töltik ki a napokat.

A főhős nagybátyjának válasza („Imé itt vagyon egész könyves Házam”), valamint korábban idézett felszólítása („Ismerd meg magad”) az érzékenysé-

33 Jerome BRUNER, *A gondolkodás két formája*, ford. ÜLKEI Zoltán = *Narratív pszichológia*, i. m., 27–57. (Védhetőnek gondolom Pálóczi Horváth regénye kapcsán a kétféle tudásforma közötti különbség mai értelmezésére utalni. Egyrészt az egykorú regénykritika azzal támadta a műfajt, hogy eltorzítja a valóságérzékelést, azaz indirekt módon azt állítja, hogy a világról szerzett alapismeretek forrásai a történetek, másrészt ugyanez a kritika regények helyett tudományos könyvek [írását és] olvasását ajánlotta. L. pl. LABÁDI Gergely, *Az olvasó pásztor: A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 63–78.)

éthosza felől vizsgálva azonban korántsem probléma nélkül való. A *Bólts, és Figyelmetes Udvari Ember* két évtizeddel korábban megjelent maximái felől az udvariság emberség-eszményét hozzák játékba, amelyben a könyvek jelentősége szintén elvitathatlan: „Azért lettünk a’ világra, hogy okollyunk és magunkat meg ismérjük. A’ könyvek segitenek reá, és ugyan ezek által válunk embereké.”³⁴ Ez az eszmény azonban a dissimulatio erényével olyan cselekvési kódexet ír elő – amint arra az előző fejezet végén utaltam –, amely az érzékenység számára nem elfogadható. Ennek fényében érdemes visszatérni a főhős előző bekezdésben idézett megjegyzésére a számára rendelt könyvekről: „igen kevés írt egyenesebben az erköltsi Tudományról”. A félmondat ugyan értelmezhető a kétféle tudásforma ellentétének semleges leírásaként, ám az „egyenesebben” kifejezésben rejlő értékelő mozzanat megengedi azt az interpretációt is, hogy az elbeszélő valójában nemigen tud mit kezdeni a historiákkal, mivel azok nem a tudományos diskurzus szabályai szerint szerveződnek, hanem a „valószínűség” alapján.³⁵ Ezt az értelmezést támasztja alá, hogy a főhős elbukik nagybátyja gyakorlati próbáján, pedig előzőleg már olvasta a kirendelt könyvek közül az „egy tántoríthatatlan jó erköltsű embernek sok féle történetei”-t. Ellenben a próba után következő, címük alapján nem elbeszélő jellegű munkákat (*Az uralkodásról, annak eredetéről ’s módjáról; Az emberi Természet’ eredeti állapotjáról és annak változásairól* [301–302]) figyelmesen olvassa, sőt „sok hasznát” véve tudja olvasni (302). Tanulságos továbbá, hogy a főhős a tudományos diskurzus szabályai alapján szerveződött katekizálásként képzelte el a beavatási próbákat (117), pedig – mint a passzushoz fűzött utólagos reflexiójában maga is belátja – „a’ tanult, ’s nagy elméjű emberek” képesek „tanult mesterséggel” (117–118) színlelni, azaz tudják a választ, mikor milyen indítékból mit kell cselekedni, de valódi „hajlandóságokat” elleplezik. A tudományos tudás ebből következően alapvető ellentétben áll az érzékenység éthoszával.

A fenti példák véleményem szerint azt jelzik, hogy a szabadkőművességbe vágyó főhős nem képes kilépni abból a rendszerből-gondolkodásmódból, amely meghatározó részét teszi ki önmagáról alkotott képének, nem tudja a történetek (illetve a történeteket elbeszélő könyvek) sajátyszerű logikája alapján újrahangolni cselekvéseit, pedig a *Fel fedezett titokban* megjelenő szabadkőművesség (amely az érzékeny közösségek³⁶ mintájára épül föl) éppen az én és a cselekvési minták újradefiniálására szólít föl. Az öreg Hadnagy arra inti az ifjút, hogy a próbák során mindig azt válassza, amit „az ember a’ természeti ártatlanságban” választott volna, mert akkor kerül az ember „az Isteni származás szentségéhez,

34 FALUDI Ferenc *prózai művei*, s. a. i. URAY Piroška, VÖRÖS Imre, Bp., Akadémiai, 1991, I, 429. (III. század, 29. maxima)

35 BRUNER, i. m., 27.

36 DEBRECZENI, „Érzékenység”..., i. m.; Lothar PIKULIK, *Frühromantik: Epoche – Werke – Wirkung*, München, Beck, 1992, 26.

ha olyanok akarunk 's törekedünk lenni, a' millyennek lehattunk valaha, mig el-nem romlottunk" (191). A nagybátyja is úgy gondolja, hogy az eredendő egyiségtől elidegenedett emberiség az emberség követelményei ellen vét („mióta a régi együgyű élet nemét erre a városi s nagyobb társaságokban való élet módjára cseréltük, azóta tulajdon természetünket láttatunk levetkezni, és a társaságnak, mely az egymáson való segítség végett állíttatott fel, éppen eredeti valósága és állatja ellen vétkezünk mindnyájan és közönségesen" [229]). A könyvtár felajánlásának gesztusa, ezen belül is az olvasásra kijelölt történetek segíthetnék a főhőst a nagybácsi szerint az elérni vágyott ideál megvalósulásában. Pálóczi Horváth regényének látens könyvkritikája, ami a tudós főhős elbukásában, illetve a történet mesélésének gesztusában nyilvánul meg, így módon egybecseng azzal a (néhány évvel később) Versegghynél olvasható gondolat-tal, amely szerint a tudomány önmagában elégtelen, valódi emberséget csak a „nem-tudományos” munkák révén érhetjük el, „mellyek akár a' köz népnek, akár a' magosabb rendűeknek morális oktatására vagy mulatságos nemesítésére íratni szoktak (...) egyenesen és csak egyedül arravalók, hogy az emberi szívet a' felserkentett emberséges érzeményeknek és indulatoknak segedelmével megszeliítsék, megnevelítsék, 's a' humanitásnak boldogító garádiccsaira felvezérellyék”.³⁷

A főhős (tudományos) könyveken alapuló személyiségének tragédiája abban áll, hogy nem jól használja a ráhagyott könyvtárat, mivel a történeteket nem képes felhasználni személyiségének formálására; csak a tudományoknak él; amikor cselekedni kell, rosszul (vagy az ideálnak nem megfelelő szándékkal) cselekszik. Hiába gyógyul meg tehát, hiába él kiegyensúlyozott életet, ez csak a tudományos diskurzus könyvbeliségének logikáján alapuló mediatizált kapcsolatokon keresztül teheti meg. Amint kilép a számára otthonosan elrendezett könyvtárból, ismételten nyilvánvalóvá válik számára a kétféle éthosz közötti feloldhatatlan ellentét. Minden összeomlik.

37 VERSEGHY Ferenc, *A' Filozófiának Talpigazságira épített felelet*, Buda, 1818, 184.

**Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegei
a régi századforduló hazai színházi kontextusában**

Pálóczi Horváth Ádám alkotói skálájára még a drámaírás, a dramatikus szövegek létrehozása és kiadása is odafért. Tényleges színpadi sikereiről azonban nem tudunk. De milyenek is valójában Pálóczi Horváth drámái? Milyen helyet foglaltak el a késő felvilágosodás-kor színi irodalmában, milyen viszonyban álltak a színjátszás gyakorlatával és szintjeivel?

Ilyen s hasonló kérdések merülhetnek föl a Pálóczi Horváth Ádám publikált és kéziratot drámaszövegeivel ismerkedő filológus fejében.¹ Két kulcskifejezés mindenképp előrekíváncozik. Az egyik a *közösség* fogalom, amit a felvilágosodás gondolatmenetének fókuszába emelt, a másik – ehhez is kapcsolódóan – a *hivatásos színjátszás* e korban már piaci sikerorientált *gyakorlata*. Mindkét fogalomkör sok következménnyel befolyásolta Horváth és kortársai drámaírói kísérleteit és műveik befogadását (mint irodalmi és mint színpadi műveket egyaránt). Létrejöttüket, létüket és utóéletüket is.

A közösség (a közeg, amiben az egyesek mozognak) a XVIII. század megújuló tudomány-, művészet- és társadalomképének központi fogalma lett. A következő században a nemzet egységének virágba borult és termőre fordult gondolata, majd gyakorlata vitte tovább a közösségi elvet. A felvilágosító szándékok és indulatok is a közösség művelését, a társaság (társadalom) jobbítását tűzték a zászlókra, s dolgoztak ki a gondolkodók e célhoz vezethető utakat és módokat. A művészetek közül jó időre ekkor emelkedik a legmagasabbra – a tudományokkal és a köznyelvvél is összefüggésben – az irodalom ázsiója. A felvilágosodás köznevelésen alapuló közjó elképzelését visszafordíthatatlan sikerre majd csak a népiskolai oktatás vihette; az Eötvös József reformjait megelőző hét-nyolc évtizedben az irodalom, bár táguló körben, mégis csak egyes társadalmi csoportok és szintek számára volt közvetlenül elérhető. A befogadók körének, közösségének-közönségének tágitásában elévülhetetlen érdemei vannak a kis- és középnevelés értelmiségnek, a műveltség (ismeretek és művészetek) terjesztéséhez talált

1 Magam is ezekre kerestem a válaszokat a szerző születésének 250. évfordulóját köszöntő alkalomra készülvén: *Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegeinek néhány filológiai és színjátszás-történeti összefüggése = Szöveg–Emlék–Kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat, 2011 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 2), 200–206.

fórumaiknak és eszközeiknek. Ezek közül Pálóczi Horváth nevéhez is elszakíthatatlanul kapcsolódik legalább kettő: a közköltészet és a színház.

Ahogy a közköltészet kutatása és kulturális kánonba emelése viszonylag későn, nem is olyan régen került napirendre, éppúgy a színház szerepének és funkciói betöltését lehetővé tevő sajátos eszköztárának értő, sokoldalú elemzése (például az irodalométól vagy a képzőművészetétől lemaradva) is csak nem egészen egy évszázada kezdődött. Azt azonban ma már elég pontosan látjuk, hogy a színjátszás és a (dráma)irodalom a késő felvilágosodás és a kora romantika évtizedeiben hogyan kapcsolódott össze, illetve mely területeken vált el egymástól, s alakított ki saját szabály- és eszköztárat független, önálló művészetként.

Pálóczi Horváth Ádám két nyomtatott és egy kézíratos drámáját e szempontok szerint vizsgálva pontosabb választ kaphatunk arra a kérdésre: vajon miért nem vált sikeres színpadi szerző polihisztorunkból, aki pedig, tudjuk, az előadó-művészet zenei ágát oly hatásosan és messze hangzóan művelte, s költőként s gondolkodóként is figyelemre méltót alkotott.

Távolodjunk kissé az ismert irodalmi közegetől a színházi irányába – bár ez esetben nem túl messzire, hiszen Pálóczi Horváth drámái nem kerültek színpadra sem megírásuk korában, sem később, azaz főképp irodalmi szöveggként funkcionáltak. Mégis fontos végigtekintenünk azokon az íveken, melyek egyrészt hozzákapcsolták őt a színházi közeghez, másrészt eltávolították attól.

A színház a XVIII. század Közép-Európájában már egyértelműen művészet volt (közösségi feladatkörrel), túllépve más, szórakoztató, liturgikus vagy didaktikus funkcióin, a hivatásos színjátszás pedig egyúttal mesterség, sőt polgári foglalkozás. A századvégen éppen a közönség kinevelése, megteremtése és polgárosítása volt napirenden az előző évtizedek eredményeinek folytatása képpen. Az ekkoriban példaként is választott (bár tényszerűen nem egészen mélyen ismert) antikvitás művészet–mesterség-ideálja Thaleia késői papjainak és híveinek is megfelelt társadalmi pozíciójuk meghatározásához és elfoglalásához. A színház felvilágosodás kori feladatköre bővülni kezdett a nemzeti nyelvek és irodalmak fejlesztése, illetve a közösségi identitás szellemi megalapozása irányába. Magyarországon a felvilágosítók első generációja ugyancsak érdeklődéssel és nagy elszánásokkal vetette figyelő szemét – Párison kívül is – a színpadra, mely igen alkalmas tűnt a számukra ahhoz, hogy vérbeli aufkléristákhoz méltón a deszkákról is hangoztassák, s így széles körű és azonnali hatást keltve kiterjeszthessék saját gondolatmenetüket a közösség fölemelésének általuk elképzelt lépéssorozatáról. Az irodalmi–értelmiségi körök két következő nemzedéke is feladatként állította maga elé, hogy magas és magvas irodalmi-filozófiai szövegekben fogalmazza színpadra ideáljait. S egészen a kora romantika első jegyeinek megjelenéséig, az 1810-es évek (Kisfaludy Károly első sikereivel fémjelzett) utolsó harmadáig kellett várni, amíg zárulni kezdhett az a szakadék, amely az 1770–90-es évtizedekben már szélesre nyílt az irodalmiság és a színházi gyakorlat között, s végül olyan élvezhető és hasz-

nálható drámaszövegek születtek, melyek betöltötték a felvilágosodás-kor irodalmi igényű programját, de már a színházi gyakorlat ismeretében íródtak.

A színház ugyanis a valóságban – bár a XVIII. század társadalmi fórumai között egyazon hármasságban szerepelt a templommal és az iskolával – a másfelől érkező művészetek és filozófiák irányában egyáltalán nem nyitott, nem befogadó közeg. Bármennyire vágyott/vágyik (a hasznosság elvétől is vezetve) különböző korok gondolkodó és alkotó irodalmi értelmisége a színpadokra és a közvetlen közönségsikerre, ez bizony nem adatik könnyen. Csak annak, aki képes hozzá alakítani a mondandójának tartalmi-dramaturgiai és formai jegyeit a színházi gyakorlat igényeihez és szabályaihoz. A színház nem az irodalom és nem a filozófia, nem a társadalmi gondolkodás fóruma, hanem a közönségé. A színjáték önálló, komplex és közösségi művészet (épp ezért felelt meg oly mélyen és igazán az aufklérizmus kitűzött céljainak: tökéletes szócső volt), ám eszközeinek csupán az egyike, s nem is hatásának legfőbb hordozója a(z irodalmi) szöveg. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a teatrológia ne lenne figyelemmel a műelemzés – azaz az előadás-elemzés, performance analysis – során a színjátékszövegre, annak hatáselemeire, ám az mindenesetre bizonyos, hogy a színjátékmű elsődleges, s szintén közösségi célja érzelmi hatást tenni a befogadók közösségére. A szellemi-tudati hatáskeltés, a megértetésre, meggyőzésre való törekvés a művészetek közül a legabsztraktabb anyagot használónak: a nyelvi művészetnek a sajátja, mely az érzelmi effektivitással gyakorlatilag azonos szinten célozza meg az intellektuális hatáskeltést. A színjáték fizikai komplexitása és szellemi összetettsége együtt hat a közönségre, a vizuális–auditív ingerek és a karakterek viszonyváltozásának dramaturgiája keltette érzelmi hatás együtt jelenik meg a szövegbe (esetleg más, értelmezést igénylő képi és hangzó elemekbe) foglalt effektusokkal, amelyek a nézők tudatára hatnak. Ily módon a színi hatást csak olyan gondolati elemekkel, motívumokkal lehet valóban elérni, melyek szervesen és szorosan egybeépülnek a művész további összetevőivel, nem válnak el a szituatív szövegtől, sőt nem is próbálják helyettesíteni azt.

Az az ambíció tehát, amivel a programadó felvilágosult alkotók a színház felé fordultak, csak akkor és úgy teljesedhetett be, ha sikerült alkalmazkodniuk a XVIII. század végére már teljes fegyverzetben működő hivatásos színjátszás gyakorlati (még pontosabban és ridegebben fogalmazva: piaci) elvárásaihoz. S ez bizony nem volt könnyű. Így fordulhatott elő, hogy Pálóczi Horváth, sőt a még nála is határozottabb és elszántabb Kazinczy is csupán kis részt tudott teljesíteni nagy ívű programjából, s a mélyen munkálkodó nemes szándék végül nem (vagy csak elvétve) fordult színpadi sikerre vihető művekbe.

Noha Pálóczi Horváth állítólag egy helyütt az alakulófélben levő magyar színtársulatnak minden hétre darabot ígért,² Kazinczy pedig drámafordítás-

2 Bíró Ferenc megjegyzése szerint.

sorozatot tervezett nagy elánnal, mindketten egyként beváltatlanul hagyták vállalásaik zömét. Az első, 1789–90-es fölbuzdulást követően ugyanis az utóbbi év őszen megindult színházi gyakorlat nem bizonyult egészen olyannak, amilyennek a magas értelmiség a magyar színházat, műsorát és működését elképzelte. A színre „csepűrágók” léptek (bár az első társulat tagjai nem voltak teljesen képzetlenek vagy gyakorlatlanok); sem Hamletnek, sem pedig Hunyadinak nem akadt közöttük méltó megjelenítője, amint ily alakításaiknak értő nézője is kevés lehetett volna a budai Várszínházban. A Kelemen-társulat körül sok hasonló ambiciózus szerzőjelölt forgolódott az első időkben, ám a színház műsora a kezdeti években (évtizedben) két forrásból táplálkozott. Az első kör, melybe Simai Kristóf, az első magyar nyelvű hivatásos bemutató szerzője/magyarítója is tartozott, az ex-iskoladramaszerzőké volt, akik dramaturgiai és színpadi tapasztalataik elpolgáriasításával lehettek sikeressé. A másik a színházcsinálók, az áttekintéssel, összefogó ambícióval és tehetséggel megáldott, idegennyelv-tudással is felvértezett színészek csapata, akik maguk hozták létre szövegeket – minta („s mérték”) után: fordítottak, magyarítottak ők is, átírtak, színre alkalmaztak dramaturgiai szempontból és szituatív működőképes darabokat, amelyeket azután meg is lehetett valósítani. Így keletkezett a már említett szakadék az irodalmi igényű szövegek és a színpadi (kis)mesterek időnként alkalmi, egyszerű nyelvezetű, ám színi hatással bíró alkotásai között.

A megindult magyar nyelvű színjátszás az első évtizedben sok, időnként leküzdhetetlen akadályba ütközött, gyakran eleve bukásra ítéltetett, mégis megvalósította a felvilágosodás színház- és drámaprogramját. Hozzájárult a magyar nyelv köz(ös)-használatának megerősítéséhez, a majdani nemzeti identitás historikus és kulturális kötőpontjainak kijelöléséhez, a közösség tagjaiban az együvé tartozás érzésének és tudatának megalapozásához – még ha nem is azon a színvonalon, amit a gondolkodók az előkészületek éveiben reméltek. Nem oly magas irodalmi szinten, hanem „csak” a színház szövegigényének színvonalán, de bizonytal eredményesen és viszonylag (a „történelmi időt” tekintve) gyorsan is.

Az alanyi írók aztán szomorúan bár, s kénytelenségből kinyomatták-megjelentették fordításaikat és eredeti drámáikat, melyeket azon kevesek olvastak, akik azonos társadalmi-műveltségi körbe tartoztak velük, s érdeklődtek társaságuk művészi-gondolati teljesítménye iránt – no meg a csekély számú előfizetők, s az utókor szintén nem túl népes filológusgárdája. A társadalmi nyilvánosság változási folyamatának adott szakaszán azonban e szerzők közül csak kevesen jutottak a már akkoriban is szűkösnek érzett nyomtatott irodalom köréből a színház nagyobb és közvetlen hatású fórumára, a rivaldák bablonka-/gyertyafényébe. S akik mégis, azok a magyar nyelvű színjátszás második otthona, Kolozsvár (majd a társulat 1807-es kirajzása után Erdély és a Részek) köreiben váltak ismertté, ahol a hazai színészetnek a pest-budaitól, illetve a

felső- és nyugat-magyarországitól eltérő mintája alakult ki a Wesselényi pártolta színház 1792-es megalapítása után.

Az irodalmi dráma a felvilágosodás korában emelkedett a műnemi (a tragédia pedig a műfaji) hierarchia tetejére, s némi formai változásokkal a nagyromantika idejére is ott maradt a csúcson, akkor már mint drámai költemény. Teljesen megalapozott volt tehát mind Kazinczy drámafordítói programja, mind a kortársak nyelvet, történeti és közösségi identitást teremtő igyekezete a drámatermelésben. A Pálóczi Horváthéhoz hasonló elképesztő vállalások egy-egy (vagy akár minden) társulat bemutató-szövegigényének kielégítésére csak kivételes alkalmakkor, nagy színpadi tehetségű szerzők esetében valósulhattak meg (ilyen volt például Schiller és a színigazgató Goethe együttműködése Weimar udvari színházában). Máskor és másutt a könyvborítók között maradt szerény termés alig bírt gyakorlati színházi vagy akár színjátszási összefüggésekkel.

A művelődés- és színháztörténeti kutatások során többnyire a XVIII. század második felétől előrehaladó, technikai értelemben is fejlődő hivatásos színjátszásról beszélünk, mivel az intézményes színházcsinálás jelentett polgári újdonságot és közösségi társadalmi-kulturális fórumot (s nem mellesleg ez kutatható legegyszerűbben az adott, nem ideális körülmények és forrásállapotok között). Ám nem feledkezhetünk el arról a színjátszóhagyományról sem, ami legalább két vagy három további szinten és társadalmi körben jelentett alapot a színház-kultúra romantikus fordulatát megelőzően: a nemesi műkedvelés és a kastélyszínjátszás, az iskolai, alapvetően didaktikus és tehetségapótló színjátszás, illetve a korszerű (polgári) társasági színjátszás, műkedvelés formáiról és eszköztárai-ról. Mindezeknek jelentős köze van Pálóczi Horváth Ádám drámáihoz is. Látni fogjuk, Horváth az épp formálódó-alakuló, funkcióit kereső, illetve működési területeit egymástól elhatárolni igyekvő színházi/színjátszó közegek közt keres utat, sok pályatársához hasonlóan.

Érdekes e szempontból az is, hogy a három szöveg keletkezési sorrendje és célközegének hierarchiája nincs szinkronban. Míg az időrend természetesen előre halad, addig a színjátékok szövegtípusa épp fordított pályát ír le a hivatásos magyar nyelvű színháznak szánt első darabtól a népszerű-szórakoztató nemzeti mítosz/mese-elevenítésen át végül az értelmiségi-műkedvelő közegnek célzott harmadik műig.

Ugyanakkor nagyon fontos, hogy a Kazinczy-féle felvilágosodási program középpontjában álló színház olyan erkölcsnemesítő, nyelvmívelő és identitás-építő, identitáserősítő funkciókat is fölvett ezen a régi századfordulón, amelyek majdhogynem alkalmasak, de mindenképpen vonzóak voltak ahhoz, hogy Pálóczi Horváth is a színpadi deszkákra vágódjék. Hogy mégsem vált belőle sikeres drámaíró, színpadi sikergyáros, annak sajnos szerzőnk az oka. A nagyvonalú polihisztorság csábító bűnébe esve ugyanis megpróbálta a drámává tört szövegeibe foglalt filozófiai gondolatokat retorikus-lírai igénnyel megfogal-

mazni, e választásával azonban gyakorlatilag alkalmatlanná váltak arra, hogy színpadon megszólalván első hallásra érthetőek és befogadhatók lehessenek. Nem véletlen, hogy az *Ötödfélszáz Énekek* közül is, ahol kisebb formában hasonlóval kísérletezett némely fejezetekben, azok a szövegcsoportok váltak ismertté és népszerűvé, amelyekben az aufklérista retorikai igény nem vagy sokkal kevésbé jelent meg.

Az első drámaszöveg, amit Pálóczi Horváth a *Holmi* 3. kötetében kiadott, a *Fogoly Hunyadi*³ című tragédia. Azért kellett kinyomtatni, mert ugyan a szerző 1790-ben a budai társulat céljaira írta, ám Kelemenék társulata ezt is – ahogyan a Kazinczy ajánlotta drámafordításokat – következetesen elutasította. S nem azért, mert nem szerették volna Kazinczyt vagy nem tisztelték volna Horváth Ádámmal közös drámai és színházi programját, hanem mert a társulat és a színházi gyakorlat alkalmatlan volt arra, hogy Kazinczy *Hamlet*-fordítását vagy a *Fogoly Hunyadi*t 1790-ben Budán elővezesse. (A *Hamletre* egy másik közegben, más kontextusban került sor néhány évvel később, Kolozsvárott. A *Hunyadira* azonban ott és azután sem.)

Az első magyar eredeti drámaprogram „filozofico–historico tragoedia”-sorába illeszkedik a *Fogoly Hunyadi*. Az izgalmas darab különös, ismeretlen világot fest, olyan anekdoták kapcsolódnak össze benne, amelyek nehezen illeszkednek az azóta meglehetősen erősen áttromantizált és konzervatív nemzeti panteonunkba. A századvégi színi irodalomban korántsem egyértelmű, hogy a Hunyadiak, Hunyadi János figurájához épp egy sajátos Drákula-történet kapcsolódik (persze nem a XX. század elejétől populáris vérszívó-sztori, hanem egy nem érdektelen útonálló „bűn és bűnhődés”-mellékszála), s az sem, hogy már Hunyadi János tragédiájának is főszereplői a Cileaiak, azaz a Cillei família.⁴ Ugyanakkor a Pálóczi Horváth Ádámtól itt földolgozott identitásképző anekdotagyűri igen érdekes gondolatokat is magában foglal. Nem is a címszereplő szájába adja a legizgalmasabb szövegeket, hanem az árulók, bűnösök és gazok igazán figyelemre méltóak a tragédia kontextusában. A szomorújáték sosem került színre. Ennek okai részben formaiak. Például az első felvonást gyakorlatilag nem írta meg Horváth Ádám, csak egy prózában írt bevezetőből értesülhet az olvasó arról, mi is történt korábban, s utána következnek a jelenetek, amelyek ezt a történetet egy bizonyos pontjáról továbbhajtják. A *Fogoly Hunyadi* egy „nagy-világ-béli” tragédia. A történeti-nemzeti elit, az uralkodó családjának történetéből mutat részleteket, s ezzel bekapcsolódik abba, a szakirodalomban már sokszor taglalt sorba, melyet a Hunyadi-motívumok jellemeznek a régi szá-

3 *Hol-mi* 3, 156–223. OSZK Kt. Quart. Hung. 214

4 A Pálóczi Horváth *Hunniásába* Heltai krónikájából örökölt oláh Drákula itt is továbbfűzött fantáziatörténete az eposzi után épp az erkölcsi alapú dramaturgiában talál új terepet, a történelmi folyamatosságot biztosítandó pedig nemcsak a Hunyadiak, de a Cileaiak karakterportréja is besorol a potenciális nemzeti panoptikumba.

zadforduló korában. Így tehát ez a kissé esetlen, mégis izgalmas, s nem érdektelen drámaszöveg a késő felvilágosodás kori magas irodalomhoz sorolódik.

A második dráma a Mátyás-anekdotakincsbe illeszkedik; sokkal populárisabb, népszerűbb formát öltött, de még mindig irodalmi szövegigényű, valószínűleg előadhatatlanul hosszú. Pálóczi Horváth több, különböző irányokból eredő Mátyás-mesét épít össze *A tétényi leány Mátyás királynál*⁵ című vígjáték címlapján ez olvasható: „a régi kis-világbeli erkölcsnek és észnek példája”. A „kis-világ” a később polgári néven elhíresült közeg, amely a kor társadalmi programjának a részeként jelenített meg, természetes módon épp a középkortól öröklődő Mátyás-anekdoták kapcsán. Hogy ez a vígjáték színre került, kerülhetett-e a vándorszínészet gyakorlatában, nem tudjuk. Nincsen adat arról, hogy a Mátyás-mesefeldolgozások közül esetleg épp Horváth változatát játszották volna. Eredeti teljes szövegével szinte bizonyosan nem, hiszen az öt felvonásos mű olyan méretű szövegmasszát mozgat, ami egy színpadi komédiában kevéssé volna elviselhető. Csak erős húzásokkal, rövidítésekkel adhatták elő, sőt azt is gyaníthatjuk, hogy e címen nem is a Horváth Ádámé volt az egyetlen műsordarab a vándorszínészek repertoárján. Ilyen tematikus és címazonosság gyakran előfordult a korszakban. S bár a szerző néhány évvel az 1816-os megjelenés előtt, még kéziratban átadhatta szövegét valamelyik, feltehetőleg dunántúli vándortársulatnak, nem tudhatjuk, hogy azok a tétényi leányos, okos leányos és Mátyás királyos vígjátékok, amiket a színlapok ez időben hirdetnek, valóban e szöveg valamilyen változatát takarják-e? Érdekes azonban, hogy *A tétényi leány* pesti kiadásának ajánlása Majthényi Örsébet asszonyhoz szól, s Pálóczi Horváth a nyomtatott dedikáció után még oldalnyi terjedelemben értekezik az asszonyságokról, a nők szerepéről is, s így kapcsolódik a szöveg másik kedvvel művelt témaköréhez. Az előszavak másika pedig a dramatikus műformáról is összefoglal néhány gondolatot – olyan szabályokat ír le, fogalmaz meg a szerző, melyeket sem ő maga, sem más nem tartott be soha. S ezzel ismét csak az értelmiségi esztétika szintjére helyezi vígjátékszövegét, ha már csak publikálva juttathatta közönség elé.

A harmadik, 1816-ban írott mű nem véletlenül nem jelent meg, s nem kapott színpadot sem. Még azt sem tudjuk, hogy az első Helikoni Ünnepen, 1817 májusában végül elhangzott-e, vagy sem. Érdekes módon nincsenek róla adataink, miközben az ünnep programját és résztvevőit is ismerjük. Mindenesetre Horváth a keszthelyi összejövétel céljainak megfelelően választott tárgyat és formát művének. *A Hyperboréi Zsenge*⁶ – melynek már címe is amolyan filozofico–archaico–mythologico–bucolico–tragico... – nagyon sok olyan motívumot tartalmaz, amelyek szabadkőműves jellegűek, s nem lehet mindegyik

5 *A tétényi leány Mátyás királynál*. Pest, 1816. 189, [4] l.; OSZK 189.024/1; OSZK DK EB 863/pdf

6 *Hyperboréi Zsenge*. OSZK Kt. Quart. Hung. 3736, 36 l.

elemét közvetlenül sem az antik mitológiához, sem a parnásszi-árkádiái-helikoni múzsai világhoz rögzíteni, de a magyar őstörténethez sem. A motívumháló és a képszerkezet minden irányban meglehetősen bonyolult, de nagyon virtuóz, rendkívül érdekes, összetett a verselés és a metrika. Látható, hogy a szerző hihetetlen műgonddal akar megfelelni egy nem színházi, nem nagy közösségi, nem piaci közegnek, hanem a jelenlévők magas értelmiségi-filozóf-művészetkedvelő-szabadkőműves, de közköltészetben és iskoladramái didaktikában is jártas közegének. E közösség ismerős motívumrendszerét mozgatja ebben a szintén hosszú szövegben, s elolvassván a drámát, az utókor túlzó és fensőbbes ítéletével azt is mondhatnánk, hogy bizony nem túl sikerülten. Keresett, helyenként erőltetett, ráadásul időnként nehézkesen követhető és széteső szöveg született. Mégis valamiképpen ismerős a számunkra a gesztus, ahogyan Horváth Ádám egyensúlyoz versében. A *Hyperboréi Zsenge*-ben sok olyan fordulat, olyan összefüggés olvasható, amit mindössze néhány, esetleg néhány tíz ember érthetett a helikoni völgyben.

Horváth Ádámnak ez a harmadik, kéziratban maradt drámaszövege más szempontokból is érdekes és figyelemre méltó. Ide idézem most egy részletét, hogy azután a szövegnek mégse bocsátkozzam mély filológiai elemzésébe, csak egy aspektusát, a zeneiségét kiemelve mutassak rá egy színszerű összefüggésére. A magas retorikai igény ellenére viszonylag rövid részlet a *Hyperboréi Zsenge* első jelenetében olvasható. A monológ egy ének, hiszen melodramáról van szó. Az ismert *Ötödfélszázak* némelyik dallamát is megtaláljuk a kéziratban, nem mindig következetes jelölések közt. A melodráma, a zenekíséretes dialógus a korszak kedvelt színjátéktípusa volt, s a társasági műkedvelésben is gyakran kapcsolta közös produkcióba a zenei és a színjátékos képességekkel bírókat. A melodramatikus előadásmód a dallammal egyesített szöveg megértését is jelentősen segítette, hiszen a XIX. század elejének előadói beszédmódja (mind a színpadon, mind a katedrán vagy a szószéken) a részben a német színpadi deklamációt utánzó úgynevezett síró-énekklő szövegmondás volt, melynek prozódiai és hangsúlyviszonyai eltértek a közbeszédétől, így gyakran nehezen lehetett követhetni a mondatokat, a szó szerkezeteket, különösen a versbe tört, illetve a magas irodalom kívánatai szerint szerkesztett bonyolult struktúrákat. A dallam és az esetleges ismétlések azonban könnyítették az előadott textus megterheltségén, egyenletes tempót adtak a versszövegnek, lassították a szótagokat, s az ismert nótára énekelt új szöveg egyúttal a közös asszociációs hálóba is bevonta a hallgatóságot. Így az énekelt vers bonyolultsága ellenére könnyebben befogadhatóvá vált az olvasottnál vagy deklamáltnál, akár első hallásra is érthetővé.

Az itt következő részlet szereplői Laodice és Hiperoche, két szüzek Scythiából, természetesen – honnan máshonnan? – Észak-Scythiából. Vándorlásuk közben a következő monológot adják elő énekelvén:

Laodice és Hyperoche

Oh Ti! Bóldog Nemzetek! Kiknek áldott földetek
Még nem ismér hódolást, Es erőltetést se mást,
Mint Eleusis' tsoroszlájit; Pomonánk kerti munkájit
Füvel-banást, mag-vetést, Es Barom-legeltetést. –

Ti arany szent századok! Ha valaha vóltatok,
'S minden élő állatok' Lak-helyével bírtatok;
Léttetek' mi sülyleszté-be Valótlanság' tengerébe?
Nagy időnk illy hajnala Tsak muló álom vala.

A' midőn a' bűn verő ostor, a' törvény és erő, (a)
A' Biró szó, tilalom, Félelem, bú, fájdalom,
Ismeretlen szók valának: a' Sziv önként ő magának,
Mind igaz törvényt szabott, Mind elég-tételt adott.

Drága bánya-vermeket Még nem ástak, – érczeket,
'S föld-anyánk' bélin' utat A' por: ember nem kutat:
Az elégség az ércz:vermet Azzal, a' mit Rhea termett,
Elfedé, eltemeté; Mint kellett meg-veté.

Vesta vólt mindenható: – A' Kevélly hodoltató'
Székirül – ember felett, – Még nem is vólt képzelet:
Barmai között viselte, és emberekre nem emelte,
A' halandók közt lakott Khronus a' Pásztor-botot.

Sem hajót sem Vár-falat Nem tsinált, az ég alatt
Sátorozó Nomius; Sem a' bosszús, sem a' bús
Gerjedelmet nem ismérte, Es a' Vágyást a' hoz mérte,
A' mit a' természet kér, Es meg-ád 's könnyen ígér.

Bóldog élet! Vig napok! Kik vagy nem is vóltatok,
Vagy tsak a' Szent Ősöké; – vajha ki-fejtőztök e
Még ama' Khaos' gyomrából? Semmiségnek homályjából?
Ha úgy: a' Nagy Istenek Minket is éltessenek. – –

De ha nints hozzá remény: Apolló! Mennyei fény!
Hagyd ez utat végzeni, 'S azután elébbeni
Lak helyünkbe vezess vissza; Hol a' halandó nem issza
Társsa' verejtékjeit; Nem kívánja kintseit.

Ott ugyan már századunk Nem arany; nem visszadunk
Készre, ha nem dolgozunk; De nem is várakozunk
Miveletlen földbül készre; Égi szántóra, kertészre;
Dolgozunk, de nem tsalunk; Senki sem veszt általunk.

Es Ti! Fényes városok! 'S ottani dús lakosok!
Öszve-vévén fényeteket, kintsetek', 's mindenteket,
Szerentsénkel fel-nem-értek: 'S mintsem epekednének érttek,
Vagy szivünk fájúljon-el; Földi létünk múljon el.

Színes és gazdag a duett, igazi virtuóz munka, ám ilyen vers- vagy dalszöveget valószínűleg 200 év előtt sem tudott volna a hétköznapi színházjáró közönség el- és befogadni, tán a Helikonon összegyűlt „szakmai” társaság is alig. Nem is nyilvános előadás céljára íratott a *Hyperboréi Zsenge*, s ez a csúcspont, a végső fázis Horváth Ádám drámatermésében. A két, formailag és tartalmilag is könnyebbnek mondható, a korszak színi szokásaihoz és a drámahagyományhoz az utóbbinál jobban illeszkedő szöveg éppígy könyvtáblák közt maradt, tehát nem lett szerzőnkől igazi színpadi író.

S mégis, ha sikerszerzőként nem tisztelhetjük is, nagyon szimpatikus minden kísérlete. Az utókori filológusok különösképp közel érezhetik magunkhoz Horváthot, akárhány évvel korábban született is, hiszen ő éppen ilyen közeget keresett magának: olyan értelmiségi közeget, amely megérti és csatlakozik hozzá. Csatlakozik a számára is ideált jelentő felvilágosító programhoz, hogy minél szélesebb körre terjessze ki a műveltséget, a művelődést és a magas irodalmiságot. De abban is talán, hogy mégis belül marad az otthonos, a közös nyelvet és szimbolikát használó értelmiségi vagy „legalábbis” a közköltészetet művelő és terjesztő középső társadalmi körben, ahol ilyen játékokat lehet játszani a nyelvvel, a klasszikafilológiával, a nemzeti programtémákkal és -hősökkel. „Belterjes” írásművei ezért érdekesek éppen a magunk szintén belterjes körei számára. S ebből a nézőpontból valóban meg tudjuk érteni Horváth drámaszövegeit, vagyis mégiscsak sikeres szerzőnek tekinthetjük – ennek a századokon át, igaz, csak néhány taggal reprezentált közegnek a körében, ahol értették, ahol foglalkoztak vele, ahol filológiailag elemezték a szövegeit. Ennél nagyobb sikerre mi magunk sem áhítozhatunk.

Kétszáz év előtti polihisztorunk kipróbált minden olyan közeget, ami a korában adott volt. Mozgott a tudományban, a filozófiában, a költészetben, a dalművészetben, a jogban, a társadalomjobbító tudományokban, még a nőkkel is foglalkozott így és úgy. Az egykorú forrongó szellemi-kulturális közeg a színház is magában foglalta, s amikor az értelmiségi kör saját magának csinált színházat, amint a legutóbbi drámakísérlet mutatta, nagyon is a helyén volt az a teljesítmény, amit Pálóczi Horváth bizonyított. Szövege tartalmilag és formailag is adekvát volt, de megértéséhez ma filológiai elemzés szükségeltetik, hogy a klasszikus allegóriáktól kezdve a szabadkőműves motívumokig föltárhassuk a részleteket.

Mindezekkel Pálóczi Horváth Ádám láthatóan örömmel bíbelődött, örömmel hozta létre a műveit, s ha nem is a piacon, de a saját köreiben – amelyhez immár mi magunk is tartozunk – sikert aratott. S nekünk is öröm lehet a munkáit olvasni – bárha nem is vagyunk sokan az elmúlt kétszáz évben ezen örömrészesei...

Magyar Arionnak nevezem ezt a' kis könyvet. – Ha-ki talán kevélységgel vádol, mintha ezt a' nevet magamnak tulajdonitanám: útalhatnék azokra a' kik azt nekem adták: de nem szükség azt tselekednem; mert nem magamnak, hanem ez Enekeknek, és ezeknek olly reménységgel adom e' nevet, hogy ezt ezektől maga Arion sem tagadná meg. Ő vólt, tudni-illik a' szomorú, vagy nagy tsizmájú Játék' találója; Ő a' *Khorus*nak vagy ollyan énekes *Muzsikának* kezdője, a' millyeneket szoktak a' játékokba ó, bizonyos szakasztások után elegyíteni a' régiek...

A Magyar Árion előszavából (1814)

A' melly régibb és újabb Eneket másoktól vettem, gyermekkoromtól fogva hallottam, és meg tanúltam: (...) tsak arra a' kegyes gondosságomra tartoznak; hogy a' mennyire rajtam áll, meg mentsem őket az örök haláltól. Tudni való, és sokaknál egész' a' neheztelésig tudva van, hogy én a' réGINEK nagy betsülője vagyok. Itt is meg vallom, hogy egy ollyan régi kurta darabnak, mint: *Patyolat a' kurucz*, vagy *Fut az Oláh hegy oldalon*, vagy *Árok szállásánál vólt a' veszedelem*, károbbnak tartom örök elveszését, mint a' hódoltató Táborból egy hatvan fontos ágyúnak. Öszve irtam hát, a' miket vagy egészen, vagy töredékben tudok; és eéjekbe teszem az ének hangokat is, (: de tsak Templombeli, Mise mondó forma kótákkal :) lehet, hogy némellyeket nem tökéletesen; némelly rövideket pedig ki is töldottam, mellyek valaha másképp lehettek; de a' melyeket jobb szeretnék eredeti mivolttokban, ha még valahol meg vagynak, meg tanulni. Az újabbakat, a' nélkül hogy egyik vagy másik szerzőnek Poetai érdemei vezettek vólna, tsak azokat irtam be, a' mellyek tudtomra többek előtt isméretesek 's reménylhetni hogy száz esztendő múlva, ollyan, vagy a' körmön-fonttabb tsinálmány' tekintetért nagyobb érdeműek lesznek, mint ama' *Fennyen tartod a' nagy órod' kevély Posony* (: vagy Szeben :) vára.

Az Ötödfélszáz Énekek bevezető Jelentéséből (1813)

Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány

A Pálóczi Horváth Ádám 250. születésnapja emlékére rendezett konferencia és e mostani tanulmánykötet lehetőséget teremt arra, hogy alaposabban megismerjük és értékén kezeljük egy bonyolult személyiségű, költőként jobbra már elfeledett, ám kéziratos gyűjteményei miatt a hazai néphagyománygyűjtés egyik úttörőjének tartott földmérő, gazdálkodó gondolkodásmódját és munkásságát.

Választott témám több irodalomelméleti és folklorisztikai kérdés újbóli felvetését és végiggondolását kínálja.

1. Pálóczi Horváth Ádám helye és szerepe a nemzeti nyelvű költészet (közelebbről az *énekes poézis*) *fenntartásában, megújításában*,¹
2. a szájhagyományban is élő *populáris és népi költészet recepciója* (mi, folklor-kutatók *folklorizmus*nak nevezzük ezt a folyamatot) a magyar irodalomban XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmadában.

A magyar néphagyomány felfedezése és recepciója kapcsán érdemes odafigyelnünk a történész Peter Burke széles spektrumú európai áttekintésére,² illetve a kelet-közép-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatások eredményeire is.³ Burke megállapítja, hogy Európában a néphagyomány felfedezésének a XVIII. században három fő mozgatórugója volt: *esztétikai, intellektuális és politikai* – természetesen számos regionális és nemzeti hangsúlyeltolódással.⁴ Fried István alapvető eltéréseket lát (egyebek mellett) a *recepció módjában* a délszláv népek és a magyar irodalmi népiesség között: „Annak ellenére, hogy mindkét irodalomban a fő törekvések közé tartozik az angol, a francia és a német bölcsélet ~ gondolkodás megértése ~ földolgozása.”⁵ Azt írja, továbbá, hogy

1 Vö. BARTHA Dénes, *Az énekelt vers forrásai Faluditól Horváth Ádámgig*, ItK, 42(1932), 274–287.

2 Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., Osiris, 1990; különösen *A népi kultúra nyomában* c. I. fejezet.

3 FRIED István, *Kelet- és Közép-Európa között: Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből*, Bp., Gondolat, 1986.

4 BURKE, i. m., 24–25.

5 FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*,

a magyarban többféle forrásokból táplálkozó népies szemlélet, modor irodalmi megvalósulása során különböző irodalmi variációkat hozhat létre, s az Amadétól, Faluditól indítható „irodalmi népiesség” – előbb formai-műfaji, majd egyre inkább eszmei-gondolati jellegű – folyamatában hódít teret. (...) a népi és népies motívumok, fordulatok, témák különböző mértékben színezik át a költői-írói alkotásokat. A népiesség tehát (...) több ágú; ismerjük a közép- és kisnemesi eszméket visszhangzó, *patriarchális jellegűt*, amely folklórvonatkozásai ellenére az adott körülmények között a beszűkülés, a világtól (= a felvilágosodás eszméitől) való elzárkózás ideológiai támaszául szolgált [e helyütt rendszerint Dugonicsot szokták negatív példaként emlegetni]: valamint a felvilágosodás és a népiesség találkozásából született, s leginkább Csokonai és Fazekas műveivel (*stíluszszintézisével*) jellemezhető változatát (...)⁶

Jóllehet Révai Miklós 1782-es fölhívása herderi gondolatokra vezethető vissza, csak Csokonai „buzdul föl olyan mértékben, hogy a népköltészet ihlető szerepét hangsúlyozza”,⁷ s maga is próbálkozzon népdalgyűjtéssel. (Mint tudjuk, ez a gyűjtemény máig nem került elő.) Azt azonban nyugodtan leszögezhetjük, hogy Dugonics András, Pálóczi Horváth és Kresznerics Ferenc (elég, ha csak ezt a három, kéziratos énekeskönyvet és szólásmondásokat egyaránt összeíró alkotó személyiséget emelem ki a XVIII–XIX. század fordulójának vezető magyar értelmiségéből) munkásságát egyaránt a nyelvi-formai népiesség, vagy ahogy akkoriban mondták, a „nemzeti nyelv” ápolásának és irodalomba emelésének vágya határozta meg.

Az írók egy másik csoportja (pl. Csokonai és Fazekas Mihály) *tematikus-műfaji* szempontból is ihlető erejűnek tartotta a néphagyományt. A Pálóczi Horváth Ádámtól felfogásában egyre távolodó, nyelvi és irodalmi kérdésekben finnyás Kazinczy, majd a nemzeti hagyományok őrzésére figyelmeztető „Kölcsy is éppen a délszláv népköltészetben látták meg a magyar irodalomból hiányzó, de fölfedezésre érdemes hagyományt, amelyből – egyesítve a legmodernebb nyugat-európai bölcséleti-esztétikai vívmányokkal, elsősorban a klasszicizmus körébe vágókkal – meg lehet teremteni a provincializmus esetlegességeitől, a nemesi dagálytól, a hamisan csengő alkalmi költészettől eltérő, magasabb és európaibb irodalmat.”⁸ Ennek jegyében dolgozta át Kazinczy (Goethe német fordításából) a *Hasanaginica* című szerb epikus éneket és egy 1803-ban magyar helyesírással lejegyzett zempléni szlovák népballadát (*Milá, milá, serco moje; Kedvesem, kedvesem, én szívem...*), melyet nyomban át is költött.⁹ A fenti két

Bp., Akadémiai, 1979. Az idézet: 51.

6 Uo., 54.

7 Uo., 53.

8 Uo., 57.

9 Jan MIŠIANIK, *Adalék a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig* =

problémakörhöz szorosan hozzátartozik az anyanyelv és a nemzet fogalmának összekapcsolódása a XVIII. század közepétől, amely felülírta a sok nemzetiségű és nyelvű Magyarország nemesi, *hungarus* tudatát. Találóa nevezte Horváth János ezt korszakot – mely a nemzeti történelem felértékelésével együtt járó nemzeti öntudat formálódásának ideje volt – a „nyelvi szempontú irodalmiság” korának. A magyar nyelvhasználat térhódításáról rendkívül tanulságos forrásanyagot és jó tematikus összefoglalásokat nyújtó tanulmánykötetet szerkesztett Bíró Ferenc 2005-ben. Bevezetőjében Pétzeli Józsefet, a kor egyik legnagyobb hatású és a nyelvkérdés vonatkozásában központi szerepet játszó szerzőjét idézi: „Egy a nyelv, egy a nemzet.”¹⁰

Több XVIII. század végi, XIX. század eleji értelmiségi úgy vélekedett, hogy a széles néptömegek számára készített szórakoztató, könnyen emészthető, populáris irodalom fontos eszköze a közműveltség megteremtésének, ám jól látták, hogy előbb a vulgáris magyar köznyelvet kell megismerni és megújítva, kicsinosítva mindenfajta tudományok számára alkalmassá tenni, amint azt Bessenyei röpirataiból és *Jámbor szándékából* is kitetszik.¹¹ Ezért is válhatott a szótárkészítés nemzeti üggyé s a nyelvújítás egyik előfeltételévé, kísérő mozgalmává.¹²

A felvilágosult, patrióta Horváth Ádám is elődeink nyelvi, költészeti hagyományában, a dialektusokban és a népköltészetben látta megőrizve nemzeti múltunk és sajátosságaink emlékeit. Ezért jegyezte fel a sajátosan magyar szólás-mondásokat, tájszavakat és azokat a népszerű, közsímet dalokat, énekeket, amelyeket még jobbra a debreceni kollégiumban hallott és tanult 1773 és 1780 között.

Ahogy Kazinczyhoz írott egyik 1788-as levelében megemlíti: „Révainak ezelőtt két esztendővel tellyes erővel igyekeztem szolgálni, de nem tudtam.”¹³ Mint említettem, Révai Miklós 1782-ben tette közzé felhívását a régi és népi dalok összegyűjtésére, 1785-ben pedig egy *Magyar költeményes gyűjtemény* ki nyomtatására buzdította a hazafiakat. Elképzelése szerint egy ilyen kiadvány, amelyben a régi magyar költői emlékek és a különböző tájszólások sajátosságait tükröző népköltészeti sajátosságok is helyet kapnak, jó eszköze lenne a magyar nyelv tanulmányozásának. Érdekes viszont, hogy helytelenítette a proverbiumok „beemelését” az irodalomba, „s ezzel tulajdonképpen a közmondásokat regénybeli párbeszédekben is használó, provinciálisan népies Dugonics Andráson is üt

Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből, szerk. Zuzana ADAMOVÁ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1965, 43–71.

10 Bíró Ferenc előszava = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 18.

11 *A magyar irodalom története*, főszerk. Sőtér István, Bp., Akadémiai, 1965, 3, 37–41; BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 1781. Révai Miklós a szerző nevének említése nélkül adta ki 1790-ben.

12 Erre nézvést hiteles, korfestő tájékoztatást olvashatunk.

13 1788. dec. 7. = *KazLev* I, 242. (161. sz.)

(akinek agresszív nacionalizmusa nem akadályozta a szlovák népköltészet tudomásulvételének, lejegyzésének)¹⁴ – jegyezte meg Fried.

A cím adta negyedik lehetőségként számba vehetnénk Pálóczi Horváth *Ötöd-félszáz Énekeinek* kimondottan népi anyagát (műfaji és szöveg-motivikai tekintetben), összevetve a hasonló jellegű gyűjteményeket összeállító kortársakéval, gondolok itt Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* (Buda, 1804, 1807.) című munkájára¹⁵ és verses *Mindenféléljére* (1812);¹⁶ a nyelvművelő-költő Aranka György saját verseit is tartalmazó, kétkötetes kéziratos daloskönyvére; a nyelvtudós-pap Kresznerics Ferenc kéziratos dal- és közmondásgyűjteményére, és nem utolsósorban Jankovich Miklós tízkötetes *Nemzeti Dalok* című gyűjteményére és egyéb kézírataira. Már Horváth János is kiemelte Horváth Ádám gyűjteményének újszerűségét elődeihez és kortársaihoz képest: „Azokban levezető csatornákat látnunk a műköltészetből a népszerűn át a népköltészet felfogó medencéje felé; ez új énekeskönyvben a változott viszonyokhoz képest a népköltészetnek az irodalomhoz való visszaemelőjét, napfényre hozóját üdvözölhetjük.”¹⁷

Az imént felsorolt, egymással összekapcsolódó nagy kérdéscsoportok óhatatlanul szükségessé teszik, hogy mi, kései kutatók tisztán lássuk a *műköltészet*, a *szájhagyományozó (paraszi) népköltészet* és az ugyancsak variánsokban (és részben az oralitásban) létező *populáris közköltészet* társadalmi kötődéseit, esztétikai, irodalomszociológiai különbségeit. Annak ellenére, hogy ezzel sem Pálóczi Horváth elődei és kortársai, például a népköltési gyűjtésre buzdító Ráth Mátyás (aki öt évig a göttingai egyetemen Herder és Lessing eszméin nevelkedett), vagy a magyar nyelvészet ügyének elkötelezett Révai Miklós, sem pedig Kazinczy, Kölcsey és a kibontakozó irodalmi népiesség egy-két generációval fiatalabb képviselői még nem voltak tisztában.

Alapjában véve cáfolhatatlannak tetszik: a magyar népköltészet felfogásnak volt egy olyan korszaka amelyben a régi és népi 'fogalma' (?) 'képzete' (?) 'meghatározása' (?) összemosódott. Még ma sem olyan nagyon könnyű szétválasztani a csupán régies ízeket és a népi(ese)ket. Mint ahogy a nemzeti és a népi(nek vélt) azonosítása is egy korszaknak sajátossága.

– írta Fried¹⁸ a Jankovich-kéziratokról készített dolgozatomat ismertető és méltató kritikájában.

14 FRIED, i. m. (1979), 55.

15 A latin kötet magyar kiadása: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka).

16 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002², 633. sz.

17 HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Bp. 1927, 88.

18 FRIED István, *Jankovich Miklós és a magyar népköltészet-kutatás*, Ethn, 97(1986), 114–121.

A tanulmányom címében szereplő *néphagyomány* kifejezés elég tág, rugalmas és időben változó tartalmú, műformáit tekintve is gazdag fogalom, mely heterogén eredetű műveltségi anyagot fog egybe. Teljesen nyilvánvaló, hogy a XVIII–XIX. századi literátus értelmiségiek nem a mai fogalmainknak megfelelő folklórt, s azon belül a *népdalokat* nevezték így,¹⁹ hanem a közismert, anyanyelvű „nemzeti költészetet”, – azt, amit mi most már népi vagy *populáris kultúráként*,²⁰ illetve azon belül *közköltészetként* definiálunk.²¹

Amikor Pálóczi Horváth Ádám és értelmiségi kortársai a mai fogalmainknak többé-kevésbé megfelelő, folklorikus dalhagyományra hivatkoztak, mindig jelzős szerkezeteket használtak, pl. „köznép énekei”, „köznép dalai”, „paraszt/mezei dal”, „pór dana”, s csak a *Hasznos Mulatságok* 1818. évfolyamától kezdve hódított teret a Kultsár István-féle „nép-dal” elnevezés, mely az 1830-as évekre végül kiszorította a többit. Igaz, ezzel az elnevezéssel sem tettek különbséget az irodalmi mű-népdal, s az oralitásban élő, névtelen paraszti alkotás között.²² Az elmúlt 50–80 év folklorisztikai kutatásai egyértelművé tették, hogy az iskolázatlan néptömegek szellemi hagyományaként definiált *folklór*²³ hazánkban sem köthető kizárólagosan egyetlen társadalmi csoporthoz, a parasztsághoz – noha a szakszerű folklorisztikai gyűjtések megindulásakor (és ezt én inkább a XIX. század utolsó harmadára teszem, mint a közepére, amikor a reformkor nemzeti felbuzdulása nyomán Erdélyi János összeállítja az első magyar népköltési gyűjteményt) már leginkább csak a földművelő falusiak és pásztorok között volt fellelhető.

19 A német *Volkslied* műszó magyarításának évtizedeken át változatos jelentéstartalma volt. Ennek igazolására egy kevésbé ismert példát idéznék: Gróf Széchenyi Ferenc 1802-ben egyik levelében ezt írja Grüber Károlynak, aki magyar költészettörténetet akart írni: „legrégibb költeményeink *népénekek* (*Volkslieder*) voltak, melyek sajnos, mind elpusztultak, s nem hiszem, hogy legkorábban már a XVI. században is nyomaikra találjunk. A későbbiek nagyon is újak s sokkal ismertebbek, semmint tudományos ismertetésre szorulnának.” GRÜNN Albert, *Gróf Széchenyi Ferenc a régi magyar népénekekről*, Ethn, 13(1902), 468–469, idézet: 469. Mondanom sem kell, hogy ma már a *népének* kifejezés is mást jelent, mint akkor: közismert, anonim *vallásos éneket* jelöl.

20 Vö. BURKE i. m. A mű angol címe: *Popular Culture in Early Modern Europe*, London, 1978.

21 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány); CsÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv... i. m.*, 207–260.; Uő, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

22 Bővebben: KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalkutatás története = Népköltészet*, Bp., Akadémiai, 1988 (Magyar Néprajz, V), 414–426.

23 Az angol műszót 1846-tól használják Európában, de a német nyelvterületen nem honosodott meg.

Csörsz Rumen István tanulmánya és az enyém azt a kölcsönhatást vizsgálja, hogy mit kapott a magas szintű és sokoldalú műveltséggel bíró Pálóczi Horváth Ádám a szájhagyományban élő folklórtól, illetve a népszerű énekes költészettől; majd személyisége szűrőjén áteresztve hogyan alakította és adta át a köznek az általa nagyra becsült, nemzeti és nyelvi hagyományokat. Mert Horváth nemcsak megmentett a feledéstől néhány folklor(isztikus) szöveget, műfajt (proverbiumot, balladát, latoréneket, gyermekjátékdalt és munkadalt), de számos verse folklorizálódott, s beépült a XIX. századi szájhagyományba.

1819-ben lezárt, kéziratban maradt kéziratos szólás- és közmondásgyűjteményével²⁴ csak röviden foglalkozom. Az *Ő és Új, mintegy Ötödfél száz Enekek. ki magam' tsinálmányja, ki másé* című, 1813-ban lezárt, népi és régi dallamokat, szövegeket, kortársainak énekelt verseivel és a maga költeményeivel vegyesen tartalmazó énekeskönyvét²⁵ viszont alaposabban, az összehasonlító szöveg-folklorisztika perspektívájában igyekszem bemutatni.

Proverbiumok

Ezer-nyolc-száz-tizen-kilenc Magyar Példa-Beszédek rövid Nyomós és Köz-mondások című gyűjteményébe magyaros szólásmondásokat, példabeszédeket gyűjtött össze, „részint hallásból, részint régi írásokból”, akárcsak Dugonics András, akinek gazdag gyűjteménye halála után, 1820-ban jelent meg.²⁶ Pálóczi Horváth Ádámnak ez volt az utolsó nagy munkája. Ajánlásában magát „egy az Anyai nyelv fényre hozásában, már 42 esztendő óta munkás Hazafi”-nak ne-

24 *Ezer-nyolcz-száz-tizenkilencz Magyar Példa-Beszédek, rövid Nyomós és Köz-Mondások, mellyeket részint hallásból, részint régibb írásokból össze-szedett, és most közre-bocsát, némelly jegyzésekkel és tóldalékokkal 1819-dik Esztendőben Horváth Ádám.* MTAK RUI 8r. 47. (Mf. 3701/II.)

25 Kritikai kiadása: *ÖÉ* (1953).

26 Pálóczi Horváth Ádám tulajdonképpen ugyanazokat a közösségi célokat szolgálja proverbiumgyűjteményével, amelyekről K. Chrysostom ír 1820 januárjában Dugonics András posthumus könyvének bevezetőjében: „Ezen Magyar Példa Beszédek, 's Jeles Mondások gyűjteményét Dugonics András Úr még élt, mindenkor szép kintsnek tartotta a' Magyar nyelv 's erkölts tsinosodására nézve, 's valaki azt figyelmesen által olvassa, meg fog vele egyezni ítéletében. Mert nem tsak napkeleti nyelvünknek a' példákra 's hasonlításokra épült ékes szöveget foglalja magában, hanem még azokkal az erköltsi Maximákkal is bővelkedik, mellyek minden esetre az emberi életben, szép, rövid 's sarkalatos oktatást adnak. Ő ezeket nagyobb részént Nemzete szájából, rész szerént a' böltsék 's tsinosabb népek könyveikből arra végre szedegette össze, hogy minden rendű, 's még az alacsonyabb sorsú Hazafi társainak is épülésre szolgáljanak. Mert tudta, hogy a' huzomos erköltsi beszédek, koránt sem hagynak a' közönséges embernél olly mély bé nyomást magok után, mint a' velős és rövid mondások. ... [ezekre úgy tekint, mint az „órakulumokra”], mellyet mivel szüntelen elméjében forgat, meg szegni véteknék tart. ... Sok ideig hasznára 's diszére fog szolgálni ez a' gyűjtött kints Nemzetünknek az ékes szövegben, játékszínben, és közhasznú könyvekben. Mert a' Philosophia nyelvét a' szép halmi Magyar Múzsával fellengő tudós Hazafiakra bizzuk.”

vezte bevezetőjében. Az első 800 szólást és közmondást gyermekkori emlékei alapján írta le, majd különböző vidékeken járva is feljegyezte a helyi szólásmondásokat. Elfeledett proverbiumokat keresve átnézte még Kis-Viczay Péter 1713-ban és Kovács Pál 1794-ben megjelent nagy közmondásgyűjteményeit,²⁷ továbbá több szótárt is átbúvárolt a magyar sajátosságának tartott szóképek, állandósult szókapcsolatok és szólásmondások kedvéért; nevezetesen Szenci Molnár Albert 1611-ben kiadott és Pápai Páriz Ferenc egy évszázaddal későbbi, a XVIII. század folyamán többször kiadott latin–magyar szótárát.

Szólásmondás-anyagát Horváth Ádám nemcsak megmagyarázta *jegyzéseiben*, de össze is hasonlította azokat az imént említett, korábbi művekben szereplő kifejezésekkel, valamint Beniczky Péter verses példabeszédeivel,²⁸ amelynek számos darabja szállóigévé vált; s mivel a XVII–XVIII. században rendkívül népszerű volt, már Kis-Viczay gyűjteményének is forrásául szolgált. Megjegyzendő, hogy Horváth nem említette a Révai Miklós által 1787-ben Faludi Ferenc *Jegyzőkönyvéből* kiadott közmondásokat, amelyeket a költő a népnyelvből, valamint a *Salamon és Markalf* című népszerű, ponyván terjesztett népkönyvből szeddegetett ki. Valószínűleg a dunántúli nyelvész-pap, Kresznerics Ferenc 1791-től gyűjtögetett közmondásgyűjteményét sem ismerte.²⁹ Fáradtságos munkáját Horváth Ádám a mű céljának ismertetésével ekképpen védi az esetleges kritikától:

Ha tsak húsz harmincz vólna is ebben, a’ mi a’ régiekben nints: már meg-érdemlené hogy ezeknek kedvükért mindnyáját öszve szedjük. Egy Nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint mikor a’ Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt. De a sok példabeszédet így betű-rendbe szedve látni igen sokat is segít a’ vidékbeli szó-járásoknak egymással; és a’ régibb ízlésnek is (:s sok részben még Ásiainak) az újabbal öszve-mérésére, s ismerteti a’ Nemzet különbféle, és különb vidékbeli lakossait egymással; és Össeink szava-járását a’ maradékéval (...) A’ nemzeti nyelvnek elő mozdítása, ’s eredeti állatjának³⁰ is-

27 Ezekről bővebben: SZEMERKÉNYI Ágnes, *Közmondás és szólás (Proverbium) = Népköltészet, i. m.*, 213–237; különösen: 234–237.

28 BENITZKY Péter, *Magyar rhithmusok*, Nagyszombat, 1664. A kötet második felében találjuk a 250 Balassi-strófás *Magyar példabeszédeket*. Bár a mű a szerző halála után erősen cenzúrázva jelent meg, de a XVII. században olyan kedvelt olvasmány volt, hogy 1806-ig 16 kiadást ért meg.

29 Erről bővebben: ZONGOR Ferenc, *Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól*, Magyar Nyelvőr, 91(1967), 53–59; TÓTH Péter, *A közmondásgyűjtő Kresznerics*, Magyar Nyelv, 92(1996), 189–193. Igaz, ez ma is kéziratban van az MTA könyvtárában. Kresznerics szótövekre épülő „gyökerez” szótárának (*Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal*, Buda, 1831–32) népnyelvi példatára pedig nemcsak sági és dunántúli tájszavakat tartalmaz, hanem proverbiumokat, idiómákat és néprajzi szempontból figyelemre méltó magyarázatokat, sőt a gyűjtés helyére, idejére és adatközlőjére vonatkozó adatokat is.

30 Értsd: állapotának, környüállásának.

mertetése, oly hasznos dolog és szent kötelesség, hogy az erre segítő eszközöknek a' leg-nagyobb bőségben sinszen soka. A jegyzések valamit segítenek, az ellenvetésnek el-oszlatására. Bár minden egy egy mondást külön-külön megmagyarázhattam volna! (...) A' konyha szókat, és némelly már ma otsmányoknak tetszőket, ne neheztelje az olvasó (...) Mert akarmelly rút és szégyenlenivaló dolognak, meg van a tulajdon neve.³¹

Pálóczi Horváth Ádám éveken át gyarapított proverbiumgyűjteménye nemcsak feltárássra váró nyelvi és folklorisztikai kincsesbánya, de figyelemreméltó művelődéstörténeti dokumentum is, hiszen egyaránt betekintést enged a beszélt nyelv változásába és változataiba, illetve egy XVIII. századi református, vidéki értelmiségi kultúrájába. A gyűjtemény toldalékaként a szerző külön fejezetben adja közre a bibliai eredetű és latin-görög szerzőktől kigyűjtött szólás-mondásokat, szentenciákat, de a törzsszöveg jegyzeteiben is megpróbálja egy-egy magyar szólás-mondás eredetét megvilágítani. Jól körvonalazható tehát a szerző klasszikus műveltsége, olvasottsága, valamint élő nyelvi és dialektusokra vonatkozó ismeretanyaga.

Pálóczi Horváth Ádámnak a tájnyelvek iránt tanúsított érdeklődését *A magyar nyelv dialektusairól* írott tanulmánya is mutatja, mellyel 1820-ban megnyerte az Akadémia pályázatán a Marczibányi-díjat,³² továbbá ebbéli ismereteinek nyomait fedezhetjük fel két göcseji dialektust utánzó versében is.³³

Ötödfélszáz Énekek

Nem először veszem kézbe Pálóczi Horváth Ádám kéziratos énekes gyűjteményét és tekintem át életművét. 1979-ben, a Helikon könyvkiadó megjelentette az *Ötödfélszáz Énekek* korszerű dallamlejegyzésekkel, népzenei és szövegfolklorisztikai jegyzetekkel ellátott válogatását *Énekes Poézis*³⁴ címmel. Sajnálatos, de nehezen cáfolható tény, hogy e nagy, 140 évig kéziratban heverő versanyag népszerűsítő szándékú válogatása, mely az 1953-ban sajtó alá rendezett kritikai kiadásból 211-et közöl, nem került be sem az irodalmárok, sem a folkloristák tudatába. Pedig ez a válogatás (mely a történész Katona Tamás munkája volt) elsősorban azokat a folklorisztikai szempontból értékes szövegeket kívánta bemutatni, amelyeket Horváth Ádám maga is 100 évesnél régibbnek tartott. A kritikai kiadásból kihagyott, kipontozott sikamlós vagy trágár sorokat az eredeti kézirat alapján közöltük. Jómagam a versszövegek gondozását, jegyze-

31 Részletek az 1819-es *Az Olvasóhoz írt bevezetőből*. MTAK RUI 8r 47. VIIa–VIIIa–b.

32 A dolgozat 1821-ben jelent meg Teleki József hasonló tárgyú, szintén jutalmazott munkájával együtt.

33 *ÖÉ* 407/a.

34 *ÉP*.

telését végeztem el, és elég sokoldalúan ismertettem az *Utószóban* Horváth Ádám életét és munkásságát. Jegyzeteimben – ha csak tudtam – hivatkoztam az egyes szövegek/műfajok népi és közköltészeti változataira. Domokos Mária népzene kutató a Bartha Dénes nevével fémjelzett kritikai kiadástól eltérően korszerű kottaképpel adta közre Horváth Ádám meglehetősen primitív dallamlejegyzéseit, s jegyzeteiben nemcsak utalt, de ahol nyilvánvaló összefüggéseket látott, idézte is az adott dallam népzenei variánsait.

Az *Énekes Poézis* kiadása óta eltelt három évtized, s az azóta – zömében Csörsz Rumen Istvánnal közösen – feltárt és kiadott közköltészeti források révén már jóval alaposabban ismerjük a XVIII. század szóbeliségben (is) élő, no meg kéziratossággal megőrzött énekeskönyvekben, melodiáriumokban és ponyvanyomtatványokon fennmaradt verses hagyományát. Ám azt még ma sem tudom pontosan definiálni, hogy a Pálóczi Horváth korában milyen volt a parasztdal, mi volt a mai definícióknak megfeleltethető *néphagyomány*? Ezt ugyanis csak a XIX. század második felétől módszeresen és szakszerűen gyűjtött népköltészeti anyagból tudjuk visszakövetkeztetni, hiszen az irodalmi népiesség előfutárai s az ún. „néphagyományok” első gyűjtői (ide értve az első felhívásokat közzétevő Ráth Mátyást, Révai Miklóst és Kulcsár Istvánt) mindig a köznépi, vulgáris nyelvű és nemzetinek vélt hagyományokat állították szembe az elit (latin/német nyelvű, nemesi) kultúra és irodalom termékeivel.

A korabeli felfogás értelmében sem Pálóczi Horváth Ádám, sem a nála csak 13 évvel idősebb Szirmay Antal vagy 12 évvel fiatalabb Jankovich Miklós, akik mindketten jelentős hagyománymentő tevékenységet folytattak,³⁵ még nem választották szét a régit és a népit, a népdalt és a népszerű közköltészetet. Hogy mit is jelentett számukra a nemzeti nyelvű (tehát a népköltészetet is magába foglaló) hagyomány? Horváth Ádám számára – amint azt már proverbiumgyűjteménye kapcsán idéztem is – szent, hazafias kötelesség volt a nyelvápolás, mely együtt járt a hagyománymentéssel. Jankovich évtizedeken át bővítgetett, ám kéziratban maradt antológiáját, a *Nemzeti Dalok Gyűjteményét* is ez az eszme hívta

35 Számos anonim kéziratossággal megőrzött énekeskönyv/melodiárium is készült ebben az időben. A *Sziveket ujitó bokréta* (1770) műköltői alkotások mellett népi eredetű dalokat is tartalmaz (kéziratban maradt). Nyomtatásban is megjelent a váci *Énekes Gyűjtemény* (első darabja 1799-ben, a második valószínűleg 1801-ben); zömében műköltői alkotásokkal, kevés igazi népdallal. A kéziratossággal megőrzött források között nevezetesek a sárospataki kollégium kottás gyűjteményei, mint például a *Székelyi-Járdánházi-melodiárium* (1787–1792), vagy a *Dávidné Soltári* (1790), valamint a *Cantus* című töredék, mely mindössze hét dalt tartalmaz, de köztük néhány népdalt is. A folklórkutatás szempontjából fontos még a *Dunántúli verseskönyv* (1802). – L. *A magyar irodalom története...*, i. m., Bp., Akadémiai, 1965, 2, 120–121, ill. a feldolgozott kéziratok jegyzékét az új kritikai kiadásokban: RMKT XVIII/4, RMKT XVIII/8.

életre.³⁶ Szirmay pedig (akárcsak az ún. *primer kéziratok énekeskönyvek*³⁷ legtöbb szerkesztője) szórakoztató időöltésként írta össze saját, *Quodlibet* című gyűjteményét, mellyel az élő magyar köznyelv gazdagságát kívánta dokumentálni, s tisztában volt a lokális (zempléni) szövegváltozatok értékével.³⁸

Vidéken élén és gazdálkodván Pálóczi Horváth Ádám egyrészt megőrizve művelte alkalmi verseiben a kollégiumi diákköltészet formai/műfaji és stílári hagyományait, másrészt sohasem szakadt el teljesen a szájhagyományozó falusi kultúrától. Levelezéséből kitetszően³⁹ nem egyszer hallotta énekelni és látta táncolni a somogyi-zalai népet, alkalmasint parasztlakodalmakon, szüreti borozásokban is részt vett, hiszen az általa feljegyzett dalok szövegei között számos népszokás és lírai dal (illetve töredék) is van.⁴⁰ Horváth Ádám tehát – akárcsak Szirmay Antal vagy Kresznerics Ferenc – kettős kultúrában élt: a tanult és intézmények által terjesztett *elit*, ún. *kis hagyományban*, és a széles néptömegek által létrehozott, *anyanyelvű* ún. *nagy hagyományban*. Éppúgy, mint az észak- és nyugat-európai vidéki kismemesség és értelmiség.⁴¹

Pálóczi Horváth énekes gyűjteménye⁴² összesen 479 szöveget és 357 dallamot foglal magába, ebből 237 szöveg és 45 dallam volt a saját szerzeménye.⁴³ Dallamjelzése kora színvonalához mérve meglehetősen elmaradott (tempójelzést, kulcsot, ütemvonalat általában nem használt). Figyelemre méltó újítása ellenben,

36 KÜLLÖS Imola, *Jankovich Miklós kéziratok énekgyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846): Tanulmányok*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Bp., Akadémiai, 1985 (Művészettörténeti Füzetek), 154–172.

37 A fogalomról bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Könyvek önmagunknak: Magyar kéziratípusok a 18–19. században = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Bp., FISZ, 1999, 75–89, itt: 79; KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 55.

38 Bevezetőjében így írt: „Magánosságomba, téli unalmas napokban, nem tudván: hogy mulassam másképp magamat, ezen mindenfélét öszve írtam, holl a’ magam, holl a’ mások munkájából, sőt, hogy valóban mindenféle légyen, a’ mennyire lehetett az Insurgensek, a’ katonák, a’ paraszt legények, és leányok énekeiket is öszve szedtem. Csekélységeknek látszanak ugyan, de ezekben is láthatni a’ Magyar Nemzetnek eleveenségét, és az annyai nyelvünknek minden ki fejezésekre alkalmas voltát; azért az énvélekedésem szerint, ezeknek-is kár lett volna örökös felejdékenységre temettetni.” Idézi KÖNIG György, *Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812)*, ItK, 6(1902), 65–77, 206–216; itt: 66.

39 „A minap egy paraszt multságban voltam, s két mezei éneket tanultam a Lyánkáktól; egyik ez »Hányat termett a mogyoró? « a másik: »Míg a pénzemben tartott, Voltam világ fattya...«” – írta Kazinczynak 1790. jan. 29-én. *KazLev* II, 20. 290. sz. Az elsőt l. ŐÉ 348. sz. (ÉP 167. sz.) *Szűzleány-tus* címmel; ill. uo. 282. sz.

40 ŐÉ 344, 345, 354. sz.

41 Erről bővebben: BURKE, i. m., különösen 39–45.

42 A kritikai kiadás három kézirat változatról tud: az 1813-asról, az 1814-esről (mely egy időben lappangott) és az ún. *Töredékről*.

43 Ez utóbbi csak kikövetkeztetett szám a címek melletti + -ról, amely inkább a szövegek szerzőségére utal megbízhatóan.

hogy saját dalszövegei költésekor ügyelt arra, hogy a ritmus lehetőleg összhangban legyen a „muzsikai hangmértékkel”.

Az általa külön listába is följegyzett, mert 100 évesnél régiebbnek, tehát értékesnek tartott 148 népi énekből 34-nek dallam(változat)át már korábbi kéziratos énekeskönyvekben is megtaláljuk. A maradék 121 dallama viszont *első lejegyzés*, amely a népzene új stílusát vizsgáló kutatás számára *történeti forrásértékkel bír*.

Lejegyzett énekszövegei közül csak 61–65-ről mondhatjuk egyértelműen, hogy népi eredetű és használatú.⁴⁴ Ilyenek pl. a *katonadalok*,⁴⁵ egy *munkadal*, a „fejőnőta” (*Láttad-e, láttad-e azt a bárányt...*),⁴⁶ egy ma is ismert felelgetős *gyermekdal* (*Hol voltál, báránykám?*),⁴⁷ két *karácsonyi szokásdal* (egy betlehemes és egy bölcsőcske töredéke);⁴⁸ egy általa megtoldott *pünkösdőlő töredéke* (*Nem anyátul letél...*),⁴⁹ valamint *lakodalmos énekek* töredékei.⁵⁰ A lakodalmakban előadott ún. *házassági tanácsokhoz* tartozik az *Aki sokat bújdosik s jár...*, illetve a *Könnyű venni feleséget...* kezdetű népszerű versezet is, amelynek négy XVIII. századi variánsát ismerjük, az egyiket töredékes formában épp Pálóczi Horváth Ádám jegyezte fel.⁵¹ Relatíve nagy számban jegyzett fel *csúfolókat*,⁵² ezek többsége lány-, vénlány-, asszony- és kurvacsőfoló.⁵³ *A két X-et régen meghaladtam...* (belső vándorstrófa) kezdetű vénlánypanasz több kéziratos énekeskönyvben előbukkan, így Pálóczi Horváth Ádámnál is.⁵⁴ Viszonylag sok *mulató- és táncdalt*,⁵⁵ valamint *ivónótát és tust*⁵⁶ is találunk az ŐÉ-ben. A tusok szövege széles tematikus/funkcioná-

44 Félreértés ne essék: ami népi eredetű, az még lehetett általánosan ismert, a populáris énekkultúra része, és viszont: a közköltészeti alkotások könnyen folklorizálódtak, írott és szóbeli és változatokban terjedtek.

45 ŐÉ 225. sz. (ÉP 90. sz.); 228. sz. (ÉP 92. sz.), 230. sz. (ÉP 93. sz.), 325. sz. (ÉP 156. sz.) A műfajhoz tartozó szövegcsaládok variantúráját a készülő RMKT XVIII. *Közköltészet* 3. kötetben adjuk közre.

46 ŐÉ 249. sz. (ÉP 107. sz.) Külön érdekessége, hogy a szövegcsalád legelső lejegyzését Mikes Kelemen egyik 1725-ben kelt levelében találjuk. „Hol vagyon, hol vagyon az a puskás, ki meglötte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron...”, vö. ÉP 107. sz. jegyzete, 411.

47 ŐÉ 273. sz. (ÉP 129.sz.)

48 ŐÉ 416. sz. (ÉP 204. sz.) és 417. sz. (ÉP 205. sz.)

49 ŐÉ 370. sz. (ÉP 179.sz.)

50 ŐÉ 372. sz. (ÉP 181. sz.) és 383. sz. (ÉP 189. sz.)

51 ŐÉ 128. sz. A szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII/8, 73. sz. és jegyzetei 567–568.

52 ŐÉ 270., 309. sz.

53 ŐÉ 118. sz. (ÉP 50. sz.), 258. sz. (ÉP 116. sz.), 267. sz. (ÉP 124. sz.), 268. sz. (ÉP 125. sz.), 272. sz. (ÉP 128. sz.), 299. sz. (ÉP 144. sz.); 306., 311. sz. (ÉP 153. sz.), 379., 386. sz. (ÉP 191. sz.).

54 ŐÉ 118. sz. A változatokban gazdag szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII/4, 55. sz. és jegyzetei, 432–435.

55 ŐÉ 289. sz. (ÉP 137. sz.)

56 ŐÉ 342, 344, 354, 345. sz.

lis skálán mozog. Funkciójuk leggyakrabban a csúfolódás. Ezeket a zárt férfítársaságban énekelt ivónótákat, *erotikus és trágár szövegeket*,⁵⁷ s nem utolsó sorban a nőellenes/csúfondáros hangvételt a XVIII. századi kollégiumi diákköltés jellegzetességeinek tarthatjuk. Bizonyosan nem a néphagyományból származnak, viszont közismertségük és közkedveltségük miatt bekerültek a szájhagyományba, s még a XX. században is gyűjthetők voltak.⁵⁸ Az *ÖÉ* népi és populáris dalai közt meglepően kevés a *szerelmi dal*.⁵⁹ Pálóczi Horváth Ádám (akinek magánélete elég szerencsétlenül alakult) még a maga korában divatos *érzékeny dalokat* sem jegyezte fel, melyekkel pedig teli vannak a kortárs énekeskönyvek. Továbbá szép számmal vannak nehezen besorolható műfajú és kevert funkciójú, kontaminált dalszövegei.⁶⁰ Pl. egy két strófás esti, szerelmi (búcsú)dalát (*Adjon Isten jó éjtszakát / Mindenemű bő áldását / Bocsássa hozzád angyalát / Nyugtassa meg szíved álmát*) nem írta bele egyik daljegyzékébe se, jöllehet épp ez a motívum már a XVII. századi kéziratosszerelmi énekekben és több XVIII. századi kéziratban is megtalálható.⁶¹ A *Deák Ciceró*⁶² című dal is kontaminált szövegű, vándor szerelmi népdalstrófák és latin fordításuk, valamint Pálóczi Horváth Ádám hozzászólásából van összefűzve.

A költő sok népdalt csak töredékesen jegyzett le és némelyiknek maga költötte a folytatását vagy travesztálta/aktualizálta szövegét. Toldásai között említésre méltó az a négysoros versszak, melyet a népköltészet stílusával és motívumvilágával teljes összhangban az *Amott kerekedik egy fekete felhő...* kezdetű (a folklórban rabének kezdő strófájaként ismert) dalhoz szerzett:

Könnyen megismerhetd annak háza táját,
Piros rózsák lepik arany almafáját.
Gyémánt az ablakja, üveg az ajtaja,
Magának kék szeme, arany színű haja.⁶³

Érdekes, hogy az egyik lánycsúfolóból (*Egybegyűltek, egybegyűltek a miskolci lányok*) két politikai travesztiát is készített, az egyiket az 1790-es, a másikat az 1812-es rendi országgyűlés kifaragására.⁶⁴

57 *ÖÉ* 371. A szójátékra épülő trágár dalszöveg változatát már a XVII. század utolsó harmadában Gyöngyösi Istvánnál is megleljük (vö. *ÉP* 180. sz. jegyzete, 440).

58 RMKT XVIII/4 és RMKT XVIII/8.

59 *ÖÉ* 232. sz. (*ÉP* 94. sz.), 307. sz. (*ÉP* 150. sz.), 369. sz. (*ÉP* 178. sz.), 400. sz. (*ÉP* 198. sz.), 402. sz. (töredék), 403. sz. (*ÉP* 199. sz.).

60 *ÖÉ* 263. sz. (*ÉP* 120. sz.), 244. sz. (*ÉP* 102. sz.)

61 A változatokhoz: *ÉP* 94. sz. jegyzetei és STOLL 366. és 1076. sz.

62 *ÖÉ* 244. sz. (*ÉP* 102. sz.)

63 *ÖÉ* 300. sz. (*ÉP* 145. sz.)

64 *ÖÉ* 258. sz. (*ÉP* 116. sz. és jegyzetei)

Az ÖÉ szövegeinek címadása nagyon egyéni, kifejezetten zavaró, semmi köze sincs a közköltési vagy népi hagyományhoz. A *tus*ok esetében rendszerint a vers alanyára, helyére, idejére és a témájára utal a cím (*Diétai tus*, *Pokol-tagadó tus*, *Billikumos tus*, *Vénember-tus*, *Menyecske-tus* stb.)

Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének köszönhetjük a „szerelem próbája” típuselnevezésű balladánk, a *Sási/áspis kígyó* legelső feljegyzését.⁶⁵ Magyar nyelvterületről Vargyas Lajos balladarepertórium 37 népi változatot tüntet fel.⁶⁶ Továbbá számos történeti és kuruc kori (vagy arra visszautaló) éneket (*Fennyen tartod a nagy órod kevély Pozsony vára; Patyolat a kuruc, gyöngy a felesége; Zöld erdő harmatját* stb.) találunk az *Ötödfélszáz Énekek* között. Az egyéb kéziratok forrásokban is fellelhető *történeti énekek* egyikét, a *Rákóczy Sámuelről* szóló *vitészsírató históriás éneket* Horváth két változatban is leírta.⁶⁷ Vargyas szerint a rövidebb, kétsoros strófákból álló változat „már szövegében is jelentős balladai stílushatást árul el”.⁶⁸ Dallamát Domokos Mária különösen értékesnek tartja, hiszen egy „rég stílusú, ereszkedő népdaltípusunk első feljegyzése”.⁶⁹

Összefoglalóan azt mondhatom, hogy Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének mindenek előtt zenefolklorisztikai forrásértéke, jelentősége van. A történeti szövegfolklorisztika inkább a folklorizálódás/folklorizmus jelenségét, egy széles társadalmi réteg (a vidéki literátus emberek) ízlésvilágát tudja dokumentálni általa; illetve néhány olyan ritka szöveget/műformát is köszönhet neki, amelyek a korabeli kéziratosságból hiányoznak. Ilyen például a *Fut az oláh hegyoldalán... kezdetű latorének*⁷⁰ egyik változata vagy a sási kígyós ballada. El kell ismernünk, hogy a kortárs kéziratok énekeskönyvekhez viszonyítva Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye tartalmaz legnagyobb arányban népi/folklor szöveg- és dallamanyagot. Még a sokszor csak töredékes szövegekből is következtethetünk az egykori göcseji néphagyomány műfaji összetettségére. Tanulságos lenne az *Ötödfélszáz Énekek* műfaj-repertoárját és közköltési/népi szövegeit összevetni egy XX. század eleji dunántúli gyűjteménnyel.

65 ÖÉ 292. sz. (ÉP 140. sz.)

66 Változatairól: VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, II, 475–490.

67 ÖÉ 250. sz. (ÉP 108. sz.). A XVII. század közepéről származó énekszöveget Jankovich Miklós ifjúkori gyűjteményében (*Magyar világi énekek*, 1789–93, STOLL, i. m., 383. sz.) is megtaláljuk. Kritikai kiadása 5 változattal: *Az 1660-as évek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 10), 124. sz.

68 VARGYAS, i. m., II. 345–347.

69 ÉP 108. sz. jegyzete, 412.

70 ÖÉ 247. sz. (ÉP 105. sz.) A műfajhoz tartozó énektípusok és szövegcsaládok variantúráját a készülő RMKT XVIII. század *Közköltészet* 3. c. kötetben adjuk közre.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

„ki magam tsinálmánya, ki másé”

Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz Énekek* (1813) című gyűjteményében*

Pálóczi Horváth Ádám neve hagyományosan összefonódik a közköltészet és a paraszti folklór felfedezésével, illetve az „énekes poézis” sokrétű művelésével. Ez ugyan mind igaz, de a tudós költő folklorisztikai érdeklődése, sőt dalszerzői attitűdje sem magányos jelenség a korszakban. Annyi bizonyos, hogy ilyen profilú pályatársai közül az ő munkásságáról tudjuk a legtöbbet, s a korabeli kéziratok és népszerű nyomtatványok is az ő énekeit őrzik legnagyobb számban. Ifjúkorában még Csokonai verseiét is meghaladja a Horváth-másolatok száma, de az 1810-es évektől ez az arány végérvényesen Csokonai javára tolódik el. Az, hogy az *Ötödfélszáz Énekek* (ÖÉ) dallamokat is tartalmaz – bármilyen vázlatosakat –, ugyancsak kiemeli írói társai közül, noha Verseghy és Csokonai sokkal képzetesebb zenészek voltak. A kulcsfogalmak: az intenzív *leletmentés*, illetve e hagyomány sokrétű *integrálása a saját életműbe*. E témakörök nyomán talán árnyaltabb portré rajzolódik ki a külön életmódra hajlamos gyűjtőről, aki elsősorban íróként-költőként definiálta önmagát.

Mivel Küllös Imola tanulmánya részletesen feltárta Horváth hagyományhoz való viszonyát, én inkább arra térnék ki, hogy mi az, amit ebből ő a személyisége szűrőjén áteresztett. Ezt a kérdéskört nemcsak Pálóczi Horváth Ádám kapcsán lehet megvizsgálni, hiszen a XVIII–XIX. századi közköltészet-használók és szöveggazdák közül majdnem mindenkit érint, ám a hagyományhoz való viszony tudatossága jelentősen megkülönböztet erővonalakat.

Az ÖÉ egyike a legnagyobb terjedelmű és legrendezettebb XVIII–XIX. századi közköltészeti forrásoknak. A gyűjtemény zenei unikalitása miatt hamar a tudományos érdeklődés középpontjába került – már amennyire a XVIII. század populáris kultúrája valaha oda került –, emiatt sokan csupán ezt a forrást ismerték, s az itt található szövegekből vontak le messzemenő következtetéseket. Rossz nyomon jár azonban a kutatás, ha figyelmünk nem terjed tovább e kéziratnál, s nem vizsgáljuk a több száz egykorú vagy korábbi forrást.¹ Most, hogy a mezőnyt még jobban ismerjük, mint 1953-ban (bár

* Készült az MTA Bolyai János Ösztöndíjának támogatásával.

1 Ez a kritikai kiadás hozzáférhetőségével is magyarázható (ÖÉ 1953). Az utóbbi évtizedben a XVIII. századi RMKT közköltészeti kötetei viszont számos új szövegcsaládot és összefüggést mutattak be (RMKT XVIII/4 és 8).

Bartha Dénes és Kiss József kétségekívül bőséges variantúra-jegyzetet írtak), rá kell döbbernünk, hogy ezt a hangsúlyeltolódást még nem tudatosítottuk.

Az *ÖÉ* szakirodalmi megítélése igen sokrétű, de döntően a zenei adatok, a régies dallamok megmentését tekintették Pálóczi Horváth Ádám fő érdemének. Egy későbbi, ugyancsak muzikális költőtárs, Arany János dalgyűjteményével (1874) összevetve viszont azt tapasztaljuk, hogy Arany szorosabb dallami összefüggéseket, visszatérő rokon zenei formulákat őrzött meg a kézirat dalkincsén belül és a saját szerzésű (Bartalus Istvánnak külön összeírt) dallamai felé is, tehát az ő esetében valóban elsődlegesnek tarthatjuk a dallamok rögzítését. Az *ÖÉ*-ben a zenei szempont spontánabbanul érvényesül, hiszen bár sok a rokon dallamfrázis, ám a szöveg-hálózat szorosabb: a versek tematikus tömböket alkotnak, s ezek sorrendje szervezi köteté a kéziratot.² Ez a tér kétségekívül áttekinthetőbb és uralhatóbb volt Horváth számára, mint a zenei anyagé. Zenei ismereteit és főleg kottáinak precizitását bőven érte kritika is. Bár költőnket elmarasztalhatjuk vázlatos dallamai miatt, de a feljegyzett anyag értékeihez nem fér kétség. Ez elsősorban azzal a nosztalgiával függ össze, hogy a rögzített énekkincs egy diákkori ismeretszintet tükröz – de úgy tűnik, mintha a debreceni kollégium elhagyása után kottázókészségét sem fejlesztette volna, a meglévőt viszont megőrizte, s jó pár évtizeddel később is biztonsággal vállalta. (Igen jól megtaníthatták a diákoknak; ma a jóval silányabb énekoktatás miatt sokaknak már az iskola után néhány évvel gondot jelentene egy ilyen feladat.) Tisztában volt azonban korlátaival: mentegetőzött, hogy „csak holmi misemondó forma kótákkal” tudta kedves énekeit följegyezni.

Noha láthatólag nem dallamtárat tervezett – ha a kutatók és a zenészek leginkább ekként tekintenek is rá –, mégis jelentős szerepet szánt a zenének az énekelt versek világában. Már 1792-ben, a *Hol-mi III.* előszavában határozott ígéretet tett:

Mind az első, mind a' máfodik darab (írott) Holminek olvasása után, fokban, ki fzemben, ki mások által megintettek; hogy az Énekeknek nótáját is tenném közönségéfé; mivel a' kik azokat különöfsebben kedvellik, nem múlathatják magokat vélek, úgy, a' mint akarnák: – meg-leffz az is talán, ha élek; még moft fok okokra nézve nem lehet.

Nem tudjuk, mik voltak a „sok okok”, de azt igen, hogy e sorok írásakor költőnk a magyar irodalmi közélet sokkal beágyazottabb figurája volt, mint amikor

2 A szövegek közti hívószavas-hívóformulás lánckapcsolat sem ritka, pl. a *Be keserves énnekem...* (saját vers, 182. sz.) után rögtön a nyitósorhoz mintául szolgáló anonim *Be keserves nyomorúság töri bódult fejemet* (183. sz.) következik. Elgondolkodtató, hogy már az 1790–1794-re datált *Szeel Imre-ék.*-ben is így találjuk őket (STOLL 404. sz.)! Vö. CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 143.

aztán – egyre visszább vonulva – lett ideje az *ÖÉ*-kel bíbelődni. Azt se feledjük, hogy ekkoriban más magyar költőknek sem volt módjuk énekelhető verseiket kottás kiadásban közreadni, mivel igen drága dolog volt a kottaszedés. A zeneileg sokkal képzetesebb Verseghy Ferenc gyűjteményei is kéziratban maradtak, Csokonai Vitéz Mihály *Musikális Gyűjteménye* pedig éneklésre alkalmas műveinek csupán töredékét tartalmazta.³

A legnagyobb talányok egyike Pálóczi Horváth Ádám életművében az *ÖÉ* kéziratgyűjtésének genezise. Az 1813-as alapműnek van egy teljes másolata, az egykori brassói (ma az MTA Könyvtárában őrzött) kézirat,⁴ továbbá a *Magyar Árion* című öncenzúrázott, kivonatos antológia a saját versekből, ami két azonos változatban maradt fenn.⁵ Ezek a „csúcstermékek” egy folyamat lezárói, szerencsére ma hozzáférhetők, vizsgálhatók. De mi van a többivel? Honnan szívják magukba ezek a rendezett antológiák ezt a gazdag zenei és szöveges ismeretanyagot? Vajon volt-e költőknek diákkorában primer kéziratot énekeskönyve?

Primer és szekunder források – kissé sematikus, de használható kategóriák.⁶ Aki a közköltészetben jártasságot szerez, például diák- vagy katonaévei során, följegyzni magának azt, amire emlékezni kíván: így születik a primer kéziratok többsége. Ez mindig a jéghegy csúcsa: sokan csak azt írják le, amit nem tudnak fejből. Számos olyan szöveg, ami már csak az oralitásban élt, s amelyet még sokkal jobban tudtak, mint amit leírtak, egyáltalán nincs meg. Ne csak az amúgy is rejtve maradó, rögzít(het)etlen paraszti szájhagyományra gondoljunk, hanem az értelmiségi körök szóbeliségére, társasági énekkincsére is. Azért értékes adatközlő, aki egy kicsit grafomán, mivel az ilyeneket is feljegyzi. Egyáltalán nem kizárt, hogy költőknek hajdan, diákéveiben vagy később, saját régi primer kézirta(i) volt(ak), noha jelenleg nem ismerünk ilyet. Könnyen lehet, hogy ha fennmaradt is, nem tudjuk Pálóczi Horváth Ádám nevéhez kötni. Gyűjteményeiket a XVIII. század végi szöveggazdák gyakran álnéven, církalmas, nyomtatványokat idéző címmel, önmagukat másnak aposztrofálva jegyzik fel.⁷ A primer, közösségi használatú közköltéssel együtt jár egyfajta álarcosság, rejtőzni és beolvadni vágyás is (gondoljunk Jókai *Csittvári króniká-*

3 Jellemzésére l. D. HOVÁNSZKI Mária, „Hogy kezdhessek énekembe...” avagy Csokonai és a 18. század végének érzékeny énekelt dalköltészete = Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete: Elektronikus kritikai kiadás, szerk., bev. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (DVD).

4 MTAK MS 1409/1. Erdélyi felbukkanásairól l. TÖRÖK Zsuzsa tanulmányát kötetünkben.

5 OSZK Kt. Oct. Hung. 587. (FM 1/655) és MTAK RUI 8r 48.

6 Csörsz, *Szöveg...*, i. m., 38–40., további alternatívákkal.

7 A *Dávidné Soltári* típusú címekkel ékeskedő kéziratok a kollégiumokban (Sárospatak, Debrecen, Nagyenyed) több nemzedéken át divatban voltak, pl. *Dávidné Soltári* (1790–91; STOLL 393. sz.), *Dávidné Dudája* (1809; STOLL 602. sz.); *Dávidné Soltári* (1814–1828; Stoll 647. sz.); *Szent Dávidné Soltári* (1826; STOLL 738. sz.).

jára!), s a tulajdonos néha csak évtizedekkel később kezdi saját szellemi termékének tekinteni kéziratát.

Az *ÖÉ* viszont emlékiratszerű. Bartha Dénes megjegyzi a kritikai kiadás előszavában, hogy a dallamokat a költő emlékezetből jegyezte le, nem azonosak az egykorú nyomtatott kiadásokkal, még az egyházi énekeskönyvekkel sem (ha máshogy jutott eszébe, eltért a megszokott dallamformáktól).⁸ A nyomtatásban széles körben terjedő szövegekkel is ez a helyzet: Pálóczi Horváth Ádám nem másolt ponyvát! Az itt is szereplő szövegek nem teljesen egyeznek meg azokkal a variánsaikkal, amelyek akkor közkézen forogtak a ponyvák vagy a váci *Énekes Gyűjtemény* (1799, 1801, 1803, 1823) lapjain, s amelyeket Jankovich Miklós például rendszeresen másolt.

Talán formabontó leszek az eddigi kutatásokhoz képest: egyre erősebb a benyomásom, hogy az *ÖÉ* nemcsak egyszerűen szekunder (tudatosan gyűjtött és szerkesztett) forrás, hanem egy kiadás jellegű, letisztázott szövegegyüttes, egy *compositum*, Pálóczi Horváth Ádám dalköltői életművének utolsó összegzése, amelyet önálló címlappal és bevezetővel látott el:

Ó és ÚJ mintegy Ötödfél száz Enekek,
ki magam tsinálmányja, ki másé.

8r 7br[is] 1813
H A mp⁹

az Ertelmes Magyaroknak a' kik az Itthonit szeretik és betsűlni tudják
ajánlja
a' szerző.¹⁰

– Az *itthonit*, nemcsak a magyart. A gyűjtemény dallamainak nem csekély hányada valóban a közép-európai zsargonhoz tartozik.¹¹ Magyarok abban az értelemben, hogy a Magyarországon élő, akár eltérő etnikumú közösségek sajátjuknak tekintették őket. Pálóczi Horváth Ádám nyelvészeti pályamunkái jelzik, hogy nagyon tudatos nyelvművelővel és -elemzővel van dolgunk, ám miközben szigorú nyelvész és buzgó hazafi, telerakja a kéziratot a korabeli (néhol már megcsonkult) latin közköltészettel, fonetikusán átírt szlovák dalokkal, román, kun és cigány szövegekkel; ezek nyilván a „dallamzsargon” útján közlekedtek. Általuk megidézi és átmenti azt a polivalens, pezsgő, többnyelvű közeget, ami otthont adott a néhány évtizeddel korábbi magyarországi közköltészet virágzásának. Az 1810-es években már sokkal ritkább az ilyen típusú

8 *ÖÉ* (1953), 50. és másutt.

9 2a (számozatlan).

10 3a (II, számozatlan).

11 L. a szerző másik tanulmányát a közép-európai dallampárhuzamokról.

gyűjtemény, mint 40–50 évvel azelőtt. Az együttélés keretei ugyancsak töredeznek, romladoznak ekkoriban, így az ŐÉ ebből a szempontból is nosztalgikus. Az itt szereplő egyik szlovák dal (*Ked ja pridem szkertsmi* = [*Keď ja pridem z krčmí*], 401. sz.) később már nem fordul elő a szlovák kéziratokban és kiadványokban; érdemes volna jobban odafigyelni rá, hiszen itt kétféle dallama is fennmaradt. A másik szlovák szöveg (*Lemámicskusz*, 328. sz.) egy cseh eredetű katonadal, hazai ismertségét pedig nemcsak Horváth kézírata jelzi, hanem Tóth Istváné (1832) is.¹² A gyűjtemény olasz darabjaival eddig nemigen foglalkoztak, pedig egyikük nem más, mint egy áriarészlet Pergolesi *La serva padrona* (1733) című operájából: *Espettare et non venire* (*Aspettare e non venire*; a librettót Gennaro Antonio Federico írta).¹³ Érdekes, hogy a *Frère Jacques* kezdettel ismert francia kánon is olaszul szerepel: *Fraj Martine! Fraj Martine! Leva szu*.¹⁴ Mindez nem mond ellent a költő hangsúlyozott magyarságtudatának és néha fellángoló idegenellenességének, de kétségkívül árnyalja a képet.

Pálóczi Horváth Ádám ezzel a kéziratcsoporthal *a saját írói univerzumát* is szeretné rögzíteni, értelmezhetővé tenni, szöveggyűjteménynek álcázva; mint ha ránk akarná örökíteni a teljes kontextust, ami őt értelmezhetővé teszi. Őt – és nem az ihletet adó szöveganyagot! Egy egyre jobban elszigetelődő, bár sokakkal kapcsolatra törekvő, Arión sérelmeit megszenvedő ember nosztalgiából és önértelmező szándékkal összeállított gyűjteménye tárul föl előttünk. A *saját* repertoár kap nagyobb hangsúlyt a címben is („ki magam tsinálmányja”); nem azt mondja a költő, hogy „másokét összegyűjtöttem és ahol jónak láttam, kiegészítettem egy-két saját verssel”. A gyűjtemény százas nagyságrendű saját művet őriz, ám mindenekelőtt a Pálóczi Horváth-dalok *kontextussal* vegyes közeget, s ez bármelyik kortársánál erősebben meghatározza. Horváth János utalt erre a legvilágosabban, ám ez a gondolatmenet fedésbe került Pálóczi Horváth Ádám folklorisztikai érdemei és más szempontok miatt.

Nem vitás, hogy az ŐÉ önértelmező szöveg jellegét csak azért érzékelhetjük biztosabban, mivel az összeíróról – közlékenysége miatt – sokkal többet tudunk, mint más egykorú források szöveggazdairól;¹⁵ a hasonló reflexiók kétségkívül sok más gyűjtemény kialakulására hatottak. A költő életrajzára és poétikájára vonatkozó háttértudásunk azonban jó szolgálatot tesz a kézirat vizsgálatakor.

A tematikus egységek sorrendje és a saját dalok aránya sok mindent elárul a szerző koncepciójáról. Feltűnő, hogy a szigorú műfaji beosztás ellenére sem

12 A dallam nemzetközi variánsairól l. *uo*.

13 ŐÉ 323. sz. *Csupa kész halál* = ŐÉ (1953), 409.

14 ŐÉ 321. sz. *Ferater! Kellen ke föl, köll a pad* = ŐÉ (1953), 408. Eredetileg talán: *Fra Martino, leva su!*

15 Köszönet Szilágyi Mártonnak, aki e fejezet előadásvitájában (2010. október) ezt kiemelten hangsúlyozta.

keverednek az eltérő forrású dalok. A kézirat első negyedében, egészen a 111. számig szinte kizárólag Horváth saját verseit találjuk, köztük a kortárs politikai-hadi eseményekre reagáló énekeket; itt összesen 3 (!) anonim vagy más szerzőhöz köthető szöveg szerepel. A szerelmi dalok csoportjának elején viszont egy 30 tételt meghaladó egység olvasható, amelyet egyáltalán nem bontanak meg Horváth versei. Erre mintegy feleletül, kis átmeneti váltakozás után újabb terjedelmes (50 dalra rúgó) saját antológiaszám következik. Ezt újabb, 30 tétel körüli vegyes csoport követi, többek között Ányos Pál és Csokonai verseivel; ez zárja a szerelmi tematikát. A *marsok* fejezetének élén ismét Pálóczi Horváth Ádám dalai sorakoznak (9), majd ezek anonim rokonai (13). A táncnóták, tréfás és halandzsadalok csoportját újból saját versek nyitják (11), ezt viszont a vegyes repertoár legbővebb (80-at meghaladó) és talán legértékesebb csoportja követi, benne a kuruc allúziójú és egyéb régies énekekkel. A tusok, vagyis pohárköszöntők fejezete szintén a saját versekkel kezdődik (ezúttal csak 4, közismert dallamokra), majd az anonim bordalok és csúfolók 20-nál is több képviselője sorakozik. Az „összevarrásra ítélt” trágár-latrikánus fejezet elején, közepén és végén újabb kis tömbben néhány saját vers olvasható, de a fejezet zöme itt is névtelen alkotás. A kötetet záró istenes énekek elején 8 saját vers áll, majd 18 máshonnan érkező, részben katolikus ének; a *Templombeli énekek* című alfejezet pedig teljes egészében Pálóczi Horváth Ádám 20 versét őrzi a hét napjaira, az ünnepekre, végül az *Énekek éneke* saját parafrázisát.

A fentiek ismeretében már érthető, miért nem vonhatunk le bizonyos általános következtetéseket az *ÖÉ* nyomán az itt feljegyzett folklóranyagról – azzal együtt, hogy ez nem befolyásolja e szigetszerű, valóban „ablak alatti” és parasztlagziban eltanult dalok forrásértékét.

A gyűjtemény saját repertoárja szintén nagyon vegyes. A költő korábbi versei a legfrissebbekkel (aktuálpolitikai dalok, Napóleon-ellenes *marsok* stb.) váltakoznak. Ez is tudatos program. A gyűjtemény első felét egyfajta daljátékként is lehet olvasni, hiszen maga a költő utal erre, például a *Magyar Árion* címében:

Magyar Árion az az Muzsikai Hang-mértékekre írott Énekek mellyek
Nagyobbára egy hosszú szomorú Játéknak Eneklő karjai, vagy Khorussai.
irta időnként, a’ mint a’ *Tragoedianak* folyamatja magával hozta:
és most közre-botsátja Horváth Ádám mp

A történelmi-politikai tárgyú versek egymásra adott válaszként következnek, így a francia forradalom néhány eseménye (a királyi pár kivégzése, majd XVI. Lajos könyörgése, hogy Szent Péter bocsássa be a mennyországba), illetve a Napóleon-kor főbb csatáit idéző egyedi vagy ciklusba rendezett dalok (például a *Jénai ütközet – 6 énekben*) sajátos színházi környezetet építenek, nem titkoltan tanulságkereső, didaktikus felhangokkal.

Tudjuk, hogy Horváth a „gyermek”- (tehát ifjú) korában írt énekekbe is belebelevált, hiszen joga volt hozzá, hogy fejlessze, alakítsa a szövegeket. A jegyzetekben a versek prozódiai-nyelvhasználati hibáira is felhívta a figyelmet: „hogy pedig ezeknek megtartásának is meglegyen a haszna, kedvezés nélkül megrogom és kiteszem benne a hibákat, mind gondolatra, mind kimondásra nézve.”¹⁶ Én a jövődöbéli – mondhatni: utókori – kiadás előkészítését látom ebben, jóllehet az itt lejegyzett szövegek egy része nemhogy a cenzoron nem ment volna át, hanem a nyomdász gyomra is „elímelyedett” volna tőle időnként. A költő maga állítja, hogy a trágárabb rész lapjait összevarrta, hogy a finomabb ízlésű olvasók nehegy rosszul legyenek tőle – de azért ez is felbontva maradt ránk. Olyannyira, hogy a csak itt olvasható trágár-latrikánus dalok valakikhez mindenképp eljutottak: hamarosan felbukkannak a *Holmik és nóták* című debreceni kéziratban is (1823–1824) és a sárospataki *Felvidítő*ban (1824 után).

Mivel költőnk a saját verseit a *Magyar Árion*ban agyonjegyzetelte, minden nyelvtörténeti és verstani érvelésével, szempontjával tisztában lehetünk. Jegyzeteire, művészi-nyelvi tudatosságára nagyon büszke volt, s jól lehetett rájuk alapozni a kritikai kiadásban is.¹⁷ – Annál jobban fáj a szívünk, hogy épp az anonim repertoárból hiányoznak! Valahol még lappangniuk kell Pálóczi Horváth-kéziratoknak. Az egyikben valószínűleg csak számok lesznek, mellettük jegyzetek, s rá kell jönni, mit oldanak fel. Akkor talán megértjük a nyakatekert énekcímek kontextusát is.

Az *ÖÉ* elméleti háttérét – jegyzetek híján – főként a bevezetőből, a *Jelentés*ből ismerjük. A jegyzeteket nem ígérte bőségesnek, de szándékában állt megírni őket:

Amely régiebb és újabb énekeket másoktól vettem, gyermekkoromtól fogva hallottam és megtanultam: azokra csak igen kevés jegyzést teszek, mivel azok a közelebb említett tárgyamra nem, hanem csak arra a kegyes gondosságomra tartoznak, hogy amennyire rajtam áll, megmentssem őket az örök haláltól. Tudnivaló, és sokaknál egész a neheztelésig tudva van, hogy én a régiek nagy becsülője vagyok. Itt is megvallom, hogy egy olyan régi kurta darabnak, mint: *Patyolat a kuruc*, vagy *Fut az oláh hegyóldalon*, vagy *Árokszállásánál volt a veszedelem*, károbbnak tartom örök elveszését, mint a hódoltató táborból egy hatvan fontos ágyúnak.

Mai szavunkkal tehát „nagyagyúk” voltak ezek a szövegek a költő számára. (Ugyanezt a hasonlatot használta a közmondásgyűjtemény előszavában.¹⁸)

16 *ÖÉ* (1953), 112. a *Jelentés*ben.

17 További elemzésre méltó, részletes fejtegetések: HORVÁTH Ádám, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig*, Pest, Trattner, 1817, különösen a nyelvészeti fejezetben.

18 KÜLLŐS Imola és VOIGT Vilmos tanulmányaiban is van róla szó, ezért itt nem idézem.

Öszevertam hát, amiket vagy egészen, vagy töredékben tudok (...) lehet, hogy némelyeket nem tökéletesen, némely rövidket pedig ki is töldottam, melyek valaha másképp lehettek; de amelyeket jobb szeretnék eredeti mivoltokban, ha még valahol megvagnak, megtanulni.

Azzal gazdálkodott, ahogy eszébe jutottak a szövegek, de nem tartotta volna bajnak, ha jobban tudta volna őket. Küllős Imola is utalt rá, hogy az *ÖÉ* közköltészeti repertoárja nem mindig a legépebb. Nemcsak azért, mivel a költő bele-nyúlt a szövegekbe, hanem azért is, mivel nagyon sok olyan szövegcsalád forog itt, amelyeknek ez az utolsó vagy utolsó előtti lejegyzése.¹⁹ Horváth diákkorának szöveghasználói és -ismerői ugyanezeket a dalokat jegyezték le, de még „melegében”, a variálódás aktívabb időszakában. Évtizedek távolából kétségkívül torzít az emlékezet. (Ismét nézzünk magunkba: pontosan el tudnánk-e énekelni az iskolás éveinkben tanult összes úttörődalt, tábori dalt és így tovább? Én gyakran teszek rá kísérletet, hogy teszteljem magamat: mennyire emlékszem. Az eredmény felemás.) A hagyományhoz való viszonyunk ilyen: egy idő után mindenképp önmagunk szűrőjén keresztül működik.

Különösképp igaz ez egy olyan erős egyéniségre, mint Pálóczi Horváth Ádám, aki többször hangsúlyozta, hogy az énekből vette saját ihletét, s nem utolsósorban a versformákat sugalmazó dallamokat. Így kristályosította ki a dallamkövető poézis egyik „radikális” irányzatát, s ennek legismertebb képviselője az ő egyik dala volt: *Csipkebokor, kormos agyag énekemet énekel*. Nagyon büszke volt rá; s noha több verset írt a *Strassburger*-dallamcsalád képviselőire, a kor nagy slágerére, de ez a legsikeresebb. (Bővebben a tanulmány 2. részében lesz róla szó.) A szöveg ilyenkor valójában nem más, mint a dallam egyfajta nyelvi eszközökből álló tükre, mondhatni: a zenei ritmus szöveges lenyomata. Használhatósága még akkor sem változik, ha egy kicsit halandzsa: a vers sorai közköltészeti toposzok,²⁰ ezért olyan megjegyezhető és énekelhető. Csokonai bizonyos dallamkövető verseinek szóhasználata, nyelvi-ritmikai eszköztára ugyancsak elképzelhetetlen e hagyomány ismerete nélkül.²¹

A *Jelentéshez* visszatérve:

Az újabbakat, a nélkül, hogy egyik vagy másik szerzőnek poetai érdemei vezettek volna, csak azokat irtam be, amelyek tudtomra többek előtt isméreteresek s

19 Némelyik később már csak a szintén kottás *Tóth István-kéziratban* szerepel (Fülpöszszállás, 1832–1843), aki szintén öregkorában írja össze a dallamtudását, s ugyancsak debreceni diák.

20 Csörsz Rumen István, *Csipkebokor, kormos agyag énekemet énekel*: Közköltészeti cserefolymatok Pálóczi Horváth Ádám Érthetetlen énekében = *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai (Folklór a magyar művelődéstörténetben, 1), 61–78.

21 Csokonai *Dafnis hajnalkor* című verse és néhány, azonos dallamra született alkalmi kösztönte összeállításairól: Csörsz, *Szöveg...*, i. m., 100.

reménylhetni, hogy száz esztendő múlva olyan, vagy a körmönfontabb csinál-
mány tekintetért nagyobb érdeműek lesznek, mint ama *Fennyen tartod a nagy
órrod kevély Pozsony (vagy Szeben) vára*.²²

Az első állítás igaz. A műköltői termésből főként azokat jegyezte fel, amelyek
akkoriban több kiadásban forogtak, némelyik akár ponyván vagy a váci *Énekes
Gyűjtemény*ben is megjelent, s a kéziratokban sem ritkák. Vannak köztük
Ányos-, Faludi-, Kazinczy- és Csokonai-versek egyaránt. Fontos, hogy nagyon
sok dallam szerepel itt, amire Csokonai is hivatkozik. A két poéta barátsága és
közös ismereteik szintén tükröződnek a kötetben, bár azt a tézist nemigen látom
bizonyíthatónak, hogy Csokonai elveszett dalgyűjteménye teljes egészében be-
épült volna az *ÖÉ*-be; ez így ellenőrizhetetlen. Csokonaitól (talán egy másik fü-
zetből) saját primer kéziratföredékek maradtak fenn: ezek nem honfíui lelkesed-
ésből, értékmentésből készültek, s főként „érzékeny dall”-okat tartalmaznak,
jóval kisebb nemzeti költészeti beccsel, mint amivel ő egyébként dicsekszik. (Ki-
vétel egy XVII. század végi bujdosóének és egy XVIII. század eleji keserves.)

A korabeli költők a magánszférában mást is megengednek maguknak, mint
a közélet felé fordított, saját ízlésük nyomán tudatosan konstruált világban. Ezt
nemcsak a trágárságokra vagy a rebellis témákra érthetjük, hanem a magyar
hazafias irodalmi programnak ellentmondó, idegen szórakoztatózenei igények-
re is. Saját koruk hangzó élményeihez ezek a divatos formák éppúgy hozzátar-
toztak, mint az értékmentő szándékkal felkutatott régi magyar(abb) dalok.
Pálóczi Horváth Ádám eldicsekszik vele, hogy kiválóan tud improvizálni stájer
táncdallamot és a nyugati populáris zene formáit, menüettet, mazurkát (gya-
korlatilag hangszer nélkül), vagyis hangszeres dallamok ismeretét tükröző
melódiákat. Némelyikről utóbb kiderült, hogy mégsem az ő szerzeménye: az
ÖÉ-ben a címek melletti + jel csak a szöveg szerzőségét jelöli egyértelműen, a
dallamokra nemigen alkalmazhatjuk.²³

Horváth a *Jelentés*ben említett *Fennyen tartod...*-ra egy másik kéziratban is
utal. Egy ismeretlen barátnak szóló, elkallódott leveléhez ugyanis mellékelte a
legértékesebb dalok jegyzékét: „még nemelly régieknek első sorát, mellyekből
ritkat gondolok ujabbnak Száz esztendősnél; Enekes Könyvemből ide írom”.²⁴
Némelyikből (így a városcsúfólóból is) feljegyzett néhány versszakot, majd egy
fontos jegyzetet fűzött hozzá:

22 *ÖÉ* (1953), 113. (*Jelentés*).

23 L. e kötetben TARI Lujza és e sorok írója zenei tárgyú írásait.

24 A kézirat leírása és a lista közlése: *ÖÉ* (1953), 26–28. A listában szereplő dalkezdősorok
mellett számok olvashatók, amelyek megegyeznek az *ÖÉ* sorszámaival, tehát a lista min-
denképp e kézirat lezárása után keletkezett.

Fennyen tartod a' Nagy Órod' Kevelly Posony vára,
 De panaszos a' mit eszel, noha pénzed ára;
 Miattad vólt az Országnak nem régen nagy kára,
 De neked is így lehet ám dolgod nem sokára. (...)

Lam a' hires Esztergom is latd e miként jára?
 A' ki régen hágott vala Nagy Ugorka fára,
 De most szegény vissza esett a' feje lágyjára,
 Mert Nagy Szombat visel gondot szep oskolajára, 's a' t

(: még 11. vers van hozzá, melyekben, Szakólcza, Komárom, Győr, Pest, Buda, Kassa, Sopron, Pápa, Sárvár, Szombathely, Szentgrót, Varosokat, a' kurucz világbeli magok viselésekrül characterizálja; a' Szerzőnek Szentgrotinak kellett lennie, és ha kuruczvilágbeli a' munka, tsudálni lehet a' Vers-fonást. Gyermekek koromban hallottam hasonlot az Erdelyi Városokrül is; és azt épen Szebenrül, a' mi itt Posonyrül van :)²⁵

A szerző szentgróti illetőségét az utolsó szakaszra vezetheti vissza: ez az egyetlen város, amelyet nem elmarasztal, hanem megdicséri a borát, és egyúttal vigadni hívja a hallgatóságot.²⁶ A „gyermek koromban” kifejezés itt szintén a diákeveket jelentheti, Pálóczi Horváth Ádám tehát ismerte a szövegcsalád keleti (erdélyi) alternánsát is, s bár ő nem jegyezte fel, de több korabeli forrásban, például Aranka György kéziratában megtaláljuk. A daltípus közvetett hatását tükrözi azonban egy másik szatirikus ének, amely kizárólag az ŐÉ-ben maradt ránk, s nyilván a költő szülőföldjének „kívülről” nemigen érthető utalásait – talán a komáromi tűzvész emlékét – rejti (Ő, *te nagy Babilon, Komárom városa*).²⁷

A további kiemelt közköltészeti darabok közös vonása, hogy nagyon erős variogenetikus térben mozogtak. A *Patyolat a kuruc...* nem más, mint a *Csinom Palkó...* kezdettel ismert, a *Bocskor-kódex*ben 1716 táján följegyzett erdélyi szöveg egyik strófájának jelentősen átmétrizált változata.

Patyolat az kuruc, gyöngy az felesége,
 Hetes vászon az laboncság, köd az felesége.²⁸

25 OSZK Kt. Oct. Hung. 446, 41a–b.

26 Más változatokban: Szendrő stb. Kritikai kiadás: *Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József [és STOLL Béla], Bp., Akadémiai, 1991 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 14), 178. sz.

27 ŐÉ 298. sz.

28 *Bocskor-kódex (1716–1739)* STOLL 180. sz. 86a–89b. *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 121.

Patyolat a kuruc, Gyöngy a felesége,
 Hetes vászon a hajdú, Kód a felesége;
 Borjúsáju parasztember,
Borjúsáju parasztember,
 Kura felesége
*Kura felesége*²⁹

Mielőtt ezt is vegytisztá kuruc relikviának véljük, tisztázzuk, micsoda valójában. Az ŐÉ-ből merítő XIX–XX. századi kottás kiadások nyomán mindenki erre énekli a Bocskor-féle szöveget, még az énekkönyvekben is így szerepel; emiatt aztán ebben az alakban (újra-?) folklorizálódott.³⁰ A dallam használata teljesen jogos, ám az adatok arra mutatnak, hogy a *Csinom Palkó* összövege egyetlen, szigetszerű variáns, s más a metrumba, hiszen 8+6-os és 6+6-os nagysorokból álló kétsoros strófái vannak. Az egyetlen hitelesebbnek tűnő, folklórba szakadt kiskunsági változata – könnyen lehet, hogy ugyancsak visszafolklorizált (revival) adat³¹ – szintén nem ilyen, bár dallama akár XVIII. századi is lehet, de inkább annak végéről való, a kvintválaszos nyitású új stílusú népdalok köréből, vö. *Prussziának királya igen haragszik*. Ezt is érdemes összevetni a *Bocskor-kódex* összövegének három versszakával:

Az nagy szájú horvátnak is fekete csizmája,
 Hosszú nyakú, kurta farkú, görcsös paripája.

Egy rossz, rozsdás kalabérja, életlen szablyája,
 Csipás szemű kancájával együtt van kvártélyja.

Noha éhkel csak meg nem hal, nincs benn takarmánya,
 Sokszor száznak sincs közöttök egy pipa dohánya.³²

A nagyszájú Horvátnak is életlen kaszája.
 Csipás szemű kancájával együt van kvártéja.
 Noha éhen csak meg nem hal, mert nincs takarmánya,
 Nagyon sokszor nincsen neki egy pipa dohánya.³³

29 ŐÉ 251. sz. *Kuruc, hajdú és paraszt*. ŐÉ (1953), 369.

30 Feltehetőleg innen erednek a jelenkori népköltési gyűjtések gyanúsán Bocskor szövegét őrző elemei, pl. FERENCZI Imre, MOLNÁR Mátyás, *Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*, Vaja, 1972, 14. sz. (41–42.)

31 A FERENCZI–MOLNÁR-féle népköltési antológiában (1972) is ilyen található, ám a kunsági variáns legalább a szövegeltérések miatt jelzi, hogy már variálódásnak indult.

32 *Bocskor-kódex*, 86a–89b, 26–28. versszak.

33 Kiskunhalas, gy. Szomjas György, 1957. V. 25. Kiadása: SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Az új*

Itt és az ÖÉ változatának esetében is a Bocskor-féle szövegnek több (2-3) verszaka fekszik föl egy dallamstrófára. A 12, 12, 8, 8, 6, 6-os metrumot Pálóczi Horváth Ádám is használta: erre énekelhető egy ismert rebellis verse, a *Féniksi készülő*, valamint a *Gyepre a törökkel* kezdetű történelmi helyzetdal. A korábbi évtizedekben sokkal elterjedtebb volt: Faludi Ferenc valószínűleg erre írta a *Tavaszt (Királi mulatság erdőkben sétálni)*, de Dugonics András és ismeretlen szerzők is használták. A legismertebb az Esterházy Magdolna nevét őrző, ponyván is kiadott, *Gyászos életemet szánom keservesen* kezdetű szerelmi panaszdal. A dallamtípus első feljegyzései hangszeres változatok (*Apponyi-kódex*, 1730-as évek). Könnyen lehet, hogy e töredékes és átalakult, mégis kuruc allúziókkal bíró szöveget épp költőnk kapcsolta össze a XVIII. század eleji, de más metrumú dallammal, és ezt örököltette tovább. A relikviaképzés sem állna ugyanis távol az ő programjától.

A *Fut az oláh hegyoldalon* kezdetű dalról Pálóczi Horváth egy saját verse jegyzetében így ír: „Egy régi Erdélyi, vagy Szilágysági nemzeti éneknek mértékje: *Fut az oláh hegy oldalán*. (...) mintha ez a Magyar Nationalis Nota, Pindarusnak (:vagy inkább Arionnak) tulajdon tsinálmányja lett volna...”³⁴

Az első strófa:

Fut az oláh hegyoldalon,
Magyar legény rác parlagon.
Didalom madidalom,
dilalom madidalom,
dilalom.³⁵

Az éneket igen kiválónak tartotta – olyannyira, hogy számos verset írt rá. Az eredetileg *aa + R* strófaszervezetre az *aa bbb* rímek emlékeztetnek. Nyilván innen vette egyik franciaellenes gúnydala kezdősorát is:

Fél az erős, fut a kevély,
Letörött a kakastaréj.
Hazarepült, nem is szaladt,
Sárkány-e? vagy grif név alatt,
Szárnyas állat?³⁶

stílus (rondó forma) kifejlődése a magyar és a cseh–morva népzeneben, Ethn, 89(1978), 23–91, itt: 66. (18. kottapélda).

34 *Magyar Árion* (MTAK RUI 8r 48) 91a, a *Francia jön, lóra huszár* jegyzeteiben.

35 *Pedig hogy hálá Istennek*. Nota: *Fél az erős, fut a kevély* = ÖÉ 247. sz.; ÖÉ (1953), 363–364.

36 *Ennek beteljesedése*. Nota: *Francia jön, lóra huszár!* = ÖÉ 58. sz.

A dalnak viszonylag sok XVIII. század végi változatát ismerjük; arról szól, hogy a román tolvajok éppen menekülnek valahonnan, egyikük fogságba esik. Igen valószínű, hogy nem a román folklórból került át a magyarba. Talán a dallamnak lehettek román változatai, de annak sem feltétlenül. Mindenekelőtt szerepdal, akárcsak a XVIII. század legelejétől ismert *Opre Tódor nótája*.³⁷ A csoportjellemzőket hangsúlyozó dalok a közköltészetben gyakran arra a visszatükröző-gúnyoló attitűdre épülnek, amiről Ács Pál a XVI. századi Hegedős Márton (ál)hegedős éneke kapcsán írt.³⁸ Az utókor hajlamos csoporttudatú szöveggént értelmezni őket, pedig valójában komikus-didaktikus célzatúak.

Ugyanilyen felhangokkal terhes az *Árokszállásánál volt az veszedelem*, az ún. *nagyidai nóta*, ebből is majdnem az utolsót jegyezte le Horváth (ponyvakiadások, kéziratos változatok, illetve Szirmay Antal kommentált kiadása után), *Kopasz fejedelem* címmel:

Árokszállásánál volt egy veszedelem,
Melynek oka vala kopasz fejedelem.
Hajtott, hajtott, haj-rá-hajtott,
mint a sárkány úgy orditott,
Nem vólt engedelem.³⁹

A „nagyidai harcnak keserves nótáját”⁴⁰ ugyan a cigányzenekarok is játszották ekkoriban, hiszen a magyarok játszották velük – ám nem az ő nemzeti önkifejezésük jegyében, hanem a magyarok cigányokról alkotott képének felidézéseként, amivel a cigányok legfeljebb csak a sokszori elhangzás miatt azonosulhattak, hiszen ez éppenséggel az ő múltjukat parodizálta, állandóan emlékeztetve a hajdani elbizakodott várvédők dicstelen vereségére. Jellemző, hogy míg a *Fáraó népe* toposzt sikerült a cigány szájhagyományból is gyűjteni, ennek a történetnek nem ismerem képviselőjét.⁴¹

Kicsit tágabban szemlélve: a cigányokról és a románokról szóló közköltészeti alkotások dallamának és versformájának etnikus-regionális kódja és a szö-

37 A szövegcsaládról bővebben: KÜLLÖS Imola, *Opre Tódor nótája: A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány = A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 235–275. Kritikai kiadásuk – a *Fut az oláh hegyoldal*on variánsaihoz hasonlóan – az RMKT XVIII. század, *Közköltészet* 3. kötetben kap helyet.

38 Ács Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 131–141.

39 *Kopasz fejedelem*. ÖÉ 265. sz., ÖÉ (1953), 376. Kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 94. sz.

40 A „címet” a *Cigányok végső veszedelme* c. ponyva említi (RMKT XVIII/4, 92. sz.).

41 A cigány eredetmondákról bővebb összefoglalás magyar nyelven: GÖRÖG-KARÁDY Veronika, *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete: Mesék, teremtéstörténetek, etnoszemitikai elemzések (Afrika, Európa)*, Bp., L'Harmattan, 2006 (Szóhagyomány), különösen: 133–203.

veg saját kódrendszere között éppúgy lehetett ellentétezés vagy megerősítés is. Az, hogy Pálóczi Horváth Ádám épp ezeket a dalokat emeli ki a sok-sok régiségből, jelzi, hogy tisztában volt a legfinomabb utalásokkal – jogosan érezte magát a hagyománylánc aktív és érzékeny részesének. A legértékesebbnek ítélt szövegek régiségét a *százestendő*s kifejezéssel érzékeltette. Ezt se értsük félre: ugyanazt jelenti, mint a falusi adatközlők szójárásában. Nem filológiai kategória, hanem értékmérő, jelző: ‘nagyon régi’, esetleg ‘régibb, mint én magam’. Az ide sorolt dalok egy része egyébként még öregebb (XVII. századiak is akadnak), a többségük azonban mai tudásunk szerint az 1750-es éveknél nem vezethető vissza régebbre: a költő születése tájára datálhatók. A régiségről való nyilatkozat tehát ugyanúgy privát tapasztalatokon és élményeken nyugszik, mint az egész kézirat.

Régiség, erős variogenetikus mozgástér, néha töredékes emlékezet: ezek a kulcsszavai egy kivételes tehetségű spontán gyűjtő-poéta legértékesebb dalainak (a gyűjtemény többi közköltészeti anyagára is igaz). Költőnk a felsorolt dalok többségét saját versekhez is használta nótajelzésként. A közköltészetből merített ihlet, a formai-technikai szempontok néha túlzott hangsúlyozása, a hagyományközösség fenntartása vagy újratemtése ugyanis mind-mind fontos eleme volt a nagy integráló folyamat, az *énekes poézis* programjának.

2.

Fentebb körüljárhattuk, hogy Pálóczi Horváth Ádám milyen típusú dalokat tartott a legtöbbre. Tekintsük át most vázlatosan, néhány konkrét példa segítségével, miként használt fel saját verseihez közköltészeti nyersanyagot. Kétségkívül nem érhetjük tetten az összeset, oly sokféle szövegkapcsolat lehetséges. Még a *Fel-fedezet titokban* is van ilyen, ahol a fiatalember éji tűnődései közepette annyira elérzékenyül, hogy azt mondja: „arany idejim folyási” – egy korabeli szerelmi búcsúdal kezdősorát idézi, amely (bár az *ÖÉ*-ben nem szerepel) igen közismert darab volt már az 1770-es évektől. Ilyesmi a mai emberrel is gyakran megeshet, hiszen a sanzonok, a pop- és rockszámok vagy akár reklámszövegek egy-egy sora könnyen előugrik beszélgetés közben, nem is mindig tudatos idézetként.

Költőnk egy XVIII. század végi katonadalt különösképp megdicsért szép és pergő ritmusáért, amikor egy azonos dallamú saját dalról így nyilatkozott:

Ez az ének nóta ama’ régiből – az egész alföldön ismeretesbül van véve: *A’ nap kerül, hajnal derül, már a’ szabott óra tseng*, de a’ mellynek szótagjai nintsenek annyira a’ hang mértékhez alkalmaztatva, mint ennek.⁴²

42 A Magyar *Árion* második felének jegyzeteiben (87b) az ottani 2. sz. énekre (*Lóra, pajtás, már nincsen más*).

Lássuk az eredetit – ekkoriban már ugyanúgy ritka szöveg, mint a korábban idézettek; inkább az 1780–90-es években volt divatban –, utána pedig Horváth imént említett versének első szakaszát:

A nap kerül, hajnal derül, már a szabott óra cseng,
Már minden sor, minden bokor lassú marssal zeng;
Szerkenj fel hát, talpadra kelj
Szegény magyar! lóra székely!
Kaballára szász!
Rest ember az, aki nem fut,
Mikor előtte van az út,
A gavallér, mikor ráér, ha nem mehet, mász.⁴³

Lóra pajtás! már nincsen más, csak nemesi védelem,
Erre kísztet, amely éltet, az a szerelem;
A Haza, hónyi törvényed,
Ősi javad, szerzeményed
oltalomra vár.
Oly erős tör a Hazára,
oly vitéz keres csatára,
Akivel ki tud kikötni? csak nemes huszár.⁴⁴

Az egykori alapszöveg jól felismerhető összetevőit, felsorait Pálóczi Horváth teljesen más dallamokra írt saját verseiben is felhasználta a jellegzetes moduláris technikával.

A nap kerül, hajnal derül, de sugári élesek,
Megvakúlnak a bagolnak szemei, mert kényesek.⁴⁵

Rosszúl mértem, már most értem, hogy halálos *óra cseng*..⁴⁶

Egyszer viszont az *A nap kerül*... igazi dallamára írt egyik versében is visszaköszönnek, egyúttal a már idézett saját variánsok is nyersanyaggá váltak:

Hajnal derül, de felszélről *mely halálos óra cseng*!⁴⁷

43 ÖÉ, 221. sz. *Tiszt-mars*, 1. versszak. ÖÉ (1953), 347.

44 ÖÉ, 45/a. *Dunamellyéki mars*, 1. versszak. ÖÉ (1953), 170; a költő jegyzetei: *uo.*, 762–763.

45 ÖÉ 3. sz. *Kakasszó* = *Mit akarnak a magyarnak* – más dallam!

46 ÖÉ 24. sz. *Lajos herceg halála*; *A jénai ütközet*, 1 – ez is más dallam.

47 ÖÉ 31. sz. *Fut a nemes*.

A hasonló ön-intertextualitások átszövik az egész dalköltői életművet. Többségük *küszöbsoros továbbírás*. Ezt a technikát Fazekas Mihály és Csokonai épp ilyen jól ismerte, de későbbi költőknél, például Czuczor Gergelynél, Petőfinél és Aranyánál is találkozunk vele. Némileg emlékeztet a megadott témák vagy szentenciák kidolgozására szolgáló kollégiumi *propozíciós versírás* gyakorlatára is. Sok szövegről kiderülhet még, hogy csak a nyitósora anonim, közköltési alkotás, a folytatás valójában továbbköltés valamely ismert szerzőtől. Figyelemre méltó, hogy a költő a kézirat több pontján váratlanul a *Pótold ki!* szavakkal figyelmeztet – vagy az olvasót, vagy önmagát.

A *Rákóczi-nóta* e korszak legnépszerűbb szövegei közé tartozik. Meglepő, hogy az *ÖÉ*-ben mégsem szerepel az 1750-es évektől terjedő *Jaj, régi szép magyar nép* kezdetű, komplex versformájú ósváltozat, csupán az ennek egyik strófájából kiszakadt rövid és egyszerű variáns, amely főként 1800 után gyakori (*Haj, Rákóczi, Bercsényi, Bezerédi*). A költő azonban ezt az „úrt” egy saját átköltésével töltötte be (*Travestált Rákóczi* címmel; a *Töredékben* más szöveggel olvasható), ezen felül már 1783-ban írt a dallamra kísérletképp saját verset (*Jer magyar! ha magyar véred van, egy szóra*).⁴⁸ Kiss József jegyzete szerint akkoriban a *Rákóczi-nóta* variánsai mind így születtek, de Pálóczi Horváth Ádámé az átlagosnál jobban elrugaszkodik a szöveg alapsémájától. A dallam ugyanakkor a szintén távolabbi változatnak tekinthető *Régi magyar nagy vitézek hová lettenek* bővítő formuláit tükrözi – lehet, hogy a költő ezt az alternánst szintén hallotta diákéveiben. A dallamtípust a gyűjtemény 216. (*Ah, bának eresztett fejem* – saját vers) és 274. (*Haj! tura tura bilgyűgysum!* – török vagy kun szöveg) énekei is képviselik.

Költőnk proverbiumok iránti érdeklődésének egyik fő terepe a címadás, ahol gyakran alkalmaz szólásokat vagy egyéb szentenciákat, főként szerelmi vagy moralizáló énekeknel: *Aki erősebb, az hatalmasabb; Nem azé a madár, aki utánna jár* (eredetileg Beniczky Péter-idézet); *Némának anyja sem érti szavát; Kutyaszór a marás ellen; Színes szív kölcsön hív; A szerencse, ha megbuktat, ki is csúfol; Más a való, más a szín* és így tovább. Ezek kétségtől megerősítik a gyűjtemény didaktikus, tanulságkereső, néha nyíltan oktató hangnemet. Néha azonban közmondások épülnek be a saját szövegekbe is, mintegy nyomatékosítva és „kinyitva” a kontextust az anonim szájhagyomány felé. Szirmai Antal *Hungaria in parabolis* című közmondástárában (amelynek mindkét kiadása megelőzi az *ÖÉ*-et) csak kétsornyi, ritmikus proverbium volt a „*Fakó Szerkér, Kender hám, mind a' kettő rossz szerszám*.”⁴⁹ Pálóczi Horváth Ádám azonban még az ilyen kristályos szerkezetekre is rátesz egy lapáttal:

48 A bécsi *Magyar Músa*-ban kiadott verstani értekezéséből (1787, 388–390.) idézi *ÖÉ* (1953), 509.

49 Antonius SZIRMAI, *Hungaria in parabolis sive commentarii et adagia...*, Buda, 1807², 48. (70. §.)

Nemes ember, szürdölmány,
 Fakó kocsi, kender hám:
 Már e' bizony mind a kettő rossz szerszám.
 Jutka lányom, darócing,
 Ebtüsszentés, macskafing,
 Mérek én is neked annyit, mint egy sing.⁵⁰

A *Telekes bocskor*, *gyöngyös kapca* esetében ugyancsak régi dallamot jegyez fel, de a szövegnek valójában csak első (a kéziratban: első két) sora eredeti, a többi utánköltés (a „könnyű pajkos falusi Enek”-ből csak „az első és 2dik sor régi; a' többi hozzá van töldva.”)⁵¹

Telekes bocskor! gyöngyös kapca! járd meg tubám! járd meg.
 Vörös nadrág, sárga csizma, járd meg tubám! járd meg.
 Majd elmenjünk a korcsmára, De engem is várj meg,
 Megjárom én a kopogót, tubám! Te is járd meg.⁵²

A szövegtípus egyetlen korábbi feljegyzésére Kerényi Ferenc bukkant rá egy kőszegi jezsuita iskoladrámában, ám megeshet, hogy már ez is kontaminált változat. A *Másutt immár lefeküdtek* rablósáner-sorpár egy magányos változat⁵³ tanúsága szerint talán a *Fut az oláh...* tágabb variánsköréhez tartozik. Metruma a *Patyolat a kuruc...* kapcsán fentebb bemutatott képlettel rokon: két nyitó nagysor, két rövidebb belső sor és egy megismételt refrénsor alkotja.⁵⁴

Telekes Bocskor, gyöngyös Kapcza, járjad tubám, járjad.
 Telekes Bocskor, gyöngyös Kapcza, járjad tubám, járjad.
 Másut imár le feküttek,
 it még ágyat se vetettek,
 ted le a Bocskort, ted, ted,
 ted le a Bocskort, ted.⁵⁵

50 ÖÉ 296. sz. *Rossz szerszám*; ÖÉ (1953), 391.

51 A *Magyar Árion* (OSZK Oct. Hung. 587) jegyzete szerint (83b); a vers 46. számmal: 52a.

52 ÖÉ 277. sz. *Járd meg tubám! járd meg*; ÖÉ (1953), 381–382.

53 A Brassai Sámuel másolatában (1864) fennmaradt, ismeretlen (állítólag 1698 körüli) könyvtábláról leírt szöveg kiadása: *Égő lángban forog szívem: Régi magyar kéziratok énekes-könyvben fennmaradt román világi énekek*, kiad. KOCZIÁNY László, KÖLLŐ Károly, Kolozsvár, Dacia, 1972, 114–116.

54 Legújabb kiadása részletes kontextuselemzéssel: KERÉNYI Ferenc, *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*, szerk. SZILÁGYI Márton, SCHEIBNER Tamás, Bp., Ráció, 2010 (Ligatura), 20.

55 *Uo.*

A *Psychológiában* is emlegetett *Álom, álom, édes álom!* szintén csak részben saját vers: „az első sort meg hagyta a’ lantos egy régi Enekből; a’ többit hozza töldotta.”⁵⁶ Hasonló történt egy közismert, több műfajjal érintkező rokokó panaszdallal. A *Felnyitnám már bús szívemnek régen bezárt ajtaját* kezdetű vers a közkézen forgó, nyomtatásban is terjedő 1–3. strófától + jellel elválasztva Pálóczi Horváth Ádám továbbköltésével folytatódik az *ÖÉ*-ben.⁵⁷ Ezek a versszakok visszatérnek a költő által adott címmel (*Tengeri veszedelem*) még erősebben sugallt hajós-témához, amelytől az anonim változatok néha elkanyarodnak – hiszen nem tengerészdalról van szó, hanem a sors hullámaival viaskodó, magára hagyott ember (bizonyos változatokban: vénlány) panaszairól. Költőnk ezzel szemben a konkrét tengeri hányattatások drámai képsorát villantja fel a megmenekülésért mondott fohászkodással, majd a vihar lecsendesülése utáni megnyugvással. Az allegória így alakult helyzetdallá a tollán, méghozzá a maga műfajában igazi mesterdarabbá.

A korszakban többen is magyarra fordították Ovidius közismert versét Lesbiához, köztük Kazinczy, aki ezúttal kifejezetten alantas húrokat pengetett, jelezve, hogy jártas a köznépi szólásmódban: *Üss’ a kő dudogó napádat, Erzsím...* Pálóczi Horváth Ádám nem fordította szó szerint, sőt nem is utal erre a forrásra, inkább csak kiemelt néhány fontos motívumot (a szerelmesek hátrálatása a vénasszonytól, illetve a mindezzel dacoló heves csókváltás), s ezek újrafogalmazásával alkotta meg *A gyanúba esett szerelmes* című, országosan ismert, ponyván is kiadott dalát:

Sári rózsám! hová mégy? állj meg csak egy szóra,
 Be keservesen néztem szerdán az ajtóra,
 Hogy gyanakodó anyád bezárta előttem,
 Mikor alkonyodatkor előttem eljöttem.⁵⁸

Úgy tudjuk, a vers megírására közvetlenül nem olvasmányélmény ihlette az alkotót, hanem egy dal, amelyet egy gyerek énekelt, amikor ő az út mellett heverészett és pipázott egy fa árnyékában.⁵⁹ Az ott hallott dal (*Kicsiny csizmám, nagy a sarkam*) ráadásul 4×8-as metrumú volt, tehát még a dallamot sem onnan vehette, sokkal inkább a *Tá túró, tepertő* kezdettel feljegyzett legényválogató dalból, amely egy vágáns téma feldolgozása, ahol a megkérdezett leány a lenézett mesterek helyett az értelmiségit, a diákot helyezi a férfitársadalom élére. A korabeli literátus olvasók-éneklők azonban kétségtávol fölismerték a „pórdal tónusú” zsánervers mögött az antik inspirációt. E kötetben Polgár Ani-

56 A Magyar *Árion* (1814) jegyzeteiben, 117a.

57 *ÖÉ* 186. sz., *ÖÉ* (1953), 320–322.

58 *ÖÉ* 70. sz., *ÖÉ* (1953), 199–200.

59 Kazinczynak írt 1789. május 13-i levelét idézi: *ÖÉ* (1953), 780.

kó és Csehy Zoltán tanulmánya jelzi, mennyire erős, bár rejtőzködő hatással volt költőnkre az antik szerelmi és humoros költészet. A vers hatásáról tanúskodik, hogy Csokonai néhány évvel később keletkezett *Paraszt-dala (Ama fejér nyárfák alatt a part felé)* valójában ennek topogenetikus változata. Azonos lírai expozícióból indul, de megmarad a vénasszony által távol tartott legény bús vágyakozásánál, legfeljebb a banyára szisszen ki néha fojtott átkaival, de sokkal kevésbé nyíltan, mint az idősebb költő-barát.

A latin kapcsolatokra visszatérve: Horváth fordította magyarra az *O me moestum Bellogradum* kezdetű, sok korábbi kéziratban előforduló latin politikai panaszdalt,⁶⁰ s már a *Holmi* I. kötetében közreadta. Az *Oh! én szegény Belgrád vára* sikerét jelzi, hogy hamarosan szintén felbukkan a kéziratokban. Az ennek travesztiájaként, azonos dallamra írt *Oh siralmas Tihan vára! Oh szomorú csendesség* kezdetű verset ugyancsak publikálta.⁶¹

Horváth szabadon parafrázeálta a *Quando ego puer fui* (Mikor én még gyermek voltam) kezdetű diákdalt – többen gyanakodtak, hogy ő maga fordította latinra játékból, ám ezt nem sikerült bizonyítani, hiszen számtalan korábbi kéziratban is szerepel. Már régen énekelték latinul, mikor Pálóczi Horváth Ádám diák volt, így emlékeztethet rá akkoriból. Kétségtelen viszont, hogy ennek magyar kezdősorát is (Horváth János szavaival) felhívította:⁶² „Mikor én kis pitiny gyermek voltam”, más metrumba faragva át.

Más esetekben viszont valószínű, hogy valóban ő fordított latinra egyes magyar szövegeket. Egy népszerű ivónóta, az *ÖÉ*-ben *Kerengő tus* címmel fellejegyzett *Ez a pohár bujdossék, éljen a barátság* latin szakaszai előtt például + jel látható, s bár e strófák másutt is előfordulnak, nem mindig azonosak az itteniekkel (*Hoc poculum vagatur, vivat societas*).⁶³ Talán az ő munkái a gyűjtemény máshonnan nem ismert latin dalai is, például az *Ellopták szívemet* szerelmes dalocska melódiájára írt bordal (*Absint hinc et recedat dolor*).

Fontos apróság, hogy a nótajelzések a gyűjteményben szinte mindenütt „megfordulnak”: a megszokott módszertől eltérően nem az ismertebb összöveg kezdősora alkotja az *ad notam* jelölést, hanem épp ellenkezőleg: Horváth saját verseinek kezdősorai utalnak a dallamot eredetileg hordozó összövegre – amiatt, hogy emezek korábban szerepeltek, s a dallamukat ott jegyezte fel. (Kivétel a *Si quis vivit jucundus*, mert az erre írt *Ti kies kietlenek* csak az 1814. évi kéziratban van meg,⁶⁴ s az összöveg a 188. számú.) Ezzel a gesztussal viszont akaratlanul megnövelte saját munkáinak tekintélyét, hiszen ők lettek e régi melódiák továbbvivői, sajátos örökösei. Láthattuk, hogy némelyikük valóban széles

60 *ÖÉ* 175. sz. *Belgrád búcsúzása*, utána a latin eredeti. *ÖÉ* (1953), 305–306.

61 *ÖÉ* 177. sz., *Tihan bucsúzása*; *ÖÉ* (1953), 308.

62 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfig, Bp., Akadémiai, 1978², 86.*

63 *ÖÉ* 341. sz., *ÖÉ* (1953), 416–417.

64 *ÖÉ* (1953), 139/f.

körben ismertté vált, így életben tartotta a régi szöveggel együtt már kiveszőben lévő dallamot. A jelenség csak az ÖÉ-re jellemző; a *Hyperboréi Zsenge* verseihez jórészt a szokott módon adja meg a dallamutalásokat.

Költőnk saját popularizálódott versei a korszak legismertebb szerzői szövegei közé tartoztak a kéziratokban. Már a fenti példákban láthattuk, hogy a siker titka gyakran az, hogy esetenként – Csokonaihoz hasonlóan – közköltészeti nyersanyagokra és közismert dallamokra építette őket. Többségük hamar megjelent nyomtatásban, így ez az „útvonal” is rendelkezésükre állt a terjedésben. Tekintsük át a legismertebb dalokat a teljesség igénye nélkül!

A *Csipkebokor*, *kormos agyag énekemet énekeli* valóságos allegóriája a költő közköltészeti inspirálódásának, sőt az így létrejött művek gazdag variogenezisének.⁶⁵ A *Strassburger* dallamára írt *quodlibetről*, az *Érthetetlen énekről* már volt szó a dallamkövető, zenei meghatározottságú versformák kapcsán. Állítólag nem teljesen a saját munkája, hanem egy ismerős asszonyszemély is bekapcsolódott a versfaragásba, ugyancsak improvizatív módon. A dal páratlanul népszerű volt korai megjelenéseitől kezdve (*Holmi*, ponyvák, váci *Énekes Gyűjtemény*), egyes részletei önállóan is folklorizálódtak, bekerültek például egy túsüzérbe, amelyben több korszakból való rövidebb, pohárköszöntő funkciót nyert versek-dalok találhatók, s amely Szirmay Antal már említett szólásgyűjteményéből folklorizálódott.

A vers *Gyalogolni ~ lovagolni kurta farkú paripa körme tetején* kezdettel is terjedt. Nem meglepő, hogy a *Felelet a Mondolatra* (1815-ben, még a költő életében) épp mint a nyakatekert, „nyelvgyötrő” metrika reprezentánsát idézi. A gúnyirat szerzői, Szemere Pál és Kölcsey Ferenc viszont mintha nem ismerték volna a dallamot: eltorzított cezúrákkal közölték a verset, holott a *Strassburger* első sorai eredetileg 8+8-as és 8+5-ös osztásúak, tehát éppenséggel nem idegenek a magyar poézistól:

Hogy el ne feledjem én az ilyen kurtitott furtított szavakat mindég olyannak
nézem még Csokonaiban is mint a' kurta farkú paripát 's eszembe jut Horvát
Ádám' gyönyörű verse:

Lovagolni kurta-farku pari-
pa' körme tetején
A' kit meg nem bir a' lába jár-
jon a' fején.⁶⁶

65 Nemrég önálló tanulmányt írtam e szerteágazó szövegcsaládról, ezért itt csak összefoglalom ennek fő tanulságait. Bővebben: Csörsz, *Csipkebokor...*, i. m.

66 *Felelet a Mondolatra Pesten 1815*, kiad. BALASSA József, Bp., Franklin-Társulat, 1913 (Régi magyar könyvtár, 11), 53. Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy felhívta rá figyelmemet. – Kölcseyék a gúnyiratban másutt is szívesen élcelődtek Horváthon, pl. Zafyr Czenczi levelé-

A *Százeztendős kanverébnek hátul van a farka* sor közköltészeti történetéről már korábban írtam: szófordulatként, tautologikus tréfaként több más korabeli ének és színpadi mű részlete.⁶⁷ Ugyanilyen fontos egy másik madármotívum (ezúttal kiforgatott) felbukkanása:

Amott ül egy sárga rigó egy letört ágon

Ez egy szerelmi daltípus toposza. Ugyanebből a korszakból alaphelyzetben is idézhetjük:

Tsak olyan vagyok én ezen a világon
Mint a meg lőtt madár a száraz tört ágon...⁶⁸

Az *Érthetetlen ének* nagyon jó indikátornak bizonyult ahhoz, hogy kimutassuk a közköltészeti szövegformálás főirányát. Változatainak egyik fontos csoportját a *pars pro toto* elvű szövegek alkotják. Ezek néha kiszakadt, önállósult részletei az egykori hosszabb versnek, néha pedig sajátos összevonásokkal „zanzásított”, kivonatolt szövegek, s néhány sor vagy sorpár összegyűrásával jöttek létre.⁶⁹

Legalább ilyen ismert versek voltak, jócskán szövevényes történettel a *De mit töröm fejemet*, illetve *Hát sokáig éljete* (*Ha veletek lehetek*) kezdetű dalok. A közsájon és -kézen forgó verspáros variálódását még nem tártuk fel olyan részletességgel, mint a *Csipkebokor*...-ét, de néhány fő tendencia már kirajzolódott. Eredetileg nem egy szöveg volt, hanem kettő, csak dallamuk volt azonos. A gondok alóli felszabadulás örömét fürkésző *De mit töröm fejemet* (szólásmondásos címe: *Búsuljon a ló, elég nagy a feje*), illetve a társasági borivást dicsérő *Szántódi tus* 2. strófája mégis könnyen összekapcsolódhatott már az 1810–20-as években. Verbunkos dallamuk már korábban létezett; első feljegyzései a sárospataki és a debreceni kollégiumból valók az 1770–80-as évekből, tehát költőnk már iskolaéveiben megismerhette a szerelmi sérelmek nyomán átkozódó *Nem kár volna megnyúzni* kezdetű dalt.⁷⁰ Horváth két saját verse hamar megjelent a *Holmiban*, így a terjedésnek semmi sem állhatta útját. Az 1810–20-as években azonban még egy szöveg bekapcsolódott a láncolatba (ugyanerre a dallamra!): Terhes Sámuel református lelkész és poéta egyik ivónótája, amely *Megvirrad*

ben, akit férje rávett a német(es) kultúra jobb megismerésére a zenében és az irodalomban is. „Igy kezdettem az olvasásra nézve megromlani. Már a’ hajcsombókos Poéta verseit, a’ búcsuztatásokat, ’s egyéb a’ feléket nevetve emlegettem a’ férjemnek...” (*Uo.*, 37.)

67 Csörsz, *Csipkebokor*..., i. m., 67.

68 Jankovich Miklós: *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (XIX. század eleje) STOLL 531. sz., VIII, 122a.

69 A *pars pro toto* módszeréről bővebben: Csörsz, *Szöveg*..., i. m., 185–186.

70 BARTHÁ DÉNES, *A XVIII. század magyar dallamai: Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból*, Bp., MTA, 1935, 53. sz.

még valaha kezdettel variálódott. Ismerünk olyan változatot, amely Horváth mindkét verséből tartalmaz egy-egy strófát, illetve Terheséből is! Sokat elmond a dal(ok) ismertségéről és köztulajdonba vételéről, hogy a tudós Kulcsár István – aki pedig egyrészt nagy becsülője volt a költő érdemeinek, másrészt gyakran szót emelt egy-egy vers helyes attribúciójáért – 1818-ban, tehát még Horváth életében *Fejér vármegyei dall* címmel, anonim alkotásként adta ki a *De mit töröm fejemet* (1–4.) és a *Hogy sokáig éljete* (5.) ötvözetét.⁷¹ 1830-ban, John Bowring angol nyelvű antológiájának jegyzeteiben – nyilván a közvetítő, Rumi Károly György segítségével – tisztázódhatna a kérdés, ám ehelyett újabb félreértések bonyolítják a helyzetet. Pálóczi Horváth Ádámot ugyanis nem szerzőnek, hanem csak első közreadónak tekinti, a székesfehérvári hegyekről (!) nem is beszélve:

[This Song, the original of which is exquisitely versified, was first published by Adam von Horvath, himself a Hungarian poet. In the province of the White Mountains (Stuhlweissenberger), it is universally known and sung, and is one of the most popular pieces of Magyar poetry. The present translation was printed in the Pledge of Friendship for 1828.]⁷²

Ugyanebben az időszakban terjed néhány kéziratban az a névtelen köszöntő, amely a néphagyományba (például betlehemes játékokba) is eljut, s amelyet egy Jankovich Miklós által összeállított kolligátumban Markott Károly aláírásával találunk „Neve napján a Frantzinak”, bár ez nem feltétlenül jelent szerzőséget:⁷³

Nosza paitás jó kedvel, tölts pohár bort emeld fel, vigan legyünk,
mondjunk egy szép éneket egy pár köszöntő verset énekellyünk:
Sippal dobbal, trombitával, zengedezzünk,
Szívvel, szajjal, jó szándékal, örvendezzünk.⁷⁴

Egy másik, névnapköszöntővel ötvözött változat jelzi Horváth versének problémamentes felhasználhatóságát:

Fujd meg Pajtás nótádat Nótád utánn hárfadat Jól meg pengesd /rep:/
Mert mi nagy ünnepet ültünk mi minyájan
Tiszta szívből örvendezünk mindanyian.

71 *Hasznos Mulatságok*, 1818. II. félesztendő, 13. sz.

72 John BOWRING, *Poetry of the Magyars*, London, 1830, 220.

73 Kreskay Imre *Ódái* között például K. I. monogrammal, tehát saját versként szerepel. STOLL 379. sz., 26a–b.

74 Jankovich Miklós: *Magyar énekek* (1804), STOLL 573. sz., 52b + 2 vsz.

A *Holmi* I-ben is publikált, közismert vers egyrészt egy régies, ponyvai eredetű, a néphagyományba is eljutott pártasírató refrénes asszonypanaszból táplálkozik:

Jaj nékem szegénynek, árva idegennek!
Elmúlt szabadságom, oda vigasságom!
Jaj, pártám, jaj, pártám,
Gyönyörű gyöngy pártám!
Édes szűz koronám!

Másrészt megörökölte az anonim (vagy egyelőre annak tartott) férfi- vagy asszonypanasz, a *Bölcsőmből kikelvén* dallamát és versformáját. Ezt a dalt az *ÖÉ* is őrzi egy későbbi lapon, tehát költőnk mindenképp ismerte.

Bölcsőmből kikelvén, Alkalmas időt élvén,
már emberkort értem;
A szép ifjúságban, Sok tündér multságban
bút nem is ismértem.
[R] Mindig vigadtam, És magamat mulattam,
hopp-hoppot kjáltottam.⁷⁹

Az egyik sláger így táplálkozott a másiktól, de nem szorította ki, hiszen mindkettőnek számos feljegyzése ránk maradt. Sőt párhuzamosan (talán már Horváthé előtt, de valószínűbb, hogy épp annak hatására) kialakult egy travesztált változat is, csaknem egyező dallammal, de tartalmában már a papok vagy diákok sorsáról szóló, tréfásan kesergő, profán alműfajt képviselte:

Bánom tselekedetem Hogy én Bárátta lettem S a' Klastromba mentem
Nem tettzik ez az élet Mert engem a' természet Más utra vezérlett.⁸⁰

Hasonló háttere van a költő *Bosszús biográfiájának*, amelyben nehéz ifjúságáról, diákéveinek szűkös életkörülményeiről és az értetlen társaságról (társadalomról) panaszkodik:

Születtem hétszázhatvanban Tizenegyedik májusban e világra.
Már huszonnégy esztendeje, Hogy jutott életem ideje ez aggságra.
Kezdetivel életemnek Kezdeté lett keservemnek,
Nincs is ideje szívemnek A vígságra.⁸¹

79 *ÖÉ* 133. sz. = *ÖÉ* (1953), 257–258.

80 *Márkos Mózes-ék.* (1812) STOLL 630. 96b, 1. versszak. Erdélyi variáns. Gyakran *Igaz, urak a papok* kezdettel jegyezték fel.

81 *ÖÉ* 179. sz., 1. versszak.

A kortárs olvasók és éneklők – nemcsak a dallam azonosságáról, hanem a szöveg, a lírai alaphelyzet rokonsága miatt is – nyomban felismerhették mögötte a protestáns kollégiumokban gyakran feljegyzett, ironikus panaszdalt, amely többnyire a katolikus barátok életének megpróbáltatásain élcelődött. Az előző forrásszövegekhez, irodalmi-zenei mintákhoz hasonlóan ezt is megtaláljuk az ÖÉ-ben:

Ezerhétszázhetvennégyben Léptem ebben az életben Koldulásra,
Midőn legszebb ékességben Valék ifju gyengeségben, E nagy kínra;
Voltam legény, noha szegény, De most olyan mint az edény,
Kit eltörnek és kivetnek az utcára.

Egy híján husz esztendeig, Szabadságom idejéig Vigan éltem,
Hogy ilyen rabságba essem, Ifjúságomat megvessem, Nem is véltem.
Magam asztalához ültem, Hová akartam, repültem,
Ah! hogy ezeket jobban meg nem becsültem.⁸²

A dallam sikerét jelzi, hogy Horváth több más verset is írt rá, a legismertebb a *Kurvák fortélyai*, amely a *Holmiban* (I, 182–184) is megjelent, majd a későbbi kiadásokban és kéziratokban néha „megszelídítve”, az asszonyokra travesztálva:

Nehéz tudni célját, végit Kitanúlani mesterségit A kurvának;
Száz meg ezer útja vagon, Tekervényes az is nagyon, Fortélyjának.
Birj bár bölcssek nagy eszével, Legszentebbek szentségével,
Egy őrdög egy menyecskével Megcsalnának.⁸³

A vers érdekes párost alkot költőnk egyik házassági oktató énekével a *Két módos énekek* című keltezetlen és „természetesen” a szerzőt sem jelölő ponyván (OSZK PNY 2.931). Az első dalt (*Másféle a természet majd minden emberben*) *A' Páros és Páratlan Életnek mind hafznáirúl, mind alkalmatlanságairól.* címmel, a másikat pedig *A' rofzsz' Afzszonyok Tsalárdtságirúl.* címmel közölték.

Ha van olyan Pálóczi Horváth Ádám-vers, ami máig közkinccs maradt (bár sokan nem tudják, hogy ő a szerző), vitathatatlanul ide sorolható az *Azt mondják, hogy nem illik a tánc a magyarnak*. Eredetileg nemcsak az a strófa alkotta, amivel ma az énekkönyvekben találkozunk (*Még azt mondják...*), s nem is a *Megfogtam egy szúnyogot...* dallamára énekelték, bár ez kétségtelenül ismert volt már a XVIII. század végén.⁸⁴ Bowring (1830) is közli a népdalok között, akárcsak a *De mit töröm fejemet* szövegét, hosszas kommentárokkal.

82 ÖÉ 195. sz.

83 ÖÉ 85. sz., *Kurvák fortélyai*.

84 RMKT XVIII/4. Egy hazugságvers-alaptípus kiszakadt és kivételesen énekelhető részlete.

A vers hamar elszakadt a szerzői textustól, s az affinitás terében számtalan változáson ment keresztül. A táncoló „companiá”-t leíró strófában például mindig az aktuális vármegye neve szerepel (Szatmár, Bihar, Somogy, Veszprém stb.). Egy 1798-ra datált, tévesen autográfként regisztrált változat egyedi strófája:

Eljenek a' Gráziák! a' kik tegnap jártak,
Eljenek a' Szépségek! éjnek [!] Nagyságtok,
Hát több nap derül e még Somogy Vármegyére,
Tántolni Fő Ispánnya' Kedves örömére.⁸⁵

Egy kései, ötszakaszos változatban két egyedi, továbbköltött strófát találunk:

Azt mondják hogy Magyarúl Nem tántolnak Bálbá
Nem tisztelik a Magyar Bajuszba Szakálba
Lám Bihar Vármegyében Akár merre kértem
Csak a' bajusz, 's a szakál A' tisztelet, 's érdem

Azt mondjak hogy nintsen jó Vasa a Magyarnak
Nints ha Németh Vezérnek Engedni akarnak
De lelkesíti a barátság Istene
Nints ki vitéz karjának állasson ellene.⁸⁶

A közéleti-politikai tárgyú, közköltészeti ihletű dalok legismertebb képviselője a *Mars! siess hazádba vissza, kis seregem*, amelyben Napóleon – megúnván a magyarországi hadakozást – visszavonulás közben saját magát okolja veszteségeiért. A műfaj előzményei szerteágazók a magyar közköltészetben: rendszerelesen „énekelték” ilyesmit a vérpadon bűnbocsánatot kérő gonosztevők, köztük például Hóra (Horea), a román parasztfelkelő, illetve a korai betyárponyvák hősei:

Mars! siess hazádba vissza kis seregem!
Ez a magyar klíma nekem nem, nem egem;
Ritka volt talán keményebb fergetegem,
Nincsen annyi fegyveresem, mint betegem.
Java-java táborom elvesztegetém,
Egynéhány jó vezéremet eltemetém;
Ha van egy-két nyert, de véres ütközetem,
Mi nyereség drága véren? nem szeretem.⁸⁷

85 MTAK MS 5080/76. Kaposvár 5a Julij 798. Cópia fejléccel. (4. versszak)

86 *Holmik és nóták* (1823–1824) STOLL 1246. sz. II. 15–16. (4–5. versszak)

87 ÖÉ 37. sz.

Nem véletlen, hogy a költő ugyanerre a dallamra a kézirat „daljátékának” későbbi pontján ismét megénekelteti Napóleont, de immár nem hadvezéri zsörtölődés cseng ki a szavaiból, hanem – szabadkőműves utalásokkal teli – gyónással fordul a népekhez, akik belé vetették bizalmukat, de ő felfuvalkodottságában az ő reményeiket is eltemette.

Gyónom a Seregek Ura Istenének,
Europának és seregem ezredinek:
Nem hallgattam a hatalmas Isten szavát
Sem nem az emberi nem valódi javát.
Kimozdúla szivemből a szent tartalék,
Elhibáztam, amire rendelve valék,
És Saturnust, kit az égre felvezeték,
Számkivetém újra, s gyűlölője levék.⁸⁸

Az alapszöveg sikerét jelzi, hogy Napóleon vesztes oroszországi hadjárata után felbukkan kéziratainkban az új helyzetre írt travesztia is, amelyben „az orosz/muszkla klíma nekem nem, nem egem”. Kétségkívül volt iránta érdeklődés, hiszen ponyván is kiadták, még hozzá róla nevezték el a kiadványt (*A' legujjabb frantzia mars, két szép szomorú világi dallokkal*, é. n.).⁸⁹ Hogy Pálóczi Horváth Ádám írta-e, nem tudjuk, de az nyilvánvaló, hogy írt hasonlókat. Az *Egybegyűltek, egybegyűltek a miskolci lányok* kezdetű, eredetileg lánycsúfoló szövegnek például az 1790-es és az 1812-es diétára is elkészítette travesztiáját *Egybejöttek, egybejöttek a karok és rendek* kezdettel.⁹⁰ A kivonuló Napóleon dalát még évtizedekig énekelték a magyar verskedvelők, olyannyira, hogy dallamának egyszerűsödött változata szolgál *Az aradi vértanúk balladájának* melódiájaként.⁹¹

Hasonlóképp „átüt” a nótajelzés néhány saját szerzésű szerelmi dalon. A költő nemcsak gyülekezeti énekeket írt a Biblia nyomán, hanem az *Énekek éneke* három versből álló ciklusát is (448–450. sz.). Ez zárja az egész kéziratot, mintegy közös nevezőre hozva a szakrális és a profán műfajokat. A vágyakozó Sulamitha első dalát a *Sóhajtozik egy szép nimfa magában* kezdetű vers melódiájára kell énekelní (a költő egykori sógorának, Sárközy Istvánnak a legismeretebb verse). A szerelmesek találkozását megéneklő második vers (*Én vagyok Sáron rózsája*) egy közkeletű rokokó kettős dal, a *Ne járj hozzám, szívem, éjjel* dallamával – és asszociációival – teljesedik ki. Ugyancsak telitalálat a ciklust

88 Gyónás, ŐÉ 61. sz., ŐÉ (1953), 185–186.

89 OSZK 820.799.

90 ŐÉ 258. sz.

91 Bővebben pl. TARI Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 157–167.

és kötetet záró *Az én ágyasházamban* kezdetű ének, amely Salamon nászával végződik; a táncos karakterű mulatónóta (*Fejér korsó, fejér bor*) dallama a magyar lakodalmak képét is megidézhette.

Egy hiedelmet is érdemes eloszlatni. Bár nyilván büszke lett volna dalának páratlan sikerére, de minden híresztelés (pl. Arany János) ellenére sem Pálóczi Horváth Ádám írta a *Vigan élem világom* kezdetű mulatódalt, csupán írói karaktere és életmódja miatt tulajdonították neki.⁹²

*

Két irányból is megpróbáltuk körüljárni, hogy egy kéziratos dalgyűjtemény, nevezetesen az *ÖÉ* miként lett az írói univerzum része. A sok tisztáznivaló ellenére kijelenthetjük, hogy ez a gyűjtemény nem a magyar közköltészet aranyalbumának készült – ez csak egy résztulajdonság. Közelebb visz tehát az írói életmű inspirációihoz, de a közköltészet saját hagyományrendszerének itt megbúvó fontos adataihoz is, ha elemzési szempontjainkat megpróbáljuk ebbe az irányba bővíteni.

92 Kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 59. sz.

A „csimbókos poéta” és a „német átok”

Pálóczi Horváth Ádám viszonya a németekhez

Pálóczi Horváth Ádám életét és munkásságát nem tárgyalhatjuk anélkül, hogy ki ne térnénk a „csimbókos poéta”¹ németellenes megnyilvánulásaira, elsősorban azokra az általa megírt, illetve gyűjtött szövegekre, melyek az adott kor társadalmi és politikai helyzetének függvényében biztató hatással voltak a magyarságra. Politikai magatartását felemásnak ítélte a kor, ám sok ellenzője és üldözője mellett számos olyan pártfogóra és követőre talál,² aki az abszolutizmus idején bekapcsolódik az idegenellenes propagandába, s pamfletek, tréfák, travesztiák, gúnydalok és nem utolsósorban a korban nagyon elterjedt paszkvillusok formájában terjeszti a nemes magyar nemzet szabadságának gondolatait. Ezek alkalmi költemények, melyeket leginkább az aktualitás tett népszerűvé. A burkolt németellenséget már felváltja a szabadszajú gúnyköltészeti retorika, nagy része nyomdafestéket nem tűrő hangnemben szólal meg. A bennünk megjelenő politikai célzások egy részét már aligha dekódolhatjuk, de akadnak könnyen felismerhető utalások is.

Pálóczi Horváth Ádám politikai (elsősorban németellenes) verseit széles körben ismerték. A róla költött anekdoták³ is azt mutatják, hogy bár a cenzúra erősen üldözte, „magyaros furfangjával” mégis képes volt kijátszani a „füles baglyok”, „a sekresztyések”, „a geheime Polizei embereit”.⁴ Sok kellemetlen vizsgálatot kellett eltűrnie; a legtöbbször Amade Antal ispán segítségének köszönhetette, hogy nem fizetett rá.⁵ Mindig a színmagyar környezet megteremtésére törekedett; írásai a magyar köznemesség hibáit és erényeit tükrözik; fontosnak tartja, hogy a magyar nép kellőképpen megismerje a saját történelmét. Mindezeknek hangot ad nemcsak a verseiben, hanem a Kazinczyhoz írt leveleiben, az epikus műveiben, és a mindennapokban is. Az ellenség pedig nyomon követi Pálóczi Horváth Ádám életét, levelezéseit, és – nem meglepő módon –

1 Kazinczy nevezte így barátját az egyik levelében: *Kazinczy – Kölcsey Ferencnek* (Széphalom, 1816. május 22.), *KazLev* XIV. 210.

2 <http://mek.niif.hu/02200/02228/html/03/115.html>, 2010.09.02., 15:30.

3 HEGYI Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám*, Debrecen, Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem, 1939, 19.

4 MÉSZÖLY Gedeon, *Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve*, Népünk és Nyelvünk, 1930, 12.

5 HEGYI, i. m., 19.

egyre inkább a kor legélesebb politikai gúnyköltészeti műfaja, a *paszkvillus* felé fordítja figyelmét.⁶

Pálóczi Horváth Ádám németellenes⁷ versei

E költemények tárgyalásakor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a szerző jól ismerte a kor anonim közköltészeti darabjait, hiszen ő maga is gyűjtője volt ezeknek a variánsokban élő és terjedő szövegeknek. Így amellet, hogy a *német-csúfolók* lejegyezte, azok hatása is erősen érződik saját németellenes költeményein.⁸ Másrészt Pálóczi Horváth Ádám aktív résztvevője volt a kor politikai és társadalmi eseményeinek, s jól ismerhette azokat az alkalmi költeményeket, melyeket egy-egy éles vita, politikai esemény, hír után vetettek papírra a magukat felvállaló vagy legtöbb esetben anonim szerzők. Ezek közé tartoztak a korban futótűzként terjedő *paszkvillusok* is, melyek nem egyszer nyílt szókimondással adták közre véleményüket, pellengérre állítva ezzel számos hatalmon lévő személyt, politikust, intézményt. Pálóczi Horváth ebben a közegben az események gyors változásához alkalmazkodva⁹ írta meg németellenes gúnyverseit is.

Csörsz Rumen István *Szöveg szöveg hátán* című könyve alapján, melyben a szerző a magyar közköltészet variációs rendszerével foglalkozik (1700–1840), az általam vizsgált németellenes verseket 3 fő csoportba oszthatjuk:

- 1) *Anonim közköltészeti németcsúfolók* (pl. „Csaknem elájultam...” kezdetű) – szoros variogenetikus kapcsolatot mutatnak egymással („tartalmazási reláció”). Ezek a költemények egy közös szövegcsaládot alkotnak, melyben a szövegek belépnek egy „variogenetikus játéktérbe”¹⁰, ahol újraíródnak, szerkesztődnek, variálódnak.
- 2) *Németellenes paszkvillusok* (pl. *In Christophorum Erdődy*) – topogenetikus, tematikus rokonság van a költemények között, de ezen belül egyedi szövegek. A paszkvillusokban előforduló toposzok több korabeli szövegben is

6 VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 17), 39.

7 A legtöbbet gúnyolt figura ebben a korban a labanc, illetve a német katona volt. Minden, ami német, idegen eredetű volt az erősödő Habsburg elnyomás alatt, a gúny tárgyává vált, egészen a kiegyezésig (1867).

8 Mindmáig vannak olyan költemények, amelyek esetében nem tudni, ki a valódi szerző. Sokáig Pálóczi Horváth Ádám szerzeményének tartották például *A parókás német* c. verset is.

9 Amint meggyanúsították hatalmi sérelemkeltés miatt, máris képes volt váltani, és németellenes verseit franciaellenessé átírni.

10 CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 32.

megjelennek, és topikus hálózatot alkotnak (pl. tematikai, retorikai, metrikai és rímtoposz).

- 3) *Pálczi Horváth Ádám németellenes versei* (pl. *A korcs magyar*) – melyek kapcsolatot tartanak az előző két szövegvilággal.

Pálczi Horváth Ádám és a németcsúfolók

Az *Ötödfélszáz Énekek*ben számos verset találunk, melyek németellenes nevezhetők, s amelyek nem egyszer az erotikus, vulgáris és latrikánus dalhagyományhoz is kapcsolódnak. Vannak közöttük saját szerzésűek, és vannak, amelyek a szájhagyománnyal terjedtek, közben variálódtak, és Pálczi Horváth feljegyezte őket az utókor számára. Most ez utóbbiakról lesz szó: a *csúfolókról* és *gúnydalokról*.

E szövegek a folklóralkotások néhány alapvető sajátosságával rendelkeznek a szerzőség, a továbbhagyományozás, a variálódás és az előadásmód vonatkozásában. A szerzők és a másolók az énekeket nem mindig tekintették egyéni tulajdonuknak; a szövegváltozatok többnyire az emlékezetből való leírás, esetleg más kéziratról való másolás alkalmával jöttek létre. Ezek a másolók általában akár figyelmetlenségből, akár szándékosan, de változtattak a szövegeken, s így újabb *szövegvariációk*, *kontaminációk* jöttek létre.¹¹ Itt kell megemlítenünk Faludi Ferenc és Csokonai gúnydalait is, amelyek recepciójára jellemző, hogy a legszélesebb néprétegek emlékkincsében és nótamemóriájában is megragadtak.¹²

A szövegcsalád tagjai számos eltérést mutatnak egymáshoz képest, ezért nehezen rendszerezhetők. Arra következtethetünk, hogy ezek a versek elsősorban orális úton terjedtek. Minden lejegyző szabadon variálta a szövegeket, de a rímhelyzetben álló kifejezések¹³ többnyire állandósultak. A németcsúfolók még Arany János korában is népszerűek voltak. Ő maga is két egystrófásat jegyzett fel 1874-ben.¹⁴

A németcsúfolók közvetlen hatását Pálczi Horváth Ádám németellenes verseire részletesen tárgyalja az *Ötödfélszáz Énekek* kritikai kiadása (1953), illetve az 1979-ben kiadott *Énekes Poézis (ÉP)* című kötet, ahogyan az általa feljegyzett németcsúfolók forrásait is (dallam, nótajelzés, vándorstrófák stb.). A jelzések alapján pontosan behatárolható (néhány kivételtől eltekintve), hogy melyek a szerző saját németellenes versei,¹⁵ és melyek az általa lejegyzett köz-

11 *Hatvanhat csúfos gajd: XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 16–17.

12 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 187.

13 RMKT XVIII/4, 506.

14 *Oh, te csodálatos német; Országunkban futkározó ebadta németje. Uo.*, 506.

15 Kereszttel jelölt a saját mű (+).

költészeti csúfolók. Ezen kívül Küllős Imola is egy külön fejezetet rendel a németcsúfolóknak az *RMKT XVIII/4, Közköltészet 1. (Mulattatók)* című gyűjteményben.¹⁶ Ezért a munkámban ezzel a problémával csak említés szintjén foglalkozom.

A Pálóczi Horváth Ádám által gyűjtött és lejegyzett, németellenes ihletettségű csúfolók közé tartozik például a *Német-átok* (ÖÉ 12. sz.), *Klázli és kancsó* (245. sz.), *Német katona*¹⁷ (310. sz.), *Kátedli, Bábedli* (259. sz.) stb. A *Német-átok* című, kuruc kort idéző németellenes versszakot hangvétele miatt később átírt franciaellenessé (*Travestált franc átok*, 12. sz.). A *Klázli és kancsó* a Tiszántúl és Dunántúl tréfás vetélkedése, melyből kihagyhatatlan volt a németellenes hangnem, és a német szavak magyarosodott változatának használata („A Dunán túl a bort isszák *klázlibúl*, / Kiszedik a *rosztpárdlit* cintálbúl.” klázli – „Glas”, pohár, rosztpárdli – „Rostbraten”, rostélyos), a falucsúfolók jellegzetes jegyei is érződnek a versen. A *Német katona* egy németcsúfoló nóta rövid változata, melyben a „strimflis” katona töri a magyar nyelvet, és így emlékszik vissza katonaéveire („Zenim labod nins *strimflit*, / Kifan nekem segged lik.”). Ez a fajta nyelvi bravúr a vers humorának fő forrása. A *Kátedli és Bábedli* (259. sz.) című gúnydal két német nevű lányt állít pellengérre a lánycsúfolók tipikus eszközeivel („Kajcár-nénál, Kráknénál, két kislyányt esmérek; / *Kátedli*, *Bábedli* ketten egy-testvérek.”). Ezen kívül számos németellenes ihletettségű csúfolóval, gúnydallal találkozunk az ÖÉ-ben, melynek legtöbbje nagy népszerűségnek örvendett Horváth korában, a nép ajkán forgott és variálódott, miközben megpecsételte szerzőnk saját németellenes ihletettségű verseit is.¹⁸ Pálóczi Horváth Ádám idegenellenes verseire a németcsúfolók és a paszkvillusok gyakorolták a legjelentősebb hatást, melyek bár a közköltészeti csoportosítás szempontjából nem egy helyen tárgyalandók, hiszen a paszkvillusok legtöbb esetében nem beszélhetünk (szóbeli és írásos) variánsokban élő-terjedő művekről. Mégis vannak kivételek, sőt több olyan közköltészeti darab született, amelynek eredeti forrása paszkvillus lehetett, és különböző variánsokban hagyományozódott tovább az utókorra (például a kéziratos énekeskönyveinkben megőrzött paszkvillusok, melyeknek több variánsa is született – *Az Nemes Nemzetes Dupés Urakról*¹⁹ címet viselő anonim paszkvillus, melynek kétféle tematikus párhuzamával is találkozunk – *Csak el nem ájultam, midőn hallottam* és az *Ez a világ humora* kezdettel.²⁰ Az előbbi két paszkvillusnak 1813-ig 24 variánsa maradt fenn az énekes kéziratainkban. Mindkettő bővelkedik a vaskos kifejezésekben és utalásokban, s mindkét verset

16 RMKT XVIII/4, 184–194.

17 Teljes változata a *Szekén puntra németi...* kezdetű vers (vö. *uo.*, 107. sz.).

18 Lásd bővebben a korábban felsorolt irodalom alatt.

19 *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telles kert: Paszkvillusok a XVII–XVIII. századból*, vál. Lőkös István, Bp., Magvető, 1989 (Magyar Hírmondó), 115.

20 RMKT XVIII/4, 104–105. sz.

közismert szerelmi dalok melódiájára írták! Ezt az ŐÉ-ben lekottázott dallamok is alátámasztják.²¹ Íme annak a kezdő strófája:

Csaknem elájultam, hogy meghallottam,
Hogy németet szeretsz, eliszonyodtam.
Magyartúl lett pártolásod, hidd el, megbánod,
Hogy *bugyogóba* megszerettél, még megutálod;
Mikor *foltozgatod*, akkor meglátod.²²

Azokat a magyar lányokat ostorozza ez a két csúfoló, akik nyápic és visszataszító német férjet választottak maguknak. Az eredeti szöveg nem a német férj után epekedő magyar lányokat állítja pellengérre, hanem a németeket majmoló ruha-viseletet és a magyartól eltérő (noha ekkor egyre jobban tért hódító) viselkedésmódot gúnyolja ki éles, a paszkvillusokra jellemző szókimondó, trágár nyelvezettel. Íme az eredeti paszkvillus egyik strófája, amely természetesen nagy mértékben különbözik a Pálóczi Horváth Ádám által lejegyzett versszaktól:

Országunkban, aki bugyogót hordozol,
Alkalmatosságra gatyát nem oldozol.
*Mancsét, stiflit, strimflit*²³ száradhoz toldozol,
Tudom, hogy pokolban serpenyűt *foldozol*.

A paszkvillusokból (pontosabban ebből a korból) eredeztethető a 2. strófában használt trágár kifejezés, káromkodás is: a „Hunczfut” szó, mellyel akkortájt elsősorban a német katonákat illették (Horváth csak a kezdőbetűt jegyezte fel).

De hiszen nem bánom, csak hadd szeressen,
Az ölébe fogjon és ölelgessen,
Teljen kedved tászlijában, máncsétájában,
Melyet kezén, mellyén visel, a kurvaanyjában.
*H[hunczfut]*²⁴ minden német Magyarországon.

Az *Nemes Nemzetes Dupés Urakról* című paszkvillus két helyen is említi ezt a kifejezést:

21 Bővebben: Csörsz, i. m., 101–102.

22 ŐÉ 386. sz. *Német corivalis*.

23 *Stifli*: a német *Stiebel* szóból (csizma), *strimfli*: harisnya (német). RMKT XVIII/4, 187.

24 A ŐÉ 1953-as kiadásában *H(uncut)* -ként van kiegészítve; én megtartanám az eredetit, ahogyan akkoriban használták (*Hunczfut*). *Hundsfo*t = kutyaszar.

*Hunczfutra és Német Helyekre találunk,
De (el hidd) meg is basz, meg nem szabadúlunk. (...)*

*Hunczfut nyakra valót a nyakára kapcsol,
Inget, Taczlist, florost varratni parancsol.*

Szinte az összes korabeli paszkvillusban találkozunk ezzel a káromkodással.²⁵ A *hunczfut* szó Pálóczi Horváth Ádám korában nagyon sértő kifejezés lehetett (az illető akár párbajt is kiprovokálhatott vele); erre utal, hogy a kéziratban a szerző csak a szó kezdőbetűjét jegyezte fel. *Huncut* szavunk valószínűleg éppen a Magyarországon és Erdélyben állomásozó német katonaság révén került be a szókincsünkbe, ahol jelentésváltozáson ment keresztül: ma egy sokkal enyhébb változatát használjuk ('huncut'). A német nyelvben megőrződött az eredetihez hasonló jelentés (*Hundsfott*, 'kutyapina'), erősen stigmatizált szubstandard kifejezésként, amely sok helyen már nem is ismert.

Pálóczi Horváth Ádám és a paszkvillushagyomány

A paszkvillus gúnyköltészetünk kiemelkedő barokk kori műfaja, bár gyakran a feledés homályába kerül, holott nemcsak a barokk korban volt népszerű, hatása a későbbi korokban is megmutatkozott, hol közvetve, hol közvetlenül. Röviden áttekinthet²⁶ a paszkvillusok eredetét és sajátos irodalomtörténeti behatárolását.

A paszkvillus (pasquillus) műfaji jegyei igen korán felfedezhetők az irodalomban. Elnevezésüket a XVI. században kapták, és akkortól kezdve be is töltötték funkciójukat. Ahogyan a röpcédula-akasztásra már az ókorban is volt példa, ugyanúgy az énekelt formában történő „kikorbácsolás”-ra is, tehát nem új keletű szokással van dolgunk. Mindig az adott kor és társadalom adta e műfajok tematikai hátterét, s a szerzők hol *ócsárló iamboszokokkal*, hol visszafogottabb *horatiusi szatírákkal* vagy éppen durva hangvételű paszkvillusokkal fejezték ki az őket és a társadalmat ért sérelmeket. Ez lehetett személyes hangvételű (paszkvillus, invektíva), vagy éppen társadalmat megszólító objektív (szatíra), esetleg feddő-oktató célzatú támadás (feddő költemények). A gúnyköltemények különböző versformákban fordultak elő, az ókori epódoszoktól kezdve a később nagy népszerűségnek örvendett epigrammáig, amely tökéletes teret nyújtott a gúnyköltészet számára jellegzetes vonásainak köszönhetően (rövidség, meglepő fordulat), olyannyira,

25 Pl. In *Emericum Eszterházy Nobilis* – „Ki ló fasszal csinált hunczfut volt az apád.”, In *Christophorum Erdődy* – „*Hunczfut ebatta volt neved a Gyűlésben*” című XVIII. századi németellenes paszkvillusok. Lőkös, i. m., 196, 201.

26 Bővebben *A paszkvillus és rokon műfajai* című szakdolgozatomban (Konstantin Egyetem, Nyitra, 2010).

hogy az epigramma eredeti funkciója kiegészült, s a későbbiekben szinte mindig gúnyos tartalommal párosult (a mai értelemben vett epigramma). A paszkvillus viszont a harc műfaja volt, ereje a nyers szókimondásban állt.

A XIX. század elejére a paszkvillusok elvesztették közvetett funkciójukat, s a következő században már csak ritka esetben találkozhatunk ezzel a megnevezéssel. Petőfi Mészáros Lázár ellen írt *Nyakravaló* című költeményét az irodalom még paszkvillusnak nevezi („a népi költő még az irodalomesztéták által teljesen irodalmon kívülinek ítélt fajtáját, a pasquillust is gyakorolta”²⁷), de a későbbiekben már csak az általánosnak hangzó *gúnyvers* megnevezést használják, és leginkább csak a gúnylapok oldalain jelennek meg ezek a költemények. Mégis mindmáig szerves részét képezik irodalmunknak, nyomaikkal találkozhatunk a gyermekirodalomban, ott vannak a sajtóban, a politikában, a modern költészetben és így tovább.

Lássuk tehát, hogy milyen hatással lehetett Pálóczi Horváth Ádámra ez a periferikus műfaj. A legtöbb közköltészettel foglalkozó szakirodalom²⁸ éppen csak megemlíti a paszkvillusokat, háttérbe szorítva őket azok speciális politikai töltete miatt. Ez érthető is, hiszen a paszkvillusok általában nem variánsokban éltek.²⁹ Pálóczi Horváth Ádám „csimbókos” magyarságát és az ezzel kapcsolatos tevékenységeit azonban erősen meghatározták a kor politikai eseményei hatására született, általában titokban terjesztett gúnydalok, travesztiák, melyek írásában ő is aktívan részt vett. Ha Horváth gúnyverseit és gyűjteményét vizsgáljuk, nem beszélhetünk paszkvillusokról, viszont azok hatása erősen tükröződik ezekben a szövegekben.

A XVIII. század végén valóságos paszkvillusáradatról beszélhetünk. Az országgyűlésen uralkodó kaotikus állapotok, az idegenmajmolás, a követek ostobasága és a mánásasszonyok erkölcei kerültek a gúnyversek célkeresztjébe. Az idegencsúfolás nagyon közkedvelt téma volt a korban, az ezekben a versekben használt magyar-latin-német keveréknyelvből (makaróni nyelv) származó félreértések szinte bohócatszerű megoldásokat szültek. Hangsúlyoznom kell, hogy ezeknél a műveknél éppen a nyelvezet az, amivel a szerző hatni akar a közönségre. A nyelv itt cél és eszköz, de a gyakran kíméletlenül ironikus, trágár *országgyűlési paszkvillusok* fontos közéleti információkat is közvetítettek.³⁰ Az 1790-es évektől kezdve éppen ezek az országgyűlési iratok lehetnek leginkább hatással Pálóczi Horváth Ádámra.³¹ Sok esetben ma már a levéltárak mélyén

27 UNGVÁRI Tamás, *Poétika*, Bp., Gondolat, 1967, 222.

28 RMKT XVIII/4; KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány); Csörsz, i. m.

29 A kivételt lásd fentebb.

30 KÜLLŐS, i. m., 27.

31 1790-től kezdve szinte minden egyes országgyűlésen ő maga is részt vett. Ebben az évben jelent meg két röpirata is, melyben politikai jogokat követel a nőknek.

lappanganak, holott számos olyan adatot őriznek, melyeknek fontos kortörténeti értéke van. Ahogyan Horváth verseire és gyűjteményére is érvényes: a kor politikai helyzetének bemutatása mellett versei a középneemesség politikai fejlődését is tükrözik. Németellenessége egyrészt viseletében nyilvánult meg (csim-bókos, kétfelé választott haj), másrészt költeményeiben, illetve „a német nyelv iránti érzéketlenségében”. Idegengyűlölete elsősorban a németek ellen irányult,³² az országban terjedő osztrák elnyomást a korábbi török megszállással azonosítja.³³ Keserű szavakkal fejezi ki panaszát: „hazámban a magyart keresem s nem találom”.³⁴ Az idegen nyelvek tanulását pedig veszélyesnek tartja; úgy gondolja, hogy, aki idegen nyelven olvas, annak nem jut ideje a magyarra.³⁵ Pár év múlva viszont már ő maga is érzi: szükség van a német nyelvtudásra, mert ez az eszköze a magasabb nyugati kultúra megismerésének.³⁶ Sőt nem szabad elfelejtenünk, hogy Pálóczi jól tudott németül³⁷ olvasni, még ha ezt gyakran le is tagadta társai (legfőképpen Kazinczy) előtt. Fiatal korában egy verset is lefordít német nyelvre (*Kind der Götter*; ÖÉ 94 sz.), mely nyelvi és formai szempontból is jól sikerült.³⁸ Vörös Károly³⁹ az ÖÉ első 66 darabját *occasionális ódának* nevezi, melyet a paszkvillusokkal szemben éppen a „a nyíltan nem hangoztatható politikai nézetek burkolt kifejezése” jellemez. Vörös szerint bizonyos „nemzeti költői öntudattal íródtak”, céljuk pedig az, hogy „a kor erősödő és szélesedő politikai érdeklődésének kívánnak megfelelni”, a kor népszerű dallamait felidézve. Ezekkel az ódákkal elsősorban a köznemesi, illetve városi, kispolgári rétegekhez kíván szólni. Azonban ezek között a versek között is találunk olyan, főként németellenes költeményeket, melyek túllépik az occasionális ódák burkolt nyelvezetét, és a gúnyversek jegyeit mutatják. A *Stájer tánc* (48. sz.) miatt a „füles baglyok” erősen nyomoztak Pálóczi Horváth Ádám után. A később *Rábaközi stájer tánc* (48. sz.) címmel ellátott vers már franciaellenes gúnyversként szerepelt a szerző cenzúra végett ki nem adott kéziratában.

Az egyes Pálóczi Horváth-versek elemzése előtt lássuk Szirmay Antal (1747–1812) *Hungaria in parabolis* (1804, 1807)⁴⁰ című könyve alapján, mi volt az ekkori Magyarország területén a viseleti norma, és mi miatt lett számos (elsősorban

32 Az angol nyelvet kedvelte (valószínűleg, mivel a némettel szemben az angol nem jelentett az ország számára veszélyt). HEGYI, i. m., 22.

33 BORZSÁK István, *Pálóczi Horváth Ádám lírája*, Monok, Popper Ernő Nyomda, 1919, 69.

34 Uo., 67.

35 Uo., 72.

36 HEGYI, i. m., 42.

37 Figyelemmel kísérte a bécsi *Annalent* is. Uo., 44.

38 Uo.

39 VÖRÖS, i. m., 35–37.

40 Magyar kiadás: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kritérion, 2008 (Téka).

németeket majmoló) figura a gúny tárgya. Szirmai a *Magyarország földjéről és népeiről* szóló fejezet 91–95. pontjában⁴¹ foglalkozik bővebben a magyar viselettel, ahol magyar-német viszonylatban mutatja be a ruhaviselet akkori felfogását. A magyar nemzet sokat adott a testi-lelki tisztaságra, és szeméremsértőnek vagy az elpuhultság jelének tartotta, ha egy férfi *pendelyben* jár. Azt a nemzetet, aki *gatyá* nélkül *bugyogót* és *pendelyt* viselt, megvetette és a nevetség tárgyává tette. Innen ered a *Nem félti a német, hogy elveszítse gatyáját* híres közmondásunk is. Szintén a gúny tárgya volt a németek által közkedvelt paróka, a strimfli és a cipellő, ami a magyarok által dicsőségszámba vett *sarkantyúviselettel* szemben ugyancsak a kifigurázás kedvenc eszközévé vált. Általában a német katona áll a kifigurázás középpontjában, „a parókás, strimflis német”. Ennek alapján nézzük meg, melyek azok a paszkvillusok, amelyek tematikai párhuzamba hozhatóak Pálóczi Horváth Ádám 9. énekével.

Az egyik ilyen gúnyvers 1765-ben a nyilvánosság előtt hangzott el, valaki durva hangnemben szólalt fel néhány főúr ellen, akik flancos öltözetben jelentek meg:

Látom: – – – nagy a *parókátok*,
 Hasogatott *plundra*⁴² dísztelen ruhátok,
 És *pendelyt* hordtok? Hol van a *gatyátok*?
 Vessétek el, kérlek, b--om az anyátok!⁴³

Hasonló németellenes tematika jelenik meg az *In Christophorum Erdődy*⁴⁴ című, XVIII. századi paszkvillusban is. Bár egy adott személy ellen íródott, és hangneme erősen trágár, az utolsó versszakkal az anonim szerző általánosít, és minden „plundrás, dupés Magyarhoz” szól.

Hej Erdődy Kristoff baszom az Anyádot,
 Ne csufold az Magyar, változtasd ruhádot!

Vedd fel nadrágodot, tedd le az *Plúndrádot*,
 Bassza meg az ördög az alsó pofádot.

A szavak, amelyek a németes öltözködésre utalnak a versben: *plúndra*, *hunczfutruha*, *strinfli*. E durva hangú paszkvillusokban a német haj-, ruhaviselet és a magyartól eltérő viselkedés mögött ott bujkál a valós politikai ellentét: a magyar nemzet azóta hervad, amióta a németekkel paktál, és tűri, hogy az diktál-

41 Uo., 131–133.

42 Térd alatt, esetleg bokában összeszűkülő bugyos nadrág. Később: ócska, rossz ruha (ném.).

43 SZIRMAI, i. m., 132.

44 *Külömb-külömb féle...*, i. m., 201–202.

jon neki.⁴⁵ A leghíresebb ilyen paszkvillus Erdélyből való: *Az erdélyi asszonyokról, kik németekhez mentek férjhez 1700-nak elején* című.⁴⁶ Ez a politikai töltet azonban gyakran már csak az ócsárlás rutinrésze, szinte természetes jelenségnek számít ezekben a versekben. Ezt támasztja alá a klisé- és motívumrendszer, amelyet nagyon szívesen alkalmaztak a szerzők. *Az Nemes Nemzetes Dupés Urakról*⁴⁷ című, már említett paszkvillus szintén a ruhaviseletet és a magyartól eltérő viselkedést gúnyolja ki, mindezt német szavakkal megtűzdelve (ragrímekkel tarkítva), ami itt is a humor forrásaként szolgál:

Országunkban, aki bugyogót hordozol,
Alkalmatosságra gatyát nem oldozol.
Mancsét, stiflit, strimflit száradhoz toldozol,
Tudom, hogy pokolban serpenyűt foldozol.

A németes öltözködésre utaló szavak: *kalap, ló fark, paróka, hunczfut nyakra való, ing, taczlis, floros, bugyogó, mancsé, stifli, strimfli, pántlika.*

A *Maid kétségbeesett Hazánk Siralma, Vádgya, és Panasz*⁴⁸ című paszkvillus is nagy felháborodással ír az országban uralkodó kaotikus helyzetről és a majmoló viseletről:

A selma Lakaj is *tarka, paszományos,*
Iromba a Mágnás, feje *szívárványos,*
A Dáma *Bobítás, Német találmányos,*
Noha az Ebédgye Korpátul *soványos.*

További utalások: *uri könös, tarka materia, pendöl, maszkara, frizerizett haj, gatyá, „bajusztalan csufos Parokhas Magyarka”.*

Az *In Emericum Eszterházy Nobilis*⁴⁹... kezdetű gúnyversben így ír az anonim szerző a németes ruházatról:

Ha úgy vagyon tehát, tedd le Magyarságod,
Dolmány helyett vedd fel *Német hacukádot,*
Vesd le (mert nem illet) az Magyar Nadrágot,
Huzd fel teli *Tettvel ráncos Bugyogodot.*

45 RMKT XVIII/4, 506.

46 Uo., 186.

47 *Külömb-külömb féle...*, i. m., 115–118.

48 Uo., 136–157.

49 Uo., 196–200.

Most nézzük meg Pálóczi Horváth Ádám *A korcs magyar*⁵⁰ című versét, melyben a szerző 9 versszakon (20–65) keresztül taglalja a németet majmoló ruha-, bajusz- és katonai viseletet.

Jer, magyar! Ha magyar véred van, egy szóra:
Vágyik-e az igaz magyar *bugyogóra*?
Csizmaszárodat a füled mellé rakatod,
Toldott lábad mozsár-forma *magyar-csufoló stiblivel*
oh nagy magyar! bevonatod.

Hol az öved? Hol a magyar mente, dalmány?
Minek az a *lajbli, kaput, rác kacagány*?
Minek az a *kurta gatya*, csak térdig érő?
Hívd ide bár vagy Etelét, vagy Hunyadit, én azt mondom,
tégedet meg nem ismer ő.⁵¹

A kifigurázott német viseletre utaló kifejezések: *kurta gatya, lajbli, bugyogó, magyar csufoló stibli, kaput, rác kacagány, strimfli, csatos papucs, tászli, mancsét, taréj, nyakravaló, kpasz óralj, görbe bicsak (kard)*.

Ami a retorikai-poétikai jegyeket illeti, mindkét korpuszt jellemzi, hogy a szerzők egyszerű nyelvezetet használnak, gyakran jelennek meg ismétlődő közhelyek, motívumok, sémák, és rendszerint köznapi témákra bukkanunk. A nyelvezet egyszerűsége viszont képes egy olyan játékra, amelyben a szókimondás, a trágár, durva hangnem vegyül az eufemizmusokkal, metaforákkal tarkított nyelvvel. Ez is arra utal, hogy a szerzők jártasak a tudományokban, a költészetben, és egyáltalán nem a társadalmi hierarchia legalsóbb rétegéből származnak. A XVII–XVIII. század főképpen diákos műfajaiban gyakran alkalmaztak humorforrásként *németesre, latinusra vagy cigányosra torzított nyelvhasználatot*, illetve a *halandzsa*,⁵² a *makaróni nyelv* is nagyon népszerű volt. Ez jellemző a paszkvillusok és Pálóczi Horváth Ádám gúnyverseinek nyelvezetére is, ahol a szerzők az idegencsúfolás céljából gyakrabban éltek a nyelv effajta lehetőségeivel.

Trágár, obszcén kifejezések:

- A fent említett paszkvillusokban (és általában a korban): *kurvaanyja, hunczfut* (ez Pálóczi Horváth Ádámnál is gyakori⁵³), *Tatár fasz, bassza meg, ebatta, tágúlt segge, Pina-leső* stb.

50 ÖÉ (1953)..., i. m., 132–134.

51 Uo.

52 Tudjuk, hogy a költő maga is írt quodlibetet (*Csipkebokor, kormos agyag*).

53 L. a Pálóczi Horváth Ádám és a németcsúfolók című alfejezetben.

- Pálóczi Horváth Ádám 9. énekében: *kutya-kurvaanyja, korcs magyar, kóró, korcsosult magyar*

Idegen szavak, nyelvkeveredés (latin-magyar-német):

- Paszkvillusok: *comando, strinfli, plundra, prosapia, stibli, metamorphosis, materia, decisio* stb.
- Horváth 9. éneke: *policia, ita fiat, stibli, strinfli, mancsot, tászli*

Pálóczi Horváth Ádám életművét tehát nem tárgyalhatjuk anélkül, hogy ne foglalkoznánk a paszkvillus műfaj hagyományával, amely bár nem bírt magas esztétikai és irodalmi értékkel, kortörténeti jelentősége viszont óriási volt, az utókor számára éppen ezért megbecsülésre és kutatásra ösztönző. Horváth abban a közegben forgott, ahol naponta tömegével terjedtek a gúnyversek röpcédulák vagy akár gúnyiratok formájában is. Neki is meggyűlt a baja a „sekresztésekkel”, a cenzúrával, ahogyan korábban a paszkvillus-szerzőknek, akik nem egyszer a nyelvükkel vagy akár az életükkel is megfizettek a nyers szókimondásért. Az ŐÉ-ben számos példát találunk arra, hogy ő maga is ismerte s közvetlenül űzte ezt a műfajt. Németellenessége elég indok volt arra, hogy ne csak viselkedésmódjában és viseletében tükrözze az „igazi” magyar ember gondolkodásmódját és tetteit. Ezek a költemények poétikai-retorikai szempontból is közel állnak a gúnyköltészet műfajaihoz, amire a nyelvezet és a közös tematika is utal.

A paszkvillusok szélesebb, most még jószerével kiadatlan korpuszának jövőbeni kutatása további poétikai-retorikai újdonságokat ígér.

VOIGT VILMOS

Figyelem: RUI 8° 47!

Egy Nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár
mint mikor a' Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt (VIIr)

Mind irodalomtörténészeink, mind folkloristáink gyakran emlegették Pálóczi Horváth Ádám sokoldalúságát. Többször utaltak arra is, hogy a maga tudásából és más forrásokból összeállította a magyar közmondások egy jelentős gyűjteményét, amely azonban nyomtatásban mégsem jelent meg. Ezek a rövid hivatkozások általában pontosak (olykor apróbb pontatlanságokkal és tévedésekkel), és voltaképpen Tolnai Vilmos egy évszázaddal ezelőtti áttekintéséből származnak, amely a tudós akadémiai székfoglalójaként csakhamar megjelent.¹ Ebben a kutatástörténeti rész 23. pontjában körülbelül egy nyomtatott lapot szentel Pálóczi Horváthnak, és bemutatja a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában *M. Irod. Régibb és újabb Írók 8. r. 47* számon megtalálható („Példabeszédek” című) művet.

Már Tolnai elmondta, hogy ezen a leltári számon voltaképpen három kéziratot fűztek egybe (mérete 12,2×19 cm). Az első egy kiadásra készített tisztázat:

*Ezer-hat-száz
Példa-beszédek
és rész szerént
egyenest értelmű hathatós
Jeles-Mondások*

címmel, 130 lapon, a kezdőszavak legszorosabb értelemben vett ábécérendjében hozza a közmondásokat. Néhány példán is láthatjuk, hogyan kezdődik és tagolódik a gyűjtemény:

A' béka-virág nem rósa. (a)
A' betegség font-számra jön, lat számra hagy el.
A' bolondot ha mozsárba is törik, tsak bolond. (b)
Addig nyújtózz, míg a lepedőd ér. (d)

1 TOLNAI Vilmos. *A szólásokról: Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 12).

A zárójelbe tett betűk a lapalji magyarázatokra utalnak, amelyek forrásadatokat, párhuzamokat, olykor tárgyi magyarázatokat adnak:

a Görögül és Deákul *Hieracinum*, *Hieracia* van Pliniusnál *Hist. nat. L. 20. c. 7.*

[*Historia Naturalis*, 20. könyv, 7. fejezet]

d Beniczki Péter így mondja: akkor kezdesz fájni, mikor fogsz nyújtózni killyebb killyebb rövid leplednél.²

Ehhez a közmondásjegyzékhez a 81–94. lapokon kiegészítés olvasható (A–Zs betűkbe csoportosítva). A 94. laptól néhány általános megjegyzés következik, közte a 101–103. lapokon a szólásszerű ikerszavak bemutatását találjuk. A 104. laptól kezdve Bölcs Salamon *Példabeszédek könyvéből a nevezetesebb mondások: magyar hangon* címmel egy-egy szöveghez további párhuzamokat idéz. Ugyan-így jár el a 122. laptól *Jób könyvéből egynehány Példabeszéd és jeles nyomós mondás* címmel következő részben. Ezután (124–130.) egy kommentált felsorolás keretében antik auktorok néhány bölcs mondását veszi sorba – természetesen mind magyarul.

A második kézirat (az újrászámozott) 1–40. lapokon, ugyancsak ábécé-sorrendben hozza az előző jegyzékkel voltaképpen azonos közmondásokat. A 41–52. lapokon általános magyarázatok találhatók, ezek között szó esik a sajátos magyar nyelvi formákról („szójárás”, *idiomatismus*). Itt is olvashatók Bölcs Salamon példabeszédei (59–74.) meg az antik auktorok bölcs mondásai (74–80.). Ez is tisztázat, de elég sok további, sorközi és lapszéli kiegészítéssel.

Mindezek után a kolligátum végén van egy harmadik szólásjegyzék is; ez munkapéldány lehetett, folytonos használatra, bővítésre utaló betoldásokkal. Az első 24 lapon itt is ábécérendben jönnek a közmondások. Ezután (25–28.) régi és új példákat találunk.

A most egybekötött kézirat I. lapján a fentebb már idézett cím alatt a *HAmp* aláírás és egy, mottónak szánt Vergilius-idézet (*Tunc egomet tumulum Rhaeteo in littore inanem Constitui Verg. Aen. L 6v 503*) található. Ez a szerző-re vonatkoztatva annyit tesz: már élteben – egyelőre üres – síremléket emel magának. Baróti Szabó Dávid fordításában: *Akkor ezen kezeimmel üres sírhalmot emeltem.*

A II. lap egy újabb címlap:

Ezer-nyolcszáz-tizenkilencz
Magyar Pelda-Beszédek,
rövid nyomós és köz
Mondások.
Mellyeket

2 A szöveg- és jegyzet-példák a kézirat *Ir*-lapjáról.

*részint hallásból,
részint régiebb írá-
sokból
öfzve-fzedett
és most közre-botsát
némelly jegyzésekkel és tóldalékokkal
1819-dik
Eszteendőben.*

Ennek aláírása: *Horváth Ádám*. Ezt követi a III. lapon az ajánlás, amely a

*Nagy Méltóságú
és Főtisztelendő
Perlaki Somogyi Leopold
úrnak
Szombathelyi Megyés
Püspöknek*

*D. D. D.
a' Szerző
Horváth Ádámmp*

formával kezdődik, majd a mű célját és megszületését mutatja be (a IV–V. lapokon). Ezt követi a datálás: *Petri-Keresztúrbán 5a Mai 1819. alázatos szolgálja Horváth Ádám*.

A VI–VIII. lapokon *Az olvasóhoz* című tájékoztató szöveg olvasható, amely a közlés módját és problémáit mutatja be. Ennek a végén is *5a Mai 1819 H. A.* aláírás található. Ezt egy azonosan *Az olvasóhoz* című másik szöveg követi (a XV–XVII. lapokon). Ennek befejezése (XVIr) a következő:

Vedd hát jó neven hazafi Barátom! ezt a keveset, és ha az én 1816-közmondásimat négy ezerre (: de valóságos Magyar hangúkra) szaporítod, mint történt az Erasmuséival ; azzal is vígabban élem hátra lévő Napjaimat. Írtam Petri Keresztúrbán Julius 22diki 1815 Horváth Ádámmp.

A három közmondásgyűjtemény, két bevezető szöveg és egyéb apró megjegyzések alapján már Tolnai azt állapította meg, hogy Pálóczi Horváth felnőtt emberként állította össze a gyermekkorában ismert, az iskolában tanult, majd írott forrásokból kiegészített közmondásgyűjteményét. Először mintegy 800 szöveget gyűjtött össze, mint maga Erasmus, akinek első gyűjteményében is csak ennyi példa volt. Majd 1600, 1815-re pedig már több mint 1800 adatot állított össze, amihez nemcsak Beniczky Péter *Magyar Rithmusok* című könyvét (1664), hanem Szenci Molnár Albert és Páriz Pápai Ferenc szótárait is felhasználta. (Mint ismer-

retes, Szenci Molnár először szótárának 1611-es hanaui, majd 1621-es heidelbergi kiadásában, mintegy függelékként közölt magyar proverbiumokat, mégpedig Baranyai Decsi 1598-as nevezetes gyűjteményéből kiindulva.³⁾ Sőt, Sándor István *Magyar Könyvesház* (Győr, 1803) című könyvjegyzékének hivatkozása alapján megszerzi Kovács Pál *Magyar Példa, és Köz Mondási* c. könyvét (Győr 1794). Hogy pontosan melyik évben – nem tudjuk. Úgy vélhetjük, már az ismert közmondások egybeszerkesztése során. Pálóczi Horváth felfogása szerint vannak „régí” közmondások, ezek közül több is az idő folyamán megváltozhat, vagy elfelejtődhet. Vannak olyan közmondások is, amelyek csak egyes vidékeken ismertek, illetve vidékenként eltérnek egymástól. Gyűjteményét úgy tekintette teljesnek, hogy a maga tudását kiegészítette a többiekhez képest eltérő szövegekkel, illetve régi példákkal. Az az ötlete, hogy a Bölcs Salamon példabeszédeiben, Jób könyvében, sőt az antik szerzőknél megtalálható proverbiumok magyar megfelelőit is felsorolja, nem társtalan. (Egyébként „magyar” közmondásgyűjteményeink máig ugyanilyenek: olykor még a források megnevezése nélkül is közölnek bibliai mondásokat, ókori görög bölcsességeket stb.)

Mint tudjuk, Pálóczi Horváth Ádám szülőföldjén, majd a debreceni kollégiumban tanult, onnan visszatért a Dunántúlra, előbb Pápára, majd a Balaton környékére és Zalába. Amikor azt írja, hogy gyermek- és tanulóévei után negyven esztendővel fogott hozzá közmondásgyűjteményének összeállításához, csakugyan az 1800-as évek elejére gondolhatunk. Ekkor készülhetett körülbelül 800 tételes első gyűjteménye. Ehhez később is hozzáírt további adatokat, és így 1815-re gyűjteménye már 1815 tétel körül járt. Ekkor már nyilván a kiadásra is gondolt, majd ez 1819-ben vált határozott tervvé. 1819. májusi előszava egy nyomdakész kéziratot vezet be. A szövegek és az ezekre vonatkozó megjegyzései azonban már 1815-ben nagyjából ugyanígy készen álltak. A kötet legújabb összeállítása után kilenc hónappal (a még csak nem is 60 éves) Pálóczi Horváth Ádám meghalt – nyilván e körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a könyv nem jelent meg és egyáltalán a gyűjtemény meglétéről is elfeledkezzenek. Minthogy Erdélyi János kiváló munkájában, a *Magyar közmondások könyvében* (Pest, 1851) nem említi (minden bizonnyal létezéséről sem tudott), mások sem hivatkoztak rá. Egészen Tolnaiig, aki közölte az azóta többek által idézett, a mottóban általam is megismételt, Pálóczi Horváthra jellemző erőteljes nyilatkozatot. Szemerkenyi Ágnes legutóbb megjelent szólásantológiájában⁴ a források között PHÁ jelzéssel szerepel.

3 A Baranyai Decsi Jánostól Szenci Molnár Albert szótáraiig, majd ezeknek Párizs Pápai Ferenc által kiadott új változataiig terjedő szöveghagyományról: PACZOLAY Gyula, *Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban = Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára* (Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29.), szerk. SZABÓ András, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 2007, 109–141.

4 *Szólások és közmondások*, szerk. SZEMERKENYI Ágnes, Bp., Osiris, 2009 (A magyar nyelv kézikönyvtára, 3).

Dolgozatom legfőbb mondanivalója az, hogy felhívjam kutatóink figyelmét erre az igen értékes kéziraatra. Ki kellene adni! Mégpedig kiváló textológiai lehetőségünk is van erre. Az 1819-es változatot kell kiadni: a szövegeket, a lapalji megjegyzéseket, az ajánlást, és *Az olvasóhoz* szóló bevezetést egyaránt. Ehhez képest kellene „modern” jegyzetben hozni az 1815-ös kézirat, illetve a korábbi piszkozat esetleges eltéréseit. Ezek önmagukban nem a korabeli magyar proverbiumok „fejlődését” tükrözik, inkább Pálóczi Horváth szerkesztői módszerét – esetenként.

A több mint másfélezer szöveg önmagában is fontos. Ám még fontosabbá teszi az a körülmény, hogy a kor nagy, Pálóczi Horváthéval összevetendő más magyar közmondásgyűjteményeiből mára több is hozzáférhetővé vált.

Dugonics András (1740–1818) *Magyar Példa Beszédek és jeles mondások* című gyűjteménye már 1820-ban megjelent nyomtatásban, legutóbb pedig hasonló kiadásban⁵ is. A gazdag Dugonics-filológia sokszor foglalkozott e művel. A mostani kiadás utószavában Forgács Tamás is (Tolnai alapján) úgy tudja: először 1792-ben készült el a gyűjtemény, majd ehhez csatolt pótlásokat a szerző. 1800-ban letisztázta, sajtó alá rendezte a kéziratot, amely mégsem jelent meg, csak két évtizeddel később. (Dugonics 1818-ban hunyt el.) A korabeli kiadó, Karácsonyi Krizosztom egy még későbbi, 1810-re datálható kéziratváltozatot használhatott, amely azonban azóta elveszett. Dugonics 12 ezerre becsülte szövegei számát, és az 1810-es kéziratban több (másokkal egyező) szöveget maga húzott ki. Igen érdekes Dugonics 1810-es (akkor nem, de most, a reprint kiadás végén viszont közzétett) *elő-beszéde*: ő is negyven éven át gyűjtötte anyagát; foglalkozik a proverbiumok műfaji elnevezéseivel, a korábbi magyar érdeklődéssel; tud Erasmus munkájáról stb. Ha összevetjük mindezt Horváth bevezetőivel, jól láthatjuk, milyen volt e korban a „parömiológiái” közvélemény, hol fedezhetünk fel ezek között egyéni nézeteket. Az is szerencsés körülmény, hogy Dugonics katolikus pap, vagyis némileg más műveltséggel és ideológiával bír, mint a református Pálóczi Horváth Ádám.⁶

Kovács Pál Rupert (1742–1803) Sopron mellett született, 1763-ban lett bencés. Tanult Bécsben is, 1771-ben doktorált, a következő évtől Pannonhalmán tanít, 1776-tól kezdve pedig Győrött egyházjogot oktatott. Innen 1783-ban vonult nyugalomba, ám a háborús és napóleoni évek további fordulatokat hoztak az ő életébe is. Egyetlen, nyomtatásban megjelent könyve a Pálóczi Horváth által is használt *Kovács Pálnak Magyar Példa' és Köz Mondási* (Győr, 1794). Az 1793-ban (!) kelt *Elől-járó Beszéd* igen rövid tájékoztatást ad a gyűjtemény létrejöttéről. A szerző előbb csak „idő-mulatásból” írt össze szólásokat, majd írott

5 Szeged, Bába, 2009.

6 Igen kiváló magyar folklorisztikai kommentárokat ad: UJVÁRY Zoltán, *Dugonics András példabeszédei: Mondák, anekdoták, szokások*, Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tan-széke, 2009.

művekben is ezek után nézett; fel is sorolja az általa használt kiadványokat. A 3495 tételt tartalmazó gyűjteményben az egyes szólások közlése teljesen rendszertelen. A könyv elején az egyes szövegeknél többször utal latin párhuzamra, ad magyar magyarázatokat is. A kötet végére ezek aránya csökken. Tolnai nagyra értékeli, hogy igen sok, a nép körében ismert szólást vesz fel, és nem hagyta ki a durva szavúakat sem. Pálóczi Horváth Ádám természetesen használta Kovács előszavát is, ám ő a nézeteit már ettől függetlenül kialakíthatta. Érdekes, hogy éppen az illetlen szavak esetében ő óvatosabb, mint a bencés pap Kovács volt. Indokként Pálóczi Horváth a női olvasókat említi. (Köztudott, hogy ő éppen szólásgyűjteménye véglegesítése idején szervezte a főleg nőirőkből álló *Göcseji Helikont*.) A gyűjtemény remélhetőleg bekövetkező kiadása során mindvégig használni kell Kovács Pál könyvét; az átvételek és nem-átvételek egyaránt tanulságosak lehetnek. Minthogy Pálóczi Horváth gyűjteménye ábécérendet követ, ez könnyen végbevihető feladat. Az ilyen összevetés természetesen hozzásegíthet Kovács adatainak értelmezéséhez is. Pár éve megjelent a mű hasonmás kiadása⁷ Horváth József és Perger Gyula tanulmányával; köztük az utóbbi írt a közmondásokról. Említi Kovács forrásait, foglalkozik a latin–magyar megfogalmazásokkal, a népi(es) fordulatokkal és szöveg háttérrel, különösképpen a falucsúfoló szövegekkel. Természetesen a megállapítások – reméljük – Kovács gyűjteményének parömiológiai vizsgálatának csak új kezdetét jelentik.

Ugyancsak akadémiai könyvtárunk kéziratárában van Gaal György (1783–1855), Dugonics egyik tanítványa (ez esetben Georg von Gaal) *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, Deutsch, Lateinisch, Italienisch, Französisch, Englisch und Ungarisch* (Wien, 1830) című könyve, pontosabban ennél jóval teljesebb kézírata. Gaal ugyanis öt kötetben ötezer proverbiumot, illetve gyakran előforduló kifejezést vagy idézetet kívánt közzétenni. Nyomtatásra viszont csak az első kötetet (1008 adattal) készítette el, a többi kötet előmunkálatai egyenetlenek, koránt sem teljeseek. Természetesen a német és magyar példák száma a legnagyobb. Akárcsak más munkáit, ezt is hosszú évek során készítette. Úgy látjuk, leginkább 1822 után foglalkozott ezzel. Gaal is először az általa ismert szólásokat, közmondásokat írta össze, ám a hat nyelv (nem egyforma gazdagságú) adatainak egybevonása más irányba tolta el korpuszának társadalmi hovatartozását, s végül inkább az akkor poliglott (azaz franciául és olaszul is beszélők nagy számban éltek itt) Bécs művelt köreiben ismert proverbiumokat, állandó szófordulatokat, idézeteket, olykor *bon mot*-változatokat tartalmazza. A Gaal-kéziratokról írott eredeti jegyzékben ez B 5. számon így szerepel:

Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen enthaltend 4240 deutsche, und die meisten denselben entsprechenden lateinischen, italienischen, französischen, englischen

7 Győr, Győr Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008 (Raritates Jaurienses, 1).

und ungarischen Sprüchwörter, von welchen im Jahre 1830 bei Volke in Wien bereits 1008 im Drucke erschienen sind (...) aus 5 Octavbänden bestehenden Sammlung (...) Registerband in sich schließt.

A különben is elég kaotikus ún. „Gaál-hagyaték” kéziratai⁸ közül ez az akadémiai Kézirattárban *Vegyes 2-r. 31. sz.* alatt található meg. Talán felesleges is megjegyezni, hogy ezt a kézirathalmot később egyetlen közmondáskutató sem nézte át (még Tolnai Vilmos sem). Minthogy szintén ábécérendbe (igaz, a németébe) illesztették az adatokat, összevetése Pálóczi Horváth szövegeivel itt sem nehéz.

Gondolom, a most elmondottakból érthetővé vált, miért lenne szükséges végre kiadni Pálóczi Horváth gyűjtését. Nem csupán a proverbiumok szövegei tanulságosak (amit szerencsés módon össze tudunk vetni a kor nevezetes gyűjtéseinek szövegeivel), hanem a gyűjtő közlésmódja, a bevezetőben leírt nyelvészeti és „folklorisztikai” megjegyzései is figyelmet érdemelnek. Első tekintetre meglepődik az olvasó, milyen figyelmesen foglalkozik például a magyar elnevezésekkel, sőt a latin megfelelőikkel (*adagia, proverbium*). Saját kifejezéseinek használatában nem következetes, olykor nem mondja meg, miért különbözteti meg őket egymástól. Szerepel nála a *köz mondás, közmondás, példa beszéd, példabeszéd, mondás, jeles mondás*, sőt *egyenes értelmű hathatós jeles mondás* vagy *jeles nyomós mondás* és *rövid nyomós és köz mondás* stb. (A „nyomós” megnevezés alighanem a német Ausdruck szó hatására.) E megnevezések pontos értelmezését tisztázni a jövő feladata lehet. Elgondolkozhatunk azon is, egyáltalán honnan ismerhette Erasmus munkásságát? Milyen, nem magyar proverbiumgyűjteményekről tudott? Miként hozza össze a különböző nyelvű megfelelőeket? Ám az előbb elmondottakból kiderült, kortársai is éppen ezeket a témákat érintették. Az iskolai oktatásban, főként a latin tanításakor, a bölcs mondások nyilván gyakran előfordultak, és a jobb tanárok vagy jobb diákok felfigyeltek a magyar megfelelőkre is. A magyar nyelv frappáns kifejezéseinek felkutatása és bemutatása pedig a kor magyar nyelvfejlesztési törekvései közé tartoztak.

Ha csak az említett gyűjteményekre gondolunk, az itt közölt „népi” szövegek származási helyéről is tudunk valamit mondani. Az ugyan aligha több szép anekdotánál, hogy Dugonics bejárta az országot, szóba elegyedett az egyszerű emberekkel, olykor a vásárokon a szekérrúdon ülve jegyezte fel az izes proverbiumokat – ám Dugonics csakugyan sokfelé járt és élt az országban. Gyermekkorát és élete végének évtizedét Szegeden töltötte. Tanulmányai, majd

8 Az igen bonyolult Gaál-kéziratokról: VOIGT Vilmos, *Gaal György = Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében.: Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*, szerk. CSOMA Zsigmond, GRÁFIK Imre, Szombathely, Vas Megye Önkormányzata, 1997, 205–216.

fiatalkori papi tevékenysége során elsősorban a Nyitra, Nagyszombat, Privigye környéki embereket ismerhette meg alaposabban. Kovács Pál „saját” közmondásai Győr (és talán Sopron) környékéről származhatnak. Gaal eredetileg Heves megyei, ám felnőtt életét Kismartonban és Bécsben, azaz nem magyar nyelvű környezetben töltötte. Az utóbbi helyre az ország bármely részéről érkezhettek valaki, akinek proverbiumait Gaal feljegyezhetette. Pálóczi Horváth Ádám debreceni, majd Veszprém, Somogy és Zala megyei proverbiumokat hallhatott. Mint-hogy évtizedekig földmérő, térképkészítő volt a Balaton mindkét partján, kizárhatjuk, hogy e munkája során ne hallott volna ízes mondásokat. A ma az említett gyűjteményekből ismert, nagyjából egykorú szövegek ilyen módon az ország különböző tájait képviselik (másokat, például Erdélyt, a Délvidéket vagy a Felvidék nagy részét nem, ami éppen a szövegek lokalizálása szempontjából előny!), és egy kicsit még a művelődésbeli-társadalmi különbségek nyomára is bukkanhatunk. Természetesen csak gondos és óvatos elemző munkával.

Nem térhetünk itt ki arra, hogy felsoroljuk, e korban mások, illetve nem magyar parömiológusok miért és milyen eredménnyel gyűjtötték és kutatták a proverbiumokat. Ezt a kérdést is külön kellene tárgyalni.

Visszatérve Pálóczi Horváthhoz, az a benyomásunk, hogy (már csak bevezetőinek terjedelme miatt is) kortársai közül ő foglalkozik a legtöbbet „elméleti” és „osztályozási” (megnevezési) kérdésekkel. Véleménye gyakran megfontolandó. Noha nem szándékunk valamely neofita dühből túlértékelni az utókor által eleddig mellőzött gyűjteményét, ám parömiológiánk jelesei közé őt is odasorolhatjuk. A kor magyar művelődéstörténetének is becses monumentuma Pálóczi Horváth közmondásgyűjteménye. Az ő esetében pedig össze tudjuk vetni ezt életművének más részeivel is. Remélem, erre sor is kerül majd.

Figyelem: RUI 8° 47!

TARI LUJZA

„Írok, componálok..., de mindent csak Manuscriptumba”

Pálóczi Horváth Ádám „örökkévalóságra való” dalai

„az örökkévalóságra valót elkészítettem – már most írok, componálok, minellsálok, recenseálok, de mindent csak Manuscriptumba; mert fogadásom, hogy posthumus munkánál egyebet nem írok, legalább én magam ugyan nem nyomtatatok” – írta egy levelében Pálóczi Horváth Ádám 1809-ben.¹

Nem tudhatta, mennyire az örökkévalóságnak ír, legalábbis ami az 1813-ból való *Ó és Új, mintegy Ötödfél száz Enekek. ki magam’ tsinálmánya, ki másé* című, 450 darabot tartalmazó gyűjteménye dallamait illeti. Primitív kottaírási dallamgyűjteménye – Bartha Dénes és Kiss József munkájának köszönhetően – 1953-ban kiadásra került. Bartha rendkívül gazdag adattömeggel mutatta be a feljegyzett dallamok meglétét és változatait a műzene, a hazai és európai népzene, valamint a közdal-termés oldaláról.²

Pálóczi Horváth kottás feljegyzései az ő gondos dallamátírásainak, nem egyszer megfejtéseinek köszönhetik ismertségüket. Bartha Dénesnek számos dallamot kellett metrikai, ritmikai és prozódiai szempontból értelmeznie ahhoz, hogy a dalok megfejthetőkké váljanak. Mint primér forráskiadás, már ez nagy nyereség lett volna a gyűjtemény megismerése szempontjából, ám ő ezen túlmenően sokoldalúan, precízen mutatta be a dallamok mű- és népzenei variánsait is. Bartha Dénes munkája eredményeként e dallamtára ezért válhatott a népzenetudomány egyik alapkönyvévé. A gyűjtemény az 1953-as kiadás óta korai dallamos népzenei gyűjtéseink egyik becses forrása, mely fontos összehasonlító anyagként szolgál a korszak és a későbbi idők kottás gyűjteményeihez, a népzene XVIII–XIX. századi írott forrásaihoz, a XVIII–XIX. század fordulóján jelentkező stílusváltási folyamathoz, a vokális és hangszeres zene (néha maga Pálóczi Horváth Ádám hivatkozik egy-egy dal hangszeres előadására), a magyar és európai zene összefüggéseire.³

1 *ÉP* 338.

2 Bartha Dénes születésének 100. évfordulója alkalmából mutattunk rá arra, hogy sokoldalú munkásságának egyik központi magját alkották az énekelt magyar versek XVIII–XIX. századi forrásait érintő vizsgálódásai az első, 1932-es és 1935-ös tanulmányoktól az 1953-as Pálóczi Horváth-kötetig, mely mintegy összegezte ilyen irányú kutatásait. TARI Lujza, *Bartha Dénes, a 18–19. század magyar zenéjének kutatója*, *Magyar Zene*, 47(2009)/2, 193–210.

3 VOIGT Vilmos, *A megváltozó hagyomány (A XVIII. század képének megértéséhez)* = *A meg-*

A Bartha által megfejtett, munkájából ismertté vált dallamokhoz 1953 óta a kutatás időről-időre újabb adatokat fűzött. Több ízben sor került az azóta előkerült, vagy azóta feldolgozott XVIII–XIX. századi, közeli kortárs dallamok, kéziratok és nyomtatott kottaanyag, valamint a külföldi forrásanyag és Horváth egyes lejegyzéseinek összehasonlítására is.⁴

Az ŐÉ dallamai a dalok eredetét, elterjedtségét illetően azonban ma is sok új feladatot jelentenek a kutatás számára. Már csak azért is, mert Bartha feldolgozásának idején, az 1950-es évek elején a maihoz viszonyítva jóval kevesebb népzenei adat állt rendelkezésére. (Kiemelendő azonban, hogy jegyzetapparátusának népzenei adatai naprakész gyűjtési eredményekről tanúskodnak.⁵) Bartha Dénes gazdag példatárát állított a Pálóczi Horváth-feljegyzések német eredetű, illetve hozzánk osztrák közvetítéssel jutott egyéb európai dallamok mellé, melyek továbbra is sok kutatandó témát jelentenek. Annál is inkább, mert ma már természetesen a német, osztrák, svájci népzenei gyűjtemény is jóval gazdagabb

változott hagyomány: Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 7-37, itt: 12.; MOLNÁR Antal, *Nyugati dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében = Zene-tudományi Tanulmányok*, IV, szerk. BARTHA Dénes, SZABOLCSI Bence, Bp., Akadémiai, 1955, 103–162.; TARI Lujza, *A megváltozó hagyomány Tóth István dallamgyűjteménye alapján = Folklorisztika 2000-ben: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, I–II, szerk. BALÁZS Géza, CSOMA Zsigmond, JUNG Károly, NAGY Ilona, VEREBÉLYI Kincső, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 2000, 456–468.; DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, *A népdal a 18. században*, Magyar Zene, 45(2007)/2, 113–132.

- 4 MOLNÁR, i. m.; ÉP; PAKSA Katalin, *Magyar népzene-kutatás a 19. században*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 9); TARI Lujza, *Újabb adatok Pálóczi Horváth Ádám dalaihoz*, Magyar Zene, 30(1989)/1, 25–40.; Uő, *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1990 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 12); Uő, *Die volksmusikalische Praxis der ungarischen Blaskapellen, dargestellt anhand historischer Quellen aus dem 19. Jahrhundert*, *Studia Musicologica*, 32(1990), 409–419.; Uő, *Die volksmusikalische Praxis der ungarischen Blaskapellen, dargestellt anhand historischer Quellen aus dem 19. Jahrhundert = Musica Pannonica*, 1, Oberschützen–Bp., 1991, 137–147.; Uő, „Külömbb féle magyar Nóták...” a 19. század elejéről, Bp., Balassi, 1998; Uő, *Ländler und Galopp in ungarischen Notenhandschriften um 1820 = Volksmusik, Wandel und Deutung: Festschrift Walter Deutsch zum 75. Geburtstag*, hg. Gerlinde HAID, Ursula HEMETEK, Rudolf PIETSCH, Wien, Böhlau, 2000, 295–315.; Uő, *Bartha Dénes...*, i. m.; DOMOKOS–PAKSA, i. m. Számos, Pálóczi Horváth által feljegyzett dallamra hivatkozik még: TARI Lujza, *Kéziratok kottás gyűjtemények a XIX. század első felében* (kandidátusi értekezés), ill. az ahhoz mellékelt típuskatalógus; az 1993-ban megvédett, de kiadatlan munka könyvtárakban hozzáférhető: MTA Könyvtára, MTA Zenetudományi Intézet Könyvtára, a Liszt F. Zeneművészeti Egyetem, ELTE Folklore Tanszékének könyvtára. Jelenleg kiadás alatt áll a szerzőnek az ŐÉ insurgents dallamait – pl. *Insurgens Mars. Tul-a-dunai. A Magyar genius* címmel, *Marsot fűjnek* kezdettel (ŐÉ 45. sz., ÉP 21.) – is bemutatató tanulmánya: „Jön a’ Francz nagy lépésekkel”: A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei.
- 5 Napjaink kutatási eredményeit tükröző német és olasz népzenei kiadványok alapján új dallampárhuzamokra hívta fel a figyelmet TARI, *Bartha Dénes...*, i. m., 206–209.

az adott időszakénál. Az ÖÉ Pálóczi Horváth-féle „maga csinálmányja” darabja-
it leszámítva már eddig is sokféleképp bebizonyosodott, hogy a feljegyzett da-
loknak a népzeneben élő alakjait stiláris, műfaji, tematikai és funkcionális sok-
rétűség jellemzi. A magyar anyag újabb változatainak bemutatása ezért, illetve
a többi, közel kortárs gyűjteményekben való dallam-előfordulás szempontjából
is fontos tehát.

Jelen dolgozatunk a népzenetudomány oldaláról mutat be néhány új adatot
a magyar és a német népzene köréből. Többnyire olyan példákat választottunk
ki, amelyeknek eddig nem volt feltárt dallamváltozata vagy -párhuzama. A
legfontosabb adattár, amely új párhuzamokat szolgáltatott, a német *Melodietypen
des Deutschen Volksgesanges* (MDV)⁶ három kötete.

Néhány új változat a szorosabban vett magyar anyaghoz

Pálóczi Horváth Ádám *Gyalog verbunkos* címmel jegyezte föl a *Ha meguntad
életedet...* kezdetű katonatoborzót, melyet gyűjteményének százéves darabjai
közé sorolt.⁷ A katonasághoz csábítás verbális kommunikációs eszközeként
szolgáló *Gyere, pajtás, katonának / Jobb dolgod lesz, mint apádnak...* szöveget
Réthei-Prikkel Marián Gvadányi Józseftől idézte.⁸

A XIX. században más dallammal is feljegyezték, sőt kiadásra is került a
Gyere, pajtás... kezdetű vers: Színi Károly 1865-ös, kíséret nélküli dalgyűjtemé-
nye tartalmazza, dallama pedig az ún. *Kossuth-nóta* dallama.⁹ Pálóczi Hor-
váthnál refrénként jelenik meg az idézett szöveg, mely „4×8 szótagos formában,
toldalék nélkül megvan Kriza János gyűjteményében.”¹⁰

6 *Melodietypen des deutschen Volksgesanges*, Bd. 1, *Zwei- und Dreizeiler*, hg. im Auftrag des
Deutschen Volksliedarchivs von Wolfgang SUPPAN und Wiegand STIEF, Tutzing, 1976 (a to-
vábbiakban: MDV 1); *Melodietypen des deutschen Volksgesanges*, Bd. 2, *Vierzeiler*, hg. im
Auftrag des Deutschen Volksliedarchivs von Hartmut BRAUN und Wiegand STIEF, Tutzing,
1978 (a továbbiakban: MDV 2); *Melodietypen des deutschen Volksgesanges*, Bd. 3, *Fünf-, sechs-
und achtzeilige Melodien*, hg. im Auftrag des Deutschen Volksliedarchivs von Hartmut BRA-
UN und Wiegand STIEF, Tutzing, 1980.

7 ÖÉ 225. sz., ÉP 90. sz.

8 RÉTHEI PRIKKEL Marián, *A verbunkos tánc eredete = Zenetudományi Dolgozatok 1978*, Bp.,
MTA Zenetudományi Intézet, 1978, 179–194, itt: 190.

9 SZÍNI Károly, *A magyar nép dalai és dallamai*, Pest, 1865, 202 (A kotta Bartók Béla első fele-
ségének másolata: MTA ZTI Népzenei Gyűjtemény BR 11.441.) A szövegileg nagyjából egy-
séges Kossuth-dalok zeneileg négy fő csoportba sorolhatók. Színi dallama az első, névadó fő
csoportba tartozik. TARI Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a
nép dalaiban*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 23–32.

10 2. versszakának kezdete: Akkor menyek katonának, / Ha leányok verbuválnak... KRIZA Já-
nos, *Vadrózsák* (1863), 213. (445. sz.); I. Küllös Imola jegyzetét: ÉP 404.

E verset a néphagyomány is megőrizte, részben a verbunkos zenei stílushoz kapcsolódva. A népzenei változatok a Pálóczi Horváthnál meglévő egyenletes nyolcadmozgású dallamot az első sor első ütemében pontozott negyed- és nyolcadmozgással, illetve a 2. sortól részben negyedmozgással bontják szélesebb léptékűre.¹¹ Ám hogy ez a ritmikai kiszélesítés már az 1840-es években is megvolt, azt Petőfi Sándor 1847-ben keletkezett *Katonaélet* c. verse tanúsítja. A *Gyere, pajtás!*-t Petőfi is mint régi katonadalt idézte, a következő refrénnel:

Muzsika szól, verbuválnak,
Csapj föl, öcsém, katonának, hahaha!¹²

A $\frac{4}{4}$ -es alapmetrumú népi változatokban a 2. és 4. sorvégek toldaléka a Petőfi-vers negyed értékű *ha-ha-ha* végződése helyett többnyire az azzal megegyező időtartamú, de nyolcad értékű *haja-haja, haj* (vagy *ija-haja, haj*). A dallam katonatoborzóként maradt fenn a Kiskunságban. Szomjas-Schiffert Györgynek 1956-ban Kunszentmiklóson azt mondta el róla egyik jó emlékezetű előadója, hogy a

„verbunkos tánc nótájá”-t lakodalmakban járták négyen. Egy idős ember irányította őket: „középre beállt és vezényölt. Apámtól tanultam a táncát is. (...) Lassan kell kezdeni és csak az utóján pár fordulatot gyorsan. Mindön lépést ugrásba köll tönni a frissibe oda és vissza. Elején csak lépni.”¹³

Petőfi a toborzó dallam hangszeres alakját is ismerhette, mely a népzeneben szintén éppen a Kiskunságból, az általa többször meglátogatott Kunszentmiklósról maradt fenn legteljesebb formában. Az első hangszeres zenei felvételek Lajtha László gyűjtéséből valók.¹⁴ Kodály Zoltán egyik népzenei gyűjtőfü-

11 A változatok mindegyike régi stílusú, de van egy új stílusú népdal is Veress Sándor 1930-as moldvai gyűjtéséből: VERESS Sándor, *Moldvai gyűjtés*, szerk. BERLÁSZ Melinda, SZALAY Olga, Bp., Múzsák – Magyar Néprajzi Társaság, 1989 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: Új folyam, 16), 87. Ez azért meglepő, mert az új magyar népdalstílus Moldvában terjedt el legkésőbb, s meglelte ebben az időben ott még igen ritka. Említést érdemel az is, hogy a történelmi körülményeknél fogva a moldvai magyarság körében a magyarországihoz hasonló katonatoborzás nem volt, így az ahhoz kapcsolódó dallamosság sem hagyhatott nyomot.

12 A versre Kerényi Ferenc irodalomtörténész (1944–2008) 2006-ban hívta fel figyelmemet.

13 SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Régi lakodalmak a Duna-Tisza közén*, Bp.–Kiskunhalas, Balassi – Thorma János Múzeum – Halasi Alapítvány, 2006, 11.

14 A gyűjtések időpontjára vonatkozóan: TARI Lujza, *Lajtha László hangszeres népzene gyűjtései: 1911–1963*, Magyar Zene, 33(1992)/2, 141–190, itt: 142. A Peregen 1930-ban gyűjtött MH 2408d (MTA ZTI Népzenei Gyűjtemény BR 13.071) és Weiner Leó által feldolgozott dallam forrásával kapcsolatban: TARI Lujza, *Weiner Leó művészete a népzenei források tükrében*, A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola évkönyve 2, 1989, 59–227, itt: 71, 91. A *Kun verbunk* legteljesebb zenekari felvételét gyűjtötték: Martin György, Sárosi Bálint, Sztanó Pál 1968.

zetében arra is utalt, hogy az ún. *Kun verbung* Bihari szerzeményeként került feljegyzésre a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* VI. fogásában (No. 58.).¹⁵ Az eddigi kutatás figyelmét elkerülte, hogy a Pálóczi Horváth által feljegyzett verbunkos dallamnak csak az első két sora tartozik a *Gyere, pajtás...* dallam variánskörébe. A dal 3–4. sora a Csallóközben és környékének lakodalmas dal-lamai közt maradt fenn,¹⁶ annak motívumai pedig megtalálhatók Horváth *Ci-gánytor* címmel feljegyzett, *Egyszer a cigányok gyűlést hirdetének a városban*¹⁷ kezdetű dallamfeljegyzése 5–10. ütemében is. (1. kotta)

1. kotta

aug. 20. Kunszentmiklós (P-P-S-K m.) Előadók: prím: Rupa Zoltán, segédprím: Baják József sz. 1943; brácsa: Fóris Ferenc sz. 1935; kontra: Horváth József sz. 1891; bőgő: Bódi András sz. 1929. A hangfelvétel első közlése: *Magyar Népzene*, III, szerk. / ed. RAJECZKY Benjamin, Bp., Hungaroton, 1974 (LPX 18050-53), III. B4. A további gyűjtések közt Gömör-Kishont területéről (AP 16.553c-d, AP 16.555d, AP 15.557h-i), Hajdú megyéből (AP 3199i „E-mollos verbung. Martinovics nóta”, gy. Kiss Lajos, 1959), valamint Tolna megyéből vannak hangszeres adatok. Az utóbbit „Borzó Miska csárdás, Bihari szerzeménye”-ként játszotta a szekszárdi cigánybanda (AP 527g, gy. Kerényi György – Kertész Gyula, 1952). E hangszeres darabok dallam szempont-jából egyben (részben vagy teljesen) azonosak az ún. *Martinovics-induló* dallamával, melyet a hagyomány a Martinovics-féle összeesküvés emlékeként tartott fenn. További adatok: TARI Lujza, *Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján*, Arrabona Múzeumi Közlemények (Győr), 43/2(2005), 85–111.

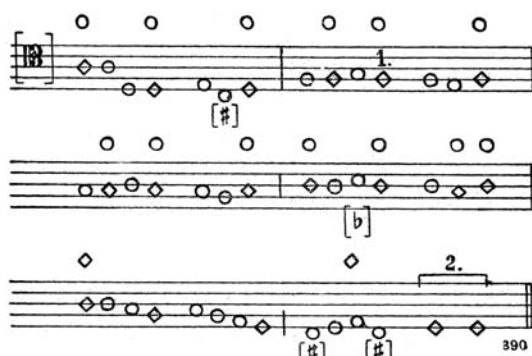
15 „Kun verbung = Bihari VI. Veszpr. [Veszprém vármegyei gyűjtemény VI] toldással.” (Kodály Archivum NGy-38. 5^v) Az utóbbi a No 49. alatt hozzákapcsolódó „Friss”, amely a *Vége víg Andrásnak*, ill. *Csak azért szeretem a magyar menyecskét* hangszeres verziója.

16 Ilyen a MNA II. hanglemezen a Kéméndről (Esztergom megye) származó változat (3.4a) Szalai Rudolfné Baranyai Mária (70. é.) előadásában. Gyűjtő: Ág Tibor, 1971. VIII. 25. AP 8606f). A dallam távolabbi típusvariációja: *ŐÉ* 103. sz. = *ÉP* 44. sz.

17 *ŐÉ* 260. sz. = *ÉP* 118. sz.

A *Két menyecske szeretőm volt* kezdetű ének¹⁸ dallamtípus-változata Színi Károly kiadványában (*Kis-Patakon csuda esett* szöveggel), továbbá Kiss Dénes és Almási Sámuel kéziratos gyűjteményeiben található meg.¹⁹

Az egyik legérdekesebb feljegyzés a *Csípd meg, bogár, a seggit* kezdetű éneké²⁰ (2. kotta). A *Csípd meg, bogár* dallama elsősorban hangszeres zene, szöveges verziói pedig általában tréfás csúfolók. E hangszeres dallamot a parasztság körében először Lajtha László gyűjtötte 1911-ben a gyimesi csángóknál Gyimesfelsőlokon (Csík m.), dúdolt formában²¹ (3. kotta). 1942-ben Szentegyházasfaluban (Udvarhely m.) vokális népdalként is rögzítette, a cigány nyelvet kifigurázó szövegkiejtéssel (*Vesek sép feleséget*).²² Ugyanilyen csúfolót már Bartalus István, a XIX. század jeles zenésze közreadott 1873-ban²³ (4. kotta). Hasonló szöveggel jegyezte fel a dallamot Arany János is 1874-es dalgyűjteményébe.²⁴ Valamennyi vokális változat a gerinchangokra (oktáv, kvint, alaphang, majd a dallam 3. sorától kis terc, kvart) támaszkodik, így a hangszeres előadásnál jóval egyszerűbb.

Csípd meg bogár a seggit, Lapos tetű a tökit,
Ha nem tudott játszani, Hadd tanuljon táncolni.
Jöszte hozzám, édes rózsám! Csókra vár a mátkád.

2. kotta

18 ÖÉ 368. sz. = ÉP 177. sz.

19 Színi, i. m., 143.; Kiss Dénes gyűjt. (1844), 134. sz.; Almási Sámuel: *Énekes Gyűjtemény* (1850-es évek), V. 31. sz.

20 ÖÉ 39. sz. = ÉP 193. sz.

21 MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjtemény BR 13.186. Lajtha korai lejegyzésén Bartók piros- és fekete ceruzás javításai, kérdései láthatók.

22 Pátria Gr 109Aa. A gyűjtés ideje: 1942. október 16.

23 BARTALUS István, *Magyar Népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, I, Pest, 1873, 105. sz. A kottán Bartók és mások beírásai láthatók, BR 12.086.

24 Arany János *népdalgyűjteménye*, s. a. r. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, 39. kotta.

2822

M.H. 1318a, Tánmenőta névegy nélkül *szimfonikusok (unk) 1911. VII.*
Pilibók Jánosné (54)
 egy. dr. Lajtha László

Lassi negyedek.

* ?

* Elvezetés, lehetett 4/4

stb.

?

3. kotta

8+8, 8+8, 6+7
1-8

251 e Bartók I

105.

VESEK SIP FELESIGET.

Léptétve.

Énekesz. *rag 1.63* *ver. Szini* 89.5

Ve - sek sip fe - le - si - get, Po - so-mán-tos sip - si - get,

Zongora.

Meg - ta-ni-tom so - got ver-ni, fel fog engem éb - res-te-ni,

Hajnal - ba, Ko-hó - ba Tűsset fog ger - jes-te - ni.

Vesek neki sip soknyát,
Posomántos rokolyát,
Megtanítom iskabálni,
Fel fog engem ébresteni,
Hajnalba
Kohóba
Tűsset fog gerjesteni.

1057/e 1062 e

4. kotta

Lajtha gyűjtésében van egy másik vokális változat 1922-es bogyszlói (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) gyűjtéséből. A Dunántúl zenedialektusához kötődésénél fogva ez áll legközelebb Pálóczi Horváth feljegyzéséhez. Ismételt első sora a kvintről lép az alaphangra, míg a többi oktávról lép le²⁵ (5. kotta). Ez utóbbival kapcsolatban már Bartha megállapította, hogy Pálóczi Horváth Ádám feljegyzése kivételes e kvint indítással, mert minden más változat oktávról indul. Ilyen pl. Színi Károly kiadásában az „Ez a derék legény” c. darab 2., *Sebes* része

$\frac{7+7, 7+7, 6+6}{\pm 2-5}$
 háromszor
 1) ④

M. H 2634 c)
 Bogyivölgy (Pest), 1822.
id. Maláti Miklós 56
gy: Lajtha László

Gyöngy
 1: 126.

1 Gyöngy élte a lánynak,
 Vereshomgya a peckit,
 1: 126.
 Micsi nem ad egy kis pinát { darabát nélatóltá
 Micsi nem ad { Micsi nem ad
 1: 144.
 Micsi nem ad egy kis pinát { darabát nélatóltá
 Micsi nem ad { Micsi nem ad
 1: 168.
 Micsi nem ad egy kis pinát { darabát nélatóltá
 Micsi nem ad { Micsi nem ad

5. kotta

(szövegkezdet: Gyöngy élte a lánynak).²⁶ Szintén a kvintről ugrik az alaphangra egy másik dunántúli kottás feljegyzés dallama, mely Kiss Dénes 1844-es kéziratos gyűjteményében található (*Az ajtómat ne zörgesd!*).²⁷

A dallam legrégebb ismert alakja nem az ÖÉ-ben található, hanem Bihari János 1810 körül Bécsben megjelent magyar táncai közt. A korszak kiemelkedő cigányzenészéről szóló feljegyzések tanúsítják, hogy sokat játszotta a darabot.²⁸ *Frisz Magyar* címmel megvan a dallam az 1820-as évek reprezentatív verbunkos kiadványában, a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című sorozatban is²⁹ (6. kotta). A XIX. század elején az új hangszeres zenei stílus, a verbunkos révén megújított dallam bekerült számos további XIX. századi kéziratba és kiadványba. Népszerűsége tetőfokán, 1848 és 1855 közt öt népszínműbe is beiktatták Egressy Benjámin, Doppler Károly és Böhm Gusztáv feldolgozásában.

²⁶ Színi, i. m., 82/2. sz.

²⁷ Kiss Dénes gyűjt. (1844), 163. sz.

²⁸ Bartha Dénes jegyzete = ÖÉ (1953), 713.

²⁹ MNVV 11. fogás 94. sz.

Lajtha László városi cigányzenészek³⁰tól gyűjtötte Balassagyarmaton 1930-ban,³¹ majd Rajeczky Benjaminszal 1951-ben.³² E dallam azok közül való, amely a teljes nyelvterületen ismert, s még nem olyan régen is részét képezte a falusi és a városi cigányzenészek repertoárjának.³³ Tekintve, hogy a két réteg (falusi, illetve városi cigányzenész) műsorrendjét és előadásmódját kezdettől erősen befolyásolta a funkció, dallamunk tánczeneként Gyimesben *aksak*³⁴ ritmusú páros táncként *Lassú magyaros* névvel, a Dunántúlon pedig az egyik legarchaikusabb virtuóz férfitáncként *Ugrós* tánc zenekíséreteként használatos. Így maradt fenn még az európai hatásoknak leginkább kitett nyugati határon fekvő Vas megyében is, ahol *Lassú* és *Friss*ként egyaránt játszották, illetve táncoltak rá.³⁴

30 LAJTHA László, *Az 1930. évi népzenei gyűjtések*, Ethn, 43(1931), 62–75, itt: 66.

31 Gr 151Ac, I. TARI Lujza, *Lajtha László népzene gyűjtéséből, balassagyarmati és soproni zenekar*, Bp., Hungaroton, 1992 (MK 18206), I. B27. Lajtha 1930-as gyűjtése a forrása Weiner Leó op. 18-as szvitje IV. tétele első témájának. TARI, *Weiner Leó...*, i. m., 73–74.

32 Lajtha a debreceni és a soproni cigányzenészek³²től is felvette. Utóbbit I. Gr 157 Bb = TARI Lujza, *From the Instrumental Folk Collection of Lajtha Two Folk Orchestras – Lajtha hangszeres népzene gyűjtéséből: Balassagyarmati és soproni (népi) zenekar*, Bp., Hungaroton Classic, 2001 (HCD 18206), CD 9/2.

33 L. NICE FRACILE, *The Aksak Rhythm, a Distinctive Feature of the Balkan Folklore*, Studia Musicologica, 44(2003)/1–2, 197–210.

34 Ezt példázza PESOVÁR Ernő pankaszi gyűjtése: AP 10.364d = *Magyar Népzenei Antológia*, I, *Tánczene*, szerk. MARTIN György, NÉMETH István, PESOVÁR Ernő, Bp., Hungaroton, 1985 (LPX 18 112–116), I A18. Virtuóz férfitánc funkcióban szerepel a dallam egy budapesti gyógyfürdő-

A városi éttermi (magyar nyelvű és magyar identitású) cigánybandák a többi városi cigányzenészhez hasonlóan elsősorban virtuóz karakterdarabként szokták játszani a dallamot, általában sodró lendületű, rendkívül virtuóz előadásban.³⁵

A *vénasszony bogározik* kezdetű feljegyzés³⁶ 1. és 3. sorának dallammenete azonos a Kodály Zoltán által Pásztón (Heves m.) 1922-ben gyűjtött, majd az *Esti dal* című kórusfeldolgozása révén általánosan ismertté vált népdallal, az *Erdő mellett estelédtemmel* (Kodály e szót *estvéledtemre* változtatta). A dallamazonosságot már Bartha Dénes is jelezte.³⁷ Újabb variánst ugyan nem sikerült a pásztói népdal mellé állítani,³⁸ de Pálóczi Horváth feljegyzése megerősíti, hogy keletkezésének idejét a XVIII–XIX. század fordulója idején kell keresnünk.

A *Van egy tetves, rongyos vá-vá-város* kezdetű feljegyzés³⁹ megvan Tóth István és Almási Sámuel gyűjteményében, mindkettőben *Van egy híres, nevezetes Vá-vá-város* szövegkezdettel.⁴⁰

Néhány új változat a német dallamanyaghoz

A német kapcsolatokra vonatkozóan korábban több német eredetű, illetve német zenei vonásokkal rendelkező dallam párhuzamait (főként F. Nægeliét) igyekeztem felderíteni.⁴¹ Legutóbb a *Ha nekem szóltál volna* kezdetű dallam⁴²

ket bemutató 1936-os svéd film részleteként is, a filmzene svéd zeneszerzőjének feldolgozásában: www.bada-i-buda

35 Ilyen 2002-es népzene gyűjtésében a rimaszombati (ma Szlovákia) cigányzenészek előadása: DAT 251 A 39-14. Bővebben: *Szlovákiai magyar népzene: Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*, [2 CD-melléklettel], Dunaszerdahely, Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010 (Gyurcsó István Alapítvány Könyvek, 49), 157–160.

36 ÖÉ 272. sz. = ÉP 128. sz.

37 ÖÉ (1953), 647.

38 Ennek okairól és a dallam lehetséges eredetéről, az eredeti feljegyzés és a Kodály-kompozíció eltéréseiről: Tari Lujza, *Pásztó zenei emlékei*, Pásztó, Pásztó Város Önkormányzata, 2007, 62–63. és 8. kotta.

39 ÖÉ 297. sz. = ÉP 143. sz.

40 Tóth István-gyűjt. (1832–1843) 81. sz. (121.), Almási Sámuel: *Magyar Dalnok* II. (1834), 55. Kiadásuk: RMKT XVIII/4, 521.

41 Lujza Tari, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts = Festschrift Walter Wiora*, hg. von Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERTS, Tutzing, Hans Schneider, 1997, 492–536, itt: 496–504.

42 ÖÉ 126. sz. = ÉP 55. sz.

vele megegyező német dallamtípusait mutattam be.⁴³ A tágabb magyar zenei hagyományon belül vizsgáltam a *Ländler* és a *Galopp* hazai megjelenését, elterjedését és használatát is, részben a hazai német kézíratos forrásokra, részben pedig a hazai kottakiadás nyomtatott forrásaira támaszkodva.⁴⁴

A *Gyere pajtás! katonának*, vagyis a *Leány ABC*⁴⁵ dallamáról korábban szintén részletes ismertetést adtunk, támaszkodva Bartha Dénes XVIII. századi kutatásaira.⁴⁶ A többnyire *Fillis nyugszik mély álmában* szövegű dallam *Strassburger nóta*⁴⁷ jellegét általában megerősítik a különböző hazai és európai feljegyzések. Az egész Európa népies tánczenéjét átjáró, Euráziára is kiterjedő ún. vágáns (kanásztánc) ritmikájú dallamot W. Wiora ismertette Mozart G-dúr hegedűversenye (KV 216) idevágó témája kapcsán.⁴⁸ Mátray Gábor is használja a *Strassburgi tánc* nevet az egyik dallamra 1828–29 körüli kézíratos gyűjteményében.⁴⁹ A Pálóczi Horváth-féle leírás sokféle vokális és hangszeres változata közül megemlíti Tóth Istvánnak azt a két feljegyzését, melyek nem szerepelnek a megjelent dolgozatban: *Mikor én már tavasz módra* és *Mikor szeretőjét várja Fillis*.⁵⁰

Társíthatunk német dallamokat az *Az ujdön-uj policiát ha kívánod*⁵¹ kezdetű dallamhoz is. A Pálóczi Horváth-féle feljegyzés német dallamtípusát a MDV *Dreizeilerei* közt találjuk meg⁵² (7. kotta). Dallamtípus-változatot találunk az MDV *Vierzeilerei* közt a *Si quis vivit jucundus*⁵³ németes dallamához.⁵⁴

A *Gyenge piros két orcád, két orcád*⁵⁵ kezdetű versnek a betleheemes énekekre jellemző elemeit már eddig is hangsúlyozta a kutatás. Ezúttal azonban egy közvetlen német mintát is melléfüzhetünk a MDV *Zweizeilerei* közül, a 2/5-1/II típusból.⁵⁶ Legközelebbi változat a c); (8. kotta). Megjegyzendő, hogy a *Ha valaki*

43 MDV 2, *Vierzeiler*, 131. 4/1-3-5-1/VII. TARI, Bartha Dénes..., i. m., 207–208.

44 TARI, *Ländler und Galopp*..., i. m.

45 ÖÉ 367. sz. = ÉP 176. sz., Var. 98.

46 TARI, *Beiträge zur Entstehung*..., i. m., 502–503.

47 E kifejezést használja Pálóczi Horváth a dallam egy változatára: ÖÉ 27. sz.

48 Walter WIORA, *Europäische Volksmusik und abendländische Tonkunst = Die Musik in alten und neuen Europa*, Kassel, 1957, 221, 1. kotta.

49 Mátray-kézirat, No. 5.

50 Tóth István-gyűjt. (1832–1843) 290. sz., 156; ill. 136. sz. (72).

51 ÖÉ 304. sz. = ÉP 148. sz.

52 MDV 1, 137., típusszám: 3/1-2-1/VI. A példák közt legközelebb áll Pálóczi Horváthéhoz a d) jelzetű dallam: *O rheinische Seele, was quälest dud dich?*

53 ÖÉ 188. sz. = ÉP 78. sz.; változata: ÖÉ 60. sz. = ÉP 29. sz.

54 MDV 2, 233.

55 ÖÉ 369. sz. = ÉP 178. sz.

56 MDV 1, 89.

vígan él, vígan él szövegű dallam megvan még Almási és Arany gyűjteményében, valamint a dallamtípus is megtalálható Bartalus kéziratos gyűjteménye I. kötetében.⁵⁷

A zene nem izolált jelenség, a nagyobb kulturális térség (ez esetben Ausztria) nyilvánvalóan hatással volt a környezetre, közte a Bécshez közeli Dunántúlra. Pálóczi Horváth minden jel szerint büszke volt a régi magyar dallamokra, nem egyszer hangsúlyozva régiségüket. Bár tudatosan elhatárolódott a német zenétől, akaratlanul is számos német eredetű, illetve német jellegű dallamot kottázott le, melyek közül jó néhány dallam már korábban bekerülhetett a magyar repertoárba. A nyelvhez hozzácsisolódott dallamoknak gyakran már csak régiségüket látta, s talán nem érezte őket idegennek (ilyenek darabok már a XVIII. század diák-melodiáriumaiában is akadnak). Úgy látszik, minden igyekezete ellenére sem vonhatta ki magát a kor divatáramlatai alól sem, márpedig a kéziratot kottázó hangszeres zenei gyűjtemények a XVIII–XIX. század fordulóján az új magyar zene (verbunkos) jelenléte mellett épp a német zenék divatját tanúsítják. Az *ÖÉ* arra is példa, mennyire behatol a magyar zenei közgondolkodásba a Nyugat-Európában is még újfajta kis ambitusú dúr pentachord, illetve ión hangsorú dallamosság, valamint a korábbtól eltérő dallam-szerkesztésmód. A gyűjteményben azonban megtalálhatók a még széles társadalmi rétegek közti ismertséget dokumentáló, majd rövidesen már csak a parasztság dalkészletében továbbélő dallamok is (ilyen pl. a *Kebelembe búvék...* és dallamváltozata: *Amott kerekedik egy fekete felhő*⁵⁸).

Kár, hogy Pálóczi Horváth Ádám a dallamokat csak régies technikájú, hangnem-, ritmus- és ütemjelzés nélküli, elnagyolt kottával tudta leírni. Ennek ellenére a sok hazafias, németellenes, régi magyar, maga által költött és egyéb vers meg a hozzá kapcsolódó dallam igen értékes: zenetörténetünk, népzeneink egyik fontos és a népzene tudomány által gyakran használt forrásanyaga. A költő érdemeit az sem csökkenti, hogy a saját szerzeményének mondott darabjainak dallama esetenként nem saját munkája. (Első helyre kívánczik köztük a *Mars! Siess hazádba vissza, kis seregem* feljegyzése,⁵⁹ melyről korábban bemutattuk, hogy egy már meglévő, s a maga korában népszerű indulódallamot használt fel verséhez, melyre később ráépült többek között az aradi vértanúkról szóló ének.⁶⁰) Az ilyen dalok esetében a dallamok sokszor olyan sok irányból dokumentálhatók a népzeneből (vokális és hangszeres előadásban), illetve a kor közzenéjéből, hogy a saját szerzemény he-

57 Almási: *Magyar Dalnok* (1834) II. 80., Arany János *dalgyűjt.* (1874) I. 66., Bartalus-kézirat, I, 384.

58 *ÖÉ* 290. sz. = *ÉP* 140. sz.; *ÖÉ* 300. sz. = *ÉP* 145. sz.

59 *ÖÉ* 37. sz. = *ÉP* 16. sz.

60 TARI, *Magyarország...*, i. m., 157–167.

3 | 1-2-1 | VI

a) Es spie - len drei Kauf - leut auf ei - nem Tisch, sie spie - len so lang sie spie - len so viel bis der ei - ne hat ver - spie - let sein jü - ng - sten Sohn.
 sie spie - len al - le drei um das jü - ng - ste Ge - richt,

b) Am Sonn - tag am Mon - - tag in al - ler Früh, und als ich vom schön Schätzchen hab Abschied genom - , um eins o - der zwei soll ich zu ihr komm -
 da trägt sich eine trau - - ri - ge Bot - schaft zu

c) Ma - ri - a, die wollt wan - dern gehn, wollt' su - chen ih - ren Sohn den sie ver - lo - - ren hat.
 O rhei - ni - sche See - le, was quä - lest du dich? Las - se nur die Leut sa - gen, ja sa - gen, blei - be du nur, wie ich. *(te)*

d) Schön - ste, Schätzchen, wack' res Mädchen, mache mir die 'Thür' auf „Friedt dich an de - ne Flüs - se, zieht Strümpfchen an, und war - te ein Weilchen, bis ich auf - ma - chen kann.
 und es friert mich an mein Flüs - se, ich 'hats nicht mehr aus!

e) Jünger, Lies - chen lag o - ben im Bett - chen al - lein, Ich trat ihr vor's Bett - chen und küßt sie fein sacht', bis daß das Jü - ger - Lieschen vom Schlafe er - wacht.
 die Thür, die stand of - fen, ich schlich mich hin - ein.

7. kotta

2|5-1|II

a) Ha-jo, bo - ba - jo, schliet Gik - kel - che dut, et leet mer kaa Ei-er un frist ma mei Brut. (sic!)

b) Et säß e Mädch'n am Gassen - dir - chen'n hat zwé gäl - dä Bircher (weiterer Text fehlt)

c) Fluch en Mäck den Turren äm, ir kennt net er - rô - - - - den.

d) As is a Paur'en Brunngefoln, ich ho na boht hern flump'n, flump'n.

e) Li - rum la - rum Läf - - fel - stiel, arme Leute hab'n nicht viel,
reiche Leu-te es - - sen Speck, arme Leute hab'n ein'n Dreck.

f) Alle Bire-bümcher reis-prô dich, reis-prô dich, dá in - ni-jet Ma-ro scha-kô dich, schakô dich.

lyett indokolt *saját adaptációt* mondanunk. Az ismert dallamformulák saját átformálására, dallammotívumok összerakására Pálóczi Horváthnál valóban gyakran van példa,⁶¹ ami mindenképp alátámasztja invenciózus dallamszerző alkatát.

61 Egyetlen példaként említhetjük a *Somogyi gyalog insurgens c., Rajta polgár!* (ÖÉ 30. sz., ÉP 13. sz.) kezdetű darabját, melynek kezdőmotívuma *Ha bort iszom...* szövegekkel megvan a következő gyűjteményekben: *Almási: Magyar Dalnok* (1834) II. 9., *Tóth István-gyűjt.* (1832–1843; két változatban) 148. sz. (78); 164. sz. (133); *Kiss Dénes-gyűjt.* (1844) 36; *Arany János dalgyűjt.* (1874) 102. Ez a kezdőmotívuma a bukovinai székelyek egyik német eredetű „Siebenschritt”-jének (*Le Cibénbe, le, le le*) is. Az utóbbiakról: TARI Lujza, *Német eredetű dallamok a bukovinai székely (hangszeres) népzeneben*, Ethn, 110(1999), 265–280.

Közép-európai népzenei variánsok az *Ötödfélszáz Énekek* (1813)
dallamaihoz*

Az összehasonlító zenetörténeti kutatásban a XX. századi, népzenei szemléletű magyar kutatók mindig elől jártak. Bartók Béla, Kodály Zoltán, Rajeczky Benjamin, Vargyas Lajos, Dobszay László, Szomjas-Schiffert György, Szendrei Janka és mások egyaránt foglalkoztak, illetve napjainkban is foglalkoznak komparatív etnomuzikológiával.¹ Számos dallamkapcsolat megfigyeltetését köszönhetjük az általános zenetörténet kutatóinak, Szabolcsi Bencének, Major Ervinnek, Molnár Antálnak, s nem utolsósorban Bartha Dénesnek, aki Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményét és a diák-melodiáriumok anyagát vizsgálta. Nem érintve itt most a rokonnépi összehasonlításokat, Európát illetően a kutatások kiterjedtek mind a hozzánk más területről érkezett dallamokra, mind pedig arra a kérdésre, milyen magyar dallamok kerültek be szomszédaink folklórába. Közép-Európára szűkítve a kört, a hozzánk idegenből került zenei elemek kutatásában is kezdeményező szerepet vállalt Bartók² és Kodály.³ Arra is többen rámutattak már, hogy a XVIII–XIX. században igen jelentős számú északnyugati dallam jelenik meg a magyar gyűjteményekben, közvetlen úton a németek,⁴ közvetetten a szlovákok,⁵ illetve

* Tanulmányom 1995-ben előadásként hangzott el a magyar Néprajzi Társaság *Szóbeliség és írásbeliség* c. konferenciáján, de a tanácskozás tanulmánykötete azóta sem jelent meg, így máig kéziratban várakozott. Úgy gondolom, ez az adattár e helyen is jó szolgálatot tehet a kérdés iránt érdeklődőknek. A jegyzeteket frissítettem, de a példaanyag megegyezik az 1995. évivel. Külön köszönöm Tari Lujza (MTA Zenetudományi Intézet) segítségét, aki a lektoráláson túl a dallamok történeti és népzenei kontextusára vonatkozó adatok sokaságával egészítette ki jegyzeteimet.

1 Az MTA Zenetudományi Intézetében világviszonylatban is egyedülálló a Rajeczky Benjamin által kezdeményezett ún. európai népzenei katalógus, mely dallamtípológiai összefüggésben mutatja be a különböző európai népek zenéjének népi dallamait.

2 BARTÓK Béla, *Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje*, Bp., 1934 (Népszerű zenefüzetek, 3, szerk. MOLNÁR Antal). A hozzánk került dallamok ismertetése: 9–11, 19–20.

3 KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatár szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1960³, VI., *Népzenei kölcsönhatás* c. fejezet; számos további adat: *Arany János népdalgyűjteménye*, s. a. r. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952.

4 MOLNÁR Antal, *Nyugati magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében* = *Zenetudományi Tanulmányok*, VI, Bp., Akadémiai, 1955, 103–162.

5 KODÁLY, *i. m.*, 61.

morvák és csehek⁶ segítségével.⁷ Az *ÖÉ* 1953-as kiadása már számos dallamról bizonyította cseh-morva, szlovák kapcsolataikat, néha horvát területen való előfordulásukat is. Tari Lujza egy korábbi⁸ és e kötetben szereplő tanulmánya többek között néhány dallam német eredetét tisztázta. Az ide kapcsolható cseh-morva, illetve szlovák népzenei analógiák szisztematikus gyűjtésére azonban mindeddig nem került sor, pedig e területek népzenejének, illetve nálunk kevésbé ismert zenetörténeti forrásainak alaposabb megismerése egészen új összefüggéseket ígér a közép-európai zenei köznyelvvel sokrétűen érintkező magyar dallamhagyomány (főként a Bartók által C típusba sorolt réteg) világából is.

Ez az adattár Pálóczi Horváth Ádám *Ó és Új, mintegy Ötödfél száz Enekek, ki magam' tsinálmányja, ki másé* (1813) című gyűjteményének (a továbbiakban: *ÖÉ*) cseh, morva, szlovák, horvát, lengyel és román népzenei analógiáiból és variánsaiból ad ízelítőt közép-európai népdalkiadványok és az *ÖÉ* dallamainak együttes közlésével, szinoptikus táblázatokban.⁹ A dallamtípusok általános ismertetését és a kritikai kiadás, illetve az *Énekes Poézis* (1979; a továbbiakban: *ÉP*)¹⁰ jegyzeteinek megismétlését terjedelmi okokból mellőzöm. Munkám folytatódik, hiszen folyamatosan bővül az *ÖÉ*-hez, illetve más dallamtörténeti témákhoz kapcsolódó adatok száma. Ebbe a korabeli populáris zene kompozíciós technikái miatt az egyes dallamrészek története is beletartozik: a közép-európai folklórból számos adat került elő, amelyek az *ÖÉ* (egyben a korabeli magyar dalköltészet) egyes melódiáinak csak részmotívumaival, féldallamaival rokonok.¹¹

6 SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Az új stílus (rondó-forma) kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzeneben*, Ethn, 89(1978), 23–93; Uő, *Wiederkehrende Liedform in der ungarischen und in der tschechisch-mährischen Volksmusik („Neuer Stil“)*, Studia Musicologica, 21(1979), 113–150; Uő, *Rokondallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben*, Ethn, 92(1981), 27–58; Uő, *Újabb adatok a magyar és a cseh-morva összehasonlításához*, Ethn, 97(1986), 310–333.

7 DOBSZAY László, SZENDREI Janka, *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa – stílusok szerint rendezve*, Bp., MTA ZTI, 1988, I, (IV., *Új kisambitusú stílusréteg* c. fejezet).

8 TARI Lujza, *Bartha Dénes, a 18–19. század magyar zenéjének kutatója*, Magyar Zene 47(2009)/2, 193–210.

9 A dallamok kottaképét is egységesítettem, pl. a XIX. században általános gyakorlat szerint külön zászlózott nyolcadokat páronként gerendával kötöttem össze.

10 Közlésem forrása gyakran az *ÉP*-beli átirat; az esetleges eltéréseket jegyzetben közlöm.

11 Ez a jelenség, főként a karácsonyi ünnepkör zenei témáinak-frázisainak szabad kontaminálódása jellemző a nagyon kiterjedt (az *ÖÉ*-ben is szereplő) *Ritka kertben*-dallamcsalád egyes tagjaira is. Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Ritka kertben: Egy közép-európai dallamcsalád = Folklór és zene*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2009 (Folklór a magyar művelődéstörténetben, 4), 105–139.

Források rövidítése

- BARTKOWSKI = Bolesław BARTKOWSKI, *Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji: Style i formy*, Kraków, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1987.
- BARTOŠ = *Národní písně moravské nově nasbíraně*, Sešit 1, sebral František BARTOŠ, Praha, Nákladem České Akademie Císaře Františka Josefa..., 1899, 1901.
- BLAHO = Janko BLAHO, *Zahorácke pesničky: 200 ľudových piesní zo Záhoria*, 4, [h. n.?), Panton, Vydavateľstvo Slovenského Hudobného Fondu, 1970.
- BONUŠ = *Lidové písně Pražského kraje*, I–II, uspořádal František BONUŠ, Praha, Ústav pro další vzdělávání učitelů a výchovných pracovníků, 1960.
- ČIHÁK = *Jihočeské lidové písně*, zpracoval Václav ČIHÁK, Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství, 1961.
- ERBEN = *Nápěvy prostonárodních písní českých: Příloha k písním*, sebral a vydal Karel Jaromír ERBEN, Praha, Nákladem vydavatelovým, 1862.
- FLUERAŞ = Gheorghe FLUERAŞ, *Cîntece româneşti*, Bp., Tankönyvkiadó, 1979.
- GALKO = *Ludové piesne z Liptova a Oravy: Podýľa zbierky Jozefa Czupru z pol. 19. stor.*, spracova Ladislav GALKO, Martin, Osveta, 1958.
- HEYDUK = *Velký společenský zpěvník český: Sbírka 483 písní s nápěvy*, sestavil František HEYDUK, Praha, I. L. Kober, é. n.
- HOLAS = Čenek HOLAS, *České národní písně a tance*, I–VI, Praha, 1908–1910.
- JINDŘICH VI. = *JINDŘICHŮV chodský zpěvník*, Díl VI, Domažlice, 1929.
- KÁLMÁNFI = *Rozmarín zelený: Slovenský folklór z okolia Esztergomu*, zozbieral a zostavil Dr. Béla KÁLMÁNFI, Bp., Demokratický Zväz Slovákov v Maďarsku, 1973.
- KUHAČ V. = *Južno-slovenske narodne popijevke*, V, ed. Franjo Š. Kuhač, Zagreb, 1941.
- LAMI 1984 = Štefan LAMI, *Výročné zvyky a ľudové hry*, Bp., Tankönyvkiadó, 1984.
- LAMI 1988 = Štefan LAMI, „*Keď si ja zaspievam*”: *Zbierka slovenských ľudových piesní v Maďarsku*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.
- MARKL 1962 = Jaroslav MARKL, *Česká dudácká hudba: Partitury Ludvíka KUBY*, Praha, Orbis, 1962.
- MARKL 1987 = Jaroslav MARKL, *Nejstarší sbírky českých lidových písní (Kolovratsý rukopis, Rittersberkovy České národní písně, Sbírka ze Sadské a jiné)*, Praha, Editio Supraphon, 1987.
- MNT II. = *Jeles napok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp. Akadémiai, 1953 (A magyar népzene tára, II).
- MYSLIVEC = *Slezské národní písně, tance a popěvky*, vydal František MYSLIVEC, Opava, 1930.
- NEMCSIK = NEMCSIK Pál, *Zenei köztudat és nemzetiségi politika*, Bp., Zeneműkiadó, 1979.
- NĚMEČEK = Jan NĚMEČEK, *Zpěvy XVII a XVIII století*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956.
- OLESKA = *Muzyka do pieśni polskich i ruskich ludu galicyjskiego*, zebr. Wacław z OLESKA, Lwow, F. Piller, 1833.

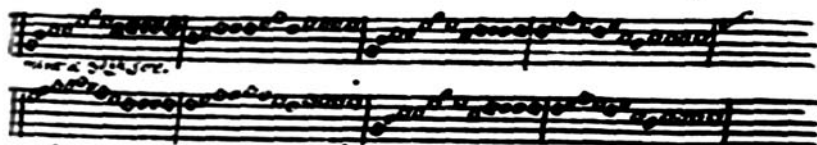
- PAPUČEK = Gregor PAPUČEK, *Zahučali hory: Ľudová piesne spod Piliša*, Bp., Tankönyvkiadó, 1983.
- Písničky „Modloslužebníků“, Brno, A. Písa, 1919.
- POLÁČEK 1951 = *Slovácké pěsničky*, VI, *Sbírka jednohlasých lidových písní*, ed. Dr. Jan POLÁČEK, Praha, Národní hudební vydavatelství Orbis, 1951.
- POLÁČEK 1966 = *Lidové písně z Hané*, I, *Prostějovsko: Sbírka jednohlasých lidových písní*, ed. Dr. Jan POLÁČEK, Brno, Blok nakladatelství, 1966.
- REINER – SEIDEL = *Špalíček národních písní a říkadel: Zpěvník pro hlas s doprovodem kytary, harmoniky nebo klavíru*, Harmonisovali a upravili Karel REINER a Jan SEIDEL, revidoval Alois HÁBA, St. naklad. krásné lit., hudby a um., [Praha], é. n.
- ROZMARNÉ PÍSNIČKY *Jana Jeníka z Bratřic*, vydal Jaroslav MARKL, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959.
- SLP I. = *Slovenské ľudové piesne*, I, redignje Dr. Konštantin HUDEC, Bratislava, Státny ústav pre slovenskú ľudovú pieseň, 1950.
- SLP II–IV. = *Slovenské ľudové piesne*, II–IV, redignje Dr. František POLOCZEK, Bratislava, Slovenská Akadémia Vied, 1952–1964.
- SUŠIL = *Moravské národní písně*, sebral i vydal František SUŠIL (Brno, 1860); Crtvé vydání, Praha, Nakladatelství Vysehrad, 1951.
- SZOMJAS-SCHIFFERT 1981 = SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Rokon dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben*, Ethn, 92(1981), 27–58.
- SZOMJAS-SCHIFFERT 1986 = SZOMJAS-SCHIFFERT György, *Újabb adatok a magyar és a cseh-morva népzene összehasonlításához*, Ethn, 97(1986), 310–333.
- TÁTOŠ = *A teraz túto, ... Prvý výber najobľúbenejších slovenských ľudových piesni*, zostavil V. Tátoš, Banská Bystrica, TRIAN, 1994.
- VETTERL I–II = *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka*, I–II, uspořádal a zpracoval Karel VETTERL, Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1960.
- VOLLY I. = VOLLY István, *277 karácsonyi ének* = UŐ, *Karácsonyi és Mária-énekek*, Bp., Szent István Társulat, 1986.
- VUK = *Jačke Gradišćanskih Hrvata u Mađarskoj*, sabrao i priredio Miroslav VUK, Bp., Tankönyvkiadó, 1991 (Biblioteka Dunav).
- ŽGANEC 1924, 1925 = Dr. Vinko ŽGANEC, *Hrvatske pučke popijevke iz Međumurja*, I–II, Zagreb, 1924–1925 (Zbornik jugoslovenskih pučkih popijevaka).
- ŽGANEC 1950 = Dr. Vinko ŽGANEC, *Narodne popijevke Hrvatskog Zagorja: Napjevi*, Zagreb, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1950.

29. ♯ B¹ Enck: A Gép Királyné Bírorságban. (1)

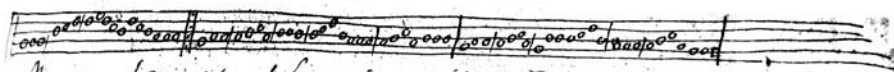
Min Napoleon hájjával: Alj eleibe, rőd agyon
Nem bírnak a franciaival: Alj eleibe, rőd agyon!
Berlinen túl át haton, (2) Engem, is meg-ugraton, (2)
Candor! azt igentem, - add meg - Alj eleibe rőd agyon,
Alj eleibe rőd agyon.

37, ♯ * Vissza-mars. a Franciáknak (1.1.)

Mars! sjejes Haradba vjra kis selegem!
Ez a Magyar Klima nekem nem, - nem igem:
Ritka volt talán keményebb fegyverem (2)
Mintson annyi fegyverem, mint beegem.
Jara-jara Taborem! elvesszegetem,
Egy nekem jó vezekomet el-temetem:
Ita van egy-két nyere, de véres ütközetem;
Mintyere szeg Jára vőren? nom fiserem (2.)

Alfreda - 1805

Meg verem! meg verem! fegyverem y a fejede rendem! (trüvellem.)
Pahment, hű eső, oh se gzenge omg ki hőtmi en velem (en velem.)
Ühözöm, demy j: ühözöm. Ühözöm, majd meg csi fegyverem,
taberár y el nyerem (el nyerem.)
Azt a fenyv korpitiának egy hűtlen fának a fején foka meg nem
fmerem.

Ízelítő Pálóczi Horváth Ádám kéziratoss dallamlejegyzéseiből:

1) ÖÉ (1813); 2) Magyar Ártion (1814); 3) Holmi 4. (Csurgó, református gimnázium könyvtára)

Bartha Dénes a *Straßburger Lied*¹² néven ismert, német eredetű dallam egyik rokonának magyar népi variánsai mellett szlovák változatát is említi.¹³ A táblázatban bemutatott cseh dallam – szemben az *ÖÉ* valószínűleg 6/8-os ütemezésével – 2/4-es. A két dallam sorai nem mindenütt fedik egymást. A magyar megismétli az 1. sort, a cseh változatban terccel följebb szólal meg a 2. sorban.¹⁴ Az *ÖÉ* 2. sorának megfelelőjét megtaláljuk a cseh dallamban, ám 3. soráét (ami a 4. sor motívumaiból épül fel) nem; a cseh viszont rögtön a 4. sorhoz hasonlót ad, kétféle zárlattal (az *ÖÉ* 3. sorához hasonlóan először 5. fokon).¹⁵

a) Mit keressz? Ki vagy? Lajos vagyok. Mi hírt hozol? *ÖÉ* 27. sz.

b) Co by koza netrkala. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I. 159. sz.

12 A dallam előfordulásáról a XIX. század első felének hazai kottás kézírataiban, ill. a hazai németek körében élő „Deutscher Hulaner” táncdallamról: TARI Lujza, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts* = *Festschrift Walter Wiora*, hg. von Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERTS, Tutzing, Hans Schneider, 1997, 492–536, itt: 502–503.

13 *Slovenské Spevy* II. 622. sz.; *ÖÉ* (1953), 513–514.

14 Vö. *ÖÉ* 328. sz. *Lemámicskus*; lásd a XXII. táblázatot!

15 Hasonló, szekvenciázó ütemeket az *ÖÉ* 88. sz. 2. felében is megfigyelhetünk.

II.

Bartha Dénes nyomán – mint egyik lehetséges ritmusváltozatot – a 6/8-os ütemezést választottam.¹⁶ Közeli rokona a már említett *Strassburger Lied*; Bartha ugyanazt a szlovák dudánótát adja meg mindkettejük variánsaként. Sok adat van rá, hogy a korszakban ismert volt szerte Közép-Európában; ennek bizonyítékként először egy 1833-ban kiadott galíciai lengyel változatát idézek, amely 6/8-os metrumú:¹⁷

133.

Vivace assai

154. E.325.

Matka nie wiedząc powodu, tra la la tra la la
posła Filis do o. grodu tra la la tra la la
tra la la la. gadzioroka... jąc Fi... lo... na
tra la la la. tra la la la. tra la la la. tra la la la.
u... sne... ta snem zmo... rzo... na tra la la tra la la
tra la la tra la la u... sne... ta snem zmo... rzo... na

16 Pálóczi Horváth Ádám maga is kétféle ritmusú szöveget szerzett a dallamra; az ŐÉ 29. sz. erősen trochaikus, míg a 238. és 367. ütemhangsúlyos versek. Bartha utal rá, hogy Csokonai jambikus *Miért ne innánk?* c. versét is énekelték e dallamra. ŐÉ (1953), 516. A dallam XVIII. század végi forrását l. TARI Lujza, *A magyar hangvétel változása C. M. v. Weber Magyar Rondójától R. Willmers Főti daláig* = *Zenatudományi Dolgozatok* 2000, Bp., MTA ZTI, 51–69.

17 OLESKA 154. sz.

Az alábbi, 2/4-es szlovák dallam szerkezete ugyancsak AABA^v. Dallamívében jelentősebb eltérés a 2. sor záróhangja (*h* helyett *a*).

a) Jön Napoleon hadával. ÖÉ 29. sz.

b) Pocúvajťe, muzikanti. SLP I. 83. sz.

III.

A *kolomejka* („kalamajkó”) régi közép-európai elterjedtségét Bartók nyomán Bartha összegezte.¹⁸ A muraközi horvátok körében is előfordul; az alábbi dallam éppúgy fele terjedelmű, mint magyar variánsai.

a) Fuss, kozák, a vár fokára. ÖÉ 34. sz. (ÉP 15. sz.)

b) Oj, ti lepa moja či. ŽGANEC 1950, 190. sz.

18 ÖÉ 34. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 519–520.

IV.

Bartha még nem ad a dallamhoz idegen analógiát.¹⁹ Az itt bemutatott cseh *zsidótáncok* (*židák*) világosan megmutatják rokonságát az ÖÉ 225. dallamával (XVI. táblázat), amely e típus bővített szótagszámú refrénsorral ellátott változatának tekinthető.²⁰

a) Meddig üldözzsz, oh kegyetlen. ÖÉ 103. sz. (ÉP 44. sz.)

b) Šla Židovka do Slanýho. ERBEN 640. sz. (egy díszítést elhagytam)

c) Šla židovka kolem trní (*Tanec Židák*). JINDŘICH VI. 101. sz. (felső szólam)

¹⁹ ÖÉ 103. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 560.

²⁰ A dallam változatai megtalálhatók még: MARKL 1987, I. 33a; HOLAS I, 178. sz.

V.

Szlovák variánsáról már Bartha beszámol;²¹ Szomjas-Schiffert pedig néhányat közre is adott a dallamcsalád szlovák és cseh tagjaiból.²² Alább az *ÖÉ* dallamához legközelebb álló szlovák és morva népdalt idézem.²³

a) Jer haza, vitéz pajtásom! *ÖÉ* 38. sz. (*ÉP* 17. sz.)

b) Pálenečka, dobrou zvieru. *SLP* III. 171. sz.

c) Buď, syneču, buď veselý. *SUŠIL* 1349. sz.

VI.

Hasonló építkezésű szlovák dallamról Bartha is tudósít.²⁴ Az átírásban a Tóth István-féle ritmizálást követtem. A *d)* csak az *ÖÉ* dallamának második felével hozható kapcsolatba, annak alapotívumát viszont háromszor is megismétli.

a) Mit beszélsz, te kutya-fajta? *ÖÉ* 51. sz.

b) Sretno jutro van seljani! *KUHAČ* V. 268. sz.

21 *Slovenské Spev*y II. 501. sz. *ÖÉ* 38. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 522–524.

22 SZOMJAS-SCHIFFERT 1981, 14. dallampélda (48–49.).

23 *A Nem adnák száz petáért* dallamtípus egykorú magyar rokonságáról l. még: TARI Lujza, „Külömbb féle magyar Nóták...” a 19. század elejéről. – *Allerlei ungarische Melodien von Beginn des 19. Jahrhunderts*, Bp., Balassi, 1998, 19.

24 *Slovenské Spev*y I, 379. sz. *ÖÉ* 51. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 530.

c) Podme, chlapci, podme zbíjat. VETTERL II. 83. sz.

d) Dyž sem u mamičky byla. BARTOŠ 915. sz.

The image displays musical notation for three different songs. The first two songs, labeled 'c)' and 'd)', are in 2/4 time and have a key signature of one sharp (F#). The third song, labeled 'a)', 'b)', 'c)', and 'd)', is in 3/4 time and also has a key signature of one sharp (F#). The notation includes staves for each part, with notes and rests indicating the melody.

VII.

Az *ÖÉ*-ben először Pálóczi Horváth Ádám két versével szerepel,²⁵ eredetileg azonban egy közköltészeti szöveghez tartozott, nótaulásként költőnk is így hivatkozik rá (*Korcsmárosné kápolnája a pince*).²⁶ Bartha több XIX. századi változata mellett megemlíti szlovák,²⁷ horvát és szerb²⁸ variánsait. Szomjas-Schiffert cseh rokondallamot idéz, illetve az általam bemutatott morva népdalról is tudósít.²⁹ Első sorának 3. ütemében megtaláljuk a *d-e* lépést, amit a XIX. századi dallamváltozatokban *c-e* helyettesít. Az *ÖÉ*-beli záróformula viszont hiányzik, s a dallam másként folytatódik.

25 *ÖÉ* 82. és 169. sz.

26 *ÖÉ* 246. sz.

27 *Slovenské Spev* II, 143. sz.

28 Kiss Lajos és Vujicsics Tihamér közlései alapján. *ÖÉ* 82. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 548.

29 SZOMJAS-SCHIFFERT 1974, 17. dallamtáblázat (Ne brkoc, cérečko; POLÁŠEK-KUBEŠA, *Valašské pěsničky* I, 114. sz.); 202.

a) Fillis kezét valami megsértette. ÖÉ 82. sz. (ÉP 104. sz.)

b) Skaľica, městečko Hodonín. BARTOŠ 660. sz.

The musical notation is presented in six systems. Each system contains two staves, 'a' and 'b', written in a 2/4 time signature with a key signature of one sharp (F#). The melody is composed of eighth and quarter notes. The first five systems show variations in the melody between the two staves. The sixth system concludes with a double bar line, and the word 'stb.' (etc.) is written below the 'b' staff.

VIII.

A dallam minden bizonnyal tánc eredetű, már Horváth ifjúkorában ismeretes volt (*Nem szánnálak megnyúzni...*), de legnagyobb népszerűségét az ő verseinek (*De mit töröm fejemet...* és *Hát sokáig éljetelek...*) köszönheti.³⁰ Szlovák analógiáról Bartha nem tudósít; az általa említett dallam csak szótagszámában rokon.³¹ Az itt közreadott magyarországi szlovák népdal híven követi nyilvánvalóan műzenei őisének szerkezetét.

a) Ni! mit gondolt nékem is. ÖÉ 88. sz.

b) A tá náša anďika. LAMI 1988, 210. sz.

30 További variánsairól pl. TARI, Bartha Dénes..., i. m., 200. „A barátoké” verbunk, ill 37. jegyz.

31 Slovenské Spevy II, 632. ÖÉ 88. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 555.

IX.

Bartha a dallamnak csak részleges variánsairól tud, magyar és német népdalt említ közöttük.³² Az alábbi nagy számú variáns valószínűsítheti cseh vagy morva eredetét, jóllehet horvát nyelvterületen is felbukkan. Változatai csaknem mindenben megegyeznek. Legtöbbjük kétsoros, így a nyitómotívumot és – az ŐÉ esetében B^v-ként értelmezhető – 4. sort tartalmazzák. A c) az 1. sorban is kétféle zárlatot használ, és zárósora sem B, mint társaié, hanem A (vö. f, i, j). Valamennyi dallamra jellemző a *ionicus a minore* lüktetés.³³

a) Míg szerelmem közel értem. ŐÉ 95. sz.

b) Lepší jedna Rakušanka. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I, 139a.

c) Já do lesa nepojedu. ERBEN 150. sz. (HEYDUK 321. sz.)

d) Vždycky jsem ti povídala. BARTOŠ 250. sz.

e) Nevdávej se, má panenka. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I, 14b.

f) Vandroval jsem z tomo světě. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I, 139b.

g) Já sem živ sem. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I, 150. sz. Azonos dallam:

Lepší je ta Rakušanka. ERBEN 341. sz.

h) Všecke štere dile světa. BARTOŠ 1280. sz.

i) [Kadlátká – Hangszeres darab]. BARTOŠ 1653. sz.

j) Teci, teci, bistra voda. ŽGANEC 1950, 345f.

32 ŐÉ 95. sz. jegyzete: ŐÉ (1953), 557.

33 A dallam változata megtalálható még: HOLAS IV, 179. sz. (MARKL 1987, 344.)

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

Bartha Dénes még egyértelműen 3/4-es ütemezéssel írta át a dallamot.³⁴ Az általam is használt 3/4 és 2/4 közti váltakozó ütemezést Domokos Mária javasolta³⁵ egy magyar karácsonyi népdalváltozat³⁶ nyomán. Ezt a tendenciát az c) és e) variánsnál is megfigyelhetjük. A cseh és szlovák dallamok között egy XIX. századi magyar népéneket is közreadok (d; szövege Mezei János kunszentmártoni kántortól), melynek szerkezete közvetlenebbül kapcsolódik a változatokhoz, mint az ŐÉ dallama. A cseh példák közös vonása az AABA^(v) szerkezet és a 3/4-es ütemezés. Az f) példa 1. sorának végén – talán hangszeres mivolta miatt – megismétlődik az 5–6. ütem, a többi esetben 6+6+4 szótagos 1. sorral találkozunk.³⁷ A középrész motívumai egyébként egy másik magyar karácsonyi énekben is felbukkannak.³⁸ A XVIII. század végétől ezt a dallamtípust széles körben ismerhették Magyarországon: a *Pitypalatty éneke* című, *Szörnyű nagy a munkám* kezdetű, kéziratokban és ponyván is terjedő moralizáló dalt is ugyanennek egy változatára énekelték:³⁹

- a) Kettő a szeretet, Ciprusban született. ŐÉ 100. sz. (ÉP 42. sz.)
- b) [Hned jak sem – Hangszeres darab]. BARTOŠ 1674. sz.
- c) A ked už Matúško. KÁLMÁNFI IV. 18. sz.
- d) Mennyei szent atyám. VOLLY I. 267a.
- e) Prvej ež tam pujdžemy [*Slatská místní koleda*]. MYSLIVEC, 26.
- f) [Hangszeres darab]. *Kolovratský rukopis* (1823) = MARKL 1987, III, 59. sz.
- g) Na tom našem dvorě. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I. 8. sz.
- h) Na tom našem dvorě. HEYDUK 103. sz. (vö. ERBEN 440. sz.)

34 ŐÉ 100. sz. jegyzete: ŐÉ (1953), 558.

35 ÉP 42. sz. jegyzete, 384.

36 *Betlehem városban, rongyos istállóban ma született*; MNT II. 694. sz. = VOLLY I. 269. sz.

37 A dallam további változata: HOLAS II, 157. sz.

38 *Nosza, Jankó, nézz az égre!* VOLLY I. 106. sz., középrész.

39 Az itt közölt, érdekes ritmusú kottás változat forrása: *Kelemen László-ék.* (1828, STOLL 1283), 52b. *A' kis Fürötske.*

a

b

c

d

e

f

g

h

i

XI.

Bartha Dénes a jellegzetes szekvenciázó dallamnak számos magyar és idegen változatát közli.⁴⁰ Kodály egyértelműen német eredetűnek tartja.⁴¹ Ezúttal cseh, morva, szlovák és horvát analógiákat mutatok be; jobbára AA^{3v}BA szerkezetűek. Az *ÖÉ* dallamának 5 ütemből álló zárósorával csak egy-két példám rokonítható. A 2/4-es ütemezésen kívül 3/4-es (*ionicus a minore* alaplüktetésű), 5/8-os, 6/8-os és váltakozó ütemű dallamokat is találunk.⁴² Az alábbi példák jól mutatják a dallam közép-európai elterjedtségét, hasonló variálódási tendenciáit. A dallamokat nyitómotívumaik szerinti sorrendben közlöm.

- a) Ha nékem szóltál volna. *ÖÉ* 126. sz. (*ÉP* 55. sz.)
- b) Ti sedláci ubozí. BONUŠ 91.
- c) Na tej luce zelenej. SUŠIL 2058. sz.
- e) Ha ty svatej vavřenečku. REINER–SEIDEL II, 48. sz.
- f) Heľo, heľo, heľeľo. BARTOŠ 894. sz.
- g) [*Kohout – Hangszeres darab*]. BARTOŠ 1866. sz.
- h) Lístečku z javora. BARTOŠ 453. sz.
- i) Já mám mou milou. *Anonim kézirat* (1830–1842) = MARKL 1987, I. 310. sz.
- j) Má milá, byla bys. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I. 258. sz.
- k) Debe decke tak belo. POLÁČEK 1966, 44.
- l) Stala sa mi ňehoda. SLP I. 254. sz.
- m) Ach, bolí mě. HEYDUK 240. sz.
- n) [*Ach czarne oczka pojdzie spać – Hangszeres darab*]. BARTOŠ 1830. sz.
- o) [*Ach czarne oczka pojdzie spać – Hangszeres darab*]. BARTOŠ 1841. sz.
- p) Zahrádka, zahrádka. KÁLMÁNFI III. 51. sz. (felső szólam)
- q) Uz Dunaj je cvala. KUHAČ V. 122. sz.
- r) Žena išla u gosti. ŽGANEC 1950, 186b.
- s) Miši prave svatove. KUHAČ V. 146. sz.
- t) Jedna, dvě, tři, čtyry, pět (Paterka). BARTOŠ 1626. sz.
- u) Muha kebra pitala. ŽGANEC 1950, 186a.
- v) Dyž sem chodil do školy (*Školák*). MYSLIVEC 36.
- x) Kej som išial ces pánski les. SLP I, 184. sz.
- y) U Stambulu gradu Turci Muhameda. KUHAČ V. 37. sz.
- z) Pitam tebe, srce moje. ŽGANEC 1950, 452. sz.
- aa) Ďevaďesát sukěň mala. KÁLMÁNFI VI. 16. sz.
- bb) Janko, Janko, zla rada. SLP II. 150. sz. (felső szólam)

40 *ÖÉ* 126. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 572–573.

41 Idézi BARTHA, uo. A „Siebenschrift” európai köréről l. még TARI, *Bartha Dénes, i. m.*, 206–207, ill. kötetünkben olvasható tanulmányának 59. jegyzetét!

42 SZOMJAS-SCHIFFERT 1986, 6. tábláján (317.) szintén találunk hasonló építkezésű dallamokat.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

k

l

m

n
 o
 p
 q
 r
 s
 t
 u
 v
 x
 y
 z
 aa
 bb

sib.

p

1 2

XII.

A Csokonai által is felhasznált rokokó menüettdallamnak⁴³ Bartha még nem említi változatát.⁴⁴ Az itt közölt morva hangszeres variáns stílusosan és motívikusan is közeli.

a) Jaj, be kesereg ez árva sereg. *ÖÉ* 213. sz.

b) [*Do tanečka – Hangszeres darab*]. BARTOŠ 1661. sz.

43 A *No hát hárfátok ha leraktátok* kezdetű alkalmi vers (*A' Korán megtisztelt virtus*, 2) Csokonai autográf kottás kéziratában is fennmaradt. *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete*, Elektronikus kritikai kiadás, s. a. r., bev. D. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (DVD), 04.2 példa. A téma felbukkan már a XVIII. század első felében összeírt felvidéki hangszeres forrásokban.

44 *ÖÉ* 213. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 611.

XIII.

Bartha a magyar analógiák (például Csokonai *A tihanyi Ekhóhoz* c. versének dallama) mellett német és szlovák variánsokat idéz.⁴⁵ Az *ÖÉ* lejegyzése elég vázlatos; az itt bemutatott cseh és szlovák példák inkább a pontos lejegyzésekkel rokonok.⁴⁶ A táblázat első dallamaként ezúttal nem az *ÖÉ* változatát közlöm, hanem egy muraközi horvát népéneket. A dallam egyházzenei használatára már Kodály Zoltán utal;⁴⁷ a horvát hagyományban is így szerepel. Variánsainak szerkezete ABA, megegyezik az *ÖÉ*-vel. Ütemezésük 3/4-es, ami a magyar variánsok B részében figyelhető meg (néha szintén *ionicus a minore* lüktetéssel). A rokonság számos eltérés ellenére is jól látható.⁴⁸

a) Dika Bogu na visini. ŽGANEC 1925, 21. sz.

b) Mit kínozd újra lelkemet? *ÖÉ* 153. sz.

c) Neňi lepši polováňi. BLAHO 80.

d) Nic sobě nehořekojme. POLÁČEK 1966, 401.

e) Jenom vždýcky smutný býti. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I. 253. sz.

45 *ÖÉ* 153. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 588.

46 A korabeli magyar lejegyzések elektronikus kiadása: Csokonai Vitéz Mihály énekelt költszete..., i. m., 12. sz.

47 Arany János népdalgyűjteménye, közléteszi KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, II. rész, 24. sz. jegyzete, 84–85.

48 Változata: HOLAS IV, 226. sz.

XIV.

A dallam a XVIII. század második felétől ismeretes, *Pásztorok, keljünk fel!* (az *ÖÉ*-ben: *Jaj, szegény, de fázik*) kezdetű karácsonyi népdal variánsa,⁴⁹ ám szerkezete eltér attól. A karácsonyi változatok első dallamsorát az itteni kezdősor 1–2. üteme alkotja (ismétléssel), a 3–4. ütemnek nincs megfelelője, az *ÖÉ* dallamának 2. sora előtt egy eltérő sor áll, majd a 2. sor 2–3. üteme (ismétléssel), végül egy zárósor, amelynek szintén nincs megfelelője a Horváth-féle változatban. Ez a dallam AABBA szerkezetű,⁵⁰ morva változata hasonlóképp ABB[°]A. Érdekes sajátossága az 1. sor líd hangsora, ami a későbbiekben már nem tér vissza. Az *ÉP* dallamközlésének 3/4-es nyitósorát 2/4-esre változtattam.

49 *Jaj, szegény de fázik*. *ÖÉ* 416. sz. (*ÉP* 204. sz.)

50 A B sor az én kottaképem szerinti 2. sor 1–3. üteme.

a) Jaj, szívem, mit gondolsz? ÖÉ 129. sz. (ÉP 57. sz.)

b) Kvítečku májový. BARTOŠ 829. sz.

XV.

A XVIII. század utolsó harmadától ismert moralizáló panaszéneket (esetenként vénlánypanaszt)⁵¹ a költő jelentősen átírta, ám a dallam feltehetőleg azonos a megszokottal. Előképét már az ún. *Apponyi II. kézirat* (1742 k.) egyik polonéz-dallamában felfedezhetjük.⁵²

Bartha Dénes⁵³ és Domokos Mária⁵⁴ egyaránt elképzelhetőnek tartja a dallam moll olvasatát. A most közreadott szlovák, morva, lengyel és horvát példák bi-

51 Kritikai kiadása az RMKT XVIII. század *Közköltészet* III. kötetében (szerkesztés alatt).

52 Kiadása: *Saltus Polonici, Polonoises, Lengjel Tántzok z I połowy XVIII w.*, ed. Zofia STĘSZEWSKA, Warszawa, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1970, 115. sz.

53 ÖÉ 186. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 597–598.

54 ÉP 398.

zonyos motívumaikban eltérnek (utóbbiak csak a dallam első felével hozhatók kapcsolatba), ám a közös eredet jól látható.

a) Felnyitnám már bús szívemnek régen bézárt ajtaját. *ŐÉ* 186. sz. (*ÉP* 77. sz.)

b) Dyby byla kosa nabróšená. *SUŠIL* 1844. sz.

c) Lastovička fčas rano šverbovce. *SLP* III, 513. sz.

d) Witaj cierniowa korona. *BARTKOWSKI* 272. sz.

e) Kad stuplujem preko praga. *ŽGANEC* 1950, 406. sz.

f) Dober večer, mila moja. *ŽGANEC* 1950, 353. sz.

g) Dobar večer, moja draga. *ŽGANEC* 1950, 377. sz. (felső szólam)

The image displays seven musical staves, labeled 'a' through 'g', each representing a different folk song. All staves are written in G major (one sharp, F#) and use a treble clef. The time signatures vary: staves a, b, c, d, f, and g are in 3/4 time, while staff e is in 4/4 time. The notation shows the first line of the melody for each song, with various rhythmic patterns and melodic intervals. Staff 'g' is noted as the 'top part' (felső szólam) of a duet.

XVI.

Bartha magyar és szlovák analógiákat említ.⁵⁵ Mostani példáim ezek rokonai, valamennyien moll hangsorúak. A fővariáns közeli rokona az *ÖÉ* 103. darabjának (IV. tábla), amely szintén rendelkezik közép-európai változatokkal. A variánsok 2. fele 2×3 ütemű, míg az *ÖÉ* dallamánál 2×4 ütemet találunk. A téma dúr változatai is megtalálhatók a cseh és morva hagyományban.⁵⁶

- a) Ha meguntad életedet. *ÖÉ* 225. sz. (*ÉP* 90. sz.)
- b) Po tři noci nespala sem. *ČIHÁK* 242. sz.
- c) Ja služebník pravím. *Rittersberk* (1825) = *MARKL* 1987, I. 33b.
- d) Všecko početni umění. *Rittersberk* (1825) = *MARKL* 1987, I. 33c.
- e) Muzikanti, co děláte? *POLÁČEK* VI, 90. sz.
- f) Vyletěla holubička. *SUŠIL* 382. sz.
- g) Ty Sobůlky, Stražovice. *POLÁČEK* VI, 187. sz.

⁵⁵ *ÖÉ* 225. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 615–616.

⁵⁶ Pl. *Rittersberk* (1825) = *MARKL* 1987, I. 233. sz.

- h) Sedí vtáček na kadlátce. BARTOŠ 724. sz.
 i) Debech bela sobě paní. SUŠIL 592. sz.
 j) Keď Jaňíka verbuvali. LAMÍ 1984, VII. 13. sz. (213.)
 k) Ada ti je mojá milá ťažko? PAPUČEK 72. sz.
 l) Čí to lúčka nekosená? BARTOŠ 1054. sz.

The musical score is written for 12 staves, labeled 'a' through 'l'. Each staff begins with a treble clef, a key signature of two flats (B-flat and E-flat), and a time signature of 2/4. The notation includes various rhythmic values and accidentals. The score concludes with a double bar line and repeat dots on the final staff (k).

XVII.

Bartha még nem utalt közép-európai variánsokra.⁵⁷ A dallam jellegzetes kvint-váltása viszont nem idegen a cseh-morva hagyománytól sem, akárcsak a kolomejka-ritmus.

a) Édesanyám! adj tisztát rám! ÖÉ 239. sz. (ÉP 99. sz.)

b) Habe koza netrkala. BARTOŠ 1316. sz.

57 ÖÉ 239. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 626.

XVIII.

Bartha a dallamnak csak néhány variánsát említi.⁵⁸ Pilisi szlovák változata az összes jellegzetes ismérvét hordozza – kivéve a láncének-szerkezetet.

a) Láttad-e, láttad-e azt a bárányt? ÖÉ 249. sz. (ÉP 107. sz.)

b) Slúžil sem, slúžil sem. PAPUČEK 246. sz.

XIX.

A dallam első és második fele „külön életet él”; eredetileg is kételemű és -mű-fajú szövegtípus, ún. *csali nóta*.⁵⁹ A két XIX. századi szlovák variáns a második,

⁵⁸ ÖÉ 249. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 629–630.

⁵⁹ A szöveg- és dallamtípus részletes ismertetése: Csörsz Rumen István, *Vagy egyképpen*,

a) Béborúla, már elmúla a nap fényes világa. ÖÉ 253. sz. (ÉP 111. sz.)
 b) Píjali chlapci, píjali. *Jozef Czupra gyűjt.* (XIX. század közepe) = GALKO 78. sz.
 c) Ej, šuhaj, šuhaj. *Jozef Czupra gyűjt.* (XIX. század közepe) = GALKO 121. sz.

Bartha szlovák változatát ismerteti.⁶⁰ Az általam bemutatott horvát dallam közelebbi, a cseh távolabbi variáns. Utóbbi dallamívében mindenképp rokonítható az *ÖÉ* dallamával, de világosak eltérései is. Szerkezetük azonos: ABA; a cseh változat az A sort mindkét alkalommal megismétli. Első sorában megfigyelhető a motívumok *a b¹ b²* rendje, míg az *ÖÉ*-ben csak *a b* motívumokat találunk.

60 ÖÉ 303. sz. jegyzete: ÖÉ (1953), 669.

Második sorában a magyar és horvát változat szekvenciázó módon, terccel föl-
jebb mutatja be az alapmotívumot, a cseh dallam pedig négyszeres ismétléssel.

a) Nem tudom, ki szeretne. *ÖÉ* 303. sz. (*ÉP* 147. sz.)

b) Zahman ptica leti v zrak. *ŽGANEC* 1950, 235. sz.

c) Otče, otče, otče náš. *REINER-SEIDEL* II, 159. sz.

The image displays three systems of musical notation, each containing three staves labeled 'a', 'b', and 'c'.
 - The first system is in 3/4 time with a key signature of one sharp (F#).
 - The second system is in 4/4 time with a key signature of one sharp (F#).
 - The third system is in 3/4 time with a key signature of one sharp (F#).
 Each staff contains a sequence of notes and rests, representing the melody of the respective song.

XXI.

Az itt közreadott morva változatban ungaresca-szerkezetűvé alakul át a dal-
lam, így annak második fele távolabbi variánsnak tekinthető.

a) Telekes bocskor, gyöngyös kapca. *ÖÉ* 277. sz. (*ÉP* 130. sz.)

b) Pod našímý okny. *BARTOŠ* 512. sz.

XXII.

Jellegzetes közép-európai (német, cseh-morva és szlovák forrásokban is szereplő) vándordallam.⁶¹ Más XIX. századi magyar gyűjteményekben is előfordul. Szövege szerint XVIII. századi katonadal, megtalálható többek között a *Rozmarné písničky* 1770 körüli⁶² kéziratában. Ez a két korai változat az 1. ütemből (melyet a későbbiek háromszor ismételnék) csak két ismétlést ad. Bartha több szlovák dallamváltozatát ismerteti.⁶³ Az alábbi cseh variánsok 2/4-esek, illetve 3/4-esek, több helyen kidúsítva a dallamot. Közös szerkezetük: AA⁽³⁾BA.

- a) Lemámicskusz, lemámicskusz. *ÖÉ* 328. sz.
- b) Zle matičko, zle matičko. *BONUŠ* II, 173. [Ovčácký marš, 'juhász-mars]
- c) [Hangszeres darab]. *Kolovrat-kézirat* (1823) = *MARKL* 1987, III. 64. sz.
- d) Zle matičko, zle matičko. *Rittersberk* (1825) = *MARKL* 1987, 25a.
- e) Bejvávalo, bejvávalo. *ERBEN* 49. sz.⁶⁴
- f) Zle matičko, zle matičko, zle. *Vavák* (1806 k.) = *NĚMEČEK*, 71.

61 A városi folklórban *Gém, daru, gém daru, gém daru, gém* szöveggel ismert. Műzenével összefüggő európai és magyar hangszeres zenei köréről: *TARI Lujza, A bécsi klasszikus zene és a verbunkos stílárís kötődése egy témátípusban = Zenetudományi Dolgozatok 1983, Bp., MTA ZTI, 1983, 33–49.*

62 *Rozmarné písničky* 159. sz.

63 *ÖÉ* 328. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 680–681.

64 A dallam megtalálható még: *HEYDUK* 313.

[illegible]

Figure 1 displays six staves of musical notation, labeled a through f, arranged vertically. Each staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 4/4 time signature. The notation is as follows:

- Staff a:** Four measures of music. The first three measures each contain two eighth notes beamed together, and the fourth measure contains a single quarter note. The notes are G4, A4, B4, C5, D5, E5, F#5, and G5.
- Staff b:** Four measures of music. The first three measures each contain two eighth notes beamed together, and the fourth measure contains a single quarter note. The notes are G4, A4, B4, C5, D5, E5, F#5, and G5.
- Staff c:** Four measures of music. The first three measures each contain four sixteenth notes beamed together, and the fourth measure contains a single quarter note. The notes are G4, A4, B4, C5, D5, E5, F#5, and G5.
- Staff d:** Four measures of music. The first three measures each contain four sixteenth notes beamed together, and the fourth measure contains a single quarter note. The notes are G4, A4, B4, C5, D5, E5, F#5, and G5.
- Staff e:** Four measures of music. The first three measures each contain two eighth notes beamed together, and the fourth measure contains a single quarter note. The notes are G4, A4, B4, C5, D5, E5, F#5, and G5.
- Staff f:** Four measures of music. The first three measures each contain two eighth notes beamed together, and the fourth measure contains a single quarter note. The notes are G4, A4, B4, C5, D5, E5, F#5, and G5.

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

e

f

XXIII.

A dallam nagyszámú dúr és moll változatban ismert Közép-Európában; jelenléte az erdélyi hangszeres magyar tánczenében, a romániai és hazai román vokális népzeneben is máig hat.⁶⁵ Jellemzőes példája az AA^{5v}A szerkesztésmódnak, ami a magyar új stílusú népdal születését előlegezte a XVIII. század második felében. Az itt bemutatott magyar és román változatban a B sor kettéosztottsága, belső rímélése megmarad.

a) Prussziának királya méltán haragszik. *ÖÉ* 328a.

b) A próféták írásának letelt ideje. *VOLLY* I. 214. sz.

c) Fata mamii. *FLUERAŞ* 46.⁶⁶

65 Az új magyar népdalstílussal kapcsolatban I. KODÁLY, *A magyar népzene, i. m.*, 39–41. Hangszeres népzenei variánskörét I. PÁVAI István, *A marosszéki táncok főtémájának folklórkapcsolatai = Utunk Kodályhoz: Tanulmányok, emlékezések*, szerk. LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest, 1984, 69–87.

66 Hangszeres moll változata 7/16-ban, díszítésekkel: *Învîrtită* = *FLUERAŞ* 127.

XXIV.

Bartha nagyszámú magyar és szlovák analógiát említ, dúr és moll értelmezésben egyaránt.⁶⁷ Az itt közreadott szlovák, horvát és cseh variánsok valamennyien moll olvasatúak, s többségük nyitómotívuma csak két ütemből áll, szemben az ŐÉ háromütemű megoldásával. Nem mellékes, hogy egy közeli változat épp 1813-ban látott napvilágot egy népszerű Csokonai-vers (*Gyenge rózsabokor kesereg búvában*) dallamaként Márton József kiadásában;⁶⁸ nyitómotívuma ennek is kétütemes.

- a) Azt mondják, azt mondják. ŐÉ 371. sz. (ÉP 180. sz.)
- b) Eště sa len zori. Písničky Modloslužebníkú 56. sz.
- c) A kebi ja mala. SLP III, 630. sz.
- d) Baršona, baršona. VUK 141. sz.
- e) Stačilo si jači. VUK 197b.
- f) Stačilo, stačilo. VUK 195. sz.
- g) Parta ma, parta ma. VUK 192. sz.
- h) Vieš ti, sin muoj. SLP II, 226. sz.
- i) Ternjice, ternjice. VUK 70. sz.
- j) Ta trnavská brána. TÁTOŠ 122.
- k) Bože mōj, otče mōj. NEMCSIK 81. sz.

67 ŐÉ 371. sz. jegyzete: ŐÉ (1953), 702–704.

68 Bővebben: Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete..., i. m., 31. sz.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

k

XXV.

Bartha Dénes a dallamot Pálóczi Horváth Ádám saját szerzeményének tartja, változatát nem ismeri.⁶⁹ Újabban viszont több variánsát sikerült felfedezni a cseh és morva folklórban. Az *ÖÉ* dallamára jellemző AABB^v szerkezet helyett mindegyiknél AABA szerkezetet találunk. B soruk egyetlen ütempár (motívum) ismétléséből áll, míg az *ÖÉ* dallama az azonosan induló motívumnak kétféle végződést ad, és erre építi a 4. sort is. Az *f*) második felében az *ÖÉ* 126. variáncsoportjának jellegzetes motívuma szerepel;⁷⁰ ez Horváth Ádám dallamához hasonlóan AABB szerkezetű.

- a) Mit akarnak a magyarnak az igazságos egek? *ÖÉ* 3. sz. (ÉP 2. sz.)
- b) To jsou koně, vraný koně. *Rittersberk* (1825) = MARKL 1987, I. 64. sz.
- c) Já mám koně. ERBEN 179. sz.
- d) Já mám koně. HEYDUK 169. sz.
- e) Nepudu domů. REINER–SEIDEL II, 143. sz.
- f) Ten náš gazda dobre pivo. BARTOŠ 1523. sz.

⁶⁹ *ÖÉ* 3. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 502.

⁷⁰ Bővebben: XI. táblázat.

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

e

f

A dallamot eddig Pálóczi Horváth Ádám szerzeményének tartottuk, amely egyik legismertebb saját verséhez kapcsolódik. Számos magyar adat mutatja, hogy már 1800 körül folklorizálódott. Szinte bizonyos azonban, hogy csupán a vers a költő saját munkája, a dallam (vagy annak kulcsmotívuma) széles körben ismert lehetett.⁷¹ Bartha még nem számolt be szlovák variánsairól,⁷² ugyanakkor Szomjas-Schiffert megemlíti mint az emelkedő sorkezdetű népdaltípus kontamináció során hozzácsapódott 2. felét.⁷³ Az itt közreadott két dallam egyike egy XIX. századi szlovák népdalgyűjteményből való, így egy korábbi szinkroniáról tanúskodik (*b*); voltaképpen ABAB szerkezetű. Magyarországi szlovák variánsával (*c*) ellentétben nemcsak Horváth dallamának első felét követi.

a) Mars! siess hazádba vissza, kis seregem! *ÖÉ* 37. sz. (*ÉP* 16. sz.)

b) Hrajte mi, trúbte mi. *Jozef Czupra gyűjt.* (1860 k.) = *GALKO* 157. sz.

c) Načo si sa vidávala. *KÁLMÁNFI* VI. 18. sz.

71 Erről l. még TARI Lujza tanulmányát kötetünkben!

72 *ÖÉ* 37. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 521–522.

73 SZOMJAS-SCHIFFERT 1986, 9/d. példa, 319–320.

The image shows three staves of musical notation, labeled 'a', 'b', and 'c' on the left. Each staff begins with a treble clef and a key signature of one sharp (F#).
 Staff 'a' contains the melody: G4 (quarter), A4-B4 (beamed eighth notes), C5 (quarter), B4-A4 (beamed eighth notes), G4 (quarter), F#4-G4 (beamed eighth notes), E4 (quarter), D4 (half).
 Staff 'b' contains the harmony: G4 (quarter), A4 (quarter), B4 (quarter), C5 (quarter), B4 (quarter), A4 (quarter), G4 (quarter), F#4-G4 (beamed eighth notes), E4 (quarter), D4 (half).
 Staff 'c' contains the bass line: G3 (quarter), A3 (quarter), B3 (quarter), C4 (quarter), B3 (quarter), A3 (quarter), G3 (quarter), F#3-G3 (beamed eighth notes), E3 (quarter), D3 (half).

a

a

XXVII.

Horváth a saját verseket jelölő +-tel látta el. A dallam forrásairól nem volt tudomásunk,⁷⁴ Bartha sem ismerteti változatát. Egy térben és időben is közeli hazai előfordulását (Farkas Pál tamási nótárius kottás gyűjteményéből⁷⁵) Domokos Pál Péter közölte.⁷⁶ Az itt bemutatott cseh lakodalmi (*svatební*) dallam Ludvík Kuba gyűjtéséből származik.⁷⁷ Kuba egy jellegzetes cseh parasztszervezés felállításának partitúráját adja közre (ének, duda, Esz-klarinét, hegedű); én csak az ének szólamát közlöm. Különösen a dallam első felében szembetűnő a hasonlóság: a cseh népdal voltaképp a magyar kolorált változata. A második részben is találunk rokon vonásokat, azonban míg az *ÖÉ* dallama *da capó*ként viszsztatér a nyitómotívumhoz, megtoldva egy befejező formulával, a cseh változat a középrész után rögtön záróformulát ad. Szintén fúvós-vonós vegyes felállásban muzsikáltak Farkas Pál tamási diákjainak az 1807-es majálison: „A musikusok a seregnek közepén menvén, két Clarinét, Fagot, Dob, Trombita, három kis hegedű Musika eszközökkel, az ifjuság Mars énekeit (...) versenkint énekeltek: minden vers után a Musika hangzás gyakoroltatott.”⁷⁸

a) Úgy tetszik, mintha sípolna. *ÖÉ* 40. sz. (*ÉP* 18. sz.)

b) Vítám já tě, můj ženichu. MARKL 1962, 49. sz.

74 *ÖÉ* 40. sz. jegyzete: *ÖÉ* (1953), 524.

75 1773–1810, STOLL 1087.

76 DOMOKOS Pál Péter, *Új énekek – amellek Farkas Pál tamási nótárius által költek üdőről üdőre 1773 és 1810 között = Zenetudományi Dolgozatok*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, 47–76, itt: 66–67.

77 Zápisý chodské lidové hudby a r. 1893; MARKL 1962, 82.

78 DOMOKOS P. P., *i. m.*, 49.

Összegzés

Az *ÖÉ* a magyarországi populáris zene egyedülálló forrása, ám dallamainak tágabb kontextusát semmiképp sem tudnánk úgy megrajzolni, ha vizsgálatinkból kimaradnának a XVIII., de főleg XIX-XX. századi közép-európai „népdal”-gyűjtemények. Az idézőjel éppúgy indokolt, mint e kiadványok hazai képviselői (Bartalus István, Színi Károly, Mátray Gábor stb.) esetében. A polgárosultabb cseh és morva közösségek zenei divatja az ottani falvakra éppoly erős hatással lehetett, mint az azokat gyakran mintaként követő szlovák vagy akár horvát etnikumra. A nemzetközi mozgástérben vizsgálva épp az *ÖÉ* az egyik legbeszédesebb forrás: miként bomlanak ki, formálódnak és épülnek egymásra a közép-európai zenei zsargon vándormotívumai, divatos táncfigurákkal együtt terjedő, gyakran hangszeres eredetű dallamcsírái az adott nép (ezúttal a magyar literátus közép-prétegek) zenei és metrikai szabályai szerint. E dallamkinsznek az *ÖÉ* szigetszerű és gyakran folytatás nélküli emlékeit őrző: a cseh-morva-lengyel-szlovák hagyományba jobban beilleszkedő, gyakran épp onnan eredő dallamok szomszédainknál láthatólag gazdag variáns-hálózatot alkotnak – kétségtelen viszont, hogy Pálóczi Horváth Ádám idejében a magyar zenei köznyelvhez is utat találtak ideig-óráig.

TÖRÖK ZSUZSA

Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének
1814-es másolata

Kézirattörténet

Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz Énekek* című dalgyűjteménye 1814-es másolatának hátsó borítóján a következő bejegyzés olvasható: „Vétetett 50 koronáért 1902 junius havában Gaál Pál zenetanító úrtól. Ő állítólag Petelei István urtól kapta Marosvásárhelyen. / Brassó, 1909. jan 7^{én} / Binder Jenő”.¹ A rövid bejegyzés egy kalandos és teljes egészében nehezen rekonstruálható kézirattörténetet rejt magában. A rendelkezésre álló adatokat két okból is fontosnak tartottam összegyűjteni: egyrészt a kézirat jelentősége miatt, hiszen a dalgyűjtemény két teljes kéziratának egyikéről van szó, másrészt a kézirat bonyolult és ezidáig feltáratlan története miatt. A szóban forgó másolat sokáig lappangott, illetve (a kutatót igazán bosszantó módon) hol felbukkant, hol pedig ismét eltűnt. Rendszerint akkor nem állt rendelkezésre, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá: például amikor Hermann Antal és Sztankó Béla teljes tudományos apparátussal ellátott kiadását tervezte 1890 után,² vagy az *Ötödfélszáz Énekek* kritikai kiadásának idején, 1953-ban.³

Az *Ötödfélszáz Énekek*nek két teljes kéziratot változatáról tudunk. A legrégebben nyilvántartott és a kutatók kezén is legtöbbször megfordult példány az 1813-as keltezésű változat. 1834-ben jutott az Akadémia birtokába Pálóczi Horváth Ádám özvegyének tulajdonából,⁴ és ma is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi.⁵ Köztudott azonban, hogy Pálóczi Horváth 1814 tavaszán ismételtelen lejegyezte a dalokat. A két teljesnek minősülő, látszólag azonos tartalmú kézirat közül ráadásul az 1814-es valamivel gazdagabb mind a dallamanyag, mind pedig az énekek szövegeinek tekintetében.⁶ Amennyire egyszerű és problémamentes

1 MTAK Kt Ms 1409/1. A bejegyzésre Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmemet, és szintén ő ösztönözte a kézirat történetével kapcsolatos adatok összegyűjtésére és a tanulmány megírására. Ezúton is köszönöm neki.

2 HERMANN Antal, *Horváth Ádám énekeinek kéziratai*, Magyar Zenetudomány, 1(1907)/1–2. (júl.–aug.), 25.

3 ÖÉ (1953).

4 Erről és a gyűjtemény részleges másolatairól, töredékeiről és Pálóczi Horváth Ádám énekszerzői munkásságának egyéb kéziratairól lásd a kritikai kiadás bevezetésének megfelelő részeit: ÖÉ (1953), 22–48.

5 Jelzete: RUI 8-r. 46.

6 A kéziratok összehasonlításáról: BINDER Jenő, *P. Horváth Ádám énekgyűjteményének egy eddig ismeretlen kézirata*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 27(1903), 463–467.; ÖÉ (1953), 42–48.

azonban az 1813-as kézirat története, legalább annyira kalandos, bonyolult és csak töredékesen rekonstruálható az 1814-es változaté.

A kézirat útjának különböző állomásai pontosan megállapíthatók. A bizonytalanságok a helyszínváltások időpontjával és a kézirattal érintkező különböző személyek kilétével és indokaival kapcsolatosak. Tény, hogy az *Ötöd-félszáz Énekek* 1814-es változata a XIX. század végén Pécsről Erdélybe került, először Kolozsvárra, majd Marosvásárhelyre, onnan Brassóba, végül pedig a XX. század első évtizedében Budapestre.

A gyűjtemény vándorlásának okai csak viszonylagos pontossággal deríthetők ki. A kézirat-történet rekonstruálásakor nagyrészt írott vagy szóbeli (de különböző írásokban megemlített) visszaemlékezésekre voltam kénytelen hagyatkozni. A visszaemlékezéseknél azonban számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy az emlékezőt megtévesztette az emlékezete. A történet linearitását megtörő, összegubancoló emlékezetre néhány esetben világosan fény derül. Az egyik legproblematisabb pont a gyűjtemény Pécsről Kolozsvárra kerülésének aránylag pontos ideje.

Pálóczi Horváth énekgyűjteményének létezéséről többen is tudtak a kortársak közül, legfeljebb a másolatok pontos számáról nem voltak információik. Maga a költő említette a gyűjteményt például Kazinczynak⁷ és Fodor Gerzsonnak⁸ írt leveleiben. A kéziratot a létező másolatokra való hivatkozás nélkül teljes és pontos címén nyomtatásban először Toldy Ferenc említette 1855-ben *A magyar költészet kézikönyve* első kötetében.⁹ Az 1814-es másolatot teljes egészében azonban először csak 1883-ban ismertette Gerecze Péter.¹⁰ Szerinte akkor magántulajdonban volt Fesztl György pécsi ügyvédnél. A kézirat korábbi története szintén Gerecze tanulmányában olvasható; ő Fesztl György szóbeli közlése nyomán jutott az információk birtokába. Fesztl szerint a gyűjtemény eredetileg id. Mailáth György¹¹ tulajdonában volt, aki azt fiára, ifj. Mailáth György

7 Horváth Ádám – Kazinczynak, [1814. ápr. 8.], *KazLev* XI, 325; Horváth Ádám – Kazinczynak, [1814. jún. 13.], *Uo.*, 424.

8 Horváth Ádám levele Fodor Gerzsonhoz, a h. h. dunamelléki superintendens főjegyzőjéhez Nagy-Körösön, [Petrikeresztúr, 1815. aug. 18.], *Figyelő*, 1(1876), 48. (Saját gyűjteményében levő eredetiből közli Hoffer Endre.)

9 Toldy említése az *Ötödfélszáz Énekek* 1813-as, az Akadémia Kézirattárában őrzött változatára vonatkozik. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve*, 1, Pest, Heckenast Gusztáv tulajdona, 1855, 547–548.

10 GERECE Péter, *Pálóczi Horváth Ádám*, *Figyelő*, 15(1883), 14–38, 115–125, 195–202, 266–279, 356–370.

11 II. Mailáth György (1786–1861) Győrött és Pesten végzett tanulmányai után a hivatali pályán működött. Pozsony vármegyei al-, majd főjegyző és országgyűlési követ volt. 1818-ban Pozsony vármegye első alispánja, 1822-ben ítélmester, udvari tanácsos, magyar kincstári elnök, 1825-től királyi személynök s mint ilyen a karok és rendek táblájának elnöke volt. 1828-ban Hont vármegye főispánjává iktatták.

1831-ben a Magyar Tudományos Akadémia alapító és igazgatósági tagja volt, 1832-től 1839-ig Bécsben államtanácsos, 1839-től országbíró. 1848-ban a felsőház elnökeként tevékenykedett, 1849 elején a Windischgrätzhez intézett békeküldöttség tagja volt. Az eredménytelen

országbíróra¹² hagyta. Ez utóbbi felesége, Hilleprand Prandau Stefánia révén került a kézirat a Prandau családhoz. Gerecze leírása szerint ifj. Mailáth György ajándékozta Prandau bárónak. Prandautól Perczel Antal „1848-as menekülthöz”¹³ került, Perczeltől pedig Kovács Zsigmond ügyvédhez. Fesztl György Kovács Zsigmondtól szerezte meg egyéb könyvek társaságában, és a kolozsvári egyetem könyvtárának szánta.¹⁴ Arról azonban nincsenek információim, hogy a gyűjtemény eredetileg hogyan került id. Mailáth György grófhhoz, hogy Prandau báró milyen kapcsolatban volt Perczel Antallal, Perczel pedig Kovács Zsigmonddal, s hogy Fesztl György miért akarta a kéziratot a kolozsvári egyetem könyvtárának ajándékozni.

kísérlet után visszavonultan élt birtokán. 1861-ben halt meg. Felesége: petőfalvi Uzovich Karolina. CAP György, *Élet a kastélyban (A székhelyi gróf Mailáth család és a perbenyiki kastély története)*, Perbenyik, Obec Pribenik – Perbenyik Község, 2008, 33.

- 12 III. Mailáth György (1818–1883) Pesten és Bécsben végezte iskoláit, jogi tanulmányait a pozsonyi akadémián fejezte be. 1838-ban Baranya vármegye al-, majd tiszteletbeli főjegyzője lett. A következő évben másodalispán és országgyűlési követ. Az országgyűlés után első alispán. Az 1843–44-es pozsonyi diéta után Baranya megye beiktatott adminisztrátora, főispáni helytartója.

Hosszabb külföldi út után, még 30 évesen sem Baranya megye főispánja és a főrendiház tagja lett. A forradalom ideje alatt visszavonulva élt birtokán.

Bach bukása után tagja volt a birodalmi tanácsnak. 1860. október 30-án az uralkodó díjengedés melletti titkos tanácsosi méltósággal ruházta fel, és egyben Magyarország főtárnokmesterévé nevezte ki, mely által a legfőbb országos méltóságok egyikének birtokosává lett. 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia alapító tagjainak sorába lépett, három év múlva annak igazgatósági-, majd 1880-tól tiszteletbeli tagja volt. Az 1861-es országgyűlésen a főrendiház másodelnökeként tevékenykedett. Az országgyűlés feloszlása után funkcióitól megvált. 1865-ben tért vissza a politikai életbe, ekkor nevezte ki az uralkodó magyar udvari főkancellárrá. 1867. február 12-én elnyerte az országbírói méltóságot, és egyúttal a főrendiház elnökévé nevezték ki. 1869-től a Kúria semmítőszéki osztályának elnöke lett, nagy szerepe volt a legfőbb bíróság megszervezésében. Ekkor kapta a császári és királyi kamarási címet.

1882. január 1-jétől ő lett az elnöke az egyesített Magyar Királyi Kúriának, mely az országban a legfőbb bírói hatóságot gyakorolta.

1883. március 29-ének éjjelén gyilkolta meg két cinkostársával huszára, Berecz János. Felesége: Hilleprand Prandau Stefánia (1832–1914). CAP, *i. m.*, 34–35.

- 13 A Perczel család Tamás ágához tartozó Perczel Antal (1818–1880) 1848-ban a baranyai mozgalom egyik vezetője volt. A szabadságharc leverését követően önként jelentkezett a cs. kir. katonai parancsnokságnál. Haditörvényszék elé állították, 10 év várfogságra és teljes vagyonekzbázra ítélték. Büntetését az aradi várbörtönben kezdte, 1851-ben azonban kegyelmet kapott. 1855-ben hosszas utánajárással kapta vissza elvesztett birtokát. A kiegyezést követően bekapcsolódott a közéletbe. Családot nem alapított, 1880. augusztus 1-jén hunyt el Pécsen. (Dobos Gyula, *A Perczelek*, Szekszárd, Babits, 2008, 244–245.; BONA Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Bp., Heraldika, 2000³, 563.) Fesztl György (vagy Gerecze) emlékezetében valószínűleg összezsúsztak az adatok, Perczel Antal ugyanis nem volt menekült, a család Gábor ágához tartozó Perczel Mór viszont igen. Ő a szabadságharc után Törökországba emigrált, majd Amerikában és Brüsszelben élt, és csak 1867 után tért haza. (A Perczel Antallal kapcsolatos adatok pontosításában Szilágyi Márton szakirodalmi ajánlatai segítettek. Köszönöm.)

14 Uo., 24.

A dalgyűjtemény tehát feltételezhetően 1883 után került Kolozsvárra. Gerecze adatainak ellentmond Hermann Antal visszaemlékezése, mely szerint ő a kéziratot 1874 körül látta Kolozsváron.¹⁵ Hermannnt azonban valószínűleg tíz évvel megtévesztette az emlékezete. Ez utóbbi megállapítás mellett több érv is szól. 1) Gerecze Péter, aki aránylag jól ismerte a kézirat előtörténetét, nem említette, hogy az 1883 előtt Kolozsváron járt volna, sőt azt hangsúlyozta, hogy épp akkor tervezték elajándékozását a kolozsvári egyetem könyvtárának. 2) Nehezen képzelhető el, hogy a kézirat 1883 előtt (esetleg Gerecze tudomása nélkül) járt volna Kolozsváron, aztán elkerült volna Pécsre és onnan vissza Kolozsvárra. Gerecze információiban egyébként sincs olyan hiátus, amely ezt a feltételezést erősítené. 3) Hermann Antal az 1887-ben indított *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóirat első számában közölte Pálóczi Horváth Ádám három nótáját. Ez inkább feltételez friss élményt, mintsem egy tizenhárom évvel korábbit.

Hermann Antal nagy valószínűséggel tehát az 1880-as években láthatta valamikor a dalgyűjtemény 1814-es változatát Kolozsváron. Lehet, hogy épp 1884-ben, és nem 1874-ben. Garda Samu monográfiájának¹⁶ megjelenése (1890) után azonban hiába kereste a kéziratot Kolozsváron, már nem találta közgyűjteményekben. 1903-ban viszont, amikor Binder Jenő, a brassói főreáliskola tanára ismertette az *Egyetemes Philológiai Közlönyben* az akkor már a brassói iskola könyvtárának tulajdonában lévő kéziratot,¹⁷ Hermann ráismert a Kolozsváron látott változatra. Amikor pedig megtudta, hogy a kézirat Petelei Istvántól került a brassói főreáliskola könyvtárába, Peteleitől levélben kérdezte meg, hogyan is került hozzá a dalgyűjtemény.¹⁸ Arról viszont nem voltak információi, hogyan jutott a kézirat a kolozsvári egyetem könyvtárába, majd hogyan került el onnan. Gerecze tanulmánya nyomán következtethetünk arra, hogy Fesztl György pécsi ügyvédnek valóban sikerült 1883 után eljuttat-

15 „A második példányt [a dalgyűjtemény 1814-es másolatát] én Kolozsvárt tanulmányoztam ezelőtt mintegy 33 évvel. Azt hiszem, az Erdélyi Muzeum kéziratárca volt. Tanulmányaim aztán, életemmel együtt, más irányba terelődtek. Csak ezelőtt 20 évvel tértem vissza a népköltéssel való foglalkozáshoz. 1887-ben kiadtam az »Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn« első füzetét. Ennek zenemellékletében (mely nevezetes a magyar zene történetében) közöltem Horváth Á. három nótáját, akkori tanítványom, Sztankó Béla tanárjelölt megfajlásában. Ezekre vonatkozólag így emlékeztem meg – németül – a kolozsvári példányról (105. hasáb): »a magyar népköltés történetére nézve legnagyobb fontosságú kiadatlan énekes könyvről (a M. T. Akadémia könyvtárában, másolata a kolozsvári egyetemi könyvtárban az összes dalmokkal függelékben) legközelebb dolgozatot közlünk Garda Samu dolgozótársunktól.«” (HERMANN, i. m., 25.)

16 GARDA Samu, *Pálóczi Horváth Ádám életrajza*, Nagy-Enyed, Wokál János, 1890.

17 BINDER, i. m.

18 *Hermann Antal – Petelei Istvánnak*, Bp., 1906. III. 14. = PETELEI István *Irodalmi levelezése*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bukarest, Kritérion, 1980, 244. Petelei válaszevele nem ismeretes, de tartalmára Hermann leírásából lehet következtetni: HERMANN, i. m., 26.

ni a kéziratot Kolozsvárra, azt azonban, hogy kinek a közvetítésével, nem sikerült kiderítenem.¹⁹

Azt, hogy a kézirat miként került el a kolozsvári egyetem könyvtárából, Hermann Antal Peteleitől származó információinál valamivel pontosabban sikerült kiderítenie Erdélyi Pálnak. Erdélyi a kézirat történetével való találkozása idején a kolozsvári egyetem könyvtárának igazgatója volt. Saját bevallása szerint két okból is fontos volt számára a kézirat. Egyrészt nagyon közelről érintette a magyar líra történetére vonatkozó munkásságát, másrészt 1903–1904-ben egyetemi előadásainak egyik tárgya volt Pálóczi Horváth Ádám és munkássága, így az *Ötödfélszáz Énekek* kézírataival és azok történetével is foglalkozott.²⁰ Ő is Peteleinél érdeklődött tehát, levelezésbe kezdett vele, majd Petelei levele nyomán Csernátó Gyula Beszterce-Naszód megyei tanfelügyelővel is. Így derítette ki a kézirat útját Kolozsvártól Marosvásárhelyen keresztül Brassóig. Petelei és Csernátó Gyula levelei nyomán rekonstruálható tehát a dalgyűjtemény útjának további története.²¹

19 A kolozsvári, majd később brassói és a pécsi kézirat azonosságát Erdélyi Pál bizonyította meggyőzően. ERDÉLYI PÁL, *Horváth Ádám gyűjteménye*, ErdMúz, 25(1908), 242.

20 *Uo.*, 242.

21 Az Erdélyi Pál által közölt levelek:

„Petelei István levele, Maros-Vásárhely, 1904 május 8-án (199/1904. sz.).

Elhunyt jó barátom (Czakó József) régi kiselejtezett könyveket küldött Kolozsvárra Csernátó Gyulának (most tanfelügyelő Besztercén) értékesítés okán. A könyvek néhány esztendeig – 6–7 évig – ott heverték. Ekkor Czakó halálával visszakerültek ide. Egyportékás ládában beszegezve a könyvek én hozzám kerültek a padlásra. Egyszer eszembe ötlött a könyves láda és felbontottam. Még itt vannak most is a könyvek nálam. (Régibb Czuczor, Kölcey, Bajza stb. kiadások.) E könyvek között találtam a Horváth könyvét. Kolozsvárt-e? miként került a Czakó könyvei közé? – nem tudom. Az értékes könyv végén kották vannak. A nálam időző Gaál Pál zenetanár rimánkodva kérte a könyvet rövid használatra: hogy leírja a kottákat. Odaadtam; elvitte. Minduntalan gyötörtem: hogy adja vissza. Lehetetlen volt elvenni tőle. Ekkor családi bajok elzavarták innen Gaál urat. Eltűnt a szem elől s többet se Gaál urat se a könyvet nem láttam. Ez a Horváth-könyvnek a története. Örvendek, hogy megkerült. Nem szidom még Gaál urat se; örvendek, hogy megvan a könyv. Tudomásom szerint Farkas Ödön (a kolozsvári Conservatórium igazgatója) feldolgozta a kottákat Horváth könyvéből. Ő talán többet tud a könyvről, mint én.”

„Dr. Csernátó Gyula levele, Besztercze, 1904 június 6-án (212/1904. sz.)

1. Petelei barátom téved, mert a könyvek nem a Czakó Józsefiei, hanem a Czakó Imre, egykori egyetemi kollégám könyvei voltak, melyeket ennek elhunytja után igaz, hogy Czakó József küldött hozzám értékesítés végett. A könyvekről rendes jegyzék volt összeállítva s azokat, a melyeket eladnom sikerült, a jegyzékből kihúztam s árát utána jegyeztem. E jegyzéknek most is meg kell lennie. A megmaradt könyveket a Czakó Józsi megbízásából Petelei István vette át tőlem még Kolozsvárt; tehát a Czakó József életében, mert a Czakó József halálakor már sem én, sem Petelei nem laktunk Kolozsvárt.

2. Gál Pál zenetanárt soha sem ösmertem.

3. A Czakó Imre könyvei között az említett Horváth Ádám-féle kéziratot – sajnálatomra – nem láttam, mert ha ott találtam volna: mindenesetre értékelni tudtam volna rendkívüli becsét és nem engedtem volna elkallódnia. E könyvekre különben most is igen jól emlékek.

Csernátony Gyula leveléből ítélve lehetséges, hogy az 1814-es kézirat Czakó Imre egyetemi tanár révén került el a kolozsvári egyetem könyvtárából. Arról nincsenek információim, hogy Czakó milyen indokkal, milyen céllal és milyen körülmények között tarthatta magánál a kéziratot. Halála után a kézirat egy láda könyv társaságában a vele bizonyára rokoni kapcsolatban lévő Czakó Józsefhez került, tőle a könyvekkel együtt Csernátony Gyulához értékesítés végett, és Csernátontól néhány év múlva Peteleihez. Mivel időközben Czakó József (Petelei sógornőjének, Korbuly Erzsébetnek a férje) meghalt, a könyvek Peteleinél maradtak.

Csernátony Erdélyihez írt levelében olvashatjuk, hogy a dalgyűjtemény kézírata nem volt a könyvek között, tehát Peteleit megtévesztette az emlékezte, amikor az ellenkezőjét állította. Arra vonatkozóan azonban, hogy hogyan került a Csernátontól kapott könyvek közé a kézirat, amelyeket bizonyos ideig Petelei egy ládában a padlásán őrzött, nincs más magyarázatom, mint amit Petelei levelében megfogalmaz. Lehetséges, hogy épp Csernátont tévesztette meg az emlékezte, vagy pedig annak idején elkerülte a figyelmét a könyvek között lapuló, könyvformátumú kézíratos gyűjtemény. Ha viszont a kézirat valóban ott volt a könyvek között, Kolozsvárra érkezése után szinte azonnal, de legalábbis rövid időn belül elkerülhetett az egyetem könyvtárából.

Csernátony leveléből kiderül a kézirat Peteleihez kerülésének viszonylagos időpontja is: az említés szerint ugyanis ez még Petelei kolozsvári tartózkodásának idején történt. Legkésőbb tehát 1891-ben kerülhetett hozzá a kézirat. Petelei 1891. október 1-jén jelentette be végleges visszavonulását az újságírástól az általa szerkesztett *Kolozsvár* című politikai napilapban, és ezután költözött vissza szülővárosába, Marosvásárhelyre. Ha azonban a kézirat 1891 körül jutott Peteleihez, és valóban ott volt a Csernátony Gyulához került könyvek között, akkor már 1884–1885-ben elkerülhetett az egyetem könyvtárából. Petelei szerint ugyanis Csernátonnál kb. 6–7 évet heverték a Czakó József által küldött könyvek. Nem csoda tehát, hogy Hermann Antal 1890 után már nem találta a kéziratot a kolozsvári közgyűjteményekben. Első alkalommal épp abban a (mondhatni: különösen szerencsés) pillanatban látta a dalgyűjteményt Kolozsváron, amikor az egy nagyon rövid ideig a kolozsvári egyetem könyvtárában elérhető volt.

Az „egyportékás” könyvesláda tehát Csernátony Gyulától Peteleihez került. A láda, Petelei leveléből ítélve, s amint már említettem, egy ideig a padlásán hevert. Petelei csak egy bizonyos idő után bontotta fel, és akkor találta meg

szem. (Néhány művet címe szerint föl is sorol.) Petelei barátom ennél fogva bizonyosan rosszul emlékszik, mert a tőlem visszakerült könyvek közt semmi esetre sem volt semmiféle kézirat; annál kevésbé a Horváth Ádám-féle.

Végül sajnálattal kell tudatnom, hogy a szóban levő kézitról semmit sem tudok és azt sem az egyetemi, sem a múzeumi könyvtárban nem láttam.” (ERDÉLYI, *i. m.*, 242–243.)

benne a könyvek között az *Ötödfélszáz Énekek* 1814-es másolatát. A kéziratot megmutatta Gaál Pál zenetanárnak, aki kölcsönkérte tőle a kották lemásolása végett. Később Petelei hiába kérte tőle a kéziratot, nem kapta vissza. Gaál később családi okok miatt elköltözött Marosvásárhelyről, Petelei pedig szem elől veszítette a kézirat további útját.²²

Hogy mi is történt a kézirattal később, arra Binder Jenő 1903-ban megjelent cikke nyomán derült fény. Binder ugyanis 1903-ban az *Egyetemes Philológiai Közlönyben*²³ bemutatta az *Ötödfélszáz Énekek* „egy ismeretlen” kéziratát, melyben Hermann Antal ráismert az eltűnt kolozsvári példányra.²⁴ Ugyancsak Bindernek a kézirat végén olvasható bejegyzése hívta fel a figyelmet arra, hogy Gaál Pál 1902 júniusában eladta a kéziratot 50 koronáért a brassói állami főreáliskola könyvtárának.

Hermann Antal már 1904-ben tárgyalásokat folytatott a brassói főreáliskolával a kézirat megszerzése céljából.²⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgatósága nagy értékű cserekönyveket ajánlott fel érte duplumaiból. Az iskola igazgatósága, méltányolva az indokokat, a cserét elvben már 1907-ben elfogadta.²⁶ Az eseményről az *Ethnographia* közölt tudósítást,²⁷ 1908 augusztusában pedig a *Budapesti Hírlap* arról számolt be, hogy a kézirat a Magyar Nemzeti Múzeum zenei osztályára került.²⁸ A tudósítás azonban a kézirat Budapestre

22 A kolozsvári EK-ban ma Ms. 1310/I-II. jelzeten őrzött, kétkötetes kottás másolat nem erről, hanem az 1813. évi kéziratról készült. A dallamokat gondosan megfejtő Szöllősy Attila (eredetileg honvéd körorvos) a címlap tanúsága szerint 1886-ban készítette a kéziratot. (Szerk. megj.)

23 BINDER, i. m.

24 HERMANN, i. m., 26.

25 ERDÉLYI, i. m., 243.

26 HERMANN, i. m., 26.

27 „Pálóczi Horváth Ádám énekgyűjteménye a Nemzeti Múzeumban. Mióta Káldy Gyula a M. Néprajzi társaság kezdeményezésére a kurucz nóták dallamait megfejtette és népszerűsítette, P. Horváth Ádámnak e nóták szövegét és titokzatos hangjegyeit tartalmazó »Ó és Új mintegy ötödfél száz Énekek, ki magam' tsinálmánya, ki másé« című gyűjteménye is egyik nyilvántartott forrása lett népies zenénk emlékekben szegény történetének. Az 1813-ban keletkezett mű kiadatlan kéziratát a M. Tud. Akadémia könyvtára őrzi. Újabban kiderült, hogy P. Horváth Á. e kötetet a következő évben újra lemásolta. A másolatot a brassói főreáliskola tanári könyvtára szerezte meg, Binder Jenő könyvtáros pedig ismertette az »E. Philológiai Közlöny« 1903. évi folyamának 463–7. lapjain. Mivel kútfői értéke most már csak a gondos másolatnak van, Hermann Antal vállalkozott rá, hogy a »Magyar Zenetudomány« most meginduló első évfolyamában a kötet hangjegyei egész tömegének hű fényképi másolatát kiadja. Mivel a sok obscoen dolgot is tartalmazó szöveg ugyanilyen teljes kiadásra nem alkalmas, ugyancsak az ő kezdeményezésére a M. Nemzeti Múzeum könyvtára lépéseket tett, hogy e kötetet csere útján megkaphassa és így a kutatóknak könnyebben hozzáférhetővé tehesse. Örömmel értesülünk, hogy a brassói főreáliskola a felajánlott cserét elvben elfogadta.” *Ethn*, 18(1907), 62.

28 „Érdekes kézirattal gyarapodott a Nemzeti Múzeum zenei osztálya; csere útján megszerezte a brassói állami főreáliskola tanári könyvtárától pálóczi Horváth Ádám *Ó és Új mint-egy*

kerülésének megelőlegezett reklámfogása lehetett, hiszen a gyűjtemény valószínűleg csak 1909-ben került a fővárosba. A hátsó borítón olvasható Binder-féle bejegyzés dátumozása (1909. január 7.) egyébként logikátlanak tűnne.²⁹

A kézirat történet titokzatos aspektusainak azonban itt még nincs vége. 1908, a dalgyűjtemény Budapestre kerülése utáni hírt követően ugyanis a kézirat ismét eltűnt a kutatók szeme elől. 1909 és 1986 közötti sorsáról semmit sem lehet tudni. Hegyi Ferenc Pálóczi Horváth-kutatásai idején, az 1930-as években már hiába kereste,³⁰ akárcsak az *Ötödfélszáz Énekek* kritikai kiadásának sajtó alá rendezői az 1940–1950-es években: a Nemzeti Múzeum Könyvtárában semmilyen nyomát nem találták a kézirat beérkezésének.³¹ Ma sem nyújt erre vonatkozóan semmilyen megerősítést sem az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, sem pedig a Zeneműtár. A kéziratot viszont 1986-ban katalogizálta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.³²

Amikor 2011 márciusában ott jártam, még megvolt.

Ötödfél száz Énekek című művének sajátkezű másolatát. Ez a munka, melynek eredetije a Tudományos Akadémia könyvtárában van, a tizenkilencedik század előtti népies zenének első nagyszabású kótás gyűjteménye.” *Horváth Ádám nótáskönyve*, Budapesti Hírlap, 28(1908)/207. (aug. 29.), 18.

29 Hermann Antal érdekes módon a dátum lejegyzésével kapcsolatosan is téved a *Magyar Zenetudományban* 1907-ben közölt tanulmányában, ő ugyanis 1907. január 27-ére teszi Binder bejegyzésének idejét. HERMANN, *i. m.*, 26.

30 HEGYI Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám*, Debrecen, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem, 1939 (Magyar Irodalmi Dolgozatok), 92.

31 *ÖÉ* (1953), 24–25.

32 A kéziratról vezetőjének szíves levélbeli közlése szerint a kéziratot az intézmény ajándékba kapta. Az ajándékozó kilétéről azonban nem sikerült több információhoz jutnom. Feltételezésem szerint magánszemély lehetett. A kézirat Budapestre érkezésének híre után vlsz. már nem került sor a közgyűjteményben való katalogizálására: magántulajdonba került, és ezért nem volt egyetlen közgyűjteményben sem fellelhető 1909 és 1986 között.

Rövidítésjegyzék

EK = Egyetemi Könyvtár (városnévvel)

ÉP = *Énekes poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekeiből*, vál. KATONA Tamás, jegyz. KÜLLŐS Imola, DOMOKOS Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979.

EPhK = Egyetemes Philologiai Közlöny

Ethn = Ethnographia

Holmi I = *Hol-mi: Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle versek, Mellyeket maga' régibb és újabb írásaiból össze-szedett Horváth Ádám*, Pest, Lettner, 1788.

Holmi II = *HOL-MI Külömb-külömb-féle dolgokról irtt külömb-külömb-féle versek, és rész-szerént kötetlen folyó beszédek*, II. darab, Egyszer-másszor írogatta, és most közre botsájtja HORVÁTH Ádám, Győr, 1793

Holmi III = *KÜLÖMB-KÜLÖMBFÉLE DOLGOKRÓL IRTT DARAB-VERSEK. 'S RÉSZ SZERÉNT FOLYÓ BESZÉDEK, HARMADIK DARAB*, Mellyet maga' egyszer más-szor írogatott munkájiból össze-szedett, és most közre botsát HORVÁTH Ádám, Pest, Trattner, 1792.

Iris = Irodalomismeret

It = Irodalomtörténet

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények

KazLev = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, I–XXI. kötet, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911; XXII. kötet, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927.; XXIII. kötet, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960.

ÖÉ (1953) = *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1803. évből*, kiad. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953.

ÖÉ = *Ó és Új, mintegy Ötödfél száz Enekek. ki magam' tsinálmányja, ki másé (Ötödfélszáz Énekek)*

RMKT XVIII/4 = *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CsÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 4).

RMKT XVIII/8 = *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CsÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 8).

STOLL = STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiadás, Bp., Balassi, 2002.

